नं. — ५२०८.

पु. नाम. वाजसनेयी संहितामन्त्र भाष्यं १—तः २० अध्यायानां.

कर्तृनाम. श्री उवटः

पत्र सं. — १९३ सं. X

विषयः — संहिता मन्त्र ब्राह्मणम्.

यजुर्वेदसंहिताभाष्यम्

१ – २०। अध्यायान्तम्

५२०८

९६

८

यजुर्वेदसंहिता उ[illegible] भाष्यम

४२०२

मं
ऊ. ट
भा०
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः हृदये दक्षिणे वापि मंडले वापि हृत्स्थयः वहेनेन महं नौमि स्रग्यजुः सामविग्रहम्
आदिमालब्धवान्यस्तु शाखाः पंचदशापराः तेषा तत्व ल्के वेदे हं मंत्रभाष्यप्रसिद्धये गुरुतन्त्रकेन सैव तथा
शानपथ्यक्रमेः ऋषीन् वक्ष्ये हं मंत्राणां देवताश्छन्दांसि च यत्न ऋचो यजूंषि सामानि नथ्याः स्थिः पदनाकायोः
क्रनयस्या वयाः प्रोक्ता याश्च वादस्तु कर्मणः तत्र हि पूर्वेस्मिन् कल्पे विशिष्टकर्मजनितसंस्कारेस
मानानुच्छिन्नधर्मिणः स्म प्रान्तिवृत्त्या येन हिरण्यगर्भ सम्भवयः कल्पादौ सह विद्यया अभिव्यज्यमानाः
सर्वोरेउष्ठार ऋषयः संमुखाने सोयं हिरण्यगर्भपरयाभिव्यक्तो निर्मोवेदः हिरण्यगर्भपरंपरा ब्रह्मपंक्तिः तेव ऋ
तोपपद्यमाना जायेते तथा ततपते परमेष्ठी प्राजापत्यो यत्तमपश्यत् यह्दर्शपूर्णमासाविति दर्शपौर्णमासौ ५
सदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः तथा दध्यङ् हवाथर्वणः एतं शुक्रमेतं यत्तं विदां वकारेत्युपक्र
म्य तडुहाश्विनोरनुक्तं तमासे नवेमादिना इतिहासेन सर्वर्षिगणानां मंत्राणां दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति तापने
ऋषिस्मृतानवत् इति स्मृतिरेषां प्रतिप्रजापतिः प्रथमो विनिमय स्मृत इत्युपक्रम्य समयाहेतदेवं विनीता
मोर्थं पंवदेत्येवमादिना ग्रंथेन फलं दर्शयति अथ देवतामंत्रवाक्याभिधेयो यथा अग्निर्मूर्धा दिवः ककु
त्पतिरित्यग्निः इथं वनिशाखोनल्पाग्निः स्मृर्हे मया अग्ने स्महा भाग्यतां शालाहेवतानमुपपद्यते शाखादिनां
स्थावरतादेवतानां दुर्लभमिति यस्मादयेंन प्रतिक्रमः यस्य हि पत्रहविर्भीत्के स्तुतिमात्के वा विद्यते सा तत्र
देवता तत्तद्यापवं च सतिशाखोपेतो देवतानमुपपद्यत एव यत्र के स्थावरतादिति तत्र क्रमः ग्रंथिः

२वा

प्राधोन देवताविधीयते प्रतिमाभूतास्तु प्रादयः ताः फलं साधयन्तीत्यदोषः मंत्रस्य वाच्ये देवतेति स्फुटं निर्दर्शयति
आशुः शिशानो वृषभो न भीम इन्द्रमुपक्रम्य पंचाभि ऋचा इति इन्द्रस्य वाच्यं देवतेति स्फुटं निर्दर्शयति आशुः शिशा-
नो वृषभो न भीम इन्द्रमुपक्रम्य पंचाभि ऋचा इति इदं स्पष्टदेवताव दर्शयति छन्दोऽपि त्रिष्टुभमित्यनेनैव दर्शयति
दक्षिणतो नामस्थानं वस्तोमिति नाम प्राग्भुपदं तिष्ठते वमाह त्रिष्टुभ इत्याह तेजो वै त्रिष्टुब्विष्णुमुपक्रम्य तद्धा विशानि गा-
यत्र्या संपद्यते वदाग्रव्यामवतीति न खलु छन्दोविदेनाप्यग्नेयीं संपद्वेदेति अश्वायज्ञेष्विवाव विधीयते नानिच-
यतैयानीति न च स्फुटं निर्दर्शयति यो वै देवतानामस्मभ्यनूक्तायो यज्ञः सेव देवनामवैद्वे देवेतानघनरिक्षपा-
सनार्थं ऋग्यजुषोः इत्थं ग्रहणे नियताक्षरपादावसानात्स्वक् अनियताक्षरपादानसानेयजुः प्रगीते मंत्रे
वाक्ये सामकरोत्यनो ते ऋग्यजुषमिति अथपदार्थः न च वनारिपदजानातिना माख्यातोपसर्गनिपाता
इति नैरुक्ताः पठेति न च नामपदं प्रकारपठं निधान्तेषां तज्ज्ञानेन समर्थार्थिजमेव च वाक्यजं व्यतीकीर्णं
वनिर्यायोपवधापदो न च यान्तु जे वेदाकुः यजमानः पतमानः यानज्ञाज्ञानेन हिनपदं अग्ने यजमानस्य
देवादयः समर्थार्थिजम् समासः सव सक्षेपणावतः प्रकारः अव्ययीभावस्तत्पुरुषः द्वंद्वः बहुव्रीहिः अ-
धादाहरणानि उपरिनाभि वर्हिः पिंडेम् प्रजापतिः पशुपतिः अग्नीषोमौ इंद्राग्नी कुलग्रीवः शितिके-
ठः यथामेत्त्वीहेदुदाहरणे वाक्यजे क्रयस्य रूपसोमस्य लाजाः इत्यत्र सोमक्रयस्य रूपं लाजाः इत्येवं प्रामेर
यगादनेष्ववयानेम व्याप्ययमभ्यतीकीर्णे अन्यत्र प्रसिद्धं यमदेवतनत्व्रनितिरूपकायेवर्णोसेः सहोच्चार्यते य

मं त्र
पु भा
२

नयतिकीर्णं पार्थेन: श्रोणितान: शितामनइत्यत्रशितामेति नमस्रेश्रुतिस्तमाभुत्तणिरेति नत्रनाम्नोसामा
मनोस्थिवचने सत्वप्रधानानिनामानिसत्वोभाव:सत्वे श्रस्तितावत्यत्रप्रधानेगुणभूता क्रियाविभक्तस्थ:
कारकेवनानीमानिसत्वप्रधानानिनामानिनाम्नोर्थ: श्रथभावप्रधानमाख्यातंभावोनामक्रियाया:फ
ले तद्यथा ओं दनेपचतिदेवदत्तइति श्रत्रदेवदत्ताश्रिताक्रिया ओदनाख्यस्यभावस्यगुणभूता श्रतोभावप्र
धानमाख्यातमित्युच्यते यद्वाभावप्रधानेभावनाप्रधानेभावनाचपुरुषप्रयत्न:परिस्पंदस्तपुरुषप्रयत्न
श्रात्मनोव्यापार:परिस्पंदस्तभूतानांसायत्रप्रधानेगुणभूताक्रियातदिदंभावप्रधानमाख्यानं श्रथवाभा
वोधात्वर्थ:क्रियेत्यनर्थान्तरम् सायत्रप्रधानागुणभूतानिषट्कारकाणितदिदंभावप्रधानमाख्यातं इत्या
ख्यातार्थ: नानिचपचतिपठतीत्यादीनि श्रथविशतिरुपसर्गा: क्रियाविशेषकाइतिसामान्योऽर्थ: ।
विशेषार्थास्त्वनेकाइति नेत्यप्रपापसमित्यादय: श्रथनिपातानामर्थ: सामान्यतोसत्ववचना: सत्वसामा
नार्थ: सत्वंद्रव्यमसत्वंश्रद्रव्यं तद्वचनादयोनिपाताश्रसत्ववचना: श्रत्रचेशप्रपतत्रउपमार्थीया: कर्मोप
संग्रहार्थीया: पादपूरणा इति तत्रउपमार्थीया: साहृश्यवचना: इवनइत्यादय: तद्यथादेवद्वसविता
समयमेसौ इहानककर्मोपसंग्रहार्थीयास्तसत्ववचना: वाचहश्रहेइत्यादय: तद्यथा वातोवामतोवा श्र
ग्निश्चपृथिवीचेत्यादय:पादपूरणा: पादमेवपूरयन्तितच्चान्यार्थान्तरवदिति श्रनर्थान्तरवचना:श्रत्रपृ: ई के
दित्यादय:सयोजनानोविहीदमानकंभुवनानीषयामेति इत्येवं क्रियावाचकमाख्यानमुपसर्गाणवि

शेषकत सत्ताभिधायकेनामनिपाताः पादपूरणाः अथवाक्यार्थं व्याख्यास्यामः नामाख्यातोपसर्गनिपा
तसमुदायो वाक्यं तत्समर्थो वाक्यार्थः ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः
स एव वाक्यार्थः अतः पृथग्वाक्यार्थः व्याख्यातो नोपपद्यत इति यस्मादयमत्र प्रत्याह साकाङ्क्षः पदार्थो निरा
काङ्क्षो वाक्यार्थः तद्यथा गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षं भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति तथा
गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति ततो गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते पदद्वावि
ह संहतानि गोव्यापारं गमनं च वतिष्ठते गमनं चान्यगतं व्यापारं गमयन्तौ व्यवतिष्ठेते सो ऽयं वाक्यार्थः स एव
प्रकरणविशेषो वाक्यार्थः पदार्थनियमहेतुः पदं तु पदार्थः परिज्ञानहेतुः अयं पदार्थः वाक्यार्थयोर्भ्य
विशेषः ननु सर्वपदस्य तत्त्वरूपस्य वाक्यगतस्य कथं गुणप्रधानभाव इति पदार्थं द्वाकारकः संबंधो गुण
प्रधानभावश्च यदा तो ततः प्रधानमाख्यातं गुणभूतान्यन्यानि पदानि आख्यातार्थस्य साध्यत्वादितरे
षां पदार्थानां सिद्धत्वात् ततः सिद्धार्थस्य साध्यार्थे योर्थे एकस्मिन् वाक्ये समुच्चारणे तस्य प्राधान्यं भवित
महीति तत्सिद्धार्थे तथा च भूतं भव्यं समुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते तत्र भव्यं भूता प्रति साध्य इति विदः
पठंति एतेन च वाक्यार्थाः द्रष्टव्याः दिके मत्र गणोपायप्रयोहश्यं ते विद्यान्ये वादयाज्ञाशीः स्तुतिः प्रश्नः प्र
वल्हिकाः प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्वं तानुकीर्तने अवधारणं चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्मृताः सूत्रपादश्चाद्य म
तेषु येषु सहप्रयं तेव्याख्यास्यामः तिवोदिता अथैतेषामुदाहरणानि तत्र विधिः परमेष्ठाभिधानः अथस्त

म॰ त्र॰
भा
३

परो गोमर्गं इत्यादि अर्थवादः देवायज्ञमनेनेत्यनुवाकः यज्ञा नन्नूपाः अग्ने सिनत्वं मे पाहि आशीः आ वो देवा
स ईमहे स्तुतिः अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः प्रैषः होता यक्षत्समिधाग्निमित्यादि प्रवल्हिकाः इन्द्राग्नी अ
पादियमित्यादि प्रश्नः कः स्विदेकाकी चरतीत्याकरणे सूर्य एकाकी चरतीत्यादि तर्कः मा गृधः कस्य स्वि
द्धने ब्रह्मानुकीर्तने अवयवः समवदन्नित्यादि अवधारणे तमेव विदित्वाति मृत्युमेति उपनिषत्
ईशावास्यमित्यादि अथ व्याख्याधर्माः अतिरिक्तपदं त्यजेद्धीने वाक्ये निवेशयेत् विप्रकृष्टं तु सन्दध्या
दानुपूर्वीं विकल्पयेत् लिंगयातुं विभक्तिं च यजयेदानुलोम्यतः यद्यस्याछोदसवाकं कुर्यामत्तलौकिकम्
अथोदाहरणानि अतिरिक्तपदं त्यजेदिति यथा इममानुके भुवना सीषधामे मन्त्रकमित्यनर्थको निपातः
हीने वाक्ये निवेशयेदिति अस्मादृशादिति भागमवेत्तनउन्न - अयुपस्तनो मे ब्रह्माषद्ब्रह्माभिसंबध्यनीयः
अस्मादन्नाद्विभक्त इत्यादि विप्रकृष्टं तु सन्दध्यादिति मरेवतीर्जगतीभिः एवो नामिमस्व इसं एवो तामिति व्य
वहितेन संबंधः आनुपूर्वीं विकल्पयेदिति मा नो मित्रो वरुणो अर्य्यमायुरिन्द्र यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेरिति
द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः एतो हि वनं वाक्यप्रथमं भवति लिंगयातुं विभक्तिं चेति लिंगं वचनं वा व्यत्या
सार्थे संनमयेत् यथा पवित्रस्थो वैष्णव्यौ अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिंगं वैष्णव्याविति च पुल्लिंगं नत्र वैष्ण
व्या इति संगतिः आनिष्टलिंगतो नान्यविभक्त्यास्थाने यानन्यार्थवसेन नमयेत् अग्ने गृवाग्ने पुव इत्यादि तत्रा
ग्ने पुव इति संदेहः किमयं पिबते रूपं उत पवतेः तत्र कीर्तिना निर्णयः नायत्रयणमाः सोमस्य राज्ञाम ह्रयेती

निर्व्याख्यानामिवेन्नैवञ्चरूपमिति विभक्तिं सन्नमयेत् कस्मै देवाय हविषा विधेमेति हविषेति तृतीयायाः द्वि
तीयास्थानेनिर्वाक्यसंयोगात् अन्यदपि यत्किंचिल्लोकदसंनतं सर्वं लौकिकं विदितैः शास्त्रैर्व्याख्येयमित्ययं सामा
न्यो व्याख्याक्रमः उक्तः अतः परं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः नवद्वेषनाड्वावध्यायो दर्शपौर्णमासमंत्राः प
रमेष्ठिनः प्रजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानां तत्परमेष्ठी प्राजापत्यो यत्तमपश्यत् यद्दर्शपौर्णमा
स्याविति उक्तेः परमेष्ठिन आर्षं तथा तेदेवा अकामयन्तेनमुपक्रम्य तेपन्ने हविर्यत्तं ददृशुः यद्दर्शपौर्णमासा
विति देवानामार्षं कथ्यते अस्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजूंषि पुराक्रुरसि नीयं इत्यन्तः ष्टुप् नवयजुषां के
विद्वैशेषिकं छन्दः दृष्टं छन्दोऽत्र पिंगलपरिपठितं दैवे एकमित्यादि तत्र सर्वसंख्यया व्यवहारः पादइत्युपरिष्टा
द्विकारान् नवद्वेषनाड्विपदो मंत्रः अक्षरत्वाद्देव्यनुष्टुप् क्रमाणां व्याख्येदनेवि निर्मुक्तः न व्याख्यान
मुपलभ्यते अत्र न व्याख्याने विना वाक्यं किं विहितं यत्ने अतोऽध्याहारेण वा अनुषंगेन वा क्यपरिपूर्तिः कर्त
व्या ननु अध्याहारानुषंगयोः को विशेषः लौकिकोऽध्याहारः यथा भूनायनानारानये परिशेषयामी
ति पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रं प्राणाय त्वा पिनष्टि अनुषंगस्तु मंत्रानयवइति यथा अस्मादन्नादि
र्भक्तो ये स्मा द्वेष्टि ये च वयं द्विष्मः तथा अस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठायै निर्भक्तइत्यादि विसृक्रमं मंत्रेषु परिप
ठितं इहाभिसंबध्यते अपरिपूर्णे नाड्वाकास अयं विशेषोऽध्याहारानुषंगयोः इह त्वन्यथा व्याख्या परिपठि
तेन व्याख्यानेन व्याख्याने तत्र कारेण वाक्यपरिपूर्तिः कृतानि यत्नीतिवो भयोः साकांक्षत्वात् संनम

यामीति बोनहइति ग्रन्थकोर्थः शास्त्रेऽधुना इदमनाद्यनादिनिक्लिनग्योनि हृद्गुरुक्त्वायो तस्य किम् इति
निरूपं भवति तस्य तावत्स्यैव वनस्पी इदं क्रममभिधेयं हृष्ट्वेन दाहृपंदाहृत्वेनेति हृष्टिः सर्वेणैवेषां ते
शतो ग्रभिधानगतस्य धानोरभिधेये क्रियाविषयत इति इदमभिधानं अभिधेयं तावहृष्टिः न्यायोऽभिधा-
नाभिधेयलक्षणः संबन्धः नो इति प्रष्पदोहिनी येकवचनस्य स्थाने नोहेशः तत्र यद्येवं क्रियायो-
गादिहृहृहृदभिधीयते तत्तवेवा तदानीं प्रयहिरण्यादिकं विदिष्यते तत्सर्वमिति इन्यज्यते तथाव
तति सर्वव्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन् दोषानके विहितदधाति तदसत् सिद्धे हि शब्दार्थसंबंधे यस्मादभि
धानाभिधेयवाचके क्रियाद्वारके प्रकाशयितुं प्रयुक्तिः क्रियते सा च क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेये
वर्तिहृते मगधाधिपतिवत् यथा मगधाधिपते ममगधेषु जनपदेषु आधिपत्यं न कान्यकुब्जेषु एव
मिहापि ज्ञानाधिपतिषितिन्नेषु अभिधेयेषु क्रियाप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रेत्य दोषः प्रयुक्तिद्वारेण च शब्दाना
परिज्ञाने अभ्युदयहेतुरिति क्रतिर्दर्शयति तत्प्रणीतानां प्रणीतानां त्वमतिहृतिहृतिमय एवमेतत् प्रणी
तानां प्रणीतानां त्वं वदेति प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति तथा पुरुषपाद्युत
निं प्रकृत्याहृमयस्मै वीस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन ओष मसान् तु कवइ षतिय एवमेतन्नहवै सतेयो स्मा
स्पर्वा बुभूषति एवं वदति एवं तत्र तत्र यत्न वस्त्यालीपुलाकन्यायेन सर्वेषमभिधावे मद्इप्रथम् आहच कि
याद्वारकसंबंधमभिधानाभिधेययोः ज्ञात्वाफलमवाप्नोति क्रतिर्वक्ति पुनः पुनः दुर्गमादिपदस्वात

रोमंत्रः दैव्यतु पुष्यदियज्ञ षोढ्ढेदोक्तिएवंसेवाश्ववयत्नः शुक्लत्त्ववनक्र वो ग्रंथगौरवभयान्नोक्तेउक्तं स
रोवर्णीत्वरेमात्रानत्रयोगोर्थपवत्र मंत्रेजिज्ञासमानेनेवेदिनवोपदेपदे शाखामनत्रमनेविनिपुक्तः स
त्रमयामीतिवाक्यशेषः योहृष्टाहत्रेसोजायतेनेतस्मैनदोहेतिश्रुतिः ऊर्जेत्वलप्राणनयोः किपडूर्जेना
दर्शेथवनर्थी व्रीह्यादेर्यान्यस्तत्तीरादेश्वासेचनस्पडमन्यार्थे नासेनमयानि यज्ञपादेरणमाहिहृष्टिरत्ना
दिकेनदभिप्रायोमन्त्रो श्रुतिस्त्वस्मिन्नर्थेभवति अग्नेर्वैधूमोजायते धूमादभ्रं अभ्राद्वृष्टिरितितथा ८
नः प्रदानाद्वृष्टिः इतोस्वर्गे वृष्टिः नन्वेते मण्तेस्तोकेरेतोनुस्तोकानतनन्त्रुत नपतेस्तोकावर्षनीति वा
यवस्थावत्सेशाखयोपस्पृशति यथा वायुर्वृष्टिद्वारेणगवामाप्यायकः एवंत्वमपिप्रस्तुतिद्वारेण
प्यायकाभवथेत्यर्थः एकस्यापिवत्सस्योपस्पर्शनेसर्वेषांसंस्कारोवङ्कवचनोपदेशात् स्तनार्थंवावङ्ग
ववने देवोवः सवितामप्रयमाह एणामेकोशाखयोपस्पृशति देवोदानादिगुणयुक्तः देवोदानान्द्योतनना
त्तदीपनाद्वावङ्कवचनस्यवस्यतेसावितिपृश्चदो द्वितीयावङ्कवचनस्यस्थानेवसादेशः पृश्चान्तविनादे
वः सर्वस्यप्रसवितापार्पयतुसमर्पयतु संगमयतु श्रेष्ठतमायकर्मणे यज्ञोवैश्रेष्ठतमंकर्मेतिश्रुतिः
प्रशस्यतमायकर्मणे नादर्थेचतुर्थी यज्ञार्थमित्यर्थः त्वमपियज्ञार्थसंविभागसंगमितास्ततः आ
प्यायध्वं ओं प्यायीवृद्धोणिवालोपः आप्याययत हेअघ्न्याः गावः कंइन्द्रायभागं नादर्थेचतुर्थी इन्द्रा
र्थीयोभागस्तमितिसंबन्धः इन्द्रोत्रहविर्भोक्ता कथंभूताः यूयं प्रजावतीः वाबन्द्ध दसीनिदीर्घत्वं प्रजाव ९

मंत्र॰
भा॰
५

5

स्यः जीववत्साः अनमीवाः अमरोगो तस्य अमीवा व्याधिविशेषो येयः न विद्यते अमीवा यासां तास्तथोक्ताः अय
क्ष्माः यक्ष्मा व्याधीनां राजा स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः आदरार्थं पुनर्वचनं अथवा अयते अयः गमने स्मात्पृ
थिवी अयः स्मार्थं विद्यते यासां भक्षणार्थं यासां ता अयक्ष्माः अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः किं च मा वो युष्मा
कं स्तेन चोरः ईशत माऽभिलड् मा युष्माकं चोर ईशाने कार्षीदित्यर्थः मा अघशंस अघं पापं यः शंस
ति भक्षणार्थं व्याघ्रको वा चाण्डालो वा स च मा ईशत किं च ध्रुवाः शाश्वतिकाः अस्मिन् गोपतौ यजमाने स्यात
भवत बह्वीः बह्व्यः शाखामुपगूहति आकारयति यजमानस्य संबंधिनः पशून् प[illegible]नेगावोस्तमभिधीयते
दोहनागमूते पाहि गोपाय तस्यां पवित्रं करोति वसोः पवित्रमसि वसोर्वासयितुर्यज्ञस्य यज्ञसाधनभूते
पयसि अत्र यज्ञशब्दः पयसः पवित्रं पावनं भवसीत्यर्थः उखामादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसि उपरिलोमेवनाम
तदिति स्फातिः सा यद्दिवोऽवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन द्यौरसीत्युच्यते यतः पृथिव्यवयवभूतया मृदा
क्रियते तेन पृथिव्यसीत्युच्यते मातरिश्वन इत्यपि श्रयति उखैवोच्यते मातरिश्वनो घर्मोऽसि मातरिश्वा
वायुः मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति वायोः संबंधी तेष घर्मोऽसि त्वयो घर्मा अभिवायुस्तूर्ध्वं देवत्याः तत्र मध्य
मायघर्मः सा यवेन येन येन पंचैस प्रज्यो पयपवत इति वायुदेवसः सतनमसीत्यर्थः यतस्त्वं वायुरनविश्वधा
असि सर्वस्य धारयिता भवसि किं च परमेण धाम्ना दृंहस्व दृढा यामानि त्रीणि भवंति स्थानानि नामानि
जन्मानीति च अतः उत्कृष्टेन नाम्ना अभिहिता तृतीयघर्मोऽसीत्यादिना आत्मानं दृंहस्व दृढीकुर्वित्यर्थः॥

मा ह्वाः ह्वाकौटिल्ये मा ह्वार्षीः इत्यृजीभूतायामपि कुटिलीभूतायां वलितायां पयसः स्कंदनं भवति तन्मा भूरि
सेवमुच्यते मा च तेन च यज्ञपतिः अधिष्ठानात्प्रच्यवतां तस्मात्पवित्रे निदधाति वसोः पवित्रमसि शतधारं व
सोः पवित्रमसि सहस्रधारं अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते अनेन धारमित्यर्थः आसिच्यमाने जपति देवस्त्वा सवि
ताः पयउच्यते मा च तेन देवस्त्वा सविता पुनातु दोषान् पृथक्करोतु निर्दोषीकरोतु वसोः अग्निहोत्रमयज्ञस
सेवयिता अनेकधारेणा[illegible]च्छिद्रेण पवित्रेणास्य धाराशोभनं पुनातीति निःस्पृहः तेन सूर्यरश्मिभिः साधु पवनेन पवित्रेण
अथाह काममधुक्षः इति यं श्रायं गवां मध्ये नैकां गामधुक्षः दुह प्रपूरणे दुग्धवानसि अमुमित्युक्ते रोगग्रा
सावित्र्या अश्रिमप्यर्थ्युराह सा गौर्विश्वस्य जगतः आयुः धोदात्री द्वितीयामाह सा गौर्विश्वस्य कर्मकर्त्री।
त्रितीयामाह सा गौर्विश्वस्य जगतः धायाः पयनेन्द्रिजेन स्वरूपे सा विश्वस्य जगतः पाययित्री यज्ञादे
वसवीः प्रजाऽनपत्येने आयुर्भोजनसहिताः गवामुपवर्ण्यते स[illegible]तनक्ति इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन तनच्मि आग्रा
ततश्चि ते चतिः कठिनीकरणार्थः दधिभावमापादयामि इत्यर्थः अपिदधाति विलोहं वै रक्षो यज्ञो वै वि
स्मुरिति निष्कृतेः विलोहं विर्गोणाय सोऽग्निमेवाभिवीक्षमाणो व्रतमुपैति अग्ने व्रतपते हे भगवन् अग्ने व्रतस्य पतेव
ते सत्याः स्विकं चरिष्यामि तच्च व्रतं तव प्रसादात् शकेयं शक्नुयाम् शकितेच समस्तं मे मम मनाध्यतां संसिध्यतां
यत्फलसमृद्धिता शास्यते अनेन वाग्निरुच्यते इदमहं व्रतस्यान्ते अनृतात्सत्यमुपैमि सत्यमुपगच्छामि
अपः प्रणयति कस्मात्पुनर्नियन्तारं सकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमा

म॰ भा॰ ८

रा

ह अथवनाभिःसर्वैर्नामानि तत्रप्रथमतृतीयेप्रश्नभूते द्वितीयचतुर्थेप्रतिप्रश्नभूते कस्त्वायुनक्तिहेयज्ञः प्रजापते
समनुष्याः समनुयज्ञः प्रजापतिर्वैसमनुष्याः समनुयज्ञः प्रजापतिस्त्वायुनक्तिप्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञि॰
युनक्तीतिश्रुतिः कस्मैप्रयोजनाययुनक्तीत्यस्य ध्रुवराशेःकामानदददाति तस्मैप्रयोजनाययुनक्ति यज्ञा
दुत्पत्तिस्थितिर्जगतः अनेनैनसर्वैनामान्नानदवेतिर्हियपते शूर्पंवाग्निहोत्रहवणींवादत्ते कर्म्मणेवांका॰
र्म्मणेयज्ञकर्म्मणेवांयुवामहमाददे इतिशेषः वेषाय विज्ञव्याप्तौ यज्ञव्याप्त्यर्थंवांयुवामहमाददे प्रतप
तिच पप्मुहेउषदाहे प्रतिनप्तायद्रयेरक्षः प्रतिनप्तायवदस्याअरातयः नविद्यतेरातिर्दानंयेषांतेअरातयः अ
नेनवानिष्टप्ने तपसेनाये हरिमस्यस्यानेनिस्तप्तनरांनमेरक्षः तनुयज्ञसाधनमित्यभिप्रायः उरुमन्तम्नग
च्छति उर्वन्तरिक्षंपपापिरक्षोभिराकुलमेतदेरिक्षेनयाप्यतेनयज्ञघ्नाः उरोर्वस्त्रीर्णिकानामरिक्षे अनुप्रमि॰
प्रतिगच्छामिपृष्ठमभिमृशतिप्रसाते अनसोवयवं धुरस्तोसि तत्रश्रुतिः अग्निर्वाएषधुर्याः तमेनदत्येष्यन्
मब्रवीतिहविर्ग्रहीष्यन्ततस्मापवैतनिक्रुतनयोहे तमेषातिमम समग्निं धुर्यानहिनस्तीतिधुरमग्निंब्रवीति
धूरसि धूर्वतवैयकर्म्मणः धूर्वण क्रियानिमित्तंहिनेनामोऽग्नेत्रब्रवीमि धूर्वधूर्वतंहिंधिहिंसेनमधूर्व
तेहिंधितंयोस्मान्धूर्वतियःअस्मानहिनस्ति तंधूर्वयंवयंधूर्वामः तंप्रहरषंहिंधियंवयंहिंस्मः अन
सउपस्थंमनमभिमृशति देवानामसिवह्नितमं देवानांअग्न्यादीनांवमवसि वह्नितमं वह्नितवोढावहृत्
पणेऽस्यस्वरूपंवोढतमे सर्वतमपः इतिशायार्थ्याः सस्नितमम् स्नेनेहतेताऽग्राहगामहतजनः किंकिंनोलि

इत्यादिनोक्तिः प्रत्ययः वर्म्मणाम्नाप्नुनाव परिवृतं नमम् अथवा पार्थ्येनः काष्ठैर्योगिणा पदैः परिवृतनमम् परि
नमम् प्राप्रणोपूर्वेनक्तिप्रत्ययः हविषाप्र्णनमम् जुष्टनमम् जुषी प्रीतिसेवनयोः अत्र जुषी प्रीतौ वर्त्तते
अभिप्रेतनमम् सेवितनमं वा देवहूतमं देवाना ह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वातृतमम् अहूतमसि ह्वयते॰
र्हदस्ति ह्वरतेर्लुं टनाम्न्यस्य ह्रुः आदेशः अलुङ्हित पूर्वमसि हविर्धाने हविषां वनिधाने अनस्त्वात्मनेह्वह
स्व दृढीकुरु ममस्त्वाकन्नुतनः अवहितभवमा ह्वाः मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् द्विमुक्तास्ते आरोहन्ति विस्रस्ता
क्रमतो विस्रस्यैतत्त्वा शाकटमाक्रमतां आरोहन्तु अहं तत्समर्थेऽस्यामि मायः प्रेतत्ते हविष्यानं ह्वरक्रमह
ह्वानाय प्राणायत्नां करोमीति प्रेत्यत्रापदर्थ्यति स्पृति अपहते हतहिंसागत्योः अत्रगतौ वर्त्तते अपगत
स्माद्धविषो रक्षः आलभते यज्ञोनापंच पमउपरमे निवर्भतु नोहविष्षपंचा गलयः गृह्णाति देवस्यत्वा
ताशदेत हविर्न्युत्वाते देवस्य सवितुः प्रसवे अभिप्रवृत्तायां वर्त्तमानः देवेन सवित्रा प्रसूतः अश्विनोर्बाहु
भ्यामनस्ताभ्यां अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूष्णो हस्ताभ्या नस्ताभ्यां पूषा हि देवानां भागदुघः भागधूर्व
कः अग्नये जुष्टं जुषी प्रीतिसेवनयोः अत्र जुषी प्रीतौ वर्त्तते नत्वाहि रूपधातोर्प्रीयमाणाइतिअग्निर्णाव्द
स्य वर्त्तधात्रिर्जाता अग्रये जुष्टं गृह्णामि ततोऽग्नीभवति योग्निः सर्वशः सर्वोत्मा नस्य तथा भूतमेनत् अत्रम
वितमर्हतिः न वन तथाभूतं मत्वैषोत्तानद्वृहीत शक्यते ततोहं सावित्रप्रसवमास्थायाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां ताहविष्यां त्रयेः भिक्षुविते गृह्णामि १ भूताय त्वानाशयाभिमर्शनम् भूताय भवनाय नापरिशोष

म॰ब॰
भा॰
८

यामीतिशेषः नन्वग्रातयेनन्वग्रदानाय उक्नेरोपिनेसन् ब्रीह्यादिः पुनः वेदुभविष्यतीतिपरिशेषयाः नन्वकपणाता
ये सरितिमाङ्गीत्तने स्वरभिविस्पृष्टो पर्णपयेस्वप्रशोव्दनयत्तोविधीयते: महिशाभनेउक्रेमाङ्गीरितोभवति य
ताग्रहर्हैषाःसृष्यःएतेपिसवप्रशाव्देनाच्यते: यत्तोवैस्वरहर्हैवाःसृष्यइतिश्रुतेः हर्द॰ हताभित्यवरोहति वृ
हिवृहिवृद्धाविति यद्यपिवृद्धार्थोधातुःपद्यते तथापिमत्रेपृहत्पाकरणार्थःप्रयुज्यतेहस्तताभितिप्रामेहर्द॰
हताभितिविकरणव्यत्ययः दिवादितान्सपत्प्रामः उर्वीउरः महाणिग्रहेति उर्वीमहाउच्यते उर्वीह
रामवत्पृथिव्यांभूम्या गच्छन्सर्वेतरी तमितिव्याख्याने पृथिव्यास्त्वेतिसादयति हविरुच्यते पृथिव्याः
तेनाभौमत्वेप्रमयेसादयामि आदित्यादेवमातुरूपस्येउक्तेरो अग्नेहव्यंरक्ष सम्प्रपणगार्हपत्यमग्निमा
ह ११ पवित्रेस्छिन्नति पवित्रेपवनक्रियाशीलेपुनोभवथः वेलव्ये इतिप्रामवेसव्याविनिलिङ्गव्यत्ययः य
त्तोवैविष्णुर्यत्तियेस्युइतिश्रुतिः अयनुत्पुनातिसाविनर्वः आपउच्यते सावनःप्रसवर्वर्तमानःअहंवःपु
ष्णानुउत्पुनामि अच्छिद्रेणपवित्रेण योवायुःअयंपवतएषोःछिद्रंपवित्रमितिश्रुतिः वायोः सर्वगःतत्वाद
च्छिद्रंवेसर्यस्यवरश्मिभिः उदिंगयति देवीरापइति आपउच्यते हेदेव्यआपः अग्रेगुवः अग्रेगुवः अग्रेग्रा
वः सर्वपदेद्वयोः पूर्वस्याभिरुत्तरपदे उत्तरस्यान्तपिवति: उभयोरपिउप्रत्ययः अग्रेनायत्समुद्रंगच्छतो
त्यग्रेगुवः अग्रेनायत प्रथमाः सोमस्यरात्तोभतयतीत्यग्रेपुवः अग्रेउत्कृष्टेस्वर्गेइमंदर्शपूर्णमासाख्य
अद्यास्मिन्नद्यवियत्तेनयतनायत अग्रेयत्तपतिंनयनसयानेशोभनदक्षिणंयत्तपतिंदेवयुजम् देवान्

कामयत इति देवयुः इदं युरिदं काममान इति यास्कः एतदुक्तं भवति यत्ते यजमाने पुष्कलदक्षिणं देवकामं त्व अग्र
णेयत शुष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये शुष्मान इंद्रः साहाय्यार्थं अवृणीत किं पुरस्कृतम् वृत्रतूर्ये तूर्य्यतिर्वधकर्म्मा ।
वृत्रवधाय यथैव इंद्रेणावृणीध्वं वृत्रवधाय वृत्रतूर्ये नस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया प्रोक्षिताः स्थेति नासो प्रोक्षण
इत्यसवेन प्रोक्षिताः स्थ भवथ नहि अप्रसंस्कृतानामन्यसंस्कारक्षमा इति निरुक्तवः हविः प्रोक्षति अग्नये त्वा जुष्टं
अभिकल्पिते अग्निशब्दस्य चतुर्थ्यन्तानां प्रीयमाण इति वचनार्थी अग्नीषोमाभ्यामित्युक्ते अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्ष
ति दैवाय कर्मणे देवयज्यायै नेकर्म्मणे नादर्थ्ये वचनार्थी शुन्धध्वं शुधयध्वमिति कर्मणायकि प्रामो विकरण
व्यत्ययः देवयज्यायै देवयागार्थम् देवयागाय एनान्यभिवद्धिः शुंधध्वमिति सेवेथः किन्न यद्वोऽशुद्धाः परा ।
जघ्नुः यद्वः युष्माकं अशुद्धाः नतम् पमनयः पराजघ्नुः पराहतवंत इदमिति अन्यस्त्वमिदं शः वः युष्माकं तच्छु
न्धामि शोधयामि अपनयामि १३ कृष्णाजिनमादत्ते शर्म्मासि चर्म्मासीति प्राप्ते चकारस्य शकारः चर्मैवा
एतत्कृष्णस्य तन्मानुषमिति श्रुतिः शर्म्म देवत्रेति श्रुतिः अवधूनोति अवधूतं रक्षः धूञ् कम्पने अवक
म्पितं रक्षः अवकम्पितास्त्वरातयः अदानशीलाः पुरुषाः नमर्त्य इव यज्ञसाधनमित्यवसरक्त्वः कृष्णाजिनमास्त
णाति अदित्यास्त्वगसि अदित्याः पृथिव्यास्त्वक् त्वमसि अन अनुमानीते वेत्तु विदन्ताने प्रतिजानातु त्वां अदितिः पृथि
वी प्रतिहित सज्ञानीत इति श्रुतिः नस्मिन्निदयाम्बुलमुखले अदिरसि आदधाति विदारयति आहरणासत
नद्रीत्यादिकमित्यादिः नेमवसि वानस्पत्यमश्ववनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः अनेनवाविदयातिग्रावासि ।

मत्र· भा· ८ ४

हन्ति व्रीह्यादिकमनेनेति ग्रावा न सन्धिः पृथुबुध्नः बृहन्मूलः अतः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु प्रतिवेत्तु वां उलूखल
अदितिस्त्वक् कृष्णाजिनं कथं अग्रे त्वं पृथिव्यास्त्वक् अयं वोलूखलः पृथिव्यास्त्वगिति तत्र वो अग्रासनान्माने हिंत
स्ति ॥४॥ हविरावपति अग्नेस्तनूरसि आहवनीयाः ग्निरुच्यते न च हि हविः प्रतिमं अग्नी भवत्यत एवमुच्य
ते अग्नेस्तनूः शरीरमसीति अथवाऽग्निशब्देन यस्मै देवतायै हविर्गृह्यते सोच्यते तस्यापि हविस्तनूर्भव
तीति वाचो विसर्जनं वाक् यस्मिन् हविषि स्थिते विसृज्यते ऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनं देववीतये देवा
नां प्रीणाय त्वा गृह्णामि आवपामी ॥५॥ मुसलमादत्ते बृहद्ग्रावासि योयत्नापत्ते बृहत् त्वं हे सम्पत्ते ग्रावत्वं सी
र्धग्रावा न न सि वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः स इदमिमवहथानि सतं उद्देदेवेभ्यो ऽस्त्याम हविः शमीष्वसं
स्कुरुष्वाम्पनिः संस्कारार्थः स्वपामि क्रियाविशेषणमेतत् साधुपथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति हविः
कृदेहीति त्रिर्ह्वयति हविःकरोतीति हविःकृत् एहि आगच्छ अथि वेदेयेताग्युते अथि यत्नेपत्नीवाता याकु
गाय कुरुते इति स्कृतिः वाग्वै हविष्कृद्वाचमेवैतद्धिमतते इति स्कृतिः तद्देमेनत्पुरा जायेवं हविष्कृदुपोत्तिष्ठ
तीति स्कृतिः दृषदुपले आहन्ति कुक्कुटोसि अत्र मनोर्हैवाऋषभ आसेत्यादीनि ब्राह्मणोक्तानि कुत्सितं शब्दं असुर
संस्वराणां करोतीति कुक्कुटः अथवा असुरी वाच मुपादाय कुकुक अपत्नायवे मो अवमत्सो कुक्कुटः अस्मि
तपतेकशब्दस्य संप्रसारणं अटतेश्चाकारस्य सम्प्रसारणाच्चेति पूर्ववत् कुक्कुटस्त्वमस्यसुराणां देवानां मधुजि
ह्वः अनस्त्वं हविः ऊर्जं मन्त्रवाभिमत्वमनवद त्वया च सहायभूतेनैव वयं संघातं संघर्षं सहृतः संघातः संग्रामः सम्य

८

दायोवाभियेयः वीर्यार्थ्यहि विवचने संग्रामे संग्रामे जयेम शूर्पमादत्ते वर्षवृद्धंहव्यावृद्धंवमसि हविष्कृदपनिमति
नावर्षवृद्धं वेणुं प्रतिवत्नप्रतिगृह्णानानां शूर्पं वा पृथग्वृद्धं हे हविः समानजन्मना हविः शूर्पं योऽभान्तनार्थं वचने
निष्पुनाति पराष्तं रक्षः परिक्षिप्ता रक्षः परिक्षिप्ता अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः तुषान्निरस्यति अपहतं रं
निर्गतमर्थः अपगतेव रक्षः विविनक्ति वायुर्वः तंडुलाडच्यते वायुर्वः पुष्मान्विविनक्तु पृथक्करोतु व्रीहिभ्यः
सकाशात् पात्रान्मोप्यसि मंत्रयते देवोवःसविता वोपुष्मान्विविनक्तु पृथक्करोतु व्रीहिभ्यः सकाशात्
प्रच्यामाण्य हेतंडुलाः हिरण्यपाणिः सन्सवित्रभागिने परिजह्रुः तस्यपाणीप्रचिच्छेद तस्मैहिरण्मयौप्रति
प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरितिस्तुत्याम् उनिवद्धवक्षनिः प्रतिगृह्णातु प्रतिग्रहं करोतु अच्छिद्रेण अशिथि
लेनपाणिना हस्तेन उपवेषमादत्ते धृष्टिरसि इति धृष्णानामग्रालयः अनेनअग्निंधृष्टमुपवेषेनीति धृष्टिस्तुपवेष
उच्यते धृष्टिस्त्वमस्युपवेषजंगारान्त्सावः करोति अपाग्ने अग्निमामादं जहि अपजहि परित्यजहि हे भग
वन्नग्ने अग्निं आमादं आमममनी माममान् येनेदमनुष्याः पक्वान्नमत्वैतिसउच्यते तद्वानिस्त्यागार्थ्यः नि
क्रव्यादं सेधनिर्सेधक्रव्यादमग्निं येनपुरुषं दहंतिसक्रव्यात् सेधनिः परित्यागार्थः अग्रानमाहर
निआदेवयजंवहआवह आनय देवयजं अग्निं देवायस्मिन्निजंतेसदेवयाट् तेदेवयजं अग्निं तेमध्यमे
नकपालेनाभ्युपदधातीतिश्रुतिः कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसि ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह दृंह त्रिः
भिः कपालैस्त्रीन्लोकान्जयतियजमानः वनस्थेनदिषाः यस्मिपुत्रस्थियनेपुरोडाशः सोप्यापावः

शात्रिलोकविग्रहणप्रभृता देवताः प्रीणातीति प्रकरणार्थः यद्वा आत्मसम्मितमन्त्रेण दधाति तन्न हि न
स्तीनिष्कृतिः ध्रुवमसि ध्रुवं स्थितं त्वमसि अग्नेः पृथिवीं दृंह दृंह दृढीकुरु न हि नावद्भवयम प्रतिष्ठितोऽ
न्यस्य प्रतिष्ठां कर्त्तुं समर्थः किंवद्गन्य भूतं वा ग्रहं उपदधामि ब्रह्मवनि ब्रह्मयज्ञ नैतन्ति संभजन्तिः संश्रय
नेसंभजनेन त्वं कपालं ब्रह्मवनि एवं क्षत्रवनि सजातवनि समानजनाः सजाता भ्रात्रप्रभृतयः उच्यन्ते आत
व्यसपत्ले उमायुदानवान् भ्रातृव्यशब्दः सपत्नानुरभिधेयः शत्रोर्वधाय पात्रामुपदधामीत्युर्वगः स्रुच्यास्वे
अंगारे निदधाति अग्ने ब्रह्म हे भगवन्नग्ने ब्रह्मबालणं अंगुलिप्रदानेन गृह्णीष्व अनुग्रहं
कुर्विंत्यर्थः धरुणमसि धारणो धारकमसि अन्तरिक्षं दृंह दृंह यन्तुरसित्वानदुपदधाति धर्त्रमसि धारयि
त्र्यासदिवं दृंह दृंह अथयदृतिणानस्तं उपदधाति विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यो दिग्भ्य उपदधा
मिइतनवाणि कपालान्युपदधाति चितस्थवि चचयेन इमेन सक्कित्वत सद्रूपमिदम् बहुवचनेवष्टवी
पहितकपाले विषये वि[illegible]नानि रूपेनावद्रवप्र अनऊर्ध्वचितः उर्ध्वपश्चात् उपहितेषु कपालेषु वीय
ते इत्युर्ध्वचित् तस्य ऊर्ध्वचितः उपधीयमानस्येति शेषः अंगारेरभूहति भृगूणामंगिरसां भृगवश्च
स्तानिवह्निं भृगवः तथांगिरसः तद्वान तस्यवदूगलुक भृगूणामंगिरसां च तपसा तप्यकपालानि
तप्यध्वम् शर्म्मासीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि शिवाचाचोनानि सक्रुकाजिनमादनेनदधातीति तत्र
लीचीनग्रीवमुपस्तरणानि विनियोगा अपि पूर्ववत् कृष्णाजिने हषदं निदधाति धिषणासीपीः क

कर्म्मवृद्धिर्वा तदुभयं सीदन्तिमनेनेति व्याख्यातिर्ददाति वा कर्म्मांगमाह धिषणेत्यनेन धिषणात्वमसि पर्वती
पर्वतवतीग्रनः प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वामदित्याः पृथिव्यास्त्वक् कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति दिवस्कंभनि
रसि दृषदुपलयोः पृथिवीस्तुभक्तित्वात् शम्यायाश्च अन्तरिक्षभक्तित्वमुपपद्यते ते दिवः द्यावापृथिव्योः स्कं
भनीः स्कभ्नोतिः स्तंभनकर्मा ते स्तंभनी भवसि अन्तरिक्षमेव रूपेणान्तरिक्षेणाहीमे द्यावापृथिवी विष्ट
ब्ध इति श्रुतिः दृषदुपलामुपदधाति धिषणासीति व्याख्याने पार्वतेयी पर्वतस्याः अपत्यं कनीयसी ह्ये
षा दुहितेव भवतीति श्रुतिः प्रतिजानातु त्वा पर्वतीमात्पत्नाप्रतिहितस्सेजानीत इति श्रुतिः दृषदितदु
लानावपति धान्यमसि धिनोत्तेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति तदभिप्रायेणैवमाह यतस्त्वं प्रीणन
स्वभाववमसि अन्तः प्रीणीहि देवान् पिनष्टि प्राणायत्वा अन्नश्रुतिः जीवं वै देवानाद्वै हविरमृतममृता
नामिस्तूपक्रममाह दृषदुपलाभ्याद्वै हविर्यज्ञ इति प्रतिपाद्यस्य यदाह प्राणायत्वोदानाय त्वेति तत्प्राणा
दानोदराणीत्यादिना ग्रंथेन यथाह हविषा पुनर्जीवने क्रियतेनथा श्रुतिः प्रतिपादयति तदनुसारेण व्या
ख्यानं करिष्यामः प्राणायत्वापिनष्मि ननु हिंसायै पवमुन्नतावपि मैत्रेयो व्याख्ये यो कृष्णाजिने प्रवपति
दीर्घामनु प्रसितिं प्रसितिः प्रसहने बहूस्याम वर्षणोपसवनात् ते नवीजालेवा इह तदप्रसितिनिशब्देन
कृष्णाजिनमभिधीयते तदपि हि पिष्टानि दृष्टानि दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिमनु आयुषे आयुद्धा
नाय त्वा यामदयामि देवोवद्दति व्याख्याने द्रवते च सत्तेषु नावत्तेषु दानाय तत्राम इमीते यतानि वेत्री

म त्र
भा०
१०
10

वनोऽभवंस्येवमुहैनंजीवमेवदेवानार्द्ध· हविर्भवतीतिस्रुतिः आज्यंनिर्वपति महीनांपयोसि महीतिगो।
त्रीम महीनांगवांपयः भवसिपयः शाब्देनडपचारेणालक्षणयाहुतमभिधीयते पात्र्यांपिष्टान्यावपति
देवस्यत्वेतिव्याख्याने ननुग्रहणोदेवस्येतियडुक्तंतेनैवदर्शनेनब्राह्मणंतर्पणेनेकर्मकरिष्यतिकिम
नेनपुनर्देवस्यत्वेतिसम्यसंस्कारोज्वलनार्थंहीनेवपथ्यावपुनः पुनर्वपतिरिप्यमानेनदोषायभवतीति
मर्द्द·यामि समिमेकीभावमावहेयपकल्पनि यामि अपः उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति समापउोषधीभिः से
हृच्यंनोह्यवीसेपर्कसंगच्छेतांआपउोषधीभिः पिष्टाख्याभिः समोषधयोरसेनसंगच्छेतांवउोषधयः पिष्टा
ख्याः रसेनउपसर्जनीभिः आपोहिउोषधीनारसः सर्द्द· रेवतीर्जगतीभिः हृच्यंतां हृवीसेपर्कं रेवत्यश्चा
पोजगत्यउोषधयः इतिस्रुतिः संहृच्यंतां रेवत्यआपः जगतीभिः ओषधीभिः पिष्टाख्याभिः सेमधुमती
र्मधुमतीभिः हृच्यंताम् मधुशब्दोरसवचनः संहृच्यंताम् मधुमत्यश्चादोषतआपः मधुमतीभिः संहृच्यंतां
वमधुमत्याद्दोषताभिरोषधीभिः पिष्टाभिः संयोति जनयत्यैत्वा संयौमीयंमन्त्रः स्रुतिर्व्याचष्टे जने
र्पेनसृष्टिंजनयतिः यजमानस्यजनयसे श्रीप्रजापशुभिर्यजमानेजनयितुं संमिश्रयितुंत्वां संयौ
मि अथवापुरोडाशउच्यते जनयमेउन्मादनायत्वासंयौमि संमिश्रयामि यथातं संमिश्रितः पुरोडाश
भावमापद्यापिश्रितः पक्वः सन्देवाघ्नेरग्नेर्विजायस इति नस्यमर्य्यत्वामन्योजनयिष्यन्तमर्हति असे
हृरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः अर्थशब्दः समग्रविभागवचनोनपुंसकलिंगः नद्दभि।

प्रायमिदमिति नवं त्रिमेकलिंगता आत्मनमधिश्रयति इषेत्वाव्याख्याने पुरोडाशमधिश्रयति घर्मोसि प्रव·
र्ग्यस्त्वमसि विश्वायुः सर्वायुः विश्वं सर्वं आयुरस्येति विश्वायुः विश्वायुरित्यनेन दाघृदं यानीतिस्कृतिः पुरोडा
शं प्रथयति उरुप्रथाः पस्त्वमुरुप्रथाः उरुविस्तीर्णो प्रथमेसस्सम्भावनः नेतोपब्रवीमि उरुप्रथस्व किंच उ·
रुतेनव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्त्रपश्वादिभिः प्रथतां विस्तारमाप्नोतु अग्निरभिमृशति अग्निष्टे हे पुरो
डाश अग्निस्ते नवं त्वचं माहिंदे· सीदिति श्रपयानो देवस्त्वा देवः सविता ना श्रपयतु वर्षिष्ठोऽधि हे नाके
स्वर्गेऽपि उपरिस्थिते सविता वा नाके स्थितः सविता न संस्कृत पव ह्यपि यज्ञियो यज्ञमपि कुर्वन्ति
देवे लोकः पुरोडाशशरीरस्य च यज्ञेनेन जन्म यद्भूपणे सयदिदेवलोके जायते अतः तत्समानयोग
त्वेमा यजमानोपि तन्वैवजनिष्यत इति नवजन्मापणास्यते पुरोडाशमभिमृशति माभेर्मा संविक्थाः
माहं भेषीः मा चवने संविक्थाः ओवीजिमयस्ते वलयोः नच मयेमतिषिद्ध चलनेन च निषिष्यते तेन भनव्यो
न चलितव्यमित्यर्थः पुरोडाशमभिवासयति अतमेरुण्यस्तः नम्रुषभिकोत्तायाम् यघण्यपथान्त्र
भिकोत्तमात्रेयथेन तप्यापिस्सामाभिकेत्रायोमाष्येन नमनशीलस्तमेरुः नतमेरुः अतमेरुण्यस्तः
अतमेरुर्यजमानस्य प्रजाभूयात् भवेत् पाश्वेगुलिप्रक्षालनमास्येभ्यो निनयति त्रितायत्वा द्वितायत्वा
एकतायत्वा निनयामीति इत्यपरोः यंनिर्देशः निनयामीति शेषः एवं द्वितायएवमेकतायेन तत्त्वाम्याः
संवमृत्रुविनोहि नयकतक्षे एवमादिरितिहासोप्यमवगन्तव्यः स्फ्यमादत्ते देवस्य त्वेति व्याख्याने आ

म॰ त्र॰
भा॰
११

दृग्स्फ्रामि अध्वरकृतं अध्वरंकरोतीति अध्वरकृतं देवेभ्यो न्यायप्याम् आलभ्यजयति इंद्रस्य
बाहुरसि इंद्रस्य दक्षिणो बाहुस्त्वमसि एष वै वीर्यवत्तमो य इंद्रस्य बाहुर्दक्षिणः सहस्रभृष्टिः बहुभ्रारः
शततेजाः बहूनि तेजांसि यस्य स शततेजाः वायुरसि तिग्मतेजाः वायुस्त्वमसि तिग्मतेजाः तेजने हृ सा
हृकर्मणः उत्साहमवनेनायस्समतथ्याकः द्विषतः शत्रोर्वधः वधकः प्रहरति पृथिवी देवयजनि वे
दिः सेवाध्याने हे पृथिवि देवयजनि देवायस्याः इज्यंते स्यां तथोक्ता ओषध्यास्ते न व संवेदि यस्या मूलं मा हिंसि
षं त्वहि हिंसि हिंसायाम् माहिंल्लुङ् मा विनाशिषं वज्रेण प्रहृत्य पुरीषमदने व्रजं गच्छ व्रजेन स स्माक्रा
वद्दृनि व्रजोयाघोगोवाटो वाडव्याने गोव्रजो वा परिहृतं गवां स्थानं गच्छ वेदि प्रस्तनो वर्षतु ते द्यौः वर्षतु त
वद्युलोकः शा[illegible]यथैववर्षतु पुरीष उत्करे करोति वधानावधयवध्यनेवध्यनेकुरु हे देव सवितः
परमस्यां पृथिव्याम् यत्रायं यत्रासि स्थानं रकः येन मसितव्यानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामितिक्ष
तिः शतेन पाशैर्बहुभिः पाशैः योऽस्मान्द्वेष्टि शत्रुः यं च वयं द्विष्मः शत्रुनमतः अस्मादन्यतमस्मः मा
मोक् मुल्समाहृरणि मामुंव हिनीयं प्रहरति अपारन्ने अररुरस्तव स्रं अपनीय पृथिव्यै पृथिव्याः देवय
जनाश्च अररुं वध्यांस वज्रं गच्छेति समानम् अभिन्यस्य मप्सी उत्कर मररो दिवमिति हे जररो तं दिवं द्यु
लोकं माप्मः मागमः त्वनीयं प्रहरति इमस्तेद्यौ योऽस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो रसः स दसः हे वेदि त
वद्याद्युलोकं मास्कन् मास्कंदत व्रजं गच्छेति समानं पूर्वं परिगृह्णाति दक्षिणतः गायत्रेणत्वा ॥

११

शब्देन विसृज्यते नेत्याह चेद्विसृजेनिपात्येतिश्रुतिः गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि एवमुत्तरयो
रपि त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः उभयं परिग्रहं परिगृह्णाति पूर्वेण परिग्रहेण विसृज्यते परिगृह्यते
नेमां पृथिवीं लब्ध्वा वा नरेण परिग्रहेण वस्तुमाग्रेण गुणेर्यो जयन्ते देवाः सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
इति दक्षिणेन स्फ्यं इति पृथिवीनामधेयमन्तः पृथिवी त्वमसि शिवा शोभना च त्वमसि स्योना चासि सु
खदा चासि स्योनामेति सुखस्य नाम सुखरूपा चासि शोभमनं वसा सीदेति सा सुखदा ऊर्जस्वती
चासि पयस्वती च उत्तरतः अन्नवती चासि पयोविकारो रसस्तद्वतीव वेदिमनु मा हिंसिषं वराक्रूर
मेनिं निदानम् पृथिव्याः एषैव विष्ठरसेवनीया उपजीवनीया मकुर्वेनेति श्रुतिः मन्त्रेण पूर्वं निदानेव
कव्या एषा न्मेत्रार्थः न ह्याहिंसि प्रसवगमो भवति देवाश्च सर्वैः सहसे ग्रामे कारिष्येत इदं महुः
यदस्याः पृथिव्याश्च नपहते देवयजनं नेत्वं न्दमसिस्यापयामः नन्वयदि कथं विदस्मानस्व
नेयपृष्ठेन त्वेनवेदवेयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः तदेतं भ्रूस्मसि कलमनुपलभ्येत
इयमक्रत्रिपूज्यत्वं स्मस्ते उभवनी पुराक्रूरस्य क्रूरशब्दः संग्रामवचनः एवमर्थोऽषधीः प्राक्र संग्रा
मान् विष्टपः सृष्टिस्त्वेताः कसन इति कस्मन्नयानः नमस्याश्वा व्यं एवमर्थो निविधस्य प्रतियो
याश्च स्मादिति विष्टपः विरशि त्रिष्या मंत्रिने महन्नाममसव विसृज्यं तोवेदिव मापन्नः महि वि
भिः वेदेस्त्रि विध्यमानाविधियेः कनि [illegible] कातिहे विश शिमन् विलोम्येण उदादाय इति॥

म. त्र.
भा.
११

12

णपहननमावानसेवाः पृथिवीं जीवदानुं जीविनसदाजीवेति शरणभूतामिमर्थः यामेरयंस्त्रंदमसि स्वधाभिः
यामेरयन्तईन्नगतो अनेकार्थत्वाद्धातूनामिह स्थापनार्थः वेदमसि स्थापितवन्तः स्वधाभिः स्वधा
शब्देन्नवचनः इहत्वन्नभूतास्तिस्रोविश्वगृह्णन्ते योवेदमसि वलक्षणादयुरितिरुक्तेः अपीलक्ष
णेन वलक्षणसहितो यो पृथिवीं चेदमसिन्यदधुः तेनधीरासो अनुदिश्य यजन्ते तामेव पृथिवीं धी
रासो मेधाविनः अनुदिश्य पश्येन दर्शनेन सम्यक्संपादयन्ति यापियजनेन इति दर्शनप्रशंसा प्रैषः प्रोक्ष
णीरासादयप्रोक्षणीनेत्राभिरिति प्रोक्षणीः नाम्रासादयस्वायस्वस्मै महद्रूनिहिषतोवयोस्ति हे सुर्वे
योविनाशस्त्वमसि अथस्रुवमादत्ते अग्नेव्रतपते व्रतम्चरिष्यामीति व्याख्यातेन यजुषा संमार्ष्टि स्रुवं
अनिशितोसि सपत्नक्षित् करणे निशितस्तीक्ष्णीकृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्व
मसि तथापिसपत्नक्षित् सपत्नाः शत्रवस्तान् क्षिणोतीति सपत्नक्षित् क्षिणोतिर्हिंसार्थः य
जमानस्य सपत्नक्षिदतो वाजिनेवाजशब्दोन्नवचनस्तेन वाजशब्दोन्नवचनो वाजेन्ना ये
यजमानस्यान्नसमृद्ध्यै संमार्ज्मि यज्ञवचनो यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः तेवाजमन्नय
ताद्यं योहीति सवाजी अहोथ इति इत्थं वाजिनं यज्ञियं नो वाजे ध्यायोत्तिष्ठेदीमो यज्ञोज्वल
नार्थं संमार्ज्मि संशोधयामि मन्त्रेषु स्तूहो स्रुचं व्रतपते व्रतम्चरिष्यामीति व्याख्यातेन यजुषा संमार्ष्टि
स्रुचं अनिशितासीति व्याख्यातेन अनिशीतेति स्त्रीविवक्षायां टाप् वाजिनीमिति ङीप् यज्ञावा

११

नेवविशेषः योक्त्रेण पत्नीं ४· संनह्यति अदित्यै रास्नासि अदित्याः सेवेपिनी यानाम्ना मानमसि
रास्नारशना ऊर्द्धमुदूहति विष्णोर्वं योसि विष्णोर्यत्तस्य वेष्णः विष्टयामो विष्णवेष्टेने अन्नपाही
नोरनन्तरस्यावदूपे यज्ञस्य वेष्टनं व्यापकं नमसि वेष्णः आवर्त्तेऽध्यने इत्यपदं आज्यमष्टामय
सि ऊर्जेति व्याख्याने उपकण्ठपत्न्या ज्यमवेक्षते अदब्धेनेति आज्यमवेक्षते दभ्नोतिर्हिंसार्थं अ
हिंसितेन त्वा चक्षुषा अवाचीनेन पश्यामि किंवत् अग्नेर्जिह्वासि यदायाप्यनदग्नौ जुहूति तदाग्ने
र्जिह्वा इवाग्निर्भवति त्वालोऽन्यानि निमित्तानि अस्य थः सुहूर्देवेभ्यः साधु ह्वयतेन देवेभ्यः अनेनेति सु
हूः अथवा शोभननामाह्वाने यस्य देवेभ्यो अर्थायनदाम्ने सुहूः नादर्थं चतुर्थी उपकण्ठमन्त्रुपका
र्थे अर्थार्थयति धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे धामानि त्रीणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मा
नीति धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विर्वचनं विशार्थे मम यज्ञस्य यावंति स्थानानि यावंति य
जूं ४· षि तावंति व्याप्नुहीत्यर्थः आज्यमुत्पुनाति सवितुस्त्वा सवितुः प्रसवे वर्त्तमानस्त्वाऽहं उत्पुना
मि व्याख्यानमन्यत् प्रोक्षणीरुत्पुनाति सवितुर्वः इति व्याख्याने आज्यमवेक्षते तेजोसि शुक्रम
मस्यमृतमसि यो होमद्रव्यं निदहाति जुहोति वा तस्य तेजः प्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः पश्चाद्
न एवं तेडुणशुक्रमासं आज्यं गृह्णाति धाम नामासि धामस्यानेस्य त्वं आयतनं धीयते अस्मिन्नतः इति
धाम ईति यामासि नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम प्रियं देवानामिति प्रमाभिप्रेत

म ञ
मा॰
१३

13

देवानोअग्नाय्पृषेअग्नायर्षिभ्यप्रतिहतंरक्षोभिः देवयजनमसि देवाअग्नेनेजमेन इति देवयजने ॥
प्रथमोऽध्यायः अथ द्वयंग्रोतति कलोस्याभिरेहः अलिकलशब्दोअग्नेतोदानोगुणवचनः अलि
बकलशब्दोऽमगावचनमायुदानः नहिद्वायुदाननात्कलमस्मगोगृह्णाने नयावस्कृतिः यत्नाहदेवे
भ्यः एवकामसकलोनूनावबारेभि इथाभूलक उक्त्वाने कलमस्मगोयत्तस्त्वमसि यत्तसायननाम
तेरभ्यवाने आवरेहः आङ्ग्रंथार्थे आहवनीयात्खिरवेरखिसर्गेराजिदहानिवरस्तस्यअर्पिउप
रितिहनिनिआवरेहः एवडकंभवति आहवनीयात्खिरवेरस्थिनस्तेकलमस्मगोयत्तोभवतिअ
तोःअथवाजस्यअभिमनमसि [illegible] विनेमोत्तमिवेदिंप्रोक्षति वेदिरसि नयदनेनेमा ७ मर्वा ७ म
मविदंननस्याहेरिंनीमेतितोवृणितिमेगीकल्याह वेदिस्त्वमसि अनोवर्हिषेनामभिरुविनोप्रोक्ष
मिवर्हिः प्रोक्षति वर्हिस्त्वमसिअनस्त्वामभिरुविनेप्रोक्षामि शेषमूलेभुपसिंचति अदिसेबुद
नमसि इयंवैपृथिव्यदितिः यद्यन्येचननर्थी अदित्याः पृथिव्याः बुंदनं उंदीकेदने उंदनीसेचनं
भवति उदकेउक्त्वाने प्रस्तरं गृह्णाति विस्नोस्त्वपोसिविस्नोर्यत्तस्यस्तयः शीर्षमेशाद्संयानयोः
स्त्वायेनः संयानः शिरवाअसिभवसिवेदिंस्तृणातिवर्हिषाऊर्णम्रदसे ऊर्णामिवम्रदीयांकर्णेस्तृ
णामि स्तस्यआच्छादने आच्छादयामि स्वासस्थांसाधुमर्यादंश्रायसामासीदेतिसानयोकामे
नाठ॰ स्तृणामि देवेभ्योयीयतारितिभ्रोजोशस्कंनमभिमृक्षति भुवपतयेस्वाहा भुवनपतये॰

स्वाहा भूतानांपतयेस्वाहा अस्याग्रेर्योऽग्नानरः सर्वेत्वयोग्रयोवभूवुः तेवषट्कारमयादिमोहपृथिवीमावि
श्यन् अयंचाग्निःमपलाप्यास्मप्रविविक्तन्प्रवेष्टुमैक्षत् सदेवैरानीयस्वाधिकारेनियुज्यमानएवमु
वाच यैनैरग्निभिर्मोपरिधयेनेति तएतेत्रयःपरिधयः तेषांवायमाग्नः क्रमोःग्नीनांभुवः शब्देनमथ
माव्याहृतिरुच्यते भुवनशब्देनजगदुच्यते भूतानामितिभूतान्येवोच्यन्ते एतेषांयेःधिपतयोःग्नयः
तेभ्यःस्वाहेतिसंबंधः परिधीनूपरिदधाति आहवनीयस्यपश्चात् गंधर्वस्त्वापरिधीरुच्यते गंधर्वो
विश्वावसुस्त्वांपरिदधातु सर्वतःस्थापयतु विश्वस्यसर्वस्यअरिष्ट्यै अविनाशायरक्षघ्नरपिहिंसा
योऽश्ववनिर्हिंसार्थासानत्रयतिषिध्याकिंच यजमानस्यपरिधिरसि नकेवलमाहवनीयस्य किं
तर्हियजमानस्यापिपरिधिरसिकिंच अग्निरसि आहवनीयस्य आनात्रनएवमुच्यते इडेस्त्वाना
होत्रमित्रायमेनतत् ईडितःईडस्त्वनो स्तनःइसर्थः दक्षिणंपरिधिंपरिदधाति इन्द्रस्यबाहुरसिद
क्षिणः इन्द्रस्यदक्षिणेनबाहुनापरिधिरसिरूपमीयते व्याख्यानःशेषः उत्तरंपरिधाति मित्रा
वरुणौत्वोत्तरतः मित्रावरुणावादित्यौत्वाउत्तरतः सर्वतोयमौ ध्रुवेणनिमलेनधर्मणाधारणे
न विश्वस्यारिष्ट्यइतिव्याख्यातं आहवनीयइध्मकाष्ठमादधाति वीतिहोत्रं आग्नेयीऋक् गायत्री
वीतिहोत्रं वीतानिप्रजननकोनिभसनत्वादतेषु वीतिरभिलाषःहोत्रकर्माणियस्यसवीतिहो
त्रः अथवाविविधइतिगंगतिर्हेतरपशाम्बादिषुयस्यसवीतिहोत्रः हेभगवन्नग्नेवीतिहोत्रंत्वा

म. त्र.
भा.
१४

कवेः क्रान्तदर्शिनः अग्नीनामागतविप्रकृष्टविषयं तानेव गायत यज्ञस्य कविं सन्तमग्ने वोपनेऽग्नामद
र्शीमधुमंमेदीमिमन्त्रं समिधीमहि इयिदीमो संदीपयामः अनेनेध्मकाष्ठेन हूतेन महान्तेऽग्रत्र्यरेय
तेद्विनीयामादधाति समिदसि अग्नेः प्रयानार्थं स्याहवनीयस्याग्नेः समिन्धनं नमसि समिन्धयते
आहवनीयमीक्षमाणो जपति सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पात्वा पुरस्तान्म्यानुगोपायन् गृह्णीवाभिनः परिधयो भ
वन्त्यथैनन्त्सूर्यमेव पुरस्तात् गोप्तारं करोतीति श्रुतिः कस्याश्चिदभिशस्त्यै यः कश्चिदभिशापस्त
स्माद्रिमर्थः अभिशस्त्या इति पंचम्यर्थे षष्ठी वर्हिषस्तृणेनिराश्मीनिदधाति सवितुर्बाहू स्थः
अनेनमन्त्रस्य धारणकर्मणा युवां सवितुरिव बाहू भवथः नयोः मन्त्रेस्तृणाति ऊर्णम्रदसं
ऊर्णमिव मृदु त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः साधु आस्मिन्नासीदन्तीति स्वासस्थः मन्त्रस्तं देवेभ्य
इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी देवानमिति यावत् प्रस्तरमभिनिदधाति स्वापयति आत्वा वसवः आसन्न
आसीदन्तु नो भवन्तु देवताः वसवो रुद्रा आदित्याः ग्रहेऽभिनिदधाति घृताच्यसि अंजुगति अनयोः
घृतमेवितेषामेयसां स्तविघृतेनवा अग्न्याने यया स्तुवा सा घृताचीवी जुहूर्नाम्ना क्रियाभिप्रायमेनत्
हृयनेनयेति जुहूः सेदं प्रियेण धाम्नेति निदः अवणाय दोः व्याहारः यालेष्टाच्यसि जुहूर्नाम्ना
इदं प्रियं सदः स्यानेऽआसीद अयि निहत प्रियेण धाम्ना सहिता एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यमिति
श्रुतिः आज्यसहितेत्यर्थः ध्रुवा धामानि त्रयाणि भवति स्थानानि नामानि जन्मानीति वा असि

१४

महेंत्रियेणयामन्नाग्रमिहिनामसनीतियोऽस्य उपभृतं सादयति ः हृनाव्यासि उपभृ त्रामन्ना उपभरणो॰
ङुपभृत् व्याख्यानमस्मत् ध्रुवांसादयति हृनाव्यासि ध्रुवानाम्ना ध्रुवास्थिरा व्याख्यानमस्मत्
ग्रन्महृहिः सादयति प्रियेण याम्नेति व्याख्यानम् नामिह्वीर्द॰ घ्राभिमृशति ध्रुवाग्रसदन्
नाविलोपाहीति नदः सेवपायदेश्याहारः यान्येतानि ध्रुवाणि ग्रसदन् आसादितानि अ
नस्ययाने यज्ञानसंगना विलोनानि हवींषि पाहि गोपाय किंच पाहि यज्ञं गोपाय यज्ञं किंच
पाहि यज्ञपतिम् यजमाने आत्मानमुपस्पृशति पाहि माम् अध्वर्युरात्मानेब्रवीति गोपाय माम्
यज्ञन्यो यज्ञेन यानीति यज्ञनीः गोपायमानयज्ञस्येनाद्विमिमर्थः अग्निं संमार्गीकरोति हेभ
गवन्नग्ने वाजजित् वाजस्यान्नस्यनेजः वाजेनो सरिष्यन्तम् स्रगानो यज्ञेनाशपयिष्यन्ने वाजजि
नेऽग्नन्नस्येनेनारं संमार्ज्मि सुजगुद्धो अंजलिं करोति आध्वर्युः नमो देवेभ्यः देवेभ्यो नित्वः
दक्षिणतः उत्तानेपाणिं करोति स्वधापितृभ्यः पितृभ्योनित्वः नहृपभृतावाद्दने स्वयमेमे
ल्लुवाबुध्यते स्वयमेस्मायुपमनेमेममभूयास्तेमवते यथाग्रहृस्तं सेयन्नाभ्यास्तः भ्या भूसकंते स
कलेग्रहेस्मिनकर्मणि देवेभ्यः अध्वर्यु आज्यस्थालीं स्रुग्वेदेन यत्ताल्लक्षयते यज्ञेसंभृ पासमत् संविभृयार
ह्निणनिक्रामति अग्निप्रणविलो अंटेगात्यर्थस्य अंद्रिमः पादेन विलोपयेत मानावाबृक्कमिष माड्डिलड्डि॰
मानाश्रवाबीनेक्रमिष बहुमतीमिनवस्याय बहुमतीयनवती हेभगवक्षग्नेतेनवक्काया क्का॰

मत्र
भा
१५

15

यागाद्याश्रयवचनः युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रये उपस्थेयम् उपनिषेयम् विलोर्ये
तस्मस्थाने भवसि यत्तस्य होतृस्थानम् यत्र स्थितैर्योगः क्रियते तन्नु होति अतंइदः इतश्च स्मात् यज्ञति
स्थानादुत्थायेतिशेषः इन्द्रो वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं अकृणोत् कृञ् हिंसाकरणयोः कृत
वान् अतो हि इत्युच्यते दक्षिणेनोनामुच्चारतः ४ सपद हविर्निष्कृतिः ऊर्ध्वः स्थास्यति इतश्च
नतिस्थानाहूर्ध्वः सगुणः पत्नी आस्थानात् आस्थितः ६ अध्वर्युस्त्वया गामिमायमेतत् अग्ने वेदि
वेदिहस्ते हे अग्ने वेः विदस्तानेविद्धि जानीहि अधिगतामस्यां भवमयाहोत्रे कर्मणे वेदिर्मे विद्धि वहस्व
हूतस्य कर्मणे मयाकर्मणे उभयेवापतदग्ने देवानां होमाय हूतनिष्कृतिः अवतोवायावापृथिवी ५
मो अवतं द्यावापृथिवी पालयतं हे अग्ने द्यावापृथिव्यो स्विष्टकृत् साधुत्वं करोतीति स्विष्टकृत्
देवेभ्यः मम सकाशात् प्रथमे इन्द्र आज्येन अजगतिक्षेपणयोः आज्येन हविषा त्विमे नेहवनेनभूत
भूयात् स्वाकृतिहोतावाचेवापनमायायमायारयमीन्द्रावागिनवा आहुरिति निष्कृतिः नुक्ताफवांसम
नक्तिसंज्योतिषाज्योतिः संगच्छतामिमयाहोतः ज्योतिषा आज्येन ज्योतिराज्ये संगच्छतां यजमानोऽज
यतिमयीदमिन्द्रः मयि इदं इन्द्रः इन्द्रियं वीर्यं दधातु स्थापयतु किंच अस्मान् रायो यन्तानि मघवानः
मघेयनेविद्यते धनमेघवानो यन्निनः सचन्तां सचेसवने सेवन्तां प्रवृत्तं भवति यन्तानि यन्तिन म
अस्मान् सेवन्तां किंच अस्माकं सन्तु आशिषः सत्याः अविनष्टाः नः अस्माकं भवन्तु आशिषः अ

१५

वीराव्नं त्वांस्वकर्षीशिप्रइट तं पान्तुपेतां द्यावापृथिवी १८

ग्नीत्स्थास्थानि उपहूता अस्मदनुज्ञाता पृथिवीमाता नाम गतेति मांशी उपमां पृथिवीमाता ह्वयतां उपह
यतो अस्मदनुज्ञातानां मां पृथिवीमाता नामन्त्रणाय अहं तांश्च अग्निः सन् मन्त्रयामि आग्नीध्रात्कर्म्मणा अग्नि
नयगतः स्वाहा स्वाहुतमस्तु हिनीयमा स्थानि उपहूतो द्यौः पिता अस्मदनुज्ञातो द्यौः पिता उपमां द्यौः पि
ता ह्वयतां अस्मदनुज्ञातानां द्यौः पिता अहं तं अग्निः सन् मन्त्रयामि अग्निआदित्यिसमाने इत उत्तरं
ब्रह्मत्वे प्रतिष्ठाने बृहस्पतिरांगिरसो पश्यत् प्राशित्रं गृह्णानि देवस्य त्वेति व्याख्याने प्रति गृह्णामी
त्वेन पुरुषः प्राश्नाति अग्नेष्ट्वास्येन अग्नेः सेवे पिना प्राश्नेन स्वेन तां प्राशित्रं प्राश्नामि मन्त्रयामि स
मिद्धां त्वेति नः प्रसेधनि पतेन देव अश्वय्यपुराह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामिति पतं यज्ञेन नव हे देवदानादि
गुणयुक्तः सवितः प्रसवितः प्राह एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं प्राह ब्रवीमि नत्स वितारे प्रसवा
यामयावनीतिस्फुतिः किंच बृहस्पतेर्ये ब्रह्मण प्राह बृहस्पतिर्हि देवानां ब्रह्मा तदपि हि तपवा
येमानुष्ठो ब्रह्मत्वं करोति तेन यज्ञमवतेन होनताय यज्ञे अवपालयतेन च यज्ञपतिं यजमानं पाल
यतेन च मां अवपालय ४ किंच मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्य मनो जुषतो सेवतो प्रास्य सहमर्पा
कथंभूते मनः जूतिः जवने गति कर्मणः जूतिः अतीतानागतवर्तमानकालेषु पदार्थेषु प्र
स्नगच्छति किंच बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु अरिष्टं यज्ञं ८ समिमं दधातु अक्षति हिंसा
यः अरिष्टमविनष्टं यज्ञमिमं कर्त्ता संदधातु इदानी मन्त्रेण न हि यज्ञो विछिन्नः इमं तं पवमसु इमेन

म॰ त्र॰
भा॰
१८

किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः आज्जसेरसुक् आत्प्रकारणान्तात्जसेरसुक् सर्वे देवा इह कर्म
णि मादयध्वंतो मदी हर्षे अस्मान् सार्थिणि च हर्षं कुर्वन्तु आश्रावनेनानेनैव ओंकारः इहाभ्युपग
मार्थः प्रतिपूर्वकर्षणाति ॥ १५ ॥ एषा ते अग्ने इत्यः प्रभृति प्राकृतत्मार्थमाग्नेयी अनुष्टुप् समिदन्तम
ग्नेविनियुक्ता हे भगवन्नग्ने एषा ते तव समित् समिन्धनं तया त्वं समिध्यावर्द्धस्व च आ च प्यायस्व च
कारो भिन्नक्रमः आप्यायस्व च वर्द्धनाप्यायने समिध्या कुर्वित्यर्थः किंच वयमपि वर्द्धिषीम
हि पुत्रपश्वादिभिः आ च प्यासिषीमहि चकारो भिन्नक्रमः आप्यासिषीमहि च प्यायतेर्लिङि सीयुटि
इसमपुकस्वव वनेपनहृपम् नत्रसीयुटच्छान्दसो भ्यामः ॥ १६ ॥ अग्निसंमार्गी करोति अग्ने वाजजित्
व्याख्यानम् जुहूपभृतो व्यूहति तत्र जुह्वा यजमानसेत्त्वो अग्निषोमयोः प्रधानदेवतयोः उग्नि
मीउनउर्ध्वं जयतनमनु उज्जेषं ऊर्द्ध्वं नयेयं किंच वाजस्य अन्नस्य प्रसवेन प्रसवेन
अभ्यत तथा करणभूतया प्रोहामि प्रेरयामि प्रकृतत्वादग्नीषोमयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस
करणेन न विवलितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वे प्रोहामीति कर्तरि चापयपधेने उपभृते प्रती चीम
ेयुनि अग्नीषोमौ प्रधानहविर्भाजौ तेषां च अपनुदतां नुदप्रेरणे अपगमेन तेतो यो स्मान् द्वे
ष्टि द्विषत्रुप्रीतो यो स्मभिर्ने प्रीयते पंचवय द्विष्मः ये न वयं न प्रीयामहे किंच एवमग्नीषोमाभ्याम
पनयमानेयानं वाजस्यान्नप्रसवेन अपोहामि अवाग्त्वेनप्रेरयामि अपोनयामीत्यर्थः उग्नीषोमयो

१८

समानव्याख्यानौ ९ पत्नीवीनन्नक्ति वसुभ्यस्त्वा परिधिरुद्धाते वसुभ्योऽर्थाय तन्नामनज्मि रुद्रेभ्योऽर्था
यत्नामनज्मि आदित्येभ्योऽर्थायत्नामनज्मि एतदुक्तं भवति इन्द्रभूताश्च येन पुरुषदत्तेनेन सवनदे
वतानांरश्मिः प्रस्तरमादत्ते सज्ञानाथी हे द्यावापृथिवी प्रवोसज्ञानाथाग्रवगतार्थे भवताम्
पुवाभ्यां हविर्दानद्येति किञ्च मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावतां वायुर्वै वर्षस्य हेतुर्वाय्वात्मतः प्राणो
दानभूतौ मित्रावरुणौ मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्येते तयोर्यद्वा पुरस्थात्मगतः प्रस्तररूपापन्नं
यजमानं त्वा वृष्ट्याप्रवतां पालयतां यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतिः व्यन्तु वयः वय इति छ
न्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि वेतिर्गमनार्थः व्यन्तु गच्छन्तु वयो रूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेति शे
षः अक्तं तमेव प्रस्तरं रिहाणा लेलिहाना आस्वादयन्तः नीचैर्हरन्तिः मरुतां पृषतीर्गच्छ प्रस्तर
देवत्वा वनस्पते पादस्याग्रेयः आऊतिपरिणामं विभिः पादैराह प्रस्तरमित्यनास्मरुतः तेषामाद
हेषपयोजले पृषन्त्यो गावः वाहनं मरुतां मेरवथिनीः पृषतीर्गच्छ ततः अन्तरिक्षं तदर्थं पिताव्यता
पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलिवामूलेवान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्नि
रिति श्रुतिः पृथिवी समं विधिर्भिर्गौर्द्युलोकं तदर्थं पिताऽतमुक्तं भवति ततोनो वृष्टिमावह ततस्त
स्मात् द्युलोकात्तः अस्मभ्यं वृष्टिमावह वृष्ट्याऽस्मां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः आत्मानमुपस्पृशति चक्षु
ष्याः वतः पानीनिवक्षुष्याः हे भगवन् अग्ने यकस्त्वं चक्षुष्पा भवसि स त्वं मम चक्षुर्माहि

म३
भा०
२

गोपाय १२ परिधीननुमन्त्रयति: यंपरिधिं: त्रिष्टुप्विराट् यजुर्मन्त्रः अग्नेः प्रियमितियजुः आहवनीयाग्नि
हवनेहृत्वाहवनीयः यंपरिधिंपर्यधत्थाः परिहितवानसि अग्नेदेवपणिभिर्गुह्यमानः: पणिभिः गुह्य सा
नः गुह्यं संवरणे सेविष्यमाणः अवहृत्यमानः तेनएतंतमेतंपरिधिंतेतवअनुजोषंभरामि एषपरिधि
नेइतिनेत् निपातसमाहारः परिभवार्थेवर्तते नतः स्वकात्स्थानात् अपचेतयातै अनुहरामि जोषमभिप्र
ते एतत्संस्कृ मानसीनोभवति एषनेत्त्वदपचेतयातै अ[illegible]नुरूसर्गः भिन्नक्रमः मरामीत्येतेनसंब
ध्यनेहृग्रहोर्भश्छन्दसि हसेति हकाकारस्य मकारः आत्मक्वायां पञ्चमोलकारः चितोमेतानेअप
वनेषत् एतदुक्तंभवति एषपरिधिः कथंचित् नलोविमुक्तः सन्त्रस्थानपगानेवेनस्थानकुर्यान्मास्मा
न्विमनस्कान्करोत्वित्येवमस्माति अग्नेः प्रियमग्नेः सर्वंपाथः प्रियं पाथइत्यन्ननाम अभिधेने
मन्त्रम् अपीतम् अपिगच्छतु १४ नहयम अग्नेः संस्रवान्जुहोति स ६ स्रवभागाः वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजु
ह्यात्स्वाहावाडितियजुः संस्रवः भागोयेषांतेसं ६ स्रवभागाः विश्वेदेवाहाः यद्यपिसूर्यसंस्रवभागा
स्थभवथ तथापिइषाअन्नेनसंस्रवलक्षणेन बृहन्तोमहान्तः किंच येवप्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः
येवपरिधेयाः परिधिभवादेवाः तान्यमेवंप्रत्यक्षमब्रवीमि इमांमहीयांवाचं अभिगृणतोः अभिष्टु
वन्तोवर्णयतः विश्वेसर्वेअस्मिन्वित्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् तृप्यध्वम् मादयध्वम् वास्वाहे
तिव्याख्यानम् वाट्वषट्कारः यथोक्तं २० इनावीडितिपुरिष्टुचोनिदयानि इनमेवतियथोक्तइना ६

१७

यावितिग्रामेषु नावीश्वनि पूर्वं सवर्णं दीयदिशेः येषु वा हन्ता यौस्यः नेब्रवीमि पुर्यां पुरिमवो पुर्याव
नद्वाहौ नो यानेगोपायने किंच म्रेम्रस्यः सम्रमितिसम्बनाम यस्माचमलवनूपमवद्यः नस्मात्स्वं
सवेमायनेस्यापव्याने यज्ञनमस्युनश्वनि यजमानो वेदिमालभने दक्षिणकनिष्ठिकयायज्ञनमः
सूर्यपवमानकृषिरुहालवान्थनोनवीन् इमे नेऋषयोः स्यपत्नुषयज्ञो देवना हेयज्ञनमस्येने न
मस्कारस्येनेस्तुभ्यंयस्तु सयदनिरेमयनिनवमस्कारेणरामम निउपचयज्ञस्यउपचयस्यनोः स्वयु
यथहूनेकरोम्युपवेनिनेननदस्यनेभवनीनिष्कृतिः यज्ञस्यशिवेसनिहस्य यद्वेयज्ञस्यमूनानिरिक्तं
नच्छिवेननेनउभयेशमयनि स्विष्टमेसेनिहस्य साधु इष्टे स्विष्टे नस्मिन्मे ममसेनिहस्य समामिंयाहि
सकृत्स्वेप्रनिगृह्णानि अग्रेदध्यायोगार्हपत्योग्निरुच्यते हेभगवन्नग्ने अदध्यायाद म्रोनिहिंसाकर्मा
ग्रापुरिनिमनुष्यनाम अदध्यः अनवकृतिनः ग्रापुर्यजमानोमनुष्योयस्मनयोमेः नस्मसेवायनेहेस्याद
ध्यायो यज्ञा अनवरवेडिनापुरग्निर्वे अस्मिमसेब्कोदसीपुलिंगना अशीनम अशभोजने अश्नुड्
व्यप्तौ एनोयान् संदिश्यते अशिनम अतिशयनभोक्तः अतिशयेनव्यापक अशीनमेनिदीयूनेक्लीद
मम एवेस्तुना यावने पाहिमादिद्योः दिद्युरितिवज्रनाम गोपायमादिद्युनः पाहिप्रसित्ये प्रसितिः प्र
सयनेननमवोजालेवापाहि मावेयनान् पाहिदुरिष्ट्यै दुर्यागात्पाहि पाहिदुरम्नत्ये अम्नेमन्नं नाम पा
हिदुर्भोजनात् नीचार्थाबामयहे ग्रिनिमवास्मन्यश्रीः पंचमयी अविषन्नः पितृकृणं पितरिस्मना

२१

मत्र
भा
१८

18

म विषरीहतमत्रमस्माकंकुरु सुखदायोनो योनिरिति गृहनाम साधु सदने गेहे स्थितानामस्माकं एतद्
वद स्वाहावाडिति व्याख्याते दक्षिणाग्नौ जुहोति अग्नये संवेशपतये स्वाहेति संवेशोऽभिलाषपूर्वकमेकत्र
शयनं संवेशः तस्य पतिस्तस्मै सरस्वत्यै यशोभगिन्यै जीवनः यशो यशाः भगिनीति संबन्धिशब्दः स्व
सेयमुच्यते पत्नीवेदं अग्नेवति वेदोऽसीति विदन्नो वेदितानमसि याजुषग्रहः ससेनिकर्षोऽग्रे ज्ञानानि
यत्त्वं वेदोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि येन कारणेन हे देव वेद देवेभ्यः देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः वेदः अ
भवः भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः भवः समिदसि यज्ञोहोति देवा गातुविद इति विराडि
यं त्रिंशदक्षरा अस्याः एवेनाग्रेदेवैनदेवताव्यवसृजति हे देवाः गातुविदः गातुरिति यज्ञनाम यविदः
पुरुषकृत्सादान्यथा भवतु यथाशागामिनं गातुं यज्ञं वित्त्वा इति विदित्वा गातुमित ततो वीक्षालय
तमित आगच्छत यज्ञपर्यन्तं परिविच्छिन्नागमनाय भवतेत्यर्थः एवं देवान्यथायज्ञे विसृज्याथेदानीं
मनसस्पतिमाह हे मनसस्पते मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः हे चन्द्रमः इमं यज्ञं हे देव वातेन्याः पावयवाते
हियज्ञो वनिहने तथा व्यक्तिः वायुरेवाग्निः तस्माद्देवाश्च भृतमेकमेकं करोति अथैनमेवाप्यती
ति वर्हिर्जुहोति संवर्हिरक्तां वर्हिर्देवत्या विराड्रूपाश्च त्रिष्टुप् वर्हिरक्तोऽग्रे व्यक्तिस्थल्लाकालिगति
पु वर्हीरिति द्वितीया समक्तां वार्षेः कः इन्द्र उपरिष्टाद्वयते सइष्टामिसंवध्यते इन्द्रः समक्ता वर्हिः के
तह विशादृतेन कं सहितः समक्तो आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वैर्देवैः सहितेन इन्द्रः वर्हिः समक्ता

तत्रआहवनीयलक्षणे तज्ज्योतिषा एकीभूतमभ्यक्के सति दिव्यं नभो गच्छतु यदि वा दिवि भवं नभः नभ
इत्यादिमन्त्राः आदिमलक्षणं ज्योतिस्तरुच्छतु वेष्याः प्राणिनो ता निनयति कस्तो विमुंचति व्याख्याने अयं
तु विशेषः तत्र यत्ते पुनः किंच अवविमुंचति योषा यजमानस्य योषा यतिनियामिद इति विशेषः करणेन पा
सति रक्षसां भागोसीति निगदव्याख्यानम् २९ इनउमवे याजमानेकर्मे यजमानः प्राणीपात्रे प्रति
गृह्णाति सेवर्ह्ये सेनिनाह्योविष्णुः समिभ्यपसर्गाः अगन्महीत्याव्याख्याने ते सेवध्याने समगन्महि वर्हि
सा अस्ते वर्ह्येसेन पयसा गोभिः तनूभिर्भार्य्यापुत्रादिभिः मनसा च शिवेन शोभनेन यज्ञमुपगच्छतः
पुरुषस्स सर्वमेवैतद्यनिवर्ह्ये आदि अनेतोनेन पुनराप्याययति किंच नष्टा सुदत्रः कल्याणदानः
विद्यान्तरायायनानि किंच अनुमाष्टु अरुणायत ततः शरीरस्य यच्चिलिष्टं विशिष्टं विष्णुक्रमान्
क्रमते दिवि विष्णुः धुलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः वाक्रई सः विक्रान्तवान् जागतेन छन्दसा ततो निर्भ
क्तः ततो धुलोकान्निर्भक्तो निर्गतं भागः कृतो योस्मान्द्वेष्टि हि नस्ति यं च वयं द्विष्मः हिंस्मः अने
नोनराववि विष्णुक्रममंत्रो व्याख्यातो भागमवेक्षते अस्मादन्नात् अस्माद्यत्तभागान्निर्भक्त इत्यनुषे
गः भूमिमवेक्षते अस्मै प्रतिष्ठायै अस्याः भूमेः प्रतिष्ठाया निर्भक्तः इत्यनुषंगः माऽस्त ततो अगन्मस्वः
अनेन कर्मणा अगन्म गताः स्म कं स्वर्गं अनंतस्य र्ष्य देवो त्रासवयमने कार्थम् आहवनीयमीक्षते
सं ज्योतिषा भूमस मिमेकीभावमावहे आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः स्म २८ स्वर्य्यस्

मंत्र·
भा·
१६

19

दीक्षिते स्वयंभूरसि अक्षतकस्त्वं भवसि श्रेष्ठः प्रशस्यतमः रश्मिः तमेवएषमयख आदित्यस्य तत्र चतस्य पृद्दिव
वन्नारोरएमयः एकः अयत्नान् एकाउपतिष्ठात् मण्डलशरीराभिमानी हिरएपभाख्यः पुरुषः समेमा
रश्मिः तद्रश्मिप्राये श्रेष्ठो रश्मिरिति तथा वक्ष्यति अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा समस्वरेण वा लोक इति
यत्स्वं स्वयंभूरसि श्रेष्ठस्त्वं रश्मिरसि तेनाब्रवीमि वर्चोदा असि त्वं सर्वस्य समस्तस्यैव तेनैव दातासि अतो व
र्चो मह्यं देहि आवर्तिते सूर्यस्याह्वने आवर्तनमाह्वन् सूर्यस्य आवर्तने अनु अहं आवर्तेन देनागति
मेनोऽप्रतिष्ठागवेन सेवाह्वन मन्वावर्तेनेति वक्ष्यति गार्हपत्यमुपतिष्ठते अग्ने गृहपते हे भगवन्नग्ने गृ
हपते सुगृहपतिः शोभनगृहपतिना भूयाः अहं त्वया गृहपतिना महगृहपालयित्रा भूयासं भवेयं
किंच सुगृहपतिस्त्वं मयाऽग्ने सहायेन गृहपतिना भूयाः भवेः एवमनेन प्रकारेण अस्थूरिणौ गार्हप
त्यानि सन्तु अस्यतव नो युक्तेषु शाकटे स्थूरी नियुज्यते तत्र जा प्रतिषिध्यते अस्थूरीति लोपमानेनैवतन्
यथोभयतो युक्तेषु शाकटे एवं नौ आवयोः गार्हपत्यानि गृहपतित्वे युक्तानि कर्माणि सन्तु शतं हिमाः
शतं वर्षाणि अथावर्तते सूर्यस्याह्वनमन्वावर्तेऽत इति व्याख्याते व्रते विसृजते अग्ने व्रतपते व्रते हे भ
गवन्नग्ने व्रतमहमचारिषं तदिति वा तदस्मि तदशकं तच्छकितवानस्मि तत्तन् मे मम अराधि राधे
फले अभिसमृद्धमित्यर्थः द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः इदमहं हे अग्ने त्वत्सान्तिके व्रतेन गृहीतः इदं क
स्मि समाप्यपवकर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि अतः परं पिण्डपितृयज्ञे यामन्त्राः प्रजा

१६

यतेतस्मादग्निर्होतृत्वेन वृणोति अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरः तेषां संबन्धि हविः
कव्यं तद्वोढुं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः सोमाय पितृमते स्वाहा पितृमान् पितृसंयुक्तः वषट्कारे
णैव वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽपि दीयत इति लिङ्गात् वा वेनो मेत्रो उल्लिखति अपहताः अपगताः असुरा
असुरास्तस्मात्स्थानादपगताः रत्ना ७ सि वेदिषदः वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ३२ उल्मुकं तस्मात्करोति
ये रूपाणीति त्रिष्टुबाग्नेयी ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः प्रतिष्ठवी
मच्च निर्वपने वर्त्तते आत्मनि बध्नन्तः असुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पेयेणान्नेन हृतमूनेन अस्माभि
र्दत्तेन वादिनव्यमिति चरन्ति संचरन्ति किं च परापुरः पराक्रान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्ति नि
पुरः निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति धारयन्ति अग्निः तान् असुरान् लोकात्स्था
नात् प्रणुदात् प्रेरयत् अस्मात् पितृलोकात् अत्र पितर इत्युक्त्वा उदङ्ङास्ते अत्र पितरो हृहती अत्र
अस्मिन् बर्हिषि हे पितरः मादयध्वं मोदयध्वं किं च यथाभागम् यो यस्य भागः तेन यथाभागं आ
वृषायध्वं आ समन्तात् वृषशब्दात् कर्मणि क्यप् लोपश्चेति वृष इव चेष्टया महद्धिं ग्रासे रतास्तिष्ठत अमी
त आवृत्य अमीमदन्तेति जपति अमीमदन्त हर्षं प्राप्तवन्तः पितरः यथाभागं वृषायिषत अशि
तवन्तः यथाभागमाशिषं पुरस्त्वेवैनं नाहरति कृतिः नमो व इत्यञ्जलिं करोति षट्कृत्वा नमस्करोति
षट्कृत्वः नवः पितर इति कृतिः व्याख्यानम् नमो वः पितरो रसाय हे पितरः वः युष्माकं संबन्धि

मन्त्र. भा. २.

20

नेरेसभूनायवसनायनमः वसन्तेह्मिमघादयोनमाः संभवन्त्येतीमन्तएवनमस्क्रियन्ते एवंवक्ष्यमाणाम्रपि
मेत्रात्माख्येयाः शोषायाघोरव्रयानाम ग्रीष्मायनमः सुष्यन्तिहिग्रीष्मेडेषधयः जीवाया जीवनहेतु
भूतायवर्षाभ्यःनमः स्वधायैतस्यावेशरन् स्वधावैपितृणामन्नमितिश्रुतिः शरद्भिमायघोःस्वानि
भवन्ति घोरायविषमायायविषमाहिहेमन्तः माणिनाम् शीतप्रचुरत्वात् मन्यवेमन्युःक्रोधःक्रुद्धइव
हिमशिशिरऋषीदहन्तियतः नमोवःपितरःपितरोनमोवः अस्मासेभूयोनमर्थयमन्यमेना गृहान्नःपि
नरोदत्तःभार्यापुत्रपौत्रादयोगृहाउच्यन्ते गृहान्नःअस्मभ्यंहेपितरोदत्त किंच नयापुष्पन्समादद-
साकेभवत यथासतःगृहेविषमानाः दत्यात् वःपुष्पन्देष्मदम सन्मार्गाददानि पतत्वःपुष्पा
केहेपितरोवासःपरिधानम् मध्यमपिंडंपत्नीप्राशातिपुत्रकामा आधत्तगायत्रीहापितरःआपुत्रो
पमानेक्रियते किंच यथायेनप्रकारेण इहअस्मिन्त्रेनमनोपुरुषः स्यात्पिता देवपितृमनुष्याणां
अस्तव भूयात्तथाप्राधयेनिसेवथः अपोनिषिंचतिऊर्जं वहन्तीः अर्थेदेवमाविराट् हेआपः सर्वेऊर्जं
मन्त्रंवहन्त्यो नानाविधमस्नेहन्तेययः कीलालेअन्नरसेकीलमन्नपर्यायः समर्थान्नभिषेकान्तेरसमद
तिकीलालः कीलेवन्धनेअलमन्योनेअन्नरसोतिवाकीलाले तस्माद्भावन्माअद्यवानसरसःसर्व
मन्त्रमनुनीलादिश्रुतिः परिस्रुतम् स्वांतयास्यस्वधावैपितृणामन्नमितिश्रुति तुपात्तर्पायता
पोषणायाः स्वधामीयेपितृणांयातनपोषणास्वधास्यस्वधामवथ ततर्पयतमेममपितृन् ॐ

ऊँ अष्टकनैामंत्रभाष्ये द्वितीयोध्यायः आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना मंत्रभाष्यमिदं कृतं पदवाक्यैः
सुनिश्चितैः ॐ समिधाग्निम् आधानमंत्राः प्रागग्निर्ज्योतिरिति मंत्रेभ्यः देवानामार्षं प्रजापतेर्वाग्नेर्वा गायत्री
ण्यम्वा आग्नेय्यस्त्रतेत्रा गायत्र्यः आद्यन्त्योस्त्रिस्रः समिधो हूनानां कामाद्याधानि समिधाग्निं दुवस्यत समि
धा अस्यस्य समिधाग्निं दुवस्यत तत्र दुवस्यतिः परिचरणार्थः परिचरणानन्तरोज्ञाने सनेनैष्टणोर्च्च निसंवेधि
भिः घृतैः बोधयत अवगतार्थं कुरुत अतिथिम् अतिथिधर्माणं तत्रोऽनेवर्तनश्च हविः संवेधि अस्मिन्
तन्त्रानुद्दोत हव्या जुहोतन अस्मिन्नग्नौ हव्या हवीं ॐ षि जुहोति ग्रहणार्थः सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धाय शोचिषे शो
चिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय घृतं तीव्रं पदुतं तम् गव्यग्रहणेन हायनान्स्यपण्णवेचनणादिभिः संस्कारैः सं
स्कृतमित्यर्थः जुहोतन जुहुतानहोतन इति तनप्कडपजेतोभवेति कर्त्ताततनतनपानतेति अग्निर्येज्ञान
वेदसे जातप्रज्ञानाय २ तं त्वा समिद्भिः यस्त्वं अक्रियाणाः स्तत्त्वा समिद्भिः हे अङ्गिरः अङ्गतिरित्यर्थः रोम तु
तीयः गमनवत् अङ्गिरा उत्स्त्रिरिति स्कूतिः घृतेन वर्द्धयामसि वर्द्धयामः इदन्तो मसीति सिकारः छा
न्दसः बृहत् शोचा दीप्यस्व यविष्ठ्य युवतम उक्तनिपरभूतेटः स्थूलहरपुवेमादिनायविष्ठ्य इति सिद्धे
उपत्वाग्ने ३ तत्र साधुः सार्थिको वा यकरस्तद्धितः उप त्वा अग्ने हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः घृताचीः घृताचि
ताः समिधः हर्यतेति हर्यकान्तौ हर्यतिः प्रशाक कर्माप्येणावनताश्वेता पस्युपगच्छतीः जुषस्व
आसेवस्व समिधः मम संवेधिनीः ४ भूर्भुवः स्वमहा व्याहृतयः प्रजापतेरार्षं गार्हपत्याहवनीययो

म त्र
भा
२१

राधानमंत्राः पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकाश्चाभिधेयाः व्यस्तसमस्तविशेषावर्णाः आत्मानञ्जनोपस्थावीवाङ्क
तिनोव्याख्यानेमनन् इथ्यमूर्वोऽयंगृहीनायजमानोजपति द्यौरिवभूम्ना यथाद्यौर्भूम्न उपरिष्टादार
भ्येनभ्रजत्याख्येयंतव्याहितसेवायंभवति तस्यास्तेनव हेपृथिवि देवयजनि देवाश्चस्यामिज्यंतइति
देवयजनी तस्याःसेवायतेदेवयजनि तेपृष्ठेउपरि अग्निमन्नादं अन्नसाम्नारे अन्नाद्याय अन्नादनायाध
न्नभक्षणाय आदधेस्थापयामि यस्याःपृथिव्याःपृष्ठेऽग्निमाधाय द्यौरिवभूम्ना यथाद्यौर्भूम्नानक्षत्रवङ्ग
तेनवह्नीयंवंश्रयाख्यादिभिर्वह्नभूयासं पृथिवीववरिमाणा उरुत्वेनसमस्तीसर्वप्राणिनामाश्रयभूताः प
वमहंमहत्वेनसमस्तसर्वप्राणिनामाश्रयभूतोभूयासं अथवायथाक्रममेवव्याख्यायते द्यौरिवभूम्नाभू
यासं पृथिवीववरिमाणाभूयासं हेअग्नेत्वमस्मादात् अयपृथिव्युच्यते तस्यास्तेनवपृथिवीदेवयजनिपृष्ठे
उपरिअग्निमन्नादमन्नसाम्नारे अन्नादनायअन्नभक्षणायआदधेस्थापयामि यदयास्त्वमन्नादयोग्या
यथान्नादाः सहस्राः आयंगौः पृश्निरक्रमीत् आक्रमीत् आक्रमते पृश्निवर्णायमग्निः गौर्गतासर्वात्र
नासक्रियायास्पृश्निर्नानारूपः असदन्मातरंपुरः इमंलोकमग्निरूपेणानत्यन्तः मातरादित्यास्तनासी
दति मातरंपृथिवीम् पुरःपुरस्तात् प्राच्यांदिशिकिंव पितरंच प्रयन्स्वः पितरंवसुलोकंच प्रयन्नुप
गच्छन् सीदतीत्यनुवर्ततेस्वःआदित्यः एवमादित्यरूपेणाग्निस्तुत्वाइदानींवायुरूपेणाग्निस्तौति
अंतश्चरतिरोचना द्यावापृथिव्योरन्तराचरति अग्नेर्वायव्याख्याशक्तिः अंतरितेयतिर्थ्यावायुःपवनर

निरुक्तिः रोचनानक्षत्रादीनि दीपनादस्य प्रत्नैः किं कुर्वाणा चरति प्राणादपानती अनप्राणेन सर्वं प्राणादन
नंतरं अपानती चरति अपानादनंतरं प्राणनी चरतीति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते एवं वाय्वादिरूपाभ्यासश
क्तिभूतास्याः इदं जगदन्तर्गृह्णाय यत्नमेव स्पन्दति स्ते नस्याः किं करोतीत्यत आह व्यख्यन्महिषो दिवम्
विविधं नस्य प्रकाशयत्सोयं भोगार्थमवलोकयति पश्यति भोगयत्नेदिवं द्युलोके महिषः अग्निर्वै महिषः
महीदं नानां महानि निरुक्तिः ऋ ८. शद्धाम्नु धामसि निविभक्तिव्यत्ययः धामानि त्रीणि भवन्ति स्था
नानि नामानि जन्मानीति स्थानानाञ्चाभिप्रेतानि त्रिंशदहोरात्रे महूर्तास्तदुहरहर्मुहूर्ते त्रिंशत्स्थाने
षु महूर्तेष्वेभ्यस्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते यत्तिस्याश्च विराजति शोभते स्तूयमानास्तावाक्पतंगाय धी
यते पतन्गच्छतीति पतङ्गोग्निः स्वरूपेणाः पतन्गार्हपत्यमागच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमाव
मिन्यादिना नादर्थे चतुर्थी पतङ्गार्थं धीयते अग्न्यर्थमनुद्वायेत्स्मर्थ्यः पतङ्गकं भवति सर्वदेवतासंबंधि
नीभिः स्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते सहि सर्वस्मा प्रतिवस्तोरहर्द्युभिः वस्तोः द्युभिर्नरहर्नामसुपठितम्
अहरिति निपातो विति ग्रहार्थीयः न केवलेयावि ऋ ८. शन्नु धामस्तवाग्विराजति सापतङ्गायधीयते
किं नर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं च यास्तुतिलक्षणा वाक्पाचद्युभिरहोभिः सुन्त्तवभूतेः उक्षवायाणपाराय
णादयः स्तुतिलक्षणा वाक्सापि पतङ्गाय धीयते नान्यस्यै देवताय ४ अग्निर्ज्योतिरित्यग्निहोत्र
मन्त्राः प्रातः प्रयं नक्ष्मेनस्मान्मुख्यतापतेरार्ध अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरित्यतः पराजजीवलक्षलिङ्गः समालि

सूर्यो ज्योतिरित्यतते वैव्याख्यातः ल्त्यद्धस्तापः

म. त्र.
भा.
२२

22

गोक्तदेवतागायत्रः छन्दः पंचैकपदाः अग्निर्ज्योतिरग्निः स्वाहा नमः स्वस्तिस्वाहेत्यादिनास्तेयग्रथमा
यः स्यानेवनर्थो अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति मंत्राभ्यासः अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्येतदभिप्रायः
अथ कोऽर्थः अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुतमस्तु अथवा योऽग्निर्ज्योतिः स्वाग्निस्तस्मै स्वाहा सुस्वाहा नमः
स्तु हातेष्टाः नहाः अहाः सुस्पअहाः अपरित्यागः आत्मनोऽद्व्यस्यैवेति अथवा योऽग्निर्ज्योतिः ज्योतिः स्वा
ग्निस्तस्मै स्वाहा वर्चस्कामस्यसाय अग्निर्वर्चः योऽग्निर्वर्चः साग्रनतभूतम् तस्मै सुहुतमस्त्वयनेनेव
सूर्यो वर्चः इति व्याख्यातम् प्रातर्होममंत्रः ज्योतिः सूर्यः इति व्याख्यातः सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव अन्याहो
ममंत्रविकल्पः सजूर्देवेनाग्निरुच्यते सजूर्देवेन सवित्रा जुषाणोऽग्निरित्येवनयाः योऽग्निः समानप्रीतिः
देवेन सवित्रा समानप्रीतिः सराज्यात्र्या इन्द्रवत्या इंद्रसंयुक्तया सजूषाणः सेवमानः आस्वादयन् आहुतिं वेतु वे
तिरिहणानार्थः खादनार्थो वा स्वाहा सुहुतेन हविरनेनद्भवन अथ प्रातः सूर्य उच्यते सजूर्देवेन समानप्री
तिर्देवेन सवित्रा भूतानां समानप्रीतिः सः उषसा उषस् शब्देन सूर्यप्रभोच्यते इंद्रसंयुक्तया भूतानां सजूषाणः
सेवमानः आस्वादयन् सूर्यः वेतु पिवतु स्वाहेति व्याख्यातम् अथ यजमानानामुपस्थाने उपप्रयन्तो अ
ध्वरमन्त्रपाषः पाषेत्रिमनदेवानामार्षं आयुर्दे आग्नेर्ण्येगायत्री उपप्रयंतः अध्वरंपन्तु मंत्रस्याग्निरिति म
वोचमाह्वयामस्रग्नये आरे हृत्वेस्थिताय अस्मेच्छृण्वते अस्माकं च मे इत्स्थ एत्ते असमंत्र श्रवणादभि
मत्वा येमर्थः अग्निर्महो पारापरूपेण व्यवस्थितो सामस्थापि: स्वपने अभिनयेन दर्शयति गायत्र्या।

यस्य च ज्योति
र्वर्चस्सा ज्ञन
न्म नू. तद्भू ॥५

ग्निर्महांदिवः अहनिआदित्यात्मनापृथुलोकस्य महांभवति अयमेवककुत् ककुदितिमहन्नामसूपपद्यते क
कुद्मत्तनइमस्यककुत्तस्य कृतोनानलोपश्छान्दसः अयमेवमहानाम्नाजगतः कारणमित्यर्थः अयमेवपृथि
व्याःपतिः तापपाकप्रकाशनादिभिः अयंमन्त्रिः सर्वाणिजन्मानि गृह्णातीत्यभिप्रायः किंच अयमेवअपां ०२
रेतां ०२ सिजिन्वति याप्नात्पृथ्वीलोकान्पतिनान्तानामध्येरेतांसि रेतःकारणमुच्यते नानिकारणानि
जिन्वति जिन्वति प्रीणाति: प्रीतिकर्मानेष्वयति परिपूर्णानीत्यर्थः आकृतिः परिणममानानाहिजनय
तीत्येनतर्पयति तथावक्ष्यति: अग्निहोत्रप्रक्रमस्य भवति तेनापनेनऋतौऋतेउक्तामनइमारभ्यायत्व
नः पुत्रोत्पादनेनसलोकइन्द्रएवमना आहुतिपरिणामानवादिती इमावामिन्द्राग्नीएं इन्द्राग्नीत्रिष्टुप् हिर
न्द्राग्नी इमौवांयुवांआवृणेवयं नमस्येते सतनेः सेनक्षेकसेनथेअथ्येनकथ्येकथ्येनशथ्येशथ्येन
नवेनवइ नवेनइमतेनस्तवेणविहितः कथ्येषुसमयथाआख्यानेनानसपूरुघषेसेकवचनस्यस्थानेआक
यामि किमर्थमुभावाह्वयामि रायसः महमादयध्यौरायस्पोषेणसहविश्लेषणस्यसहपकस्मि
न्नेवप्रदाने मादयध्यै मादयतिर्भोजनार्थः सहभोजनाय किमर्थंपुनरुभावाह्वयामिसहभोजनता
येति अतआह उभादातारा विषा ०२ रयीणाम् उभावाहूतौभुङ्क्त्वावसुमतोदातारौदानशीलौइ
षांचअन्नानांरयीणांधनानांच भवथोयुवां उभावाजस्यसातयेहुवेवां यतस्त्वंवांयुवांविशिष्टतर
यनदातारौ अतोभूयोभूयउभावपिवाजस्यान्नस्यसातयेलब्धयेहुवे आह्वयामिवांयुवां अयन्त्वेया

म॰ भा॰ २२

निः अग्नेय्यस्त्रिसः अनुष्टुप्जगती गायत्र्यः आहवनीयोग्निरुच्यते हे अग्ने आहवनीय नो जातो अयं गार्हप
त्योग्निस्तस्तव योनिः उत्पत्तिस्थानं कथंभूतो योनिः ऋत्वियः ऋतौ ऋतौ प्राप्ते काले भवति यतो जातो अग्ने
वयथाः उ विदीमो यस्मात्ते जातः सन् पूर्वं माथाने हविः पश्चात् मा सोमेषु गभावमुपगतः सन् दीप्त
वानसि तेजानन्न्यग्न आरोह तत्रथाभूतं मो निं गार्हपत्याख्यं विद्वान् आरोह पुनरुद्धरणाय अथानेन
रमेव नः अस्माकं वर्द्धय स्फीतं कुरु रयिं धनं येन पुनरपि नो यस्याम इत्याशयः २४ अयमिह अयमाह
वनीयोग्निः इह खलु स्थाने प्रथमः मुख्यः दक्षिणाग्न्यभिप्रायेवा प्राथम्यं धायि स्थापितः याज्याजपाभ्यां
याः निहितः यातृभिः अग्निधारभिः अध्वर्युभिः होतः आह्वाता देवानां यजिष्ठः यष्टृतमः मनुष्या
ह्वानः अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यः स्तुत्यः यमप्नवानः यमग्निमाधाय पूर्वे पितरः ऋषयः अप्नवान भृगवः भृ
गवस्त्र भृगोर्वंश्याः वि तस्तुः उ विदीमे विविधां दीप्तिं प्रापितवन्तः कस्मिन् तत्र आधाय वितुरुतस्तुः
वनेषु अरण्याधानाभिप्रायं चित्रं स्त्रावनीयं विभ्वं विशेविशे पंचपदार्थानपि आदधाति विज्ञं विभु
भूतिशक्तियुक्तं विशेविशे मनुष्याय मनुष्याय मनुष्याः विशावितरिति मनुष्यनाम २५ असम्प्रत्तो
गः अक्रम्याग्निहोत्रवालत्वामृपते नाम्नहाग्निरभिदध्यो समभिप्रुते नयासामिति नामसे वभूव तस्मा
देनः प्राप्तिं वदित्यादि तदर्थाभिवादित्यायाजनभवति अग्नेवाग्नेः प्रलोपितरं ततीमम् बुनेदीप्तिं गविश्र
वधिको शुक्रुरुपायनतो उडुहोउडुहिर उपांशरं तिकायहृतयः गावः हीलज्ञायाम् अविद्यमाना ।

२३

दृतवः

२३

क्रियः अलज्जिनाऽञ्जलाः प्रशस्याऽइत्यर्थः किं नक्कुकोयदेनागावः क्रुरन्निपयः इगयम् सहस्रसोमह
स्रसंख्याकानोवानमीस्वपशुसोमानीशासिनारंप्रवकारंत्र षिद्दारेइहनेवगविपयस्पवर्ण
ने साहैनान्नहीस्रहिंवकारेस्त्रुपक्रम्यनेदेवाविदोवकुरेषसाम्नोहिंकारइत्येवमादिनाग्रंथेन
गोभिर्हिंकारोहहइमेनस्त्वतिपादितेसप्तमन्त्रोगोवाग्निवायपोवास्तोनि १९ अथमन्त्र ॐ सि
नत्रूपाअग्ने हे भगवन्नग्ने पस्त्वंसभावनपवाग्निहोत्रणोनत्रूपाआसीमनूः शरीरे नस्यगोपापिता
भवसि सः तन्वेमेममा पाहि गोपाय आयुर्दास्त्वअग्नेसि यस्त्वमायुषोदानासि हे अग्ने सआयु
र्ममदेहि वर्चोदाअग्नेसि वर्चोमेदेहि यस्त्वं अग्ने वर्चोदाअसि सवर्चोमेदेहि पदर्शनादेवमहा
नयंब्राह्मणोविद्वांस्तपसाऽग्निविज्जलवतीतिप्रतिपत्तिस्तद्वर्चइत्युच्यते हे अग्ने यन्ममतन्वाः श
रीरस्यऊनंन्यूनंअवखण्डितंतन् मेममआपृणापूरय १७ इन्धानाः महापंक्तिस्त्वावसानाअग्नेयीहे
अग्ने इन्धानाः इन्धीदीप्तौ आदीपयन्तः प्रकाशयन्तः त्वांत्वाम् शतंहिमाः शतंवर्षाणि द्युमन्त ॐ
समधीमहि दीप्तिमन्तंसन्तंत्वांसमिधीमहि संदीपयामइत्यर्थः वयस्वन्तोवयस्कृतं कथंभूतंत्वां कथं
भूत् नास्वसन्तोवयं समिधीमहि वयस्वन्तः वयइत्यन्ननाम अन्नवन्तः वयस्कृतं अन्नस्यकर्तारं सहस्व
न्तः सहइतिबलनाम बलवन्तः सहस्कृतं बलस्यकर्तारं अग्ने सपत्नदंभनं हे भगवन्नग्नेसपत्नाः
शत्रवः दंभो निहिंसा सापत्न्यैः सपत्नानां हिंसितारं अदब्धासः अदब्धाएवअदब्धासः आज्जेसरस्व कथं

म॰ त्र॰
भा॰
२४

त्रुपहिंसिताः सन्तः अदाभ्यम् अनुपहिंस्यं समिधीमहीमन्न वर्तने चित्रावसो रात्रिरूपेण रात्रिर्वै चित्राव
सुः साहीयं संगृह्य चित्राणि वसूनीति श्रुतिः हे चित्रावसो स्वस्ति स्वस्तीत्यविनाशनाम अस्ति ते
भिः सन्तिः स्वस्तीति स्वस्तिनेन वापारं अन्तं समीप अमुयाम् व्यामुयाम् १८ सं त्वमग्ने अग्न्युपविष्ण
जपति आहवनीयमुपस्थाने समिन्धयुपसर्गः अग्न्याधाने मन्त्रेनोत्थाने न सं व्याने समगथाः संगतस्त्वं अ
ग्ने सूर्यस्य सर्वेषां पिनावर्चसा तेजसा श्रुतिर्मे तेविहृत्य न तद्दत्त पश्चादित्याहवनीये प्रविशन्ति ते
नेदाह समगथा इति ॐ सं त्वेन संगतस्त्वं अग्ने ऋषिणां स्तुतेन ऋषिणां सर्वेषामिह मन्त्रैः तत्पदुपतिष्ठ
ते नेदाह सं प्रियेण धाम्ना संगतस्त्वमग्ने प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः धामानि त्रयाणि भवन्ति
स्थानानि नामानि जन्मानीति इत्यत्र श्रुतिः आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति यथा ते अग्ने प्रियैः स्विभिः
संगतः एवं त्वमन्य सादादहमपि आयुषा वर्चसा तेजसा अन्नेन वा प्रजया पशुभिरादिकया रायस्पोषेण या
हितिः पत्ननाम यत् सपोषेण पुष्ट्यादिमिमिधीयागमेव तद्रूपम् संगच्छेय आयुः प्रभृतीनि समसेविनर्थाः
१९ अन्धगामभ्यति अन्धः स्थ अन्धः इत्यन्ननाम श्रुत्यानतलसर्णयावीर्यमिमत्रुकं धानिवा वीर्याणि धामि
वो महा ॐ सीति पशोमूर्पं वीर्यहेतुभूतमन्नं अंधो वीर्यमन्नं च अंधांसत्त्वानि स्थ भवथ अन्नः अंधः
वः युष्माकं सेवे पिभक्षिय भजनेरेतद्रूपं न भक्षयने: मतेय महः स्थ महः शब्देन तेजस्तेन सेवितव्या
हीनिदशवीर्याण्युच्यन्ते यतो महः स्थ अतो महो वीर्यं वो भक्षीय ऊर्जः स्थ ऊर्जेण शब्दोऽत्र सर्वजनः यतो

24

२४

यस्योर्जस्य अनूर्जेवोमहीपराधस्याधस्य यतोभूपंयनश्रुहिकारास्यः अतोयनयाथवोमतीय २१ देवा
वनीरमधं हेदेवत्वोयनवत्योगावः रमधं रनिकुरुत अस्मिन्योतो अस्यांगोभ्यसंवेधियंयाभजननयोर्
मधमित्युवर्मने अस्मितोहे अस्मिन्नगोवाटेरमधम् अस्मिन्लोके लोकदर्शने मरीयअस्मित्रवलो
केमेरमधम् अस्मित्रयेगेहेइमधे त्वयानिवासइत्यायुदानः त्वयभावः किन्त्वइहैवस्तमापगातइहैव
यजमानगृहेस्तभवत मापगात मापगच्छत यजमानंपरित्यज्यत्गामभिमस्शानिस ७ हितासि संलग्ना
सियत्तस्यहोमसंवेधयते अथवासेद यानितीर्णान्प्राणिनः पयोभिदिनिसेहितासिविस्सत्रूपी शुक्लकला
दिभिभेदैः पश्चतोवसेत्रूप्योपानेसेहितासि विश्वरूपीव माऊर्जेअनेनमामोआविश गोपत्येना गवांप
तित्वेगोपत्यम् गार्हपत्यमप्युपतिष्ठते तिसृभिर्गायत्रीभिः अग्नयोअ उपत्वायनुपसर्गः पमसीमनेनाख्या
नपदेनसहसंबध्यते इमसीतिलहिदृदेतोयमा उपसर्गएवमेमसीतित्रयं उपेमसि उपेयामः उपगच्छामः
तोहेअग्ने: दिवेदिवेः अहन्यहनिताहदोषावस्तः दोषेतिरात्रिनाम वस्तनिवासे रात्रावसननशीलोदोषावस्ता
नस्सस्वेवायनंहेदोषावस्तः अग्नाहवैदेवाइत्युपक्रम्यतेः संगस्सरात्रिंप्रविशानियदतेनेतिहासेनोच्यतेतेद
यामेगोदृशाहदेषावस्तरितिधियाबुध्याप्रोत्केपितमनस्काः भरदमानो वयंनमोमरन्तः नमस्तमस्त्र
नामश्रृत्वेविभ्रतःउपआइमसीमाख्यानपदेव्याख्यातमेव २२ राजन्तमध्वराणाम् अस्मिन्मेत्रेआख्यातेना
म्नानेअनोः यस्तनमत्रेयदाख्यातेनतदत्तुवर्तते राजन्तंदीप्यमानम् अध्वराणांयज्ञानां गोपां गोपायितारं अ
नस्यदीदिविम् सत्यसदीपयितारम् अग्निसमिध्येहिब्रतेगृहीतामस्त्यवदन्ति तदभिप्रायमेतत् वर्द्ध

म॰ त्र॰
भा॰
२५

25

माने वानमर्गीमपमु सोमेः स्वेदमे स्वकीयपत्तग्रहादमरु निगृहनाम दाम्मेतिहि शृहस्वाः उपत्वाग्नइम॰
सीमनुवर्णिने सत्ता यिनेव पत्तमुक्तः गुणाः सोस्माकं पिताइवमनवेषु त्राया हे भगवन्नग्ने सूपायनः स॰
खोपागमनो भवा किन्त्व। सचस्वानः। सच स्वास्मान् स्वस्तये सेवस्वनः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय स्व॰
स्तीस्त्वविनाशनाम १४ अग्नेनत्वः। वनस्तो हितपदाविराजअग्नेप्यः। हे भगवन्नग्ने नेनोग्रंनमः नमस्वाके
निकटनमः अग्निकशव्दस्यनमेष्यनरूपन्। अलवर्ण्यप्रभृति अग्निमुपासते नदभिप्रायमेतन् देशविव
त्रयावासे निक्रमोः सृः विप्रकष्टान्यादेवताः उनत्वानाम अपिच समावनएव सर्वप्राणिनोपालयितासि।
सनएवमनोत्वमः। शिवाभवा वन्यः शिवः णानो भववरूण मिति गृहनाम वरूणाय हितो वरूण्यः।
वस्वग्निशब्दस्यामेत्रिनविभक्तावपरिणम्यते वाकोमेवेन्यात। हे अग्ने यस्त्वं वस्तुः वासयिता जनानां यद्वा
वसुयते। नापपाकप्रकाशेउपकुर्वेत्रूपस्करइवभवसि। वसुश्रवाः। वसुश्रवास्त्व। वसुनाधनदानेनयः
श्रूयते सवसुश्रवाः। यतदृइत्यर्थः सः अक्षानक्ति। अक्षामेः आमुमिति शाकपूणिः नपातिता सोतिक
श्रूयते सवसुश्रवाः। यतदृ इत्यर्थः सः अक्षानति। अक्षामेः आमुमिति शाकपूणिः नपातिना सोतिक
मी अभिगामहि किंवद्युमनम १७ दीप्तिमतेरयिनेदाः यतम दाः। देहि॥ तवाश्शाविह यत्तमुक्त गुणः
नेत्वाब्रवीमि हे अग्ने शोविष्ठ शोविष्मत्तम। शोचिरितिज्वलननामसुपठितं। क्षोदसोमनुनोपः। दीदि
वः। संदीप्यस्व। दिवेर्ज्वलनार्थस्यालियेनरूपम् सम्नाय। द्वितीयार्थे वनुर्थी समंसखं नूनंनिमवो
न ईमहे याचामहे त्वंनोः वरूपस्त्वंभवतीत्ययमभिप्रायः सखिभ्यः। सखिभ्योर्थाय वसुमन्नन्नमी
महेइत्यनुषंगः सनोबोधि। यत्तमुक्तगुणः। सोस्माकं नुध्यस्वाभिप्रायम् बुध्यावबुधीहवम् स॰

स्वाग्नि

णमस्मदीयमाह्वाने। श्रुतावाह्वाने उरुष्यतः। उरुष्यतिः रक्षणे कर्म्मा नः अस्मान्। रक्षास्मान्।
कुतो रक्ष अघायतो अघं पापं तदिच्छति स अघायन् तस्मात् अघायतः शत्रोः समस्मात् सर्वस्मात् गो
गच्छति उपदिहि। इत्यमेवार्थ इति। अदितिर्देवमाता उदेवमतो रक्षस्मान्। उत्येहि। अदितिरिव। आदिस्मान सा
त्रस्मेहि अन्यत्र अनिज्यापानदितौ च गवि इत्यादि अदितिशब्दप्रयोग उपमानार्थः अनसिं स्तब्धं स्तह दति
देशार्थः गामभिस्पृशति काम्यायेन मनुष्याणां २७ हेनास कामाः मयि ह्याइति श्रुतिः हि काम्याः।
आइतपत आगच्छत मयि वः। वः युष्माकं। कामधरणं। कामा यस्मिन् ध्रियन्ते तत्कामधरणम्। अहं
वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्याचते २८ अयानवेण आहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च माद्रिः हन्वग्निमीत
माणं नयति। सोमानं २७ स्वरणम् ब्राह्मणस्पते गायत्र्यम्बुवः। बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः हे ब्रह्म
णस्पते सोमानं पुनः अभिषवे आत्मानमेति कनिपवनिपस्था अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति मनिप् सोमा
नम् सोतारं यानरंमिति पर्य्यायः कं सोमासोतारं। सामर्थ्यात् सोमानाम्। स्वरणम् स्वशब्दोपतापयोः
शब्दयितारं सोतारञ्च सोमानां स्तोतारं वेदवानां कृणुहि। कुरुष्व प्रदानैः। ब्रह्मणस्पते। कक्षि
व कक्षीवन्तं ब्रह्मोपममतम् कक्षीवन्तमिति ऋषिर्यं वमसः पुत्रो य औशिजः उशिजः पुत्रो औ
शिजः। उशिक्कुमाता अस्यासीत् २८ यो रेवान् रैरिति धननाम। यो रेवान् ब्रह्मणस्पते रेवान् धना
न् यममीवहा अमीवा व्याधयः। व्याधीर्हन्ता। वसुवित् वसुधनं तस्य सम्भारा सारिनो वेत्ति विदिता

म॰ ३॰
भा॰
२९

26

वपथायोगं स्तोतृभ्यो ददाति। पुष्टिवर्द्धनः पुष्टपुष्टो। पुष्टेर्पोषस्य वर्द्धयिता सनः सिषक्तु सिषक्तिः सचन
इतिसेवानाम। सोस्मान्सेवनाम् यस्तुरः वस्तुरणाः अविलेवनकारि। यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते हे ब्रह्मणस्प
तेयः पुत्रः धनवानपसन्धाभिहन्ता जोतिः शाखाभिप्रायमेनन् धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता सोः
स्मान् पुत्रः सेवतां यस्तुरः शीघ्रकारी कालानतिक्रमो हि शीघ्रकार्यं स एव सितीमाङ्ः मानः श ४४ सः।
मा इत्यस्य प्रगाथितमेनेन आख्यानेन सेवयत इत्य एवं समनशोभां स्पर्धयेन दूयम् मा ख्यामो न नः असमान्।
श ४७ सः शंसने शंसः अतिहाविना केसस्य सेवयि अररुषः नाशाने। अस्य कुत्सेनापयान रुपइति भवति
नत्रा अग्निविधाने। अरुषः। अदानुः। अरुपभोगपस्यश आनिस्यर्थः धूर्तिर्तिनिहिंसा। यदति सुर्क्तीति
वयकर्मसु पठितम् मर्मेस्य रणापीर्मेवीपायास्मान्। हे ब्रह्मणस्पते॥ महि त्रीणाम् आदित्यदेवत्यस्य
वोगायत्र्यः पथ्यस्वस्त्ययनम् महि। महत् त्रीणाम् त्रयाणां आदित्यानां अवोऽस्तु अवः रक्षणं पालनं। भ
वतु। कथंभूते पालनं द्युतां द्युतिमानि द्युक्ष्यानि पसिन्पालनं तिपेतितद्युक्तं। किं नामानामादित्यानां मि
त्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च दुराधर्षम् भिन्नवन विशेषणं न तेषु रूपसर्गः। अनाधर्षं। अशक्यमाधर्षि
तुमन्येः नहि तेषां न हि कदाचित् तेषाम् आदित्यपालितानां यजमानानां अमा च। अमाशब्दो
गृहवचनः चनशब्दोः प्यर्थे गृहेषि सतां नाध्वसु वारणेषु मार्गेषु सतां कथंभूतेषु वारणेषु
पत्रावस्थितानां चोराः पथिकान् वारयन्ति निवारणाः पंथानः धनदुर्गे भवति गृहस्थितानां नापि गृह

मनुष्यस्य प्रासात् प्राप्नोति तुभ्यं सखो अत्यर्थस्य पर्थं धिशंसतं धूर्तिः द्वेति वाक्यार्थः किं च रक्षणामः

२९

इशिः। ईशोनिधुरयण ७ मः। ईशायेस्पर्यलोपश्चात्मनेपदेषु निनिनकारलोपः। नईशेरिपुः। अयंपाये
यः। शासनिवारादिः सोयण ७ मः॥ नहिपुत्रासः। कस्मात्सुरादिष्वग्नुमानो गृहेवहिश्चरणात्तुत्रे इछेयन
स्पुत्राअरिनः एवेनावेदकेम। इदमपरं। प्रजीवसेमर्त्याय ज्योतिर्यच्छति प्रयच्छति। ददाति। कस्मैमर्त्या
य। मनुष्याय। किंप्रयच्छति ज्योतिः। अन्नम्। अन्नपोषणं। किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छति जीवसे। चिर
जीवनाय॥१॥ कदाचन ऐन्द्रीह स्तरीनकाराभिव्रकमथ्यादीवमेनेहे इन्द्रभूयोयाथ्यमानस्तेनक
दाचित् कदाचिदपि नस्तरीरसि। स्तृणातेर्हिंसार्थस्येदं रूपम्। नस्तृणासि नकुप्यसि। किंपुनः
करोषि सश्चसि दाशुषे। दाशुष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी। सश्चतिः सेवनकर्मा। सेवसे दाशुषे दाशुषा
से हवि ७ षि दत्तवन्तं यजमानं किंच उपपृच्यत एवेति शेषः। इवीमेपर्के। संपृच्यते दाश्वांसं प्रति। एवमु
पोदः पादपूरणः उपेपशब्दः पादपूरणे इच्छन्त्यवार्थे। नुशब्दः क्षिप्रवचनः हेमघवन्धनवन्भूतेदा
नमुपपृच्यते भूयो बहुतरमेवेति शेषः इतन्नु उत्कार्थेनेनव। अभूतेदानम् देवस्य दानं एतदुक्तं भव
ति नकदाचिद्यजमानेष्वनिक्रुध्यसि सेवसेच। दाश्वांसे। उपपृच्यतेन दीयदाने भूयो भूयो दाश्वांसे
पुति नत्सवितुः सावित्री गायत्री। नदिति निषष्ठ्यापरिणाम्यतेनस्सवितुः। सर्वस्य प्रसवः दानवादि
त्यानरपुरुषस्य देवस्य हिरण्मयः गर्भो याग्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानानेदस्य भावस्य ब्रह्मणः। वरेण्यं।
वरेणीयं भर्गः। भर्गो भाज्यो वीर्यं वचनः वरुणाहावाभ्रविषिविषिवानाद्गोपवक्रामवीर्यंवभेगाइ

निरुक्तिः। तेनहृियाप्पामेभृउंगिंदहेति भृजिभर्जने। अथवाभर्गोग्निर्जोवचनः यद्वामंडलेपुरुषो
रमयइत्येनत्रितयमभिप्रेयेते देवस्यदानादिगुणयुक्तस्य। धीमहि योविज्ञायाम् अस्यछोंदसंरूप
सारणे। ध्यायामः। चिंतयामः निदिध्यासनविषयंकुर्म्मइतियावत् धियोयोनः। धीशब्दोबुद्धिव
वनः। कर्म्मवचनोवावाक्वचनश्चधियः बुद्धीःकर्म्माणिवावोवायःसविनानः अस्माकं॥ प्रचोद
यात्। चुदसंचोदने। प्रकर्षेणचोदयतिप्रेरयति तस्यसविनुःसंवेयि वीर्य्यंतेजोवाध्यायामइति
संवेयः स्त्रक्रुभेदेनवायोजना तत् सवितुःवरेण्यंवरणीयं वीर्य्यंतेजोवादेवस्यध्यायामःयश्च
बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकंतंवध्यायमः। सवसवितेवभवति लिंगव्यत्ययेनवायोजना तत्स
वितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यध्यायामः। धियोयद्भर्गाः अस्माकंप्रेरयति पठिते अग्रेयोगायद्री हेत्र
ग्रेयपश्चात्परिव्यामोत् तेनवस्तभूतोवरुषः अस्मात्। विश्वतःसर्वतः कश्यभूतोरघः। हृउभःउ
डुमः। डुरूपसर्गाः प्रतिषेधार्थे। दभ्नोतिर्वेधकर्म्मा। अवध्यःयेनरध्येनरत्नसि। दाश्वषःयजमा
नोत् यजमानावेदाशोमस्तइतिरुक्तिःसरध्योःस्मात्पर्ध्म। सोभिनिसंवेयः। वृहद्उपस्थानेसमा
मम्। कुत्रकोपस्थानमन्त्रेन आश्वेरार्षयजु ५२ विभूःभुवःस्वः। हेभगवन्नग्रे पत्नमहाव्याहत्या
त्मकः तेनायावाशोभनप्रजाः। संवकारिभिः प्रजाभिस्या। संवेयेणभनवीरस्पपुत्रैःवीरैः। शोभ
नयोषस्पपोषैः। पोषैः भूगोहिरण्यधान्यादिभिःप्रवसन्यजमानोगार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्य्यप्रजां

मेपाहि। नरेभ्योहितो नर्य्यः। हे नर्य्य प्रजां मे पाहि गोपाय आहवनीयमुपतिष्ठते शंऽ शंसे स्तुतो हे स्त्व
न्याय पश्नू मे पाहि गोपाय दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते। अथर्य। अननवानथर्यः अनसा न गम मने सनने
हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्य स्थाने गच्छति हे अननवन् अन्नं मे गोपाय प्रत्यागत आहवनीयमुपति
ष्ठते आगन्म अनुष्टुप्। हे आहवनीय। त्वामागता वयं विश्ववेदसम् सर्वयनमसम्भं बहुद्रव्यवन्तं धी
अस्माकं वसुवित्तमम् अतिशयेन धनस्य वेदितारं सत्वं हे भगवन्नग्ने। सम्राड् राजदीप्तो मन्दि।
त्तिमन् अभिद्युम्ने धनेन यशसा वा अन्नेन वा अभिसह सहनिवलनामा आयच्छस्व यमेरनद्रूपम् प
नडके भवति अस्मानभिद्युम्नं यशो वा बलवान् कुरुष्व। आगन्मेत्यस्यार्थः पत्नी अस्मान् द्युम्नमभिव
ले वाः अभिआयच्छ तस्या यमस्य तः समर्थय आयच्छतिः स्थापनार्थः गार्हपत्यमुपतिष्ठते अयमग्निः
यंकुमारिणि हरमी। अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः। प्रजायाश्चातिशयेन धनस्य वेदिता न मेतेयो
वे अग्ने गृहपते अभिद्युम्नेति व्याख्यानम्॥ दक्षिणमुपस्थानम् अयमग्निः अग्निः अनुष्टुप् अयम
ग्निः पुरीष्यः पशव्यः पशवो वै पुरीषमिति श्रुतिः। रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनो येन न मेनं पत्नी।
कुमयावे हे अग्ने पुरीष्य। द्युम्नबलं च पत्स्मान्नियेहि॥ गृहानैपति गृहमाविभीत विभ्रिद्विराद्दया
हे गृहाः। माविनीति भयं मं च न मा विपध्वम् वेपनिष्कम्पनार्थः कंपनं मैव यतो वयं युष्मानूर्ज्जं
मन्नं बिभ्रतः। धारयमाणान् अनुपन्नीणान् आनेवयमस्मि आगताः स्मः किञ्च गृहमपि ऊर्ज्जं मन्ने।

बिभ्रत् धारयन् वः युष्मान् प्रति सुमनाः। शोभनमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन्। गृहानैमि गृ
हानागच्छामि। मनसा मोदमानः हृष्यन् आ इमसि इति बहुवचने एकवचनम् आत्मनि
विकल्पेन बहुवचने सर्थ्येन इस्मदोषः ॥ येषामध्येति अनुस्मर येषां गृहाणाम् अध्येति। प्रवसन्
इक् स्मरणे इत्यस्येदं रूपम् नतु इङ्. अध्ययन इङस्य येषां गृहाणां स्मरति गृहपतिः प्रवसन् येषु
सौमनसो बहुः। येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनसं विद्यते तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः। ते च
आहूताः सन्तः नः अस्मान् जानन्तु अस्मद्विषयामभिज्ञां कुर्वन्तु। जानतोऽस्मान् प्रत्यभिज्ञावतोऽस्मान्
उपहूता इह अवसानामपेक्षिः अस्मान् जानाना इह गृहेषु न इमेन तमदद्धयमिव प्रकृष्टमिह सेवध्यते
इहास्माकं गृहेषु गावः। अजाश्च अवयः उपहूताः। अथो अपि च अन्नस्य कीलालः कीलालशब्दोऽत्र
सर्वचनः। पद्दरसमिदमन्नममन्वनुज्ञापयते क्षेमाय वः इति प्रविशति गृहानुच्यते क्षेमाय अविनाशाय वः
युष्मान् शान्त्यै च प्रपद्ये। प्रविशामि। शिवं शं शोभनम् हेयत्वेन सुखस्य नामनी अनेकप्रकारं सुखं भ
वतीति शेषः कस्यं शंयोः शमिति सुखनाम इदं युरिदं कामयमानः। सुखकामस्य। नष्टप्रजाभिर्वा
दिव्यादित्याषं ॥ प्रघासिनो हवामहे वा मरुतः संज्ञाः प्रजापतेरार्षं गायत्री मानुष्टुभी अंकस्यानिसे
निसममसकामान्नागणाः। नवस्तनवोऽस्य प्रघासीति पठ्यते। तेदेन उच्यते प्रघासप्रलक्षितनाम मरु
तः प्रघासिनः हवामहे आह्वयामः। येच स्वकर्माणि प्रभूतयामन्तु नस्तोमस्य हवामहे रिशादसाः रि

गातिर्हि सांख्यैः दक्षिणउपस्तरणे ब्राह्मणान्निवेशयेत् अनुपस्तरणे नीतिनिवेशयन्दासिनः सन्नोरिशादस इम्

श्चैने कथंभूताः हवामहे करेभ्यणा सजोषसः करेभ्य पात्रैः समानयोनयः। पत्नीवाचनो मन्त्रः ॥

पत्नी दक्षिणाग्रो करेभ्य पात्रो गिणान्न्होति। अनुष्टुप्। माहस्मा यज्ञमेव वर्तेनायि चारण्ये यत्र मम भा

याम वस्थिताः यद्वा इंद्रियप्रजननेन वस्थिताः तेनः यदेन स्वकृमा वपेम् शब्दः पापपर्यायः यत्ख़दः

स्वायत्तेन स्वतंभिर्यल्कु देरै की भूयवीणामर्थं भवति ॥ अग्निकोर्थः यज्ञमादिषु वस्थिताः तेनः पा

पेचकृमः कृतवन्तो वयं इदेन वयं जामहे अवभृथे यजित्राशानवेनैने एनतन्मापेनापाप्यामः स्वाहा

स्वकृतेनैवेन हविर्भवतु सोभ्रूणाः यैन्द्री मारुती विराजे यजमानो जपति यत्रवै प्रजापतेः प्रजानाम

नुनः पाप्मानं विमोषिरे इत्यादिना इति हासेन निदानवचनं क्षं कृतिष्करोति सोभ्रूणाः। मोइत्यय

निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति यस्मार्थं प्रतिषेधयति। नवा आख्यातं विधयते।

अत स्वकृतं कमथ्याहृयते हेइन्द्र माविमष्ठीः माहि षं सीः। स्व इत्यनर्थकः। नः अस्माकं यत्ताः

अत्र हत्स्य पशुसे ग्रामेषु वर्तमानः। देवैर्मित्रैर्द्विः सहितः। क उपकार इति चेत् उपकृत्य हि प्रभुपका

रः प्रार्थ्यते अस्ति हि यस्मादक्षिस इत्यनर्थकः नेनव सुषिर इति बलनाम हे बलवन् अवयाः।

अवहर्वैस्य यजनेरनेरूपम् अवयुतो यागः। नयोगी अग्रहणमभूतः किन्न। महश्चियस्य। महतश्चि

तः यस्स तवमीढुषः। मिहसेचने नवसेकः नकणस्य वर्षयितृवी यथा हविष्मतो मरुतः। यवमर्थैः

मन्त्र
भा.
२९

19

करन्नभ पाद्वैः हे विष्णो नो मरुतः नवसभूताः सञ्जाताः वदनुग्रहान् किंच मरुतो यस्य मीढुषः वदे
नेगीः वदिग्रभिवादनस्तन्याः स्तोगीः वाकस्तोन्हणम् · पत्नोवाचयति अकन्कर्म · अनुष्टुप् · पत्नी
ऋत्विजोब्रवीमि येपत्नेअकन् · अकाण्डः कृतवेतः कर्मवाकरुणप्रघासे · कर्मकृतः ऋत्विजः सहवा
वा मैत्रेण मयोभुवा वाग्विशेषेणमेनन् मयाइति स्वखनाम स्वेवेनयाभावयतिवाक अनोत्रवप्
वहे नानब्रवीमि देवभ्योऽर्थाय कर्मकृतावरुणप्रघासेतद्रूपकर्मकृत्वा अस्तेमहान् । अन प्रगाढ
नमयासहिताः । हे सबाभुवः सचासहेमर्त्यः । सहमवनाशीला ऋत्विजः ॥ अवभृथ निचुम्पुणः
अवभृथोयज्ञः हे अवभृत अवाचीनेपात्राणिएतस्मिन् भयेनइम्ब्रवभृथः निचुम्पुणः नीचैः क्वणन्
शनैः उपांशु अवभृथे ध्यावर्तेनीति क्रतेः नीचैः करसिनिचुम्पुणः । यत्वंनीचैः स्वरणः सनीचैः क
णन्नस्य नेनामाध्येव अवदेवैर्देवकृतमेनः यासिषं अवयासिषम् अवनीतवानहम् किमवनीतवान्
एनः पापं कैः सखिभूतैर्देवैः किंविषयं देवकृतंम् देवविषये यत्कृतं अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं अवनीतवा
न् मर्त्यैर्मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः मर्त्यकृतम् मनुष्यविषये कृतंपापम् अनस्त्वं हे अवभृथ।
देवरिषः पाहि दिषतिर्हि · पसायो किंवेनः । तस्य पंचमीरिषः व्यान् पाहि गोपाय कथंभूताद्व्यात्
पुरुरावणः रादानेवरू कर्मोपभोगसंततानदानः संसारलक्षणाद्व्यात् यद्वा नशाब्दकेवनिशा
णिनोः स्मिन्नं सार्ध्यमाणाः पुरुषास्तसीतः इति पुनराव्णः दर्वीपहेति शर्णादर्विपेत्यावतनुष्मो

हे दर्वि। अस्याः स्थालीतोन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती परा इन्द्रं प्रतिपतन गच्छ ततः कर्म्मफलेन पूर्णा मनेन पूर्णा
पुनरापत आगच्छ एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह वस्नेव विक्रीणावहै वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते वस्नादि
व मूल्येनेव आवां अध्वर्युयजमानौ विक्रीणावहै किं न हि क्रेयं द्रव्यमित्यत आह इषमन्नं ऊर्जं रस
पयसेचनम् हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् ॥ इन्द्र उच्यते देहि ततो ददामि तेन तुभ्यम् यस्मात् निमे धेहि नि·
धेहि मे मम अर्थमेनावत् यस्मात् निते दधे निदधे मेनव निहारं च हरासि मे निततो हरणं निहारः
अभोजयामः अवगम्यते ज्ञानादेवम् अवकम् तथा च भोजयामः यथा नो वसतः सत्कुर्वन् येन अ·
कारेणास्मान् वसीयसः कुर्यात् वसतिवासे इत्यस्य तं जेनस्य वसतिर्भवति ततस्तच्छेदसि
निर्द्दिष्टमनीकृत्वेव सीय इति भवति ततश्च कारलोवसस इति भवति वसनतरानिति पर्य्यायः वसन
शीलानित्यर्थः यथा वास्मान् श्रेयसः प्रशस्ततमान् कुर्य्यात् यथा च नो व्यवसाययात् विपर्वस्याव
पूर्वस्य षोनः कर्म्मणोन्नस्यार्पनस्य आशिशिथिलिष्याद्ध्यानुकेया सृष्टिमाव साययादित्येन रूपं भवति
यथास्मान् सर्वकर्म्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ भेषजमसि हे रुद्र यतस्त्वं स्वभावत एव भेषजं औषधं
भवसि सर्वप्राणिनाम् अतः आर्थ्यसे देहि भेषजं गवे अश्वाय पुरुषाय भेषजे देहि सहितेभ्यः प्रा
णिभ्यः इति सुखम् मेषाय मेष्यै च त्र्यंबकम् तावत् रुद्रमो येवयं त्र्यंबकं यजामहे पूजयामः सुगन्धिम्
यस्य उत्पत्ति इत्यादिनाम समासेनः शोभनगन्धम् सर्वदोषरहितम् पुष्टिवर्द्धनम् पोषस्य वर्द्धयिता

म॰ त्र॰
भा॰
३॰

30

रम् सोऽस्मान् उर्वारुकमिव बन्धनात् उर्वारुकः फलविशेषः यथा पक्वः स्ववृन्तबन्धनात् विमुच्यते वि
मशुंमेते एवं मृत्योर्मुक्षीय मोचयतु पुरुषव्यत्ययः छान्दसः मा अमृतात् मा कदाचित् अमृतात् मोचयतु
अग्निं त्रिष्परियंमनेन मंत्रेण कुमार्यश्चोत्तरेण परियंति त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं पतिवेदनम्
भर्तुः दातारम् तथा त्वमुर्वारुकमिव बन्धनात् इतो मुक्षीय ज्ञातिवर्गात् मोचयतु मा अमुतः पतिवर्गा
न्मा मोचयतु सा यदि न इम्याहस्तानिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति श्रुतिः त्र्यंबकानामज
ति एतत्तेरुद्र एतत् नवहे रुद्र अवसे पथ्योदनेनेवले तेन पथ्योदनेन परः परस्तात् मूजवतः मूजवा
न्नामपर्वतो भगवतो रुद्रस्य वसतिः नामतीहि गच्छ कथंभूतो गच्छ अवततधन्वा अवतानितधनुः पि
नाकावसः पिनाको हस्ते कृत्वा रुद्रांकुशः रुद्रांकुशहस्तः सन् कृत्तिवासाः चर्मवसनः अहिंसं
सन्नः अविनाशयन् नः अस्मान् शिवः शान्तो भूत्वा अतीहि इतिनि गच्छ यजमानो मृज्यमानो जप
ति त्र्यायुषं इति कलिङ्गोक्तदेवता त्रीण्यायूंषि समाहृतानि त्र्यायुषम् बाल्ययौवनस्थविराणि
त्र्यायुषं यत् जमदग्नेः त्र्यायुषं कश्यपस्य यद्देवेषु तन्नो अस्तु तदस्माकं भवतु त्र्यायुषमित्याशीः
लोहक्षुरमादत्ते शिवो नामासि हे क्षुर यत्त्वं शान्तनामासि यस्य वज्रेन वस्वधितिः पिता स्वधितिर्व
ज्रः नमस्तेनमः तेन त्वं मम भव मामाहिंसीः मां मा विनाशय वपनि निवर्तयामि निष्ठेवी हन्तिरिह
तेउनार्थः मुंडयामिनां आयुर्वर्थं अन्नाद्यार्थं प्रजननार्थं धनस्य पोषार्थं शोभनापत्यनायैशोभन

वीर्यायच ॥ इतिऋग्ग्रहकृतौमंत्रभाष्येतृतीयोध्यायः आनेदष्ठुरवाल्लव्यवचच्चटोत्व्यसहत्तुनाना म
त्रभाष्यमिदंकृतंपदभाष्यैःसतिसिनैः पदम् ॐपदमगन्मदेवयजनेनम् अग्निष्टोमिकाम्मत्राः अव
भयपर्येनाःप्रजापतेर्वार्षं हेपृष्येनेऊचौगृत्तष्टीग्यवसाने शालास्तंभमन्वारभ्ययजमानोजयाने हा
वर्हिषींदेवयजनदेवमो आइदं पदम् अगन्म देवयजने इदंदेवयजनेवयम् आगन्म आगतास्मः।
पृथिव्याउहकृष्टे यत्रयस्मिन्देवयजनेदेवासः आजसरसहक अजुषन अषीप्रीतिसेवनयोः। सेवि
तवन्तः। कामान् विश्वेसर्वेनमागन्मदेवयजनेऊकामामभ्यांसवमनाभ्यां यत्तत्समुद्रेसतनरनः यत्र
भिःरायस्पोषेणसवधनस्यपुष्ट्यानिमितभूनयाइषाअन्नेनवसतंमदेम ह्ष्येमहितत्त्वमाहिउन्नति
इमाआपःशमुमेसंतदेवीःशमितितसवनाम उदहृतिपादस्यरणः। इमाआपः सर्वद्रूपाः ममसंतु
भवंतु। देव्योदानादिगुणयुक्ताः। अपोवज्रनेक्रतौवचसंलवोनःशमाशास्ये कृशानकृणकमन
दंयाति ऊधवेज्ञायस्व आयतिः पालनार्थः ह्सेऊधवेज्ञायसेनेयजमाने हरान् त्वरस्यापिवज्रंसेवन्यः
द्वेरणाभिनिदयाति सयितेमेन ॐ सीः। सयितिवेत्रः। वचकर्मकुर्वन्वज्रोपिवज्रइत्युच्यते हे
सयिते भापतेहि ॐ सीःस्नाति आपोअस्मान्मानवः शुंधयन्तु आपउच्यते पापना आपःजगतो
निर्म्मात्र्यस्ताअस्मा संधयन्तुशोधयन्तु किंच घृतेननः अस्मान्घृतनषः घृतेनयाःघृतेनितमाःघृत
षःघृतेहिअपोपरमेनेजः पवित्रेचतदै सघृते घृतेनेपुनन्त्वीति क्रतिः। सवर्णीयामोघृतनयायाइति

म त्र॰
भा॰
३१

3)

मेध्यानीतिगौनमः। पुनेनुयत्तयोमकुर्वेनात्मनिहृर्वेहियाज्ञाक्रियते नचात्रस्मनिरनग्राहविषयं हि
रिप्रेमवहेतिदेवीः। हिणाद्वेयस्मादर्थे रयोगिप्रमितिपापनामनीभवन्तः। यस्मात्वमावपवसर्वपापेभ्य
कर्षेणावहेतिदेव्याः। उत्क्रामन्मुत्तवमबोर्हो। उदिदाम्यः शुचिरापृतनयामि उद्देमिउरूक्रामि उक्लोदानथ
कःप्राप्नोः द्राःसृविःसन् ग्राहृतम्मयत्तस्सर्वेनायणापेवितः॥ सोमेवासः परिधत्ते दीक्षानयसोः दोक्ष
पवदीक्षा नयः शाब्दनेठयमद उच्यते नयःप्रधाननान् नत्वासाणांवासस्तन्नु शाब्देनोच्यते यावदीक्षा
नपसोत्मनः शरीरंभवसिमोनोशिवोसोनोशम्मोसुसूवोसाधीवासनेः। परिदधे आच्छादयामिभद्रं कः
कल्याणेवर्णादीत्तिनत्रूपेणुध्यान विवर्द्धयन् अनेनहिवाससादीक्षितनूपमभिव्यज्यते नमभ्यनक्तिनवनी
नमुच्यते महीनोपयोमि पयोपिकारेनवनीतेपयः शाब्दः महीनांगवाम् पयोसि यनमवर्चोदाअसि
वर्चोमे नइत्यनर्थान्तरम् अनोवचेमिदेहि। अतिनीअत्रस्रीक्ति हृत्रस्यासि यत्रवाइन्द्रोहत्रमहत्सयदस्मा
त्सीदित्यादिनावैकाकुदस्यचक्षुः सेस्तवस्तदयमेत्रोभिवदति हृत्रस्यचक्षुषःसेवंपिभवसि नंकव
नीनकः पुरुषोयतः। हेवेककुदायनः सभावतः चक्षुदीआसि अनमसत्वमेमनदेहि कृपाणावित्रैःपा
यतिवित्पतिमापुनात्व वितिमेज्ञाने इत्यस्यवित् विणाप्रजापतिः प्रजापतिर्वेवित्पतिरितिश्रुतिः
वाकातिः प्रजापतिर्वैवाक्पतिरितिश्रुतिः। देवोमासविनापुनातु मादनिमो सूनात् प्रच्छिद्रेणेति
व्याख्याने तस्यनेपविवपते तस्यपवित्रेहनस्यतिचक्षणेयोः सेवःयःयनमानोवाचित्वेवनस्यममपवि

पतेतस्यपवित्र

यमृतस्यसतस्तेनवप्रसवेवर्त्तमानस्सेहेपविश्वपतेदेवसवितः। एतद्भवन्त। यत्कामः। अहमात्मानेपुने
यावयामि तन्नशाकुयाम् यज्ञस्याहवंगच्छामीतिस्कृतिः अच्छिद्रेणन्येवमादित्ययाणामनुषंगोयोज्यः
आवोदेवासइति वाचयतिदेवी अनुष्टुप् ईमहेइतियाच्ञाकर्म्मसुपठितं हे देवासः॥ आईमहे आया
चामहेवः युष्मान् किंवासम् वनषनसग्रक्तौवमननीयंभजनीयंवस्तु प्रयत्नथरे। प्रगच्छतियज्ञे किंव
हेदेवासः आहवामहे आह्वयामः॥ वः युष्माकंसर्वेषित्मः आशिषः यज्ञसंपादित्मः यज्ञियासः। य
ज्ञियायवयज्ञियासः आइमहे आयाचामहेवः अथअंगुलीनिम्ज्ञते स्वाहायज्ञमनसः यज्ञ मनसः स
काशादहमारभे आरभेइत्यनुषङ्गः॥ उरोर्विस्तीर्णादन्तरीक्षादहमारभेयज्ञम् द्यावापृथिवीभ्या
महेयज्ञमारभे वातादहमारभेयज्ञे एवंएवस्वाहाका रएपशुयज्ञेषु नत्रार्थवादः यज्ञोवैस्वाहा
कारोयज्ञमेवैनत्तत्स्मेयत्नइतिस्वाहाकारेणहिहविः प्रदीयतइतिस्वाहाकारेणयज्ञः अग्रभण
तिजुहोति आकूत्यैप्रयुजेआकुवन्माकूतिः। प्रयतः। आत्मनोधर्म्मः मनसः प्रेरणायभवतिप्र
युक्तः इतिश्रुकु आकूत्तलक्षणायप्रयोगलक्षणायवाग्नयेस्वाहा सहनमस्तु मेधायै मेधायाः
णशक्ति लक्षणायमनसेमनोलक्षणायवाग्नयेस्वाहा जपतिदीक्षायै दीक्षालक्षणाय तपसेत
पोलक्षणायवाग्नयेस्वाहा तपःशब्देनचोपसदउच्यते सरस्वत्यै वाग्वैसरस्वतीपशवोवेपूषाइति
स्कृतिः वा·लक्षणायवाग्नयेस्वाहा पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्यपशुग्रहणम् आपोदेवी। विराट्स्वलिंगा

मन्त्र. भा. ३१

32

कदेवता हे अग्नयो देवाः बृहन्तो महान्तः विश्वसंभुवः सर्वस्य जगतः भावयितारः हे द्यावापृथिवौ
हि उरो विस्तीर्णे अंतरिक्ष पुष्यं अंच बृहस्पतये हविषा विधेम विधपतिर्दानकर्म्मा हविषेति द्वितीया विप
परिणामः ॥ हविर्भिः विश्वो देवस्य सावित्री अनुष्टुप् विश्वः सर्वो जनः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य
नेतुः पुणोतुः सवितुः मर्त्यः मनुष्यः वुरीत । वृणीत सख्यं सखिभावम् किंच विश्वः सर्वः जारायप
नाय इषुध्यति प्रार्थयते सवितारं इषुध्यतिर्याञ्चाकर्म्मसु पठितः किंवा द्युम्नं वृणीत द्युम्नं यशोन्न
नेत्यशो वा अन्नं वा नश्च प्रार्थयते पुष्यसे पोषाय स्विन यचवयः शंभूनः सवितानस्मै स्वाहा ॥ कृष्णाजि
नयोः शुक्लकृष्णसेपि मालभते ऋक्सामयोरिति यजुर्वा ऋचां वसाम्नां च शिल्पेस्थः यद्वै प्रतिरूपं तच्छि
ल्पमिति कृष्णसेपिमालभते ऋकृतिः प्रतिरूपे प्रतिमारूपे भवथः । ते युवां आरभे आलभे ते मा पातं
गोपायतं आ अस्य यज्ञस्य उद्दृचः आ उत्समाप्तेः ॥ ऊर्ग्मायाज्ञ्यवः आसमाप्तेरित्यर्थः दक्षिणेन
जानुना वेदिं हन्ति शर्म्मासि कृष्णाजिनमुच्यते शर्म्म शरण्यं त्वमसि अतः शर्म्म शरणम् मे मह्यं य
च्छ प्रयच्छ नमस्ते अस्तु अस्तु नमस्ते मा भवन् मा मा हिंसीः मेखलां बध्नीते ऊर्गसि आंगिरसामाधि
मस्मिन् यजुषि ऊर्गसि अन्नं भवसि आंगिरसी अंगिरोभिः हृता ऊर्णम्रदा ऊर्णवत् मृद्वी यतस्त्वमेव
भूते गुणैर्युक्तासि अतः ऊर्जं मयि धेहि स्थापय नीविं कुरुते सोमस्य नीविरसि परिदेवता वैनीवि
रिव्यदोतिनस्येवाक्ता उद्दृत्सोमस्य यागार्थानीविः सोमेन वायादिरक्ष्यते विरः प्राणैने विष्णोः शर्म्मासि

३१

उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षते विद्युम्न यजमानस्यास्मादिति निदानम् विस्रो हिलितस्य शरणो भवसि
शरणं च यजमानस्य कृष्णविषाणे च ब्रीते इंद्रस्य योनिः। देवास्य वा अग्रस्थास्मादिति निदानो यथा इंद्र
स्य योनिः तन्मस्यान्ने पूर्वं तमसि एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनान्नेथ्योः थंवादः भूमौ वोल्लिखति
तमस्याः कृषीस्कृषि कर्त्तव्यान्याकृषीः कृषिं ननानो कुरु दंडमुच्छ्रयति उच्छ्रयस्व ऊर्ध्वो भव
भगवन्वनस्पते ऊर्ध्वस्य भूना मामोपाहि। गोपाय अंहसः पाप्मानं कियन्तं कालं यज्ञस्योदृचः आरम्भस्य
तस्य आसमाप्तेः आङ् व्याभ्यां वाचं विसृजते व्रतं कृणुत व्रतशब्देन पयोभिधीयते ममत्ति प्रभोजनात्।
पयः कुरुत। अग्निर्ब्रह्माह्वयामाह। अग्निः ब्रह्मचारीलक्षणे अग्रेर्यतः नद्यग्निः अस्मात् आय यज्ञः प्रवर्त्त
ते अन्याशयाः वनस्पतिर्यज्ञियः न हि मनुष्या यजेरन् यद्वनस्पतयो न स्युरिति श्रुतिः दैवीं धियं श
करी अतिशाकरीं वा अस्याः पूर्वा कस्य तनत्रतायापस्पृशति दैवीं धियं वा याचेय दैवीं धियं मनामहे
मनामहे इति याचामहे कर्मसु पठिते एवमेव दैवीं धियम् याचामहे सुमृडीकां मृड सुखयते।
सुमृडीकाम् अभिष्टये अभिपूर्वस्य यजतेर्गादिलोपः अभिष्टिः अभियागाय अथवा अभिपूर्वस्यैव
तेरभिष्टिः अभिषेकाय प्रक्षालनाय वर्चोधां ब्रह्मवर्चसस्य धारयित्रीम् यज्ञवाहसम् यज्ञस्य
वोढ्रीं सा च सुतीर्था नो असत् यत्तेषु ति शोभना वनारा सा के भवतु वशे वश्या भवतु व्रते
व्रतयति ये देवाः अत्र अग्निहोत्रमेव पदे यजमानः करोति ये मयि प्राणेषु देवाः मनोजाताः। मनसो

मत्र॰
भा॰
३३

33

ज्ञाताः मनः प्रविकाहितवेषोमतिः तृप्तिः मनोयुजः मनसा युज्यते समावस्था यामितिमनोयुजः । दत्त
क्रतवः क्रतुः संकल्पात्तस्यैव समृद्धिर्दत्तः दत्तक्रतवशरीराः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ । च
क्षुरादित्यः श्रोत्रे विश्वेदेवा यथ तेष्वग्याम्नसु नोपद्येते नइहोक्ष्यंते तेनः । अस्मान् अवंतु कामयंतु तेऽस्मा
स्मान् पांतु पालयंतु गोपायंतु तेभ्यस्सुहुतमस्तु हविर्भवतु ॥ श्वात्राः पीताः जगत्याद्देवस्त्रयः । ता
मुपस्पृशति हे आपः याः यूयं श्वात्राः श्वात्रमितिक्षिप्रनाम क्षिप्रपरिणामाः । पीताभवत अस्माकं अ
न्तर्मध्ये पुनरपि विपिनत्रिहि उदरे सुशेवाः । सुशेवमिति सुखनाम सुसुखाः । ताः अस्मभ्यं अयक्ष्माः अ
नमीवाः अनागसः अनपरीयाः । आगइत्यपराधनाम । स्वदन्तु देवीः । स्वदस्व हि आस्वादने देवीरिति
तिः सेशयेत्तिनीयानम् एतत्सदसामानाधिकरण्यानाइत्यादीन्यपि द्वितीयांतान्येव ताः युष्मान्
अस्मभ्यमस्मदर्थं अयक्ष्माः यक्ष्मा व्याधिराजः व्याधिराजरहिताः अनमीवाः । अमीवा व्याधि
देवा आदरार्थत्वं यस्य ग्रहणे अनागसः अनपराधनाम स्वदंतु स्वदस्व हि आस्वादने आस्वादयन्तु ।
केषां स्वादयंतु । अमृताः मरणाः वागेवाग्निरित्यादयः । ऋतावृधः सत्यवृधो यज्ञवृधो वा ऋतं पूर्वं ई
त्येतस्मिन् लोके किं विशदत्तो इयं तेयत्ति पानतः । इषिरभ्याभिधीयते इयं तव यज्ञाहीनतः नामारु
दशनिघोषः । मेहनिमिहृ सेचने आपोमुंचामि अपाम् ऋतमजामि । ततप्रजा उभयेवा अनपत्याय स्मरे
तस्मात्सततपवमेवति नअजाम अ ७० होमवः अरुः पापंग्रसावेन स्मात्सकृत्समेवतिरुपकृत्वेनी

अग्नेहोमृवः। हेमन्त्राख्याआपः याःस्वेग्नेहोमृवः ताःस्वाहाकृताः सृहुत्सकाः पृथिवीमाविशत पृथिवि-
शनलोहेनिदधाति पृथिव्यामेमेव भूम्यासहत्पकीभवस्वपिति अग्नेत्वम् अन्वृहवाग्नयीहे अग्नेत्वं
साधुजागृहि। सुष्ठुजागृहि वयंस्वमंदिषीमहि मंदिस्वन्तिमोदन्तेसंमकोनिगतिषु। वयंसस्वामः मे
दनिःस्वमार्थः किंच रक्ष नः अस्मान् अप्रयुच्छनप्रच्छप्रमादे अप्रमाद्यन् किंच प्रबुधे प्रबोधायनः
अस्मान्पुनःपुनःकृधिकुरु॥ विबुद्धमहस्वसेनेपुनर्मनइतिवाचयति पुनःमनः मेममाआगन्
आगतोपुनः आयुःजीवितम् ममआगतं पुनःप्राणोममागतः। मुखनासिकास्थवायुवायुः
पुनरात्माममागतः आत्मशब्देनविज्ञानात्मोच्यते पुनश्चक्षुर्ममआगाने पुनःश्रोत्रंममागतं सर्व
हृत्वा एतेस्वपतोयत्क्रामतीतिश्रुतिःकिंच अग्निर्वैश्वानरः आदब्धः। अनुपहिंसितः तनूपाः श
रीरस्यगोपायिता नः अस्मान्पातु रक्षतु दुरितात् अशुभात् अवदनीयात् अवद्ये स्वाहेत्यजप
ति त्वमग्नेआग्नेयीगायत्री हेअग्नेत्वंव्रतस्यपालयितामवसि देवआमर्त्येषुआआकारौसमुच्चया
र्थौदेवआत्वंचमर्त्येषुआमनुष्येषुचव्रतपाइतिशेषः त्वंच ईडियो यज्ञकर्मसु स्तुत्याकस्मिन्वा अध्या
त्मिनत्वयाविनतः स्वमनीव्रतेनपाहीतिशेषः लक्ष्मालम्भंवाचयति रास्वेयत् सोमइत्यने रास्वा
तादानेदेहि इयदितिलभइत्यपरिमाणवचने हेसोमकिंच आभूयोभर हृत्यसोभवश्छेदसीतिह
स्तेतिहकारस्यभकारश्छान्दसः आहर भूयोबहुतरम् किंच दे भविताना: अस्मभ्यंवसोदाता य

पत्रे ७१ इत्यः सत्कारहृत्वीआपादः अध्येवणा ५

म॰ त्र॰
भा॰
३४

नस्सदाता वस्त्रदान् धनमदान् दमवानश्चैवमेवेत्यभिप्रायः अन्नुह्यमो हवींर्द्वेवोहिरण्यज्यदेवमः
उमवोवाग्देवताः। विनियोगोग्नीवाज्येआज्यंत्तद्भावनः त्रिमानत्रोहिरण्येनिदयानिआज्यमवृत्याते
एषाहिरण्यलक्षणो नेनैव हेमुक्त आज्यानन्तः शरीरे समानजन्मत्रेयय्यप्रहिरण्येवोमयेहिग्निर्ग्रि
देनसमिति श्रुतिः एतत्र तेहिरण्यलक्षणे वर्चस्तेजः तया तन्वासंभव एकीभव एकीभूय यत्र आतं
सोमं गच्छ त्तद्धोति त्वमसि जीवमाणयाणे असबिवंतस्यापितृप्रत्ययेत्वरितिभवति यावज्जीवनम
सिपि यपि याहेतेनयामनुष्याणुत्त्रयेसीति श्रुतिः अथवाजवनइतित्त्रः। एत ऽऽ स्तोकाशमनुजव
नइति श्रुतेः यावत्तेपूता यारिता मनसानुष्ठा नृषीशीतिमेवनयोः। अमितु चिताव विस्तेव वि
स्तोः सोमस्यय स्तोत्तव समस्तवस ऽऽ अविनयाभ्यनुज्ञायाः अस्मेव अभ्यनुज्ञायाम् वर्तमानः त
न्वोयेत्रमशीय। शरीरस्य यमनम् दार्ढ्यमशीय वाप्नुयोआयत्तममामेः॥ हिरण्यमनु ह्वेति शुक्रमसि
अग्नेः तेजोसि वदिश्याह्लादने चेद्रमसि अमृतमसि अमरणधर्माः सिवेश्यदेवमसि सर्वदेवमसि
सोमक्रयणीमभिमंत्रयते वाग्रूपाया रोपितकल्पतयापाते चिदसि चित्तस्य मनुसो नुवाग्देवीभव
सि यावन्नासि मनासि यावधीरसि बुद्धिर्भवसि धियातेनयामनुष्यान्नु सृष्वति जोवितुमिच्छेतीति श्रु
तिः यावत्ते दक्षिणासि भूमिदानात्मेवतासि विद्यादानेनतोधिकमिमेनदभिप्रायेनेभ्यो वाच दक्षि
णासि भूमिदानात्मेवनासि विद्यादानेनतोधिकमिमेनदभिप्रायेनेभ्योवाचदक्षिणामानयतीत्म

त ४

34

नदभिप्रायेवायावत्तविपासि ततनाशायनतश्निततविषा जात्माबास्तयते याव यत्तिपासि यत्ताहाभव
सि यावद्वरितिनिरसि श्रदीनासि यावदुभयतः श्रीसौ उभयतो मलीवा वाकेपदानामन्यथावान
यावत्क्रमो भवतीत्येनदभिप्रायेमपदेनयासमान ॥ सन्विपर्य्यमेवदतीत्यादि ऋक्तिः सा नः
स्वपावीस्वपतीवीरुधि यावन्नुक्रगुणा सासाकेस्मुपावीभव सोममभिगछेत्यर्थः स्वपतीछेपि
सा पुश्रस्मान्प्रतिसोमे गृहीताश्रागछेत्यर्थः स्वपावीनपूर्णिसोमेतोछेहीत्येवेनग्रहः स्वपतीचीन
रायिसोमेननः सहपुनरेहीत्येवेनदाहेति ऋक्तिः किंच मित्रस्यापदिवसीतो मित्रः श्रादित्यःतो
यदेवमानश्च प्रणाशाय किंच पृषाश्चेनस्मान् इयेहथिवीपृथा सानो श्रथनः मामीमाज्ञ किंच इंद्र
माव्यत्नाय वनुर्थ्याः षष्ठ्याविपरिणामः । श्रयिउयतिश्रतिलोणियसमो यथा इंद्रस्याप्यस्य सुमतेः
किंच सोमाहरणोपहलोनोपतेनुमन्येते श्रनुमन्यतानोमाता श्रनुमन्यतेनोपिता श्रनुमन्यतो भ्रा
ता सगर्भ्यः समानगर्भसंभवः श्रनुमन्यतोनोसखा समानख्यसंभवः सखा श्रनुमन्यतो किंच
यावदेकतसामग्रीका श्रस्माभिः सोमप्रतिगमने सानेहेदेविसनादिशुमेदेवश्रछेरि श्रस्त्राभेरा
नुमितिशाकपूर्णिः देवसोमे श्रभ्येहिश्रभिगछ इंद्रायसोममाहरन्नित्तिशेषः किंच नुइस्त्रावर्ते
यन्तु हृदस्तोश्रावर्तयन्तु हृदान्तोनानिकामेनिपशावः ततः स्वस्त्रिप्रविनाशेन सोममस्माव सनिपु
नरोहि पुनरागछ इरीवीनीयमानामनुगछति वर्ण्मेसि श्रनुइप हरतीवा वसद्रूपेणारिनिरु

श्री

मं.त्रं.
भा.
३५

35

पेणादित्यस्तद्रूपेणासि रुद्रस्तद्रूपेणासि चंद्रस्तद्रूपेणास्याह्लादयनेन गौः किंच बृहस्पतिः त्वां सुम्ने सुखे रम्णातु संयमयतु र-
म्णातिः संयमनकर्म्मा रुद्रो वसुभिः सहितः आचके कामयतु कथं कामो रहितश्चेति शेषः आचके इति
कानि कर्म्मसु पठितम् यद्वेत्तु होति आदित्यास्त्वा आदित्याः पृथिव्यास्त्वा हे आज्य मूर्द्धनि शिरसि आ-
जिघर्म्मि सूक्ष्मणा दीप्येण आलारयामि देवयजने पृथिव्याः इडायाः गोष्पदस्थानमसि अतो घृतवत्
घृतवत् घृतसंयुक्तेनाकर्षेत्तु होति शेषः पदपांसूलिखेति अस्मे रमस्व अस्मास्वरतिं कुरु परेस्था
स्मा मा वयति अस्मे ते बंधुः वयं तव बंधुभूताः यजमानाय पदं ददाति स्वे रायः पशवो वै रायः त्वयि प-
शवः संत्विति शेषः यदं यजमानः प्रतिगृह्णाति मे रायः मयि पशवः संत्विति शेषः अथ पुरस्तात् मान-
मुपस्पृशति मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म मा वियुक्ता स्याम वयं धनस्य पोषेण गृहीनपदं पत्नी वाच-
यति यत्र हानो नश्यति कलत्रवाचीनस्मिन् कलत्रे रायः पदं रूपाणि धनानि निक्षिपेन् तोतो इति यजमानः
तोतो रायः त्वयि रायः पशवः संत्विति शेषः सोमक्रयण्या समीक्षयति आस्ताय पंक्तिः सोमक्रयणी
नः पत्न्या पिबमायास्ते यथा नया ग्रहं सं समख्ये ख्या प्रकथने संदर्शनं कृतवती देव्या दानादिगुण
युक्तया धिया प्रज्ञया सह अहं तृतीया सं दक्षिणया उरुचक्षसा सं समख्ये सा च दक्षिणया सह गौः हिंसा
यशो दक्षिणा दीयते उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया वाचा वासतीनाना नागनेव नेमानविप्रकृष्टेन नाप
ने सा त्वं मा मे आयुः प्रमोषीः मुषस्तेयमा प्रमोषीः मा वयं तव उप समख्याम आयुः मो अहं तव वाजः मा प्रमोषिषम

किंच वीरम् विदथ विदित्वोभार्थः उत्तेलभेयम् नवदेवीस्तेहस्मि हे देवि नवसेदर्शनेसन्ति यजमा
नेवावयन्ति एषतेगायत्रोभागः हेसोम एषतेनवगायत्रीसंवेधोभागः अंशाइति मेइति यजमाना
भिप्रायकेपदे सोमायेतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी ममववनमेवम् सोमस्यसूतानान् कथयन हेअध्वर्यवः छं
दोस्थनवक्रयोनवयार्थे एवंयजमानाभिप्रायः एतदर्थध्वर्यवः सोमस्यकथयनेतिवाक्यार्थः एषा
तेत्रैष्टुभेभाग एषतेजागतइत्यनेनैवव्याख्यातेछंदोनामानो नामशब्दोनर्थकः अन्येषामपिछं
दसांसाम्राज्यमभिपयगच्छइति एवंमेममसाभिप्रायेसोमस्यसूतानान् कथयन हेअध्वर्यवः अन्ना
पिमइत्येनयजमानवाक्येवपदे सोममालभते अस्माकोसि यःत्वं हेसोमकुयपयमानानःसःआ
स्माकः। अस्मदीयःसखानः शुक्रेलग्रस्यः। शुक्रइपलतणायिः। शुक्रप्रभनयोग्रहालवग्रही
ष्यते किंच। विचयनकर्त्तारः। तो विचिन्वन्तविचिनकुर्वन्त॥ सोमेमिमीते अभित्यंदेवम् सावि
त्र्यर्चाहिः। अभ्यर्चामि अभिपूजयामि त्यंतंदेवम् दानादिगुणयुक्तं सवितारम् ओण्योःद्यावापृ
थिव्योः अंतरावर्त्तमानम् कविक्रतुं मेधाविकर्माणं सत्यसवंअविनष्टप्रसवं रत्नधाम रमणी
यानांधनानांदातारं अभिअनर्थकः प्रियेसर्वजनानांप्रियं मतिम् बुद्धिव्याप्यावस्थितं मतीनो
हिमविनाअपिपिहाविदेवता कविम् क्रांतदर्शनम् किंचऊर्ध्वायस्यामतिः भाअदिद्युतत्सवीम
नि यस्यसवितुः ऊर्ध्वागमनाभिमता अमतिः आत्मस्वरूपमतिः अनन्यभूताकनकाभाहीतिः

अरिष्टेन येनतपेन सर्वीमति यमेवेदमरणोहिंसानवत्सेनविना हिरण्यपाणिनः सुवर्णपाणिनः अभिमीन
मिमीते सोमं परिच्छिनत्ति सोमसुक्रतुः साधुकर्मा शोभनयज्ञो वा क्रियाकल्पनया सोमस्य कल्पना
त्वः आदिस्यः सुचरणः। अंमानंसंगृह्योसौ षेणाव भाति प्रजाभ्यस्त्वा व आमि इति शेषः उत्पन्ने पस्थितः
येव प्रजानां तां समेव आमि अंशु त्वामथ्ये विहरणेनि प्रजास्त्वान्नु प्राणेन्न हे सोम त्वां प्राणेन मनुच्छसे
नम् प्रजाः। अनु प्राणेन्त उच्छसन्त्वं व प्रजाः उच्छसेतोः अनु प्राणिणि हि अनुच्छसिहितमथमीन वाय्
नमेमेन तस्मा माथच्छंत्वा प्राणिमिव करोतिनिनणेपेनत्स्ततएवमथनः प्राण मनुसञ्जतिनतः प्राणेने प्रजा
अनुप्राणेनीनीमारिब्रलणम् हिरण्यमालभ्य वावपति शुक्रेत्वा हे सोम शुक्रमक्लिष्टकर्माणत्वा
शुक्रेणा हिरण्येन क्रीणामि एवं शेषमपि व्याख्येयम् सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिकंपयति सगेमा
नेगोः गोः गौरिति विपरिणामः। सह गवा वर्त्तते इति सगमो यजमानः तवसेवंधीनी गौः। यजमाने
वर्त्तेन इति सोमविक्रयिणो निराशं करोति यजमानसंहितेनिदधाति अस्मे ते हे सोमविक्रयिन्
अस्मासु नवसेवंधिनि हिरण्यनिवर्त्तते अजामालभ्य वावपति तपस्तत्तनूरसि तपसः प्रजापतेः हे
अजेत्वं तनूः शरीरं त्वमसि प्रजापतेः स्वर्णः त्वपत्वमसि सावंवित्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः
एवमजो सोमस्य मह्यं अभिहृतमाप्येतानी सोमस्माहृ परमेण पशुनाक्रीयसे त्वं हे सोम सांवत्सरिः संवत्सर
स्य विजायते तेन परमः पशुः यस्माद्धेय पापरमेणाउत्कृष्टेन पशुनाऽगृह्यसे तस्मात्त्वं प्रसादहृत्सर

स्वपोषं सहस्रं प्राणिनो पश्नुस्तानि षधे नदद्रूपुषेषम् वर्धयेयं सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्द्धमानो स्वि
न्मि भिप्रायः ॥ सोमामादने मित्रो नएहि हे सोम मित्रस्त्वं सन्नोः स्मान् ग्रभ्येहि मित्रशब्देन हार्दिमो
गत्यते पुल्लिंगवान् स्वमित्रयः । शोभनानि मित्राणि स्तदयानि पुष्पानीति स्वमित्रयः यत्त्वं स्वमित्रयः
यजमानस्य दक्षिणं ऊरौ निदधाति इन्द्रस्योरुमाविश इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं आविशऽउपविश
एषवा ऐन्द्रो भवति यद्यजमान इति श्रुतिः उशन्नुशानम् वशकामो कामयमानस्त्वे कामयमा
नेभि व यजमानस्योरुं आविश त्वं अनुव्रतेनेसो नः स्योनम् स्योनमिति सुखनाम सुखत्वरूपस्त्वं यजमा
नस्योरुमाविश अनुव्रतेन एवं परस्परेषीनामश्रविशुक्रो भवन्निभ्यभिप्रायः सोमक्रयणानन्वीक्ष
ति स्वानभ्राजेत्येषाणां नोयि धानोमध्यात्समनावन् सोमक्रयणानन्वीक्षति हे स्वानभ्राज । अ
घारे । वंभारे । हस्त सुहस्त कृशानो एवं सप्तयिस्थान् सेवोध्याक्षेतनानाह एनेवः सोमक्रयणाः
एते युष्माकं मध्ये सोमक्रयण्यो तान् वत्सञ्चु तान्रक्षध नगोपायतनापि स्मान् मावोदभन् भ्रातादयः मा
वोदभन् दभ्नोति हिंसाकर्म्मा माप्युष्मान् दभ्नुवः ॥ गृहीतं सोमं वाचयति परिमाग्ने आग्नेयी पुरस्ता
दृहती हे भगवन्नग्ने परिवाधस्व मां पापाच्चरितात् उस्मचरिताम् पापाचरणात् आभजमाम् आसेवस्व मा
सुचरिते वर्त्तमाने उदस्याम् उत्तिष्ठामि आयुषानि मित्रभूतेन स्विरं जीवनाय स्वायुषानि मित्रभूते
न शोभनेन प्रकारेण यागहोमदानादिभिर्यजमानस्य दीयमानस्यैर्यावन्नेनेवहृतेनना उदस्थाम् उत्तिष्ठामि व

उत्तिष्ठति

म त्र॰
भा॰
३७

37

अस्मानदेवान् अनुलक्षीकृत्य प्रवृत्तः परिमाणे द्राघ्रिमाह्वायसेति संवेधः अस्मनशब्देनात्र वरुणवचनात्
नस्तोमोभिधीयते आगते सोमे देवानिनउपतिष्ठतेनस्तेषामायश्विनिः॥ अनेस्येति प्रतिपत्त्या अनुष्टुप पे
थानेस्तौति सन्पथप्रहि प्रतिपथेमहि पेथानेमार्गो स्वस्तिगाम अविनाशेन यत्रगम्यते ते स्वस्तिः गाम्
अनेनहस्ते पहइत्यपरायमाम् न विद्यते यत्रगमनापरायः सनप्येकः॥ किं च पतनपथागच्छत् विश्वाः
सर्वाः। परिहृणाक्ति परिनाशयति परिवर्जयति हृणीवर्तने ह्विषः। द्वेषून् किं च विदते वसु लभते
यते॥ हृत्साजिनामानृणानि आदित्यानगिनिध्याय्योनः शेषः सोमेनिदयानि आदित्ये सदः स्था
नम् आसीद सोममालभ्य वाचयति अस्तभ्रान्नद्यो त्रिपृभोवारुणेपा योयं वृषभः वर्षिता असुरस्मृ भ्रान्
घोरस्तिभितवान् द्युलोके यस्मान्तरिक्षे अस्तभ्नान् किंच अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः मिमीते वरिमाणं
महत्वम् पृथिव्याः यस्मसं माड् देवताविशेषः। आसीदद्विश्वा भुवनानि आसीदेत्निसर्वाणिभूतजा
तान्यात्मतेनाधिपत्येन विश्वानि इत्थंरूपवास्य सर्वाणेपवतानि वरुणस्य व्रतानि कर्म्माणि य
इमांश्चाकान्त्सप्तर्वति ये च सर्वे जनानाविधानि तानि वरुणपत्नाः कुर्वन्तिइतिपदव्रत्य पेणावरुण
मस्तवीतिः वनेषुवि तोन्य यत्नुपसर्गश्रुतेनविततेनतानेसमनेतनसंबध्यते योवरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु वितता
नविततनोऽन्तरिक्षं आकाशं यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तन्न व्यापितत्र मूर्त इव्यामावादुपलभ्यत इव वाजम्
अर्वत्सु वीर्यं वेगं विततान हस्तकृते कृतः सेकस्य हृदयेषु मे कल्पं विततान निस्तग्निम प्रजास्विः

विततान दिवि द्युलोके सूर्यं अदधात् स्थापितवान् सोममद्रौ अद्रिषु गिरिषु सोमेति गोवृषयोजः पु

मा ७७ सोवेतनइतिश्रुतिः। वाजेवीर्यं अर्वत्सु युक्तेषु विततानेऽन्तरिक्षे पयउस्रियासु उस्त्रिया

सु॥ स्थापितवान् यएवं परब्रह्मलक्षणो वरुणः नेवयेत्तुमइतिशेषः क्रुस्राजिनेसोमस्यवि

क्रेकरोति॥ सूर्यस्यचक्षुः अनुष्टुप् क्रुस्राजिनमध्यंते सूर्यस्यचक्षुः आरोह सूर्यस्यसोमस्यमेव

चिचक्षुः आरोह तथास्युष्ठितेभव यथासूर्यस्य चक्षुवापयणीमभिप्रायः अग्नेरक्ष्णाश्चक्षुः कनी

नकमारोह यैत्तेनाभ्यारोहणाललितिनः एतशेभिः। एतशोऽश्वस्यनामसुपठितेएतशेर्त्वेः। ईयसे भा

नमानः। दीप्यमानः विपश्चितासूर्येण सहितः अग्निनावाविपश्चितासह॥ अनड्वाहोश्रुतिः

उस्त्रावेतं उर्ध्वंशुहतीर्हउस्त्रा। अनड्वाहो। आहूते। आगच्छेतएत्स्वस्थमेवयुक्तेयोयोगकुरुतेहे

धूर्वीहो वहस्मथैणपुरेनाट्टयोयाकोमानथोको अनश्व अश्रुरहितो हृष्टाविमथौ अमवहणो वी

रणौयोग्या हननेवहेनेकुरुतः तावदीवहणोमयास्त्वाविमथौ ब्रह्मचोदने ब्राह्मणेनाचते

मनिश्रेयधिनाशो एवमनड्वाहो सर्वोध्यायदत्तोनामयोजनेमाह स्वस्तिर्श्रविनाशेन यजमानस्यस्था

त् गच्छतम् वाचयति भद्रोमेसि भदिकल्याणे सोमेवसोमउच्यते भद्रोभदनीयः स्तुमः यतस्त्व।

मेममभवसि अनेतावीमित्रकंवस्य युङ्. युङ्. किंङ्. पुङ्. सैङ्. गतौ यगाच्छभुवसंते भनजानस

यने विपाप्मभियामासिसर्वाणिस्थानानि यत्नोशालाहविर्धानयभमीति किंच नोप्रश्मवमानेः

मत्र°
भा°
३८

38

माविदन् माजानंतपरिपरिणः परिणेनारो दुर्ज्ञेनाः मांसंपरिपंथिनः सर्वेनः ये ध्यानेयेनिहंतितेमा
दिदन्तु मानाहकाश्यायवेविदन हकाःविकनैकशीलाः अध्यायवः अध्यंपायंपदसकनेमिळेतिये
नैश्रयायवः पनेवनागच्छेनमाजानेन किंच त्वामपि येयेनोभूत्वापरायन येयनध्रुपमास्यापदस्मन नेतो
यजमानस्य गृहान्गच्छ नत नवनो यावयोः नवचनमच संस्कृतनम सर्वोपस्करणकेस्मानेविघेन
वावयति नमोमित्रस्य जगतो सोरीश्वविदृश्चाधिः पवब्रलनरूपेणादित्यमवगम्यत्सयेनमस्कारेकृतवाः
मेघोकपयति। नमः सूर्याय कथंभूताय मित्रस्यवरुणस्य नतेसमित्रश्चादित्योवरुणश्च उपलक्षणं
चैतेन वनविंपस्याविभूतग्रामस्य मित्रावरुणग्रहणं वत्समेदृष्टेईश्वररूपेणाध्यत्ताय महादेवाय
नत्समम् श्रजयत हेब्राह्मणाः। सपर्येनीतिश्चाकस्मिनपठितम् किंच हेवहशे हेवस्थितो हस्पतदृतं सपर्यत महा नेदेवाय
नदृति हेदेहक पश्य अतीतानानागतवर्तमानकालमेवेयान् प्राणिनोहेदेवस्थितान्पश्यतीति
हेदेहक देवजाताय देवानुग्रहार्थं जातोदेवजातः यद्वाजातादेवाअस्मादितिदेवजातः। निद्दा
वाहिताग्नादिषितिवरुश्चीहोपरतिपानः केनवे केनरितिसंज्ञाननाम सत्पठितम् संज्ञानसन्ताय वि
ज्ञानानन्दस्वभावायेत्यर्थः दिवस्पुत्राय द्युलोकाद्विसर्पेत्नापन द्युलोकेवावरुयायापनइतिदिव
स्पुत्रः सर्य्यः। सूर्यायशंसत ऋतशंसमस्तनो उस्मेत्रुणापसूर्याय स्तुतीरुद्धारयतकिमस्मैदेवनावि
षेषैः उतेमनेभोपस्तभाति वरुणस्योतेमनमसि वरुणस्यऋतमस्तंभनमसि ननपाकरस्य उदः

स्यास्तंभोष्यर्वेसेति स्तंभनसकारस्तनकारः शम्येउन्नाहयति। वरुणस्य स्कंभसर्जनी स्थः स्कंभो
निःस्तभ्नाति नामसमानार्थः अंजेसजेग्रजेनेस्कंभशाद्नेवशगनुध्याने नस्यसर्जनीवशीकरणेस्कं
भसर्जनी वरुणस्य ध्रुवोस्कंभसर्जनी शम्ये स्थाभवथः शमेद्दीममभिमृशति वरुणस्यऋतसदन्य
सि वरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वं भवसि कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यऋतसदे
नेमस्यसदने सत्यसदनमसि सीदस्मिन्निति सदने नस्मिन्सोममनिदधाति वरुणस्यऋतसदनम्
सत्यसदने आसीद उपविश सोमंअवेणावनुवाचयति याते धामानि सोमीत्रिष्टुप् हे सोमयाने या
मानि त्वयाणिमवेनिस्थानानिनामानि जन्मानीति यानियानि नवसेवेधीनि यामानिनामानि
हविषायजंति मनुष्याः नानेविधानानि नवविधानि सर्वाणि परिभूः नपुंसकस्य स्थाने पुल्लिंगेकव
चनं परिभूणि सर्वतो भविशीणि अस्त्वपनदपिवरुवचनेवाकसेयोगात् तेन्तुयत्तेसर्वतोवगुरु
भवेतिमर्थः यद्वा यत्तधामन्प्रथमानानि त्वयामानिनवविधानि नामानियत्तः परिभूभवन्तु
यत्तेसेगरहावर्मनामिमर्थः वेवगयस्फानः गृहस्य पुत्रपशुभूमिहिरण्यादिभिः वेर्द्धयिता प्रतरणः
प्रतरंनिधनापदः समतरणः सुवीरः शोभनवीरः। अवीरहा अहंतावीराणां प्रवर इस्य भूतले
परिभ्रम सोमउर्यानगृहानस्मदीयान् ॥ छ ॥ उग्रटकृतौ मन्त्रभाष्येवनवृत्तौ ध्यायः आनेदशुला
लवायवश्रतावेसलूनता मन्त्रभाष्यमिदं स्कंभेपरवाकेः स्वनिम्निने आतिथ्येहविर्गृह्णाति पच

म ३· भा· ३९

39

मित्रैस्त्रैष्टुभिः अग्नेस्तनूरसि अग्निशरीरेण परोक्षं गायत्र्युच्यत इति श्रुतिः अग्नेस्तनूस्तिरीरं भवसि
हविः इदं हविः अग्नेः शरीरं भवस्येव विष्णवे त्वां गृह्णामि सोमस्य तनूरसि शरीरमसि विष्णवे त्वां
गृह्णामि सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यत इति श्रुतिः अतिथेरातिथ्यमसि अतिथेः सोमस्यातिथ्यभो
जनमसि विष्णवे त्वां गृह्णामि श्येनाय त्वा सोमभृते गायत्र्यै त्वां सोमहारिण्यै विष्णवे त्वामिति सेव
यः। सा च गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति श्रुतिः अग्नये त्वा रायस्पोषदे यजमानस्य रायस्पोषस्य दात्रे
विष्णवे त्वेति सैव यः पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगतीति श्रुतिः। अतिथ्यः अग्निमन्थनेन शकलमाद
भ्यग्नेर्जनित्रमसि जायतेऽस्मिन्नग्निरिति जनित्रं दर्भस्तलितं उत्तरारण्यां विलाप्य मन्त्रपस्थानानि आयु
रसि उर्वश्यसि गोत्रानि दध्याति पुरूरवा असि इति हि मम पत्नी मेथन्ते व्याख्याने ऋक्त्वा उर्वशी ह्यप्सराः पु
रूरवाः पतिरपि यजमानस्तान्मिथुनाद्रज्जायमानत्वात्पुरितिं मन्थति हि अग्ने गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त
नयामि उक्तो मन्त्रो मन्त्रानां व्याख्यानो वेदभेद नागतेनोक्तविशेषः ॥ भवतं नः पंक्तिः आहवनी
यनिर्मन्थ्यावुच्येते भवतं युवाम् नः अस्माकम् समनसौ समानमनस्कौ सचेतसौ समानचेतसौ
अरपसौ रेपइति पापनाम अपापौ मा यज्ञं हिंसिष्टम् विनाशयिष्टं मा यज्ञपतिम् यजमानं किंच
शिवौ शान्तौ भवतं भवथः अद्य अस्मिन्नभिमन्थनेन नः अस्माकं ॥ अग्नावग्निः आहवनी
यनिर्मन्थ्यावुच्येते विराट् अग्नौ आहवनीयाख्ये निर्मन्थ्यः चरति प्रविष्टः ऋषीणां वि

जीनतु ... के निदधाति इदमग्नेः स्थापयद्वसुः सेचनते वृषणौ नारी सेक्तारी जवयः सन्नयधर

रतिं निदधाति ३६

३९

इमामग्निहोत्रिणां पुत्रः सपदग्नीश्रायनेनदेवेजनयतीति कृतिः अभिशस्तिपावा अभिशंसनम
भिशस्तिः अभिशस्तेः पाति गोपायतीति यः सोभिशस्तिपावा स नः । सोऽस्माकं अग्निः स्योनः सुखरू
पः सुखरूपः सुयज्ञा सुयागेन यजपरोत्तकृतनान्मेत्र स्पष्टमपुरुषेणाव्ययः यजन्त इह अग्नि
मत्ते देवेभ्यो हव्यं हविः यज्ञभागमायुः संदेसदा अयुयुक्षन् युक्षीयमादे अप्रमाद्यन् स्वा
हा स्वकृते हविर्जुहोमि नानूनमयं मा भोवे वननप्रदानेगृह्णाति आपनयेवा वासुदेव नस्य यज्ञः आ
पतनीस्या पतिः परिसर्वे नः पतनीति परिपतिः उभयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्यलोगृह्णामि
तन्नूनयेन तनूशवेनाशात्मानाभिप्रेतः तन्वतेहितस्मादाकाशादयः ततो भवंति तस्मादाकाशोजाय
ते शाक्करनामा आकाशो ह्यायुः एतदभिप्रेत्योक्तं तन्नूनयेवलक्षणः येऽज्ञायेनस्थः शक्कवस्याकाशस्य
तानि स्थानमिति शक्करः तस्यायमं शाकरो वायुः तस्माद्धायतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ।
आकाशाद्वायुरिति श्रुतिः । तस्मै तन्नूनये शाक्कराय शक्कनेशक्कशाक्कोऽन्येभ्योपि हे यपन उ
तिवविप शाक्काय ॐ जिष्ठाय वलिष्ठाय आज्यमवस्यशान्तविजः पवस्परमष्ठोह्याय शापयेतः
अनाधृष्टमसि अनाधर्षितमन्त्वं यितेहितंभवासि हे आज्यशापयकादिभिः हर्षमनाधृष्टम्
दानीमपि अनाधृष्यं अनवकेयनीयमन्त्वंयनीयंभवसि किंच देवानां ॐजः वलेनमसि
अभिशस्ति अभिशंसिगोह्योयांववनेवे नोविघनेडभिशस्तिर्यस्यनतन्योक्ते अभिशस्तिपाः

म.त्र.
भा.
४.

40

अभिशास्तेः पानिरक्षतीं अभिशास्तिपाः अनभिशास्तन्यं अनभिशास्तेप्रदेशो स्वर्गादो नयति प्रापय
तिइत्यनभिशास्तन्यं यतस्त्वमित्थंभूतमतस्त्वामभिअग्नपं अनसामसन्यंउपगोषं अंजसा सत्यगुणेन मार्गे
ण यथास्वरूपं सत्येउपगच्छेयं तेवाने नसत्येन हितेमायाः स्वइतिसाधुगनेनकल्याणेलोके स्वर्गे
मोनिदध्याः आहवनीयसमिधमादधाति अग्नेव्रतपाः यजमानोः नेन यज्ञपाः अग्निशरीरात्मश
रीरयोः ऐक्यंकरोति हेअग्नेव्रतपाः व्रतमितिकर्म्मनाम व्रतेषानिरक्षतीति व्रतपाः व्रतमिति
कर्म्मनामत्वेव्रतपाः अवधारणार्थे पुनः संबोधयति त्वमेवव्रतस्यगोपायितारं शरणंव्रजामइ
तिशेषः ॥ केनप्रकारेणेतिचेत् यातवतनूरियेसामयि याकृयेनवतनूः सामयिभवत्विति शेषः
योममतनूरेषासात्वयि यावयेषाममतनूः सात्वयिभवत्विति शेषः एवंकृतपारीरव्यत्ययमयोता
वयोः सहनौ व्रतपतेव्रतानि हेव्रतपतेव्रतानि कर्म्माणिनौ आवयोः एकत्रसंतुतिशेषः किंचं
अनुमन्यतां मेममदीक्षां दीक्षापतिः सोमअनुमन्यतां मेवतपः तपःशब्देनउपसदउच्यन्ते तपस
ति सोमः ॥ सोममाप्यायति अंꣳशुरꣳशुष्टे वल्लरवेसाना वन्नरणीमत्तराग्रहकनिकल्पाते
सौमीवनधोर्दृष्टीलिंगोक्तदेवतः हेसोम अंशुः वीर्याननव आप्यायतां उपचीयताम्
कस्मै इन्द्रायतादर्थेवनूर्धी एकधनविदे एकधनान्वेत्तिइत्येकधनवित् तस्मैएकधनविदे
कथंभूतान्वेत्ति एकैकान्वेत्ति एकैकोंशुः सोमस्यदेवान् प्रतिमत्तेवनगच्छन् शान्तमेकध

४.

नानाप्याययति दशादशावाइहप्रशीसोमस्यपशक्तिरिति श्रुतिः आनुभ्यं इंद्रः प्यायतो आप्यायतो
ऽप्यप्यायतो इंद्र हि सोमस्य मध्यन दर्थी उपविनो ह्यींद्रो वरुसोमे पिबति आनं मिंद्राय प्याय स्वआ
प्यायस्वेते इंद्रायमाम्नाने सोमे आप्यायय एवहेय अस्मान् सर्वान् समान संख्यान् परिवारकान्
सन्याय नलाभेन मेधया अन्नया वस्तित्ते देवसोम स्वस्ति अविनाशः। अस्त्वेनव हेमोमदेव अ
हेवस्त्वन्यो अश्रीय यथाम्रुप यहास्वस्ति अविनाशेन नवमेवयिनी स्वन्यो अशीय यथामुयो मस्त
रेन कुवेते प्रहाराय: यजतेः कृतमेव प्रसारण स्येन रूपे निलाय नयेपरतो दानार्थ सप्राइहां
राघः। मर्योदयाइहानि यनानि दक्षिणाभिप्रायमेतेनन् किमर्थमितिवचेत् प्रैषभगायाम हक्षा
यहुंघ अन्नायभगाय धनायव अन्नन्नमस्तनवोदिभ्यः। मन्यमेतन् किमर्थमितिवचेत् विनितमस्वा
केभूयात् सन्नवादिनामिति विभक्तिव्यत्ययः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी नमो द्यावापृथिवीभ्यां द्यावापृथि
व्योः संयोगमतन् सर्वसिद्ध्यनीति नमस्कारः॥ उपसदं नहोतिन नोस्वरापएलोकएएरस्माङ्गि
रेः यस्मभीमेवास्मिन् लोके रजतामेतो हेहरिणी दिवी म्यादि इतिहासो निदानभूतः ज्ञाने अश्र
हेअग्रे यातेनव अयःशया। अपसिशोनइन्मयः शयानन्: शारीरे विषिहा ऊ कनमा विस्तीर्णान।
मा गह्वरेष्ठा निगूढदेशस्थायिनी साअस्मत्से वधि उग्रवचः ऊर्णाववने जहिजहि मारयमा
रयइतिनीलाभूतेवचनेअपावधीत् अपहं नेवेधं दोमेधं हंवलेन ऊर्ज स्विन याव पुक्रमपहे

ग।
आ।
५३

मंत्र·
भा·
षा।

४१

णाहतमसर्वीयमानिर्वीव: अस्तृतः सेलिम्यर्थः यद्वा पावनस्त्वग्ने ग्रग्रय: शयानन्तः विस्तीर्णानि गूढदेश
स्थायिनीव उद्भूणा मसहोवचनमपहनवनी दीमेवचनेहनवनीमेनोपुरमहंविनिशेषः वजःशयावज
नशायिनी हविशया हविस्तवर्णशायिनी एवंचानयोर्मंत्रयोर्विशेषव्याख्याने वानालेयपरिलिखति
नमायनीमेसि ववारोमंत्राः पृथिवीदेवत्याः नमउवहर्म्य पुरुषो स्यामेनीतिनम्रायनी पृथिवीममम
असिहिनीयेपरिलिखति विनायनी अस्योहिविदानोन्यमनुपलभमानः प्रकर्षेणनीतिविनायनीवि
नवानभवनीतिविनायनी विनायनीममसि त्वनीयेपरिलिखति अवनान्मानाथितान् अवनुवन्त
नमानाथितान् नाथतिर्याच्याकर्मार्थः। यथाः हेनयावेयन्यामापृथिवीकरोतित्यर्थः वनुर्थं अव
नान् अवनवन्तनमा नाथितान् नाथउवभयबलनयोः। भयात् बलनाद्वा पृथिवी वानालेय
हरति विदद्ग्निःसवाग्नीनामेवनामानि गृह्णन् हरतिपीनाश्रमन्देवाग्नीहोत्रायपराह्णानश्मा
दीतिह्रासः नदनुवादिनराने मंत्राः विदेत् गानीयान् अग्निःकतमः। नमातीतिनमः स्वकीयं
नाम पुरीष्यंहरति अग्नेअंगिरः हेअग्ने अंगिरः अंगिराउत्ताग्निरिति:श्रुतिः आपुनानाम्ना आ
पुरिष्यनेननाम्नाअभिहितः आइहि आगच्छनिवपति योस्याःपृथिव्यांयत्त्वमस्याःपृथिव्यांभवसि
यत्तेनव अनाधृष्ट अनाधर्षितेनाम यज्ञियम् यज्ञसंपादकं तेननाम्नातान्त्वादधे स्वापयामः
हितीयस्याःपृथिव्यामसि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकउक्तः त्वनीयस्याःपृथिव्यामसि ॥ ॥॥

षा।

पृथिवीमात्येन द्युलोकमुत्कः । यजुर्वेदं हरति अन्तर्वा देववीतये अन्तर्हरामि नो देववीतये देवतर्प्यमाय
वीनि तर्प्यमाणमर्थः । कल्पयति व्यूहस्यान्तरवेदिं सि ॐ वसि नेष्मा हरवाहू वृक्षो येनस्पक्रम्य सि ॐ
हीभू नादरूननावचारेति इति स्रासो वदेमन्त्राणामिदानभूतः । यावेसिहीभवसि सपत्नसाही सपत्ना
नोऽङ्कुशीलमस्मा इति सपत्नसाही शत्रूणामभिभविश्रीमर्थः । सालमस्माभिरनुमीयमाना देयभ्यो
न्योयकल्पस्व उत्तरवेदिरूपेणालकमामव योकति स्रुयस्व अभिरङ्गिः स्नानासनीशुद्धामव सिक
ताः प्रकिरति स्रुभस्व स्रुभ निरलेकाराम्यः अलेकृता भव उत्तरवेदिं स्पृशति इन्द्रघोषस्त्वा घोषइ
तिवाङ्कामस्पटिते इन्द्रशाव स्त्वा वसुभिः महिनः पुरस्तान्गोपायतु प्रचेताः प्रकृष्टवित्तानो वरुण
स्त्वाऽऽद्रैः सहिनः पश्चात्पातु मनोजवाः मनागनिष्ट्यमः तोपितृभिः सहितः दक्षिणतः पातु वि
श्वकर्म्मेतिनिगदव्याख्यातो मन्त्रः वहिर्वेदिर्णाषेति सिंचति इदमहं वेदिशामेनेन नमेग्रावार्लिभिन्ने उ
दके वहिर्दापस्तान् वास्यतोयस्तान् निः स्वजामि निःक्षिपामि नाभिं व्याघारयति सि ॐ स्वासि साय
देवादः सिंहिभूनाशानेवावरादित्यादिनिहतो नोदृष्टने स्क्रतो सि ॐ स्वसि स्वाहा सि ॐ स्वसि आ
दित्यवनिः छन्दसि वनसम्नद्वित्तनमतो इति इन्द्रस्य यः आदित्यानवन्तेन समजन्त इत्यादित्यवनिः सि
ॐ स्वसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः सि ॐ स्वसि सुप्रजावनिः रायस्पोषवनिः ब्रह्मक्षत्रेणाभनाः प्रजाः
रायस्पोषम् यजस्पोषम् एतान्यादित्यवनिसमानव्याख्यानानि सि ॐ स्वसि आवह देवान् या

म त्र.
भा.
५२

जमानाय प्रागमयदेवान् यजमानायप्रसुवग्रहणाति भूतेभ्यस्त्वा भूतशब्देन वर्तन्तेविद्यमानग्रामोभिधी
यते वर्तविद्यायभूतग्रामायडन्यतयोस्थितयेवस्तुवस्तुग्रहणामीतिशेषः परिधीन्परिदधाति ध्रुवोसि
यस्मात्पृथिव्यत्तेः ध्रुवस्त्वमसि स्थिरोसि तस्मात्पृथिवीं दृꣳह दृढीकुरु ध्रुवक्षितिः ध्रुवतिक्षेतिपती
तिध्रुवक्षितिः यस्मात्त्वं ध्रुवक्षितिरसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु अच्युतक्षित् अच्युतयक्षेतिपतीत्यच्युत
क्षित् यस्मात्त्वमच्युतक्षित् तस्मात्त्वं दिवं दृꣳह दृढीकुरु संभारानुपनिवपति अग्नेः पुरीषमसि अ
ग्नेः पूरणपितामवसिशरीरं हेवास्य पीतदारिविम्यादिक्तः संभाराणांशरीरे पूरणात् पुरीषत्वमुपपद्य
ते सावित्रं जुहोति युञ्जते मनः अपियत्नान्वाहिनीमादिशीजगती यस्य सविता प्रसवितार्त्विजो युञ्जते
मनः मनीषि उत युञ्जते धियः अपिच युञ्जते प्रेरयन्ति धियो वाचः कथंभूताः ऋत्विजः प्रेरयन्ति विप्राः
ब्राह्मणाः सुस्कवेत्तारः नचानाः विप्रस्य विप्रामस्क्रियायानेकैः फलदानेशन्ति यज्ञस्य कर्मणो ब्राह्मणव
तस्कतोवैश्पत्यविद्यावपि यजमानावग्निहोमेन दीक्षितेतोये ब्राह्मणं इत्युच्यते अनस्तावपि ब्राह्मण
शब्देनोच्यते बृहतो महतो विपश्चितो मेधाविनः सर्वज्ञस्य यज्ञस्य किंचतत्प्रवसवितात्रसविता ऋत्विजः वि
होत्रा दधे विदधे इति वचनव्यत्ययः अथ होतारमन्वषट्कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते अथ होत्राः संपाजय
तीति स्केनेः सोमे हतितमहोतारो वषट्कुर्वन्ति तदेत उच्यते वयुनाविदेक इत् वयुनैर्वनैः कर्मी प्रज्ञावा
इत्युक्तवान्स्त्ये सर्वेषामेव ऋत्विजामध्ये सवितापसूता ब्रह्माख्य एव एक ऋत्विक् वयुनाविन्निविदस्तान

५२

विन्त्रिवेदज्ञानात्विनोभेषज्येकरोति महीदेवस्यसवितुः परिहृतिः महतीदेवस्यदानादिगुणयुक्ते
सर्मोवतुः परिहृतिः। परिस्नवने कोहितामयन्तेयतिकस्विजः प्रस्तयसमाप्यनियंत्रयत्तोहिर्विहिनुं
वेणासमस्तंजगाद्भिर्मीति सवित्त मेहतीकृतिविष्णुके दक्षिणेवस्मिनिहितएपत्तियायजुहोति इदंवि
ष्णुः गायत्रीवैसवीइदंजगत् विष्णुः विचक्रमेविक्रान्तवान् सर्वप्राणिनांभूतेद्वियमनोजीवभावेना
विशतीतिविष्णुः किंच त्रेधानिदधेपदम् पद्मनेत्रायनेः नेनेतिपदे भूमेन्तरिक्षद्युलोके पृथ्व्यग्निवायु
सूर्यरूपेणत्रिधानिहितवान् पदेकिंच समूढमस्यपांशुरे लभोपमानमेनत् अस्येवविष्णोरस्य
मदेनवं विज्ञानघनानंदमनन्तमद्वैतमनन्तरमितिमेवलक्षणं समूढमनाहितमवित्तानसंकृतात्माभिःपा
सुरेपांशुलइवप्रदेशेतिहितेनहरणेनतस्यसमूढमितिदृष्टव्यमितिवाक्यशेषः नडुके नहिलोःपरमे
पदंसत्यपदंपतिसूरयः दिवीवचक्षुराततं द्वितीयस्मात्सोवर्मीतिजुहोति इरावती धेनुमतीहि
भूतं हेविष्णो यस्मात्वयशासनमनकुर्वंतो द्यावापृथिव्यौ इरावती सस्यवत्यौ धेनुमती धेन्वादि
भिःपशुभिः नहमेो हिपाद्दोयस्मादर्थव्याख्यातः एवंभूते भूतामितिपुरुषव्यत्ययः। सेहृमेइमर्थः
सूयवसिनीति शोभनयवसवत्यौ मनवे यजमानाय दशस्या दाशु यत्तसाधनानाम् अतः कारणात्
व्यस्कभ्नाः। स्कभ्नोतिस्तंभनार्थः। स्तंभितवानसि नोरोदसी द्यावापृथिव्यौ पते किंच दाधर्थयपा
दृथिव पृथिवीयां वेमय्याहारः अभितः इनस्येनस्य मयूखैः। रश्मिभिः। यस्मात्वमेवंप्रभाव।

म॰ स॰
भा॰
५३

43

तस्मान्नोऽस्मान्नोऽस्मानितिशेषः यत्मत्नधुरावनतिं देवस्कन्नो देवायने पुरौष्टुपएवंनीति देवस्कन्नो ये
भुवो देवस्कन्नो न देवेषु ग्राव्यायोधनम् भुषिरशब्दे। आशावद्यनां वाचयन्ति यावीधनेहहविधयनि शावी॰
णागं वंनी इत्गगनो येनेमइनेमगच्छनेन्नधरेकल्पयेनीयत्तेसमर्थे कुर्वीणो कं च ऊर्हयत्तेनयनम् ऊ
र्ध्वसंगोप्रतियत्तेनयनेमाजिह्वरनम् ह्वलचलने मावलनेकुरुनेम अवलिनेप्रतिहितेभुवोमवने
णादेकुर्वमनसि वाचयति स्वगोहे हविर्हुनि से मात्मीये गोह स्थानम् आवदने उच्चारयने हेदेवि
दानादिगुणयुक्ते हे दुर्येगृहभूते आमेत्रितहविवचनामहेपदे किंवयाशुभ्मानि वोदिष्टम् निरूपस्तगोः
कुत्साया निकृष्टमल्पयश्वयनादिरहितेन्नाशुभानि वादिष्टमा उच्चारयम् प्रजाम्मानि वोदिष्ट मनो
निकृष्टमाउच्चारयते भुवाभ्यामुच्चरितेन तथैव समितिमभिप्रायः नभ्यस्येकरोति अथरमेन्याग्रसिमथ
देशोरमेथा रीनेकुरुतां वर्धमन् विलीनाणि पिमावारि॰ रूपाणि तिष्ठपि कल्यन संयोगाद्वमेनादित्तिनलो
पाभावः स्वपोस्त्वलुगिति समस्यालोपः पृथिव्याः विलोऽन्ते रतिणम्यत्नभाति विलोः। नेक श्मा
यास्तिस्रो वेसव्यः त्रिभुवनः हयोरं नैविमवैनेतियजः नकमितिनिपातसमाहारोः वयारणाघः वि
ष्णोरेवं वीर्याणि प्रवोचम् प्रब्रवीमि योविष्णुः पार्थिवानि विममे पृथिव्यानगरितत्त्वस्थानानि वि
मेमनिर्मितवान् कथंभूतः रजांसि लोकारजोस्वच्यानइतिरजः शब्दो लोकवचनः किंच यश्चविक्र
ममाणस्त्रेधा अस्कभायत् स्तम्भितवान् कथंभूतः उरुगायः उरुमहन्गमनंयस्य उरुगायः

उमरं द्युलोकाख्यं सधस्थं सहस्थाने देवानां सधमायसयो पक्षे दसीतिसहपाद्वस्ससधादेशः। तस्य वि-
स्नोर्वीर्याणि प्रवोचमिति से वेधः। स्तृणन् मृषमिन्हंति विलवेवेनिहन्मीनि शेषः उत्तरमुपलभ्राति दि
वोवा विष्णो हेविष्णो द्युलोकाद्वाउनवापृथिव्याः अपिवापृथिवीलोकान् महोवाविष्णउरोरंतरि
क्षान् महतोवा हेविष्णो उरोः विस्तीर्णादंतरिक्षलोकान् एतेभ्योवालोकेभ्यो धनमादाय त्वमेनोवाय
नः कुतश्चिन् उभाऽभोहस्तौवसुनायनेन पृणस्व आप्रयच्छ आभिमुख्येन देहि दक्षिणा
त आऽउतसव्यात् पंचम्यास्तसीयपावाव्यमयः दक्षिणेन हस्तेना अपिच सव्येन हस्तेन उभाभ्यां हस्ताभ्या
प्रकर्षेण प्रयच्छेत्यभिप्रायः विलवेवेति पूर्ववत् मन्त्रमेकेहि रालभ्यावापयति प्रतद्विष्णुः उत्तरो द्वंद्वेः प्र
यमेवाख्यायते पदत्रयोगान् यस्य विष्णोः उरुषु महत्स्व त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु अधिक्षियंति उपरि
निवसंति भुवनानि भूतजातानि विश्वानि सर्वाणि इदानीं प्रथमोर्द्धर्चः प्रतद्विष्णुस्तवते सविष्णुः प्रस्तू
यते एकस्यानेशाप्रखादसः वीर्येण वीरकर्मणा कथं स्तूयते मृगोन भीमः प्रतद्विष्णुस्तवते यथा
मृगः सिंहः स्तूयते विभेत्यस्मादिति भीमः। कुचरः कुत्सितचारी प्राणिनयजीवनः। गिरिष्ठाः पर्वत
स्थः प्रह्लादीनोयमनादस्य याख्यायते सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पदैर्निर्णविशिष्यते तद्धि विष्णोरूपमा
नेभवितुमर्हति मृगोन मनुष्यसृष्टो यथा सृष्टौपदृतपापाऽत्रुः भीमो भीषणः कुचरः कापतुच
रतीति कथाद्रसस्य संप्रसारणं छांदसम् कोष्ठपिव्याप्तभागग्रहणाद्वा गिराणावरतीत्याहूमायवः गि

गिरिष्ठाः

म उ
मा
४४

44

तिर्मेघः । तत्रेंद्रो हत्वार्येतिहति अथवा कोहरयिष्यां वरनीतिगिरिष्ठाः कुचरः मन्या कृमीरिद्रूपेण अथ
गिरिवस्वा केतिहतनीगिरिष्ठाः अथदेहोपिगिरिरुच्यते तस्मिन्नात्मवेनतिष्ठतीतिगिरिष्ठाः ॥ ॥ वरा
घ्नामालस्य वाचयति विलोवराटे विलोयत्तस्य ललाटमसि उल्कायाउपस्थस्य वाचयति विलोर्यत्तस्य
ग्रेस्सकरणीस्यः डोहसेपि रुच्यते अग्रणावेन सोव्याति विलोः स्वरसिपितुनेन्तसेनानेसो व्यामनेनेतिस्वः
विलोः स्वभूवसि सविर्वो ग्रंथिं करोति विलोध्रुवोसि ग्रथिरसि समामेस्वयानिवेसलवमुसि विलोदेवता
ग्रस्येति वैसलवे विसलवे ग्रथाय त्वामुपस्स्थामीति शेषः इनउनवेदपवदमंत्राः यागेदवस्येवतिपनस्थानमन्त्रा
न् अभिमादमे देवस्येतिव्याख्यातो मंत्रः आददेश्त्त्रामि नारीअसि नारीतिअपशास्यते स्त्रिः नरस्य अपत्यं ना
री परिलिखति इदमहं यदेनइदमहमुपरवान्परिलिखामि इदमहंवत्तसो यत्तविग्रोसितो ग्रीवाः अपि कं
नामिख्निनसि यथापरिलिखितेन स्वनति हरूतसि यस्मात्वहृउपवहहत्नरहात्रसि कस्मिन्कर्मणाप्रमाणेन व
हृहराव्यश्च महान्तवः शब्दोः स्यैतिहरूरवाः तस्माहृहतो इदायवाचवद किं हृहतीमेव केवलो तेस्याहर
क्षोहणम् गतेसियावाग्परहति सारक्षोहा तं रक्षोहणं वलगहणं इत्यथ किं यात्पपदकालस्य यति
यस्मात् तस्मात्यो भवतीति वकुलेल्छेदसीतिकि अन्ययः वलगहनम् वलगान् कस्माविशेषान् भूमौनि
खातान् शत्रुभिर्विनाशनार्थं हंतीति वलगहावाक् सर्वविकिप्तोवलगहने वलोहणेनेः यस्य व
यान्येकियतेतेरोगादिभिः हेपवनम्ब्छादयनुग्रक्लोतीतिवलगः वेलंवीविलदेवस्याबाचम् वेरति

४४

संबंधः उत्किरति इदमहं इदं अहं यस्मिन् स्थाने वलगं कृत्यां विशेषं उत्किरामि उद्धरामि यं मे निष्ट्यः यं वलगं मेम
मनिष्ट्युः शूद्रः स हि निर्गम्य शरीरान्नो विस्तीर्णो भवति यं वा अमात्यः अमा गृहवचनः । सहवचनो वा अत्र
यानयन् अत्र भवः समीपे वा अस्मिन्ननर्थे गृहे सहवा भवति अमात्यः यं वलगं निचखान निखनति छन्दसि लुङ्लङ्-
लिटः सर्वेषु कालेषु भवन्ति द्वितीयमुत्किरति यन्मे समानः विद्यादिभिः सदृशः असमानः विद्यादिभिरसदृ-
शः शेषं व्याख्यानम् तृतीयमुत्किरति सबन्धुः समानो बन्धुः स्वजनः । असबन्धुस्तद्विपरीतः शेषं व्याख्या-
नम् चतुर्थमुत्किरति सजातः आत्मना सह समानजन्मा भवति असजातः असमानजन्मा आत्मना सदृशः
शेषं समानं व्याख्याने सर्वानुत्किरति उत्कृत्य किरामि उत्किरामि कृत्याम् यथा व्याख्याने स्पशानि स्वराड
सि स्वकीयमेव राज्यं यस्य स स्वराट् सपत्नान् शत्रून् हन्तीति सपत्नहा यतः स्वराडसि सपत्नहा च सोऽस्मान्
पाहि भूतानकृत्याविनिशमः एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिषु मन्त्रेषु योज्यं सत्रराट् सत्रे ह्यादृश्यासीद सत्रराजति सत्ते
वा राजते सत्रराट् अभिमातिहा अभिमातिः अनन्तकुलः शत्रुः हेति अभिमातिहा जनराडसि जनेषु राजती-
ति जनराट् रक्षोहा रक्षांसि हन्ति रक्षोहा सर्वराडसि सर्वस्य राजतीति सर्वराट् अमित्रान् यो हन्ति अमित्र-
हा ॥ सोत्तमेनान् रक्षोहणः रक्षसो हन्तॄन् वः युष्मान् वलगहनः वलगस्य हन्तॄन् प्रोक्षामि सिंचामि
वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् अवनयति रक्षोहणो वः युष्मान् वलगहनस्य च हन्तॄन् अवनयामि
अवाचीनमपः आपयामि वैष्णवान् अवस्तृणाति रक्षोहणो वः युष्मान् वलगस्य हन्तॄन् वैष्णवान् अभि

म त्र·
भा·
५५

45

अवाचीनेदर्भान्स्तृणामि अधिषवणे फलके उपदधामि रक्षसां हन्तारौ वा ध्रुवौ वलस्य हन्तारौ उपदधामि स्था
पयामि वैस्नवी विस्नुदेवत्ये पर्यूहति रक्षोहणो वो परिगृह्णामि परिश्रापयामि संलग्नं करोमि व्याख्यानमन्यत्
मग्राधिषवणं चर्माभिनिदधाति वैस्नवमसि विस्नुदेवत्यमसि नस्मिन् ग्रावणः एव वैस्नवाः स्थ विस्नुदेवत्या भव
थ इन्द्ररुद्रमोदुंवरीमंत्रः अग्निमादत्ते देवस्यत्वेति व्याख्यातो नद्वेयजुषी यवानावपति यवोसि युयुधक्रमा
वे योनीतिपदः यस्माद्यवनक्रियायोगात् यवइत्येतन्नाम अस्मत्सकाशात् यवय पृथक्कुरु अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः
अरातीः देशीर्गच्छ यवय अरातीः अदानानि सौभाग्यप्रदानेन प्रार्थने औदुंवरीं प्रोक्षति दिवे त्वा दिवे त्वा यथा प्रोक्षा
मीतिशेषः ॥ अग्नेरिस्ता पत्नात् पृथिव्यै त्वा प्रथमेन यजुषा व्याख्यातो द्वे यजुषी अवटशेषमासिंचति शुंधंतां
लोकाः शुंधंतामिति विकरणव्यत्ययः दिवादिभ्यः श्यन् सनभति पितरो ये पुलोके शुसीदंति आस्तरेन पितृ
षदनाः वर्हीः ६ पिधास्यति पितृषदनमसि पितर एषु सीदंतीति पितृषदने उच्छ्रयति उद्दिवं स्तभान उत्तभान
दिवं पुलोके स्तंभय आग्नेरिस्ते हरण पालन प्रवणेषाः आपृण पूरय अग्नेर्दिते द्व ६. दृंहस्व पृथिव्यां द्वितीया
र्धेनमनी दृंहीकुरु पृथिवीम् यदा पृथिव्यां अवस्थितो नः पृथिवीं दृंहस ॥ मिनोति द्युतानस्त्वा द्युतानो दी
प्यमानः वो मारुतो वायुः मिनोतु उमितं च नेपणे प्रक्षिपतु मित्रावरुणयो र्वमित्वनो ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा
धारणेन पर्यूहति ब्रह्मसिव नसनदत्तिमण्यमिनोतु प्रसयः ब्रह्मवनेति ब्रह्मवनि श्रवभक्तिकामिहेहः
क्रियाविशेषणः नपायुर्दर्श हरणनपाच नपुंसकलिंगत्वे ब्रह्मवनितां क्षत्रवनितां क्षत्रवनोतीति क्षत्रवनिपदे

गायस्मोषधवनिता यनयोषधवनिनोपर्यूहामि ॐ हविनर्के परिभूर्वसम्भरणार्थः पर्यूषति यत्नाह ॐ ह ब्रह्मा
दीन् हविकुरु इति व्याख्यानम् आलभ्यवावयति अभवासि यथानेऽभवास्यिरात्रमसि एवमेव यजमानाभवः
सासनः अस्मिन्नायनेस्यानेत्र अस्मिंल्लोके मन्नपावाभूयान् पत्नुभिर्वाभूयान् विशालेन्नहोति हृनेनया
वापृथिवी पुनेनानेन हेयावापृथिव्योपुर्वोपृथ्योयो मदसिद्धरिव्यिनिदधानि इंद्रसद्धरिभवसि स
र्वजनानोद्धाया विषयेगात्र अस्मिन् ब्राह्मणाश्रासनइति श्रुतिः ॥ परिश्रयति परिता अनुष्टुष्पदी
अग्निरुक्ता परिभवंतु परिगृहं तनोहेगिर्वणः इंद्रो वै गीर्वणिश्रुतिः गिरोवावः इमाः अनुग्रहः सामलक्षणोः वि
षनःसर्वतः कथंभूतेनोपरिगृहंतेन वृद्धायु वृद्धाः अथवोमनुष्याः महत्त्वलक्षणयस्यसनथोक्तः यद्वा वृद्धायुरि
तिसमानाधिकरणः वृद्धास्यासावायुश्च महामनुष्यइत्यर्थः अनवृद्धयः सवनक्रमेणानुवृद्धावावः किंचनुष्ण
भवेनुतोपरिगृहंतानाः यथाग्रामविनाभवेनु जुष्टयः प्रीतिकराः इंद्रस्यस्यः परिधीवणोपृथिकरणाभिमध
णानिसदसः इन्द्रो वलक्षिनानिभवंति आग्नीध्रंस्थानि वैश्वदेवमसि अनउभरेबोडशीपिस्यमन्त्राः नेत्रश्रो
तिः नैवहिनामानो भवन्तिइति अथाग्नेर्विभूतक्षिपवाहणाः विभवतीतिविभुः प्रवाहयतिगमयतीतिप्रवा
हणाः नसमहिदत्तिणनउभरन मुक्तनिजोगत्वेति यत्नेविभुः अनामनः प्रवाहनोयासिनेतोस्थापपाम
तिप्राप्तः एवमुग्रवेषपिवो अहोनुर्यिसप्य नक्षिरसिहव्यवाहनः यणालः सामः सत्तिममतिः याश्वः मवे
तोः प्रकृष्टतानः ब्राह्मणाद्य ५७ मितः नपासिविमवेदाः ब्रह्मवैनयइतिश्रुतिः विश्ववेदाः सर्ववेत्ताः

म अ॰
भा॰
५९

सर्वेषनोका घोनः उसिगसिकविः वशकामो नस्मह्वनसेपसावरणस्येशिक कामोसि कविः क्रो
नदर्शनः नेष्टः अंघ्यादिरसि वंभारिः अंरूशाद्धः पापवचनः हकारस्य पकारश्छान्दसः नसादिर
भारिः त्रंभारिः तुभ्यनधारणपोषणयोः भर्मा अच्छावाकस्य आवसथमसि दुवस्वान् अवसथअन्नेन
दिक्ष्मीतिकिर् अवसः उपनयश्रोगणादिकः सहिपुरोडाशह्गतमिच्छति दुवस्वान् दुवसिति
हविर्धाम दुवस्वान् हविष्मान् अच्छावाकोहिपुरोडाशखंगतंलभते मार्जालीयः शुंध्युरसिमा
र्जालीयः शुंध्युः शोधनः मार्जालीयः स्नुषघ्नंहोनवहिपात्राणिप्रक्षाल्यन्त इनउत्तरमग्निदिशक्षा
हवनीयम् समृड्उसिकृशानुः समानेगानदीप्तिः कृशानुः कृशोयजमानः पयोव्रतेनकृया
तीणानमनगाछतीतिकृशानुः वहिः पवमानदेशः परिषद्योसि पवमानः परिसदनीयउ
ज्ञानिप्रभृतिभिः पवमानः प्रसिद्धः वान्वालेनभोसिप्रतक्वानभासीतिनभः यद्वा नभः आ
काशः आकाशात्रपः प्रतक्वानकनिर्गत्मस्पर्धः प्रदक्षिणमनेनक्रेतीतिगच्छतीत्यरत्विजः
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रनकाशामित्रादेशः मह्योसिहव्यसूदनः मह्योमह्यकारी भूतेहविः मह्यंभवति हव्यसूदनः सूदः सूपका
रउच्यते हविषःपक्ताच ओऽहंवेदी अनयामामिसंस्पृशाति: अनेोपत्तः नस्यायस्यानेनमवाअनयामा
भवसि नव्रहिहस्नानोपत्तस्यगात्राणामृतास्तिहंति जनयेतिवायत्रेजोभीनिरादित्यज्योतिः ब्रला
सनम् सम्भृतोसि विषप्रवाः सम्यङ्वनमसि सर्वव्यचनः नत्रहिस्रम्भृहृवागायोशानेनब्रस्तायिति
हतिविप्रवेचयतेव्ववतिगच्छतिकनाकनामभवेलणेन षालाहार्थ्य अजोस्येकपात् अजः अजगति
तेपणयोः अजनः अयमेवाहनीपारिभावेनाजतिगच्छतिएकपात् एकः प्राज्ञाहितः एकेपादोस्यैकपात्
तेसनगनस्मात् उप्रियतेप्राजाहितम् अहिरसि बुध्न्यः अहिः अयनः सहि षालाहार्थ्यादिभिभीवे
ति बुध्न्यः बुधमादिरुच्यते तत्रभवोबुध्न्यः सहिप्रथमंपच्यते नानेवाशपिस्यानोस्तिति: इत्येव स्तुति
अनेनावपतेकृष्णरूपैः सहोभिमशति वागसैन्द्रमसि वाचात्मिनकृच्छेनीतिवाकृष्णेदेनामेदेप
यानामनहोमिधीयते ऐन्द्रमितिदेवताभिप्रायं सदोसीतिनामधुमन्तमभिमृशत् सीदन्त्यस्मिन्त्वास्विणा
इतिसदः हविर्धानमन्त्राणो अनसपत्तस्ययधुवाहारोदारदेशस्यापिप्रेतामवत्व ने योमातेनामेषा
तेनापयते तेनापः स्वप्रवेशनिष्क्रमणरज्वलनाभिप्रायः अभिमन्त्रणानुमन्त्रैः सध्यमभिमचयते अध्व
नाम् हेत्तस्थ अध्वनेमार्गापने अध्वनोस्तवाराणामध्येवर्त्मानमितिशेषः प्रमानिरः प्रवद्वंपन्त्या
मा सेवरणेगच्छतोहविर्भवस्येव किंच मनुष्रमातान स्वस्ति अविनाशः मेमम अस्मिन्पथिमार्गे दे

म॰ रु॰ भा॰ ५०

5

47

वयानग्रापके भूयान् भवन् ऋत्विजः मित्र स्यादित्यस्य वरुण मो ईश्वरं मित्रस्य हिरण्यानेवन्तः पिस्यात य
ग्रषः हेस्यग्रयः सामगाः गस्तुनो समानगवाः समानस्तनयः किंच येष्वंम मावस्तनयो भवथ नेसगरेण
नाम्ना समानस्तुनिनानाम्नाभिहितः समानेहिताम पिस्यादति नैवहिनामानो भवेतीति हिनामः
नाव नोदृणा [illegible] हदेवस्येन ग्रनिकेनस्तवेन पानपालयत मामाम् हेसग्रयः पिञ्जन प्रस्यन यनेः मोह
ग्रस्वः गोपायन रहतनमोव किंच हेस्यग्रयः नमोवोस्तु ग्रयेनमस्कारोवः शुभम्यभवत मामाहि पं
सिव स्वाहि सिहिंसायो माहिंसिषमो यदश्रुत रुकेतदस्मात् सभूयोममर्थं मन्येनदति परिहृयते एव
यास्नेदस्कानि स्योतिरसियथावेस्योतिरसि ग्रास्यनान् यथाविधश्च स्वं म वेविज्ञानमसि एवंविश्व
धांदृवानोसभिन् समिधनमसि वेमूर्धानाविनसूति नवं सोम सोमीगायत्री ग्रनवसायनीया हेसो
तन कस्राः कृतीछेदनेनतवः शरीरंकृतंनिछिदनिपहकादयः नेनतकृतः तेभ्योगोपायस्य तद्द
ध्यास्यत दृवोभ्यान्यकृतोष्यः शातिषदंघोसित्रग्रसकृतानि उत्नेनकृतानि तेभ्यस्त्र गोपाय यत
ना रुकेपनामिवरुपकारंतिये नाति नियामकोसि किंचः वनूपगृहम् यत्तत्रूपंवसेगोपाय यहान
न्वाचारिणकृपेनयानिहवोसिभ्रस्यकृतानिव पुत्रदारसमभूतिभिः कृतानि तेभ्योगोपायेतितत्वम्
यत्तरूपं हितीयेनहोति न्वषाणः एकपादः विराट ग्रसदेवस्य ग्रसस्यान्वसोमः त्वषाणः सवेमानः
प्रीयमाणोवा ग्रमः सामाति ऊतरोपीनः सन्तनः शरीरमिम्मसः सोमः ग्रास्यस्यवनपितृत वायपति

स्वं

अग्नेनयेति द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ हे भगवन्नग्ने नय प्रापय अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये धनाय प्राप्तफला
य अस्मान् विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् जानानः नहि ते विज्ञा
नस्याविनापरिमाणमस्तीत्यभिप्रायः किंच युयोधि पृथग्भावे पृथक्कुरु अस्मत् अस्मत्तः जुहुराण
मेनः हूर्छा कौटिल्ये हूर्छेः सनोत्तरलोपश्छान्दसः हूर्छितमिच्छति कुटिलीकर्तुमिच्छति य
देनः पापं अभिलषितफलप्राप्तिविघातिपापं किं कारणमिति चेत् भूयिष्ठां बहुतमां तेतव नमउक्तिं
नमइत्यन्ननाम वचपरिभाषणे अस्माभिर्विधेया किं उक्तिमर्पणेनेन नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तेनेन युतेन वा
क्रियया ज्ञापवचनमुक्तिः नमस्काउक्तिर्नमउक्तिस्तां नमउक्तिं विधेम विदधीमः करोत्यर्थः विधेम करवामः
आग्नीध्रीये जुहोति अयं नो अग्निः नः अस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेव च मृधः संग्रामान्
प्रभिन्दन् पुरएतु अग्रगन्तु अग्रगामी यातु अयमेव च वाजानन्नानि जयतु वाजसातौ अन्नसंभजने
निमित्तभूते अयमेव च शत्रून् जयतु जर्हृषाणः हृष्यन् हृष्यतेर्हृष्यन् नश्यन् आहवनीये जुहोति
उरुविष्णो वैष्णवी अनुष्टुप् हे विष्णो यज्ञ उरु महत् विक्रमस्व व्याप्नुहि देवयानाभिप्रायं त्रिलोकाभिप्रा
येवा उरु विस्तीर्णं क्षयाय निवासाय महत्कुलगृहनिवासाय नः अस्मान् कृधि कुरु क्षय
निवासः अस्यायुदानवान् यज्ञस्थानिवासवचनः किंच घृतं पिब घृतयोने अग्नेर्घृतयोने रस्य
ननस्पृहनमलमासीदति निक्षिप्तिः प्रप्रयज्ञपतिं तिर प्रसमस्य पादः पादपूरणः अस्माभिः [illegible] नेद्य

म॰ त्र॰
मा॰
५८

यैः सवितृप्रसवैः सत्पवित्रेण मानेन पुरुपवासिभिः ३८ सोमेति दयाति देवसवितः हे देवसवितः एष ते नव
सोमः सतर्प्यमः तं रक्षस्व गोपाय मा त्वा दभन् तस्मिन् चरक्षणकर्म्मणि शत्रुसंबाधा मास्म राद्यसुपुः द
वीतिर्वेयकर्म्मा यजमानेऽपातिष्ठने एतत्त्वं देव हे देव सोम एतत्त्वं देवः सन् देवान् उपयागाः उपागतवा
नसि अभिनवेन दर्शयति इदमहं मनुष्यान् उपगच्छेयं अहमनुष्येण: सह रायस्पोषेण सहितो धनपोषेण उ
पतिः स्वामति स्वाहा निर्वरुणस्य स्वाहा सः अहाविपृत्तववने अनेन देवानां सोमप्रदानेन नास्मानेतिः कीय
स्व: प्रातीथो मास्मि अस्माद् हे तो निर्मुच्ये ३९ अमिपयमादयाति अग्ने व्रतपाः यजमानो अग्निशरीरेणात्म
शरीरस्पृहनवाशोपेयतनकर्म्मकलापं कृत्वा प्रेदानीं यथास्वं स्वशरीरे स्यान्कृत्वोऽप्रम अग्ने व्रतपाः त्वं व्रत
पाः पालवतन: व्रतपालकस्यास्य मपिनस्यात्मायासः अस्या मे भूयोत मयोम मनन्तर अस्मिति वाध्यायः नेऽतिहिनी
यार्थेयोपप्रयः हे अग्ने अग्निरूपेण व्रतस्य तनो पालयिना अग्नेः नोऽव्रतीभिः या तव संवेष्यितीतन् मयि अभू
त् अभिनवेन दर्शयति एवंसातनयिभवतु या मम तनूः त्वयि अग्ने अभूत् इयं सामपि भवतु किं च यथाय
थं नौ व्रतपते व्रतानि यथाथं यथायथं यथास्वीयं आवयोः हे व्रतपते अग्ने व्रतानि कर्म्माणि सन्तु किं च
अनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमं ४० स्त अनु व्रतमेतत् अनुमतवान् मे मम दीक्षापतिः सोमः अनु तपस्तपस्पतिः
अनुमतवांश्च तपऽपसदः तपस्पतिः उपसदस्पतिः सोमः तपः प्रधानानां तपस्वीनामुपसदा यज्ञ्ये तेन एपा
हूतिः उरुविस्तीर्णा अभिमदृशानि यूपं अस्मन्यान् अनीमान्यान् पशुलक्ष्णालतिनानहत्वान्

48

अग्ने त्वमस्यागतः नाम्यानुयोगे भवेनेव रक्षानामान् प्रणान् हव्यानदपश्चगो उयगनवानस्मि किंच
अर्वाक् त्वा परेभ्यो विदम् मेवन्तः परोवोहस्ताः तेभ्यस्त्वा अर्वाक् अविदम् विज्ञानार्थो लाभार्थो वा लब्ध
वानस्मि ज्ञानवान् वा परः परस्तात् अवरेभ्यः अविदमिम नु वनेते नेना लक्षणेन्द्रघामहे सेवामहे
हे देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते देवयज्याये दिव्यायागाय किंच देवाश्च नोऽभवन देवयागाय त्वं वा
सेवेनो उपस्पृणाति विसवेना नादर्थे वनस्पतीविसवेयज्याय वानुपस्पृणामीति पोषः कुशानकणाक
मेनदंष्यानि उंषधे नायस्त्व व्याख्याने महरति स्वधितेनेमेन ४७ हि ४८ सीः व्याख्याने पतेनमभिमेत्र
यते यामालेलीः लिखयत्तर विन्याते इहन्तुहिंसायैः द्युलोकं माहि ४९ सीः अन्तरिक्षलोकं माहीः ४९
सीः पृथिव्याः संभव पृथिव्यासंगतो भव वज्ररूपत्वात् यूपस्य लोकानां शांतिरायस्सने कस्मात्वमे
वाम्युच्यसे यामालेवीरित्यत आह अयं हि त्वा स्वधितिः यस्मादयं यस्मादयं त्वा स्वधितिः वज्ररूपः कुठारः
तेतिजानः तिजनिशानेते इहन्तस्साहायैः उत्साहमानः प्रणिनाय प्रणयति महते सौभगाय सुभगो
यत्तः तस्य हि महदैश्वर्यं तिग्मतेन शोभनेन स्वार्थेऽण् महते यज्ञाय महार्थः सौभाग्याय वा स्वायत्तेन हो
ति अतस्त्वं देव वनस्पते हे देव वनस्पते अतः अस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः वल्शः कुराः शतपाणः
विरोह वयं च सहस्रवल्शाः वल्शाङ्कुराः पुत्रपौत्रादिभिर्विरुहेम प्रजायेम दीप्यमानाः ॥ इत्युवटकृतौ
मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ अनेन ... मन्त्रभाष्यमिदं क्रमेण प्रदवाकेः सु

म ५ भा ५ धा

49

निखनेत्: ॐ अथिमादत्ते देवस्यत्वा परिलिखति इदमहम् यवानावपति यवोसि योत्तयति दिवेत्वा प्रोक्ष
मानिसिंचति शुंधंतांलोकाः पवीनप्नियति पितृषदनमसि एनानिवपति ॐ ष्वियाख्यानानि प्रथममेव शकलमा
स्यति अग्रेणीरसि अग्रेप्रथमस्य प्रस्त्रियमानस्य नीयत इत्यग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं प्रस्त्रियमानस्य नी
यत इत्यग्रेणीः स्वावेशस्वभूत इत्यर्थः यद्वा अग्रेवस्थितो यूपमवटे प्रतिनयसि अग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः य
स्त्वमग्रेणीरसि स्वावेशस्त उन्नेतॄणां ऊर्ध्वनेतॄणामध्वर्य्वादीनां स्वावेशाने शेनमवटे स्वावेनावेशयति सहि
लघुप्रमाणो भवति सः वै दृढ शकल एनस्य विमान् विदत्तावे एनमस्य कर्मणो विद्धि विशिनार्थो भव कन
मैनं कर्मणिवेत अधिनाम्यासयति अधीमुपरिभावमेषर्ये वा अधिउपरि रूपस्तोऽस्या स्यति यूपमनक्ति दे
वस्त्वा देवस्त्वा हे यूप सविता मध्वा मधुरेणाज्येनाग्ने नक्तु अंजयतु वत्वालं प्रतिमुंचति सुपिप्पलाभ्यः
पिप्पलं फलं शोभन फलाभ्यः ओषधीभ्य ओषध्यर्थाय त्वां अयमितिद्यामिति वा काशोषः उच्छ्रयति द्यामग्रेण स्पृ
यस्य महिमोच्यते द्यांद्युलोकं अग्रेण अस्पृक्षः स्पृष्टवानसि आंतरिक्षं मध्येन अप्राः प्राश्रणे आ
अप्राः पूरितवानसि अंतरिक्षं मध्येन पृथिवीम उपरेण उपरमत्यनेन प्रदेशेन यूप इत्युपरशा वे
नाप्रदेशोऽच्यते यूपस्य अदृंहीः दृढीकृतवानसि मिनोति या ते धामान्युश्मसि यूपदेवस्या यूपउ
च्यते यानि ते तव सर्वधीनि नामानि स्थाननाम जन्मज्योतिर्वचनो धामशब्दः स्थानानीहाभिप्रेता
नि गमध्यासि कामयामहे गमध्यै गमनाय यानि त्वदीयानि स्थानानि कामयामहे वयं गमनायेति य

५१

हृतयोगादिहितदोनुप्रयोगोभवितुमर्हति तत्रतेषुगावोरश्मयः भूरिशृंगाः बहुदीप्तयः ज्वलन्नाम
सुशृंगाणीतिनिपाठेतं अयासः अयनाः गंतारः अत्राह तदुरुगायस्य विस्नोः अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थेपरो
क्षत्वात् अह इतिविनिग्रहार्थीयः तत्रैवतत् उरुगायस्यमहागतेर्विस्नोः संबंधि परमम् उत्कृष्टंपदं आ
दित्यमंडलाख्यम् अवाचीनं भातिभासितंतकारस्यरेफः छांदसः भूरि बहुप्रकारं पांसुभिः पर्षूहति
ब्रह्मवनित्याव्याख्याने पक्षेहति ब्रह्मरहश्यव्याख्याने वाचयति विस्नोः कर्माणि हेर्गोयत्रीवेसख्यो
हेऋत्विजः विस्नोर्यत्तस्य कर्माणिवीर्याणिपश्यत यतस्तस्मिन्प्रकरणे अयादिभाडपसंख्यानं य
तोयेवीर्येर्व्रतानिव्रतस्मिन्निकर्मनाम आधानपशुसोमप्रभृतीनिकर्माणि आत्मनिपश्पसे स्पृशा
वयनेवद्धवान् विस्तुर्हि अयिस्पाश्रीदेवनायत्तानां यद्वा विस्नोर्वीर्याणिपश्यत येव्रतानिकर्मा
णि अग्निवायुसूर्याणांस्थानिस्थाति अग्निमन्त्रापनानिऊरुतेस्पवंपश्पसेनिबद्धवान् किंच य
एवविस्नुःइंद्रस्यसखा वृत्रवधादिकर्मसु कथंभूतः सखा युज्यः युजिरयोगे योगार्हः अनु
नूपस्नार्थः चरवालमुदीक्षते तद्विस्नोः॥ तदः प्रतियोगिनात्रशर्वेयहूनतेभविनव्यं यद्विज्ञान
८ चनमानंदस्वभावं तद्विस्नोः परमंपदं सदापश्यंति सूरयः पंडिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविद्वांसः
सुरः कथंभूतंपश्यंति दिवीवद्युलोकमध्यगतमिव चक्षुः आदित्यमंडले आततं विततं विस्तारितं।
चक्षुः शाहेनान्यत्रापिमंडलमुच्यतएव चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः तच्चक्षुर्देवहितमितिच यद्वा

मं॰त्र॰
भा॰
५०

यद्वन्नसंबंधो द्वितीयो हेत्वर्थः प्रथमः क्रियते परमपदशब्देनादित्य उच्यते इवशब्दानर्थकः यद्विविच
रादित्याख्यं विततं तद्विद्वांसः परमं पदं स्वनोयं पूर्वं सदा पश्यंति पंडिताः ऋत्विग्यज्ञविदः परिव्ययति
परिवीरसि वेष्टनसंवरणा इत्यस्य कृपस्या यार्थे क्विपि संप्रसारणं अस्माभिः परिवीतः परिचारितः
परिवेष्टितो वा त्वमसि अतः परिव्ययंतां त्वां हे यूप दैवीर्विशः देव्यो वा प्रजा विशो पत्यशावइति
श्रुतेः त्वत्सकाशात्त्व परिव्ययंतां परिवारयंतु इमं यजमानं रायो धनानि मनुष्याणां मनुष्याणां
मध्ये निर्धारणे षष्ठी त्वन्नमवगूहतीति दिवः सूनुरसि द्युलोकस्य त्वं सूनुः पुत्रोऽसि द्युलोकाद्वर्षति न
स्माद्यूपो जायते यूपानस्त्वरुरित्यनयाप्रज्ञातिकया दिवः सूनुः स्वरुः द्वादश उपशयस्तं निदधाति
एषते पृथिव्यां एषते न व पृथिव्या लोकः आश्रयः स्थानमित्यर्थः पशवो वै यूप पशूनुच्छ्रयंतीति श्रुतेः
यूपस्य पशुना भवितव्यमित्यत आह आरण्यस्तव पशुः तृणमादत्ते उपावीरसि उप समीपेऽव
स्थितः अवति रक्षति उपावी द्वितीयः सत्वा त्वमसीत्यर्थः पशुमपसृजाति उप देवानुपागुः उप
गच्छन्तु देवान्प्रति दैवीर्विशः दैते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मणाभावमुपगच्छंतु हे देव त्वष्टः वासुरमय
सुलक्षणं वसुरमय णिचो लोपः रत्याते सदनं प्रवंत्व ष्टारमुत्कापोदानीं पशुमाह रक्षाहं वीषि तेत्वदी
यानि सदनं सदस्व देयासादनो णिचो लोपः आसादयंतु देवाइति शेषः रेवती रमध्वं लिंगव्यत्ययः हे
रेवंतो धनवंतः पशवो रक्षाभवत त्वमपि हृदस्यते चोरयति प्रलीकरु वसन्तिपशुलक्षणानि पशुवधाति

५०

ऋतस्ययज्ञस्यपाशेनत्वांताहेदेवहविः हेपशोपाशेनप्रतिमुंचामि प्रतिमुर्वेवीमुचिवंथनेवर्त्तते वत्तामि
पवंपशुसंवोध्याथमनुष्यस्यशामित्रादेःसमर्थ्यमति धर्षामानुषाःधर्षेतिविकरणव्यत्ययश्छांदसः
प्रथमपुरुषस्यस्थानेमध्यमः धृष्णोनुशाकोत शामयितुमानयः यद्वायस्मात्हेतुस्ययज्ञस्यत्वांदेव
हविःपाशेनप्रतिमुंचामि वध्नामि तस्मात्धृष्णोतत्वांमानुषःप्पृष्वेभातिपशु देवस्यत्वाव्या
ख्यातःअग्नीषोमाभ्यांजुष्टमभिरुचितंनियुनज्मि निवध्नामि पशुप्रोक्षति अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यःहे
पशो अद्भ्यःत्वामारभ्यऔषधीभ्यश्चारभ्यआदितःसर्वसंपद्यते आग्नीषोमाभ्यांजुष्टंअभिरुचि
तंपशुप्रोक्षामि मेध्यंकरोमि अस्मेवार्ष्यस्त्वासच्छयति इदत्रहियदावर्षस्यपोषथयोजायतेतइ
त्यादिकया अनुत्वेतिव्याख्यातं इहत्वेवंसंबंधः अभ्यआरभ्याग्नीषोमाभ्यांजुष्टंप्रोक्षामि हेपशो
प्रोक्ष्यमाणंत्वांमाताद्योतमनुमन्यतामिति पशुमुखेप्रोक्षणीर्नयति आस्येउपगृह्णाति अपांपेरुःअ
पांपानशीलस्त्वमसि हेपशोअथस्तादुपोक्षति आपोदेवी आपोदेवाःस्वदंतुआस्वादयंतु भक्षयंतु
तेपशुकोगुणइतिचेत् स्वात्रंचित्सदेवःआस्वादितंहिसत् शोभनंदेवानांहविः पशुलक्षणंभूया
त् पशुंसमनक्ति संतेप्राणःसंगच्छतांतववायुनावातेनहेपशोसमंगानियजत्रैः संगच्छतां हेप
शोतवांगानियजत्रैःयागैःसंयज्ञपतिराशिषासंगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानआशिषायज्ञफलेन
स्वरुणास्वाभ्यांपशोःललाटमुपस्पृशति घृतेनस्वरुशाखावुच्यते घृतेनाक्तौप्रदित्वौसंतोयुवां

मं॰ ब्रा॰
भा॰
५२

51

पशून् सृजन्तार्थे वक्तृवचनं पशून् त्रायेथाः पालयेथाः यजमानं वाचयति रेवति वाग्वै रेवती हे वाक् रेवति
यनवति यजमाने प्रियं धा आविश अस्मिन् यजमाने प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि आविश च यजमानं उरोर्म
हतोन्तरिक्षात् त्वं गोपायेति शेषः सजूर्देवेन समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा किंच अस्य पशोर्लक्षणस्य
हविषः मना यजमानात्मना यजमंत्र स्वाहा यादेरात्मन इत्याकारलोपः समस्य तन्वा भव संभव चास्य पशोः त
न्वा शरीरेण एतदुक्तं भवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मनैव यजद्वैरे भवति पश्चात्
एनमुपास्यति वर्षो वर्षीयसि तृणमुच्यते हे वर्षो वर्षप्रभव अथवा विरस्तीर्णं वर्षीयसि विस्तीर्णेन्तरे
यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि जुहोति स्वाहा देवेभ्यः जुहोति देवेभ्यः स्वाहा हे वै यज्ञपीति योजनीचात्वा
लेप्रास्यति माहिर्भूर्मा पृदाकुरुच्यते मा सर्पाकारा भूयाः मा च पृदाकुर्भूयाः पृदाकुरजगरः पत्नी पशुं प्रति
नयन्वाचयति नमस्त आतानान पत्नी नमस्कारादिभिराशीर्भिर्यजं संसृजयति नमस्ते हे आतान यज्ञ य
ज्ञो वा आतानो यत् तर्हि ततत इति श्रुतिः अनर्वा प्रेहि अनर्वे अपसरणेनास्मिन् अनाश्रितो अस्मिन्
प्रश्नति प्रेहि प्रगच्छ आसमाप्तेः प्रेहि प्रगच्छ आसमाप्तेः घृतस्य कुल्या उपकुल्या नद्यः घृतनदी उपतिष्ठमा
नाः प्रेहि वक्तव्यं घृतमारुतमित्यभिप्रायः ऋतस्य पथ्या अनु ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथिभवाः पथ्याः
घृतकुल्याः सान्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणं अनु प्रगच्छ एवं यज्ञस्य त्वा प्रोदाति
अपः आह देवीरापः हे देव्यः आपः शुद्धाः सत्यो वोढ वहत्रामणो वहन्त आपयन्त पन पशुं सुपरिविष्टाः
माधुसर्वतो निविष्टाः पात्रे जनीयात्रे देवेषु पशुं ध्यायते ति संबंधः किंच वयमपि सुपरिविष्टाः गादे

५२

येषितीहाप्यनुवर्त्तन्ते देवेषु मध्येव स्थिता सैरेव सपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारोभूया
स्म वयमिस्पार्षीः पशोः प्राणान् शुन्धति पत्नीयथाश्लिंगं वाचं ते शुन्धामि वाचं ते व शोधयामि उदकेन प
वे सर्वत्र व्याख्येयं मेढ्रशोधनेन लिंगं उच्यते पायुशोधनेन हृदयप्रदेशः चरित्रशोधनेन पादाः चरन्ति गच्छन्ति पभिरि
ति चरित्राः चरित्रशोधनेन पादाउच्यन्ते अध्वर्युयजमानोपशुमाप्याययतः नमस्ते नमस्ते नव आप्यायतां
हे पशो यदेवं वागादीन्यप्रियाण्येयानि अंगानि यत्ते क्रूरं यत्तव हे पशो क्रूरं विहृतं तमशीने वायव्यावयव
रूपमास्थितं अथ वसितं शमित्रायत्र स्थितः शमितेस्पर्शः तत्तव आप्यायतां निष्ठायतां दैसंख्याते सहते
न वनसहसं ते जनन्तु तते शुध्यतु तच्च तव शुध्यतु जश्च तेन पशुमुदकेतिनयतः शमहोभ्यः शं स्तवं अह
रादिभ्यः कालविशेषेभ्यो स्माकमस्तु तिशोषः पशोर्वीरुहादिभ्यः स्तवं भवतु अग्रेणनाभित्रणं निर
धाति अग्रोषधेत्रायस्व व्याख्यातः अस्त्रातन्यामितिदधाति स्वधितेमैनं व्याख्यातः रक्षसां भागः व्याख्यातं
अयास्यातिनिरस्तं रक्षः अस्तदेवपणीनिदिश रक्षः यजमानोभितिष्ठति इदमहं पदेन रक्षाणमभिति
ष्ठामितदिदमहं रक्षः अभितिष्ठामि न केवलमभितिष्ठामि किं तर्हि इदमहं रक्षः अवाचीनं वाधे इदमे
व इदमहं रक्षः अधमं अधमान्न लदन्तानि कृष्टनमानयामि वपामपश्रयणेनाच्छादयति वपया हृतेन द्यावा
पृथिवी न पाश्रयत्तो द्यावापृथिव्याव ध्वाल्पे उच्यते हे द्यावापृथिव्यो युवां हृतेन उदकेन आत्मानं प्रीणु
वाथां ऊर्णुम्र आच्छादने आच्छादयेथां परस्परं स्पाऊति पवित्रेणमाभिप्राय मेतन् यथाचोक्तं ते च येते आऊती

मं॰ त्र॰ भा ५२

52

ह्रैवायोर्वैः विदशा तेद्धस्मदस्थेस्मिन्नुत्वेष्टान्ते रूपं विद्विन्नवतत्तार्थी न वक्तौरकातां १

ऊनउत्क्रामतइत्युपक्रम्याकृतिपरिणाममिदं जगदिति तरणाय मथर्ङ्गाह्वनीयेप्रासत्ति वायोवै सोलोकानां ४
विपुषांवपासंवेपिनं तेयत्रप्रतिष्ठति वपामभिधारयति अग्निराज्यस्य आहवनीयोग्निः आज्यस्य दैवे पिव
नस्वाहा स्कृतमेतत्तद्धविर्भवत्तु वपाश्रयणा वत्तप्रासत्ति स्वाहाकृते हेवपाश्रयणेन पुवां स्वाहाकृतिं
सह्येयो आकृतिभावमपगते सत्यो ऊर्ध्वनभस्याकाशायस्य सऊर्ध्वनभाः तं ऊर्ध्वनभसं आकाशंमारुतं वायु
वागच्छतं प्राप्नुतं वायुर्हि प्रतिष्ठायत्तस्य चात्वालेमार्जयंति इदमापः अवसानामहापकिः अहेवत्सापाव
मानस्त्रात्यः पादः ह्रैआपइदंपशुसंतत्त यमनिमित्तं पापप्रवहत अपनयत किंच अवद्यंच अवदनीयं ब्रूय
त अभिशापादिः मलंचयत यच्च मलंशरीरं संलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहता यच्चाभिदुद्रोहानृतं ऊहजिद्यासा
यायवपिचअभिदुष्यवानस्मि असत्यमुचार्ययच्च शेपे अभिहरणं शपआक्रोशेयच्च शापितवानस्मि अ
भिहरणं अनपराधिनं अनपराधी द्विषविभेति यद्वा अभिलनातिद्विनस्तिकर्माणि यच्चविरितं सर्वं दमी
हरणं आपः मामातस्मात् एनसः पापात्पवमानश्च मेचत्तपवमानस्य सोमः वायुर्वामामंचत्त एषधक
रोतपशुहृदयमभिधारयति संतमेनः संगच्छतां तेनैवमनः मनसाप्रनैन पृषदाभ्ये नाभिघारितं संग
च्छतांच प्राणः पाणेनअनेन पृषदाध्येनाभिघारितस्य पशोः प्राणः वसां गृह्णामि रेडसितिषति हिंसार्थः
याहृरिष्टाम्सिहिंसितेवाभासि अल्पत्वात् अल्पत्वंच सूक्ष्मः स्कृतिः प्रतिपादयतिरडसितिलेलयवहिषुः
लेलयाशब्द ‿ स्ववचनः अग्निष्टामश्रीणात् पांचत्वाग्निः श्रयपत् श्रीणाति भूयसीकरोति आपस्त्वा

समवित्रिणान्पांचतांआपः समवित्रिणानसमभरन् त्रिणातिविभक्त्यर्थे आपोहिपच्यमानेभ्यः पशंगेभ्यो यं रसं
आददते सा वनाइत्युच्यते नानावानस्पत्याऽज्येऽ कामीति शेषः धृजिगीति वानस्पात्यविदेणगतिर्भवतिति पु
रोडाशं हो पुषादित्यः इंद्रतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवतिति गृह्णामि कृष्णणोऽध्यिघत् उभ
अंतरिदंनद्दिव्यत्यणाजुष्यमवश्चन्तरिक्षार्थं च सा गृह्यते होममंत्रे अंतरिक्षस्य हविरसीति लिंगात् कृष्णणोन्तरि
क्षस्य यामोऽग्नीशापिस्नात्ध्यिघत् अयं तु इयवसानांतरिक्षस्य स्वाभिकत्वातिरिक्ता भवतित्यर्थः अंतरिक्षेच
रमेतत्स्य प्रभवत्वात् वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मत्वमता भवति तस्मादुच्यते वानस्पत्या आद्याइत्यादि प्रयोगि
प्रयुक्तेदोषः हविषश्रीतो वियुक्तेपृथक्कृतं वसायाः होषः वसांजहोति हुतंहुतपावनः वासायां हि हुतं वि
द्यते हविरभिधारणस्य विहितत्वात् अतएवमाह हुतं पिवत हेहुतपावनः पायानेआतोमनि पक्तिनित्यादिनाव
निपू पातार उपभोक्तारः वसां पिवत हे वसायाः पातारः हेवसेत्वअंतरिक्षस्य हविरसि स्वाहा स्वकृतेम तद्ध
विभवत् दिशोव्याधारयति दिशः प्रदिशः अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकांक्षत्वादिति कात्यायनः अत
एव आव्याप्रदिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा
पशुंसमर्शति ऐंद्रः प्राणः इंद्र आत्मानस्य स्वभूतः प्राणः ऐंद्रप्राणः अस्य पशोः अंगेअंगे वीप्सा यावंति
पशोरंगानि तेषु सर्वेषु निर्देशात् दीधीङ्. दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दीध्यात्वर्थे वर्तमानात् कर्मणिल्
कारस्थ्यादसः निदीधयते निहितः ऐंद्रस्यात्मस्य उदानः अंगेअंगे निधीतः निहितः एवंतावदनेनयजुषापश्व
गेषु प्राणानदत्वाऽथेदानिं देवत्व(ष्ट?) प्रतिस्यादिकया त्रिष्टुभोर्द्धत्वेन त्वष्टारमाह त्वष्टाहि रूपाणामीष्टे हेदेव

त्वष्टः भृतिंतेसंसृष्टं समेतवक्ष्यकारः तवसंबंधिरूपंयद्धिकृतमस्मिनात्तत्संगतमपक्वीभवतु कथंभूतंसलक्ष्म
समानलक्षणंसत् यद्धिरूपंभवति तत्समेतत्विति संबंधः एवंत्वांहेदशोमाणे अश्वागेष्णानेनमंत्रेणकृत
त्रीभूतंसंतं हृष्टीकृतंसंतं देवत्रायंतं देवान्प्रतिगच्छंतं अप्रवेसंप्रवनाय प्रीतेसमखायः समानख्याताः
पशवः अनुमदंतु अनुमोदन्तां जानंतु त्वां त्वां मातापितरः बहुवचनं पूजार्थं प्रतिप्रस्थातोपयजति समुद्रंग
च्छ हविः उच्यते समुद्रं गच्छ तर्पणायेति शेषः एवमग्रे देवपितयोज्यमनुर्वविभरष्ट मनोमेममहार्दिहृद
येयच्छानिवभीहितिवध्यमानोहिस्वादायतनात्रच्यवते तथाहृदोपयष्टात्मानंनानुप्रहृणातीति श्रुतिः
स्वरुजुहोति दिवंतेस्वजुरुउच्यते द्युलोकंतवधूमो गच्छतु तच्छेसस्वर्ज्योतिः स्वशाहेनादित्याभिधीयते ज्यो
तिः आदित्यंगच्छतु तवपृथिवीचभस्मनाआपृणआपूरयस्वाहा हृदयशूलमुपगूहति मापोमौषधीः
इदंचपेशाः संगसमानस्यानुपक्रम्य हृदयशूलमुद्धमवेतीमन्त्रमतएवमुच्यते मापोहिंसीरपः मा
चओषधीः हिंसीः यंदानीवरुणमाह देवतेणराजन्धाम्नोधाम्नः धामशब्दः स्थानवचनः यतोय
तः पापशसमन्वितात्स्थानाद्विभीमस्ततस्ततोनोस्मान्नित्विंमुंचयदाहुर्गीयज्ञीवारुणी अनवसाना य
दाहुरघ्न्या इति अघ्न्या इतिगोनाम प्रकरणाद्विहानवध्याविषयं बहुवचनमनवध्यावत्वेनार्थवत्
एकानुबंध्यापदेनपूजार्थंयद्धेदस्मृतिलोकवाक्यानि आहुः अघ्न्याः अहंतव्याः पूजनीया इति करणे
कृवाकस्यार्थमभिनयेनदर्शयति वयंतद्देवरुणइतिसपामहे इति करणः प्रदर्शनार्थः शपतिर्हिंसा
र्थः एवमनेनविधिनाहिंसमघ्न्याः अतएवत्वांयाचामहे ततोवरुणनोमुंच ततस्तस्मादेनसोवरुणनः

हविष्मान्

अस्मान्विमंच अथाभिमंत्रयेत सुमित्रिया: साधुमित्रत्वेनावस्थिता: नोस्माकं आपओषधयश्च संतु दुर्मित्रियो
द्वेष्टि मित्रत्वेनावस्थिता: तस्मै संतु योस्मान्द्वेष्टि शत्रु: यंच शत्रुं द्विष्मो वयं वसतीवरी गृह्णाति हविष्मती: अनु
ष्टुप्लिंगोक्तदेवता हविष्मती: हविषा संयुक्ता इमा आप: यज्ञो वै यज्ञस्य शिरो ऽच्छिद्यत तस्य रसो ऽत्याप: अ
विवेशोस्तेन तदभिप्रायं हविषा संयुक्तो [illegible] हविष्मान् [illegible] यजमानश्चाविनासति
परिचर्यायां परिचरति परिचरणं शुश्रूषायां इमा आप: हविष्मान् हविषा संयुक्तो देवो ऽध्वरो यज्ञ: आभिरद्भि:
हविष्मान् अस्तु सूर्य: एतस्मै वे गृह्णाति यप बष्ट् जयतीसे तदभिप्रायं शालाद्वार्यमपरेणानिदधाति अग्रेर्वो
अग्रेर्वा पुष्मान् अपन्नगृहस्य पयतेरेतद्रूपं अपतितन्गृहस्येति पर्याय: सदसि सीदंत्यस्मिन्निति सद: निक
टस्थाने सादयामि दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणोनिदधाति इंद्राग्न्योर्भागधेयीस्थ इंद्राग्न्यो: सर्वयित्नोर्भागा
धारयित्र्य: स्थेह आपउत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणोनिदधाति मित्रावरुणयोर्भागधेयीस्थ: आग्नीध्रेनीदधा
ति विश्वेषां देवानां भागधेयीस्थ: ऋक्छंदस्यमृर्या: अर्हेव म्रागायत्री अभिनयेन दर्शयन्नाह अमूर्या आप: उ
पसमीये सूर्यस्येति विभक्तिव्यत्यय: याभिर्वा सूर्य: सह अथापि सन्नद्व यार्थे भवतीति वा शब्द: सर्वत्र
यार्थीय: याभिरद्भि: सूर्य: सहयति ता आप: नोस्माकं हिन्वंतु हिन्वतिस्तर्पणार्थ: तर्पयंतु अध्वरं यज्ञ
सोममुपावहरति हृदे त्वा सोम्यन्तुष्टुप् ब्रह्मर्षीय: तुष्टो निश्चयात्मिकायै कामाया एतन्मनसादितित्वा सोम
मुपावहरामि मनसे त्वा संकल्पविकल्पकाय मनसे त्वामुपावहरामि दिवे त्वा हे सोम देवलोकप्रापयेत्वा
उपावहरामि सूर्याय सूर्यप्रभावे भ्यो देवेभ्य: हे देवसोम त्वामुपावहरामि त्वं चोपहृतो ऽभिष्टुतन्द्रुहमिव

मं॰त्र॰
श्री
५४

54

मध्वरं यज्ञं कृत्वा दिवि देवलोके देवेषु च होत्राः वषट्कारयाजिनो ब्रह्मर्षयो होत्रा उच्यन्ते यज्ञं निवध्नीहि किंच
हे सोम राजन् विश्वाः सर्वाः त्वं प्रजा उपावरोह अधितिष्ठ आधिपत्याय राज्याय विसृज्योपतिष्ठते विश्वाः
त्वा प्रजा उपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादनादिभिः जुहोति स्रुग्घ्रणेन त्वग्निः विराट् लिंगोक्तदेवता स्रुग्घ्रणेन त्वग्र
नं जानात्वग्निः समिधा समिद्धः विकल्प ऊत्वा हवमा कान्तं मे मम स्रुग्घ्रणं त्वापः अनुजानन्त्वापः धिष
णा वाचः धीशादित्यो वा देवीर्दिव्याः चशब्दः समुच्चयार्थः आनाम्नी वाणाः रूपमपि च स्रुग्घ्रणं त हे आवा
णः कथमिव विशेषानयन्त उपमार्थीयः उपरिष्टादुपचारो न कार्यः विदिनार्थ्य इव परिहृष्टकारिणः
यज्ञं प्रत्यवतक्षतः पादो मध्यमपुरुष योगात् स्रुग्घ्रणोत देवः सविता ह्वयमा कान्तं मे मम स्वाहा स्व कृतम
स्तु स्वाहा वागाहः अप्सु जुहोति देवीरापः पंक्तिः अब्देवत्या हे देव्य आपः अपान्नपात् सत्तकः यो वः सुष्मा
करूर्मिः अप्सु अग्नातः कल्लोलः हविष्यः यत्तिपः इन्द्रियावान् इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते इन्द्रियवान्
वीर्यवान् त्वादस दीर्घतम मादेनमः मदपितृनमः तर्पयापितृनमः मरुद्भतेननमृर्मिदेवेभ्यो देवत्रा देवम
नुष्येत्यादिना त्रा प्रत्ययः देवान् प्रतियाथि निदत्त मय यज्ञ तस्मुक रूपेभ्यः शुक्रः शब्द उपलक्षणार्थः शुक्रादि
सोमग्रहरूपात्मभ्यो देवेभ्यः येषां च देवानां यूयं भागस्थ भवथ तेभ्यो दत्तेति मथयः कार्षिरसि अनुष्टुप्
या विनियोगं देवताः चमसेनाज्यमपोहति कार्षिरसि कृषविलेषने हे आज्य आकृष्टावमसि त्वं देवतया
मक्षितमिस्मर्थः तेन गृह्णाति समुद्रस्य त्वा आपो वै समुद्र इति श्रुतिः वसतीवरील्लक्षणस्य समुद्रस्य त्वाश्च
क्षित्यै अनुपक्षीणतायै उन्नयामि उपर्क्रामि वसतीवरीणां हि वर्द्धनायैन च आपो गृह्यन्ते संस्पर्शयन्ति समा

५४

पोअद्भिरग्मनसंगच्छत आपोवसतीर्वरीलक्षणाआभिरद्भिः मैत्रावरुणचमसस्थाभिः संगच्छतां च ओषधीभिः
व्रीहियवादिभिः ओषधीभिः ओषधीमुखमसूरादिकाः अपांकारणभूतत्वादोषधीनामपितयोर्दयोर्गोभ
वत्वित्यभिप्रायः जुहोति यमग्रागायत्र्याग्नेयीहि अग्नेयं यमर्त्यमनुष्यंपृतसमग्रामेष्ववा अवते रक्षणार्थस्य
नरूपं अवसि रक्षसि वाजेषु वाजइत्यन्ननाम हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अस्पृतेषु पयपुरुषंजनाः जनातिगीस्त्वर्थः
अभिगच्छसि सपुरुषोयंतानुनेव्यनत्तर्जनमेतदायुदानत्वात् लक्ष्यासत्तं भवति शश्वतीः शाश्वतीः क
नमाः इषः अन्नानि अधिमादयेदेवस्यत्वाव्याख्यातं आददे गृभ्णामि गावासि गमतेदीनार्थस्पपवः पत
हुयंगासतइतिस्कते: प्रत्नीनादक्षिणेनोचदानास्ति गभीरमहान्तंइमुअध्वरयत्तंक्रथिजुरु इंद्राय इंद्रा
र्थेस्हुतमसन्नपसर्गं पूर्वः शुम्नअभिषवे अस्यानिष्टातकारलोपश्छान्दसः दीर्घत्वं च तमभिप्रत्ययेय अ
र्थ्यकार्यः साधुअभिषुतं अतिशयेनउत्तमेनउत्कृष्टेनयविनापावनेनसोमनपावनशीलेन वा उर्जे
स्वंतं रसवंतं मधुस्वादुना रसेनोपेतं पयस्वंतं पयः स्वादुनारसेनोपेतं अध्वरकृधीतिसंबंधः प्रत्येकं निग्रा
भ्यास्तवाचयति निग्राभ्यास्थायस्मादिंद्रेणउरसि एयंगृहीताः तस्मान्निग्राभ्याउच्यंते यस्मादेववक्रु
मानननामधेयप्रतिलंभयुक्ताभवथ देवेभ्यश्रुतानि तस्मात् वकुनामान्विताः सत्यः तर्पयनमोसमासव्या
सेन मनोमेतर्पयतइतिविस्तारः व्यासेनोक्तः समासेनाह आत्मानेपिंडशरीरमजोयक्ष्मं गणान्मनुष्य
संघातान् गणास्वेमेमाविलत्पन् मयाद्रव्यदानेनहृतिता अपिसंतोमाविगतनष्टलाभवतु अनुरक्षगणा
हमवेयमित्यर्थः सोमानामिमीते इंद्रायत्वा इंद्रायत्वाव्रमनेरुद्रवतेमिमइतिशेषः इंद्रायत्वाआदित्य

मं
भा
५५

55

वनेभिमेप्रातःसवनमाध्यंदिनतृतीयसवनेदेवताशुक्रायेंद्रायस्पर्थः इंद्रा यत्वावसुमतेरुद्रवतेनामिमइ ष्ट
तिभिमानिष्टामिमे सपत्नावाभिमानिविति श्रुतेः अपलस्यहंतेशेपनायशेपनरूपिणेगायत्रेत्वासोमभ
तेक्ष्ठग्रहोभंछदसिहस्येतिहृस्यभकाम्र: सोमंछतेसोमस्याहत्रेभिमे अग्नयेनायस्त्रोषदेनायोयनंतस्य
पाषावृद्धिः ततदानिय स्तस्मैनयस्त्राषदे अग्निप्राह्नेनात्रगायत्रअभिधीयते भक्तिश्रुतेः अथेनान्य।
ग्निभक्तीन्त्रयलोकः प्रातःसवनंवसंतोगायत्रीति भिनात्स्वभनेयत्रसोमसोमोविपरीताहृहृतीश्र
सुतमस्यमंत्रस्यकारणंनिदानं यदाकिलदेवानांहविरभूत सोमस्तदासेवषुलोकेषुनिस्तृसन्
विन्यस्यदधारतंता सोमनेनाग्निः क्रियतेयत्रतेतवस्सोमदिविद्युलोकेज्योतिः यत्रहृष्यिव्यांज्योतिः
यत्त्वउरौविस्तीर्णेअंतरिक्षे तेनतत्वाखिनज्योतिषाश्मैयजमानाय अस्ययजमानस्यसंवर्धयेति
यत्रेउरुविस्तीर्णे हृत्स्नशरीरमात्मनः कृधिकुरु अतिनाचरायेदाक्षिणाप्राप्तये उरुशरीरंकृ
धि कुरुस्वकीयंकिंच अपिदात्रेवाच अपिवाचा अपिवृद्धिदात्रेयजमानायकृतस्त्राद्रमागन
इति आसिंचतिनिग्राभ्याः आत्रास्थापउपरिष्टाहृहतीतिग्राभ्याः आपोदेवताः यापूर्यश्वात्रा
स्यश्वात्रमितिक्षिप्रनामक्षिप्रकारिण्योभवथ शिवावाभवथ हृत्ततरःनर्वतिवथकर्मा हृत्रंहृत्तरा
योगूर्त्ताः रायोयनंउग्निरंतीतिरायोगूर्त्ताः अमृतस्यपत्नी अमृतत्वस्यपालयित्र्यः ताः हेदेवीः वा
क्षेदसीतिदीर्घत्व देवीः देवत्रादेवान्प्रतिइमंयज्ञंनयतनयतप्रापयतकिंच अधुष्टूणाउपहूताः सत्यासो
मस्यपिवत प्रसरति मामेः हेसोममामेषीःमास्तविज्ञेयतत्त्र आविनीभयचनयो संप्रर्वकयत

मधिपत्ते माचतंकं पनं कृत्या: देवतर्पणार्थं महिमभिष्टुणोमि अतकर्ज्जं थत्स्व रसं येहि एवं सोमं सं
वोध्याथ्यदानीं द्यावापृथ्व्यौ संबोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ वीडीसती वीडयेथां वीडुशब्दो दृढ
वचनः युवां स्तनपवर्ष्टे सत्यौ वीडयेथां दृढमात्मानं कुरुतं अस्मात् उत्क्रयतां ऊर्ज्जं दधाथां रसं दधा
थां अस्मिन् सोमेन कृत्या त्वा वज्रं स सत्तनेन पाप्मा यजमानस्य हतः ततु सोमः निग्राभं वाचयति आगया
गदकृ हाभ्यां मरम्या मुस्लिकृतहतीभ्यां प्रथमा सोमी द्वितीयेन्द्रो सोमो दिविभिर्मिथुनमिकृति तंच
देवाः संपादितवंतः तदेतदृचाभ्युक्तं हे सोम प्राकू प्रागंचना: आपाकू अपागंचना: उदकू उदगं
चनाः अधराक् अधरांचना: एवं सर्वतः ता दिशः अथावंत अभि समा गछंत दिग्वासिनो वाजनाः
किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावंत अवनिष्वर हे अंव प्राच्यादि विशेषदिगभिधानेन नि
त्य सोमं परस्य पालन प्रवणयोः इत्य सैतद्रूपं परस्य स्वेभोगे रेतं सो मं किं प्रयोजनमिति वेतसमरी विदा
प्रजावा अरीरितिश्रुतिः सविदां सविदन्ना अरीप्रजाः एतदुक्तं भवति सोमसमागमेः अस्माकं स
तिनानादिग्वासिनो पिजानाः संज्ञाननपव तमञ्ज हे इदमन स्वयं गोऽयोतिति दिप्रनाम हिप्रशाः सि
षः प्रशंसति देवः सन्दहे पाविश्ववलिं समंञ्ज्ञ मनुष्य यजमानेऽतः कारणात् नन्वतः अत्र हे मघ
वन् धनवन् अस्ति विद्यते मर्हितामरउसत्वने सवयिता यजमानानां इद्रब्रवीमि अस्मद्रतं तव सं
वधि वचः वचनमार्ष श्री इति अष्टकसोमभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६ प्रानंदप्रवासन्तववग्रदा

मं०३० भा० ५६

56

ऽस्यास्तत्तनाम मंत्रभाष्यमिदकं श्रपदवाक्यैः स्तनिश्चितं वाचस्पतये उपांशुग्रहणस्य पुरोरुक् अनुष्टुप्
प्राणदेवत्यां गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतिः वाचस्पतये प्राणाय पवस्व पवनं ग
मनं देवतार्थ्यां प्रवृत्तिः ॥ वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः यस्त्वं वृष्णो वर्षितुः सोमस्यांशुभ्याम् अधिषवणाभ्यां गभस्ति
भ्यां पूतः पाणी वै गभस्ती इति श्रुतिः द्वितीयं गृह्णाति मधुमतीः मधुररसास्वादोपेताः नः अस्माकं इषः
अन्नानि कृधि कुरु गृह्यमाणः अंशून् सोमे निदधाति यत्ते सोम यत्तेन त्व हे सोम अदाभ्यं नाम दम्भितुमर्हि
सार्थः अनुपहिंसितं नाम किं तत्त्व सोम तिजागृवि जागरणशीलं च अनुपहृतं मानुषैर्दैर्मैः तस्मै तेन त्व
हे सोम सोमाय स्वाहा स्वाहा इत्युक्त्वा निवक्रमति उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातं जुहोति स्वाङ्कृतोऽसि स्वयंकृतो
ऽसि स्वयंकरोषीति प्राप्ते छांदसो यकारलोपः स्वयं मन्त्रोऽसि प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स्वयमेव कृतः स्वयं
जात इति श्रुतिः स्वयमुत्पन्नोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यो देवेभ्यः पार्थिवेभ्यो हि पदस्य
त्वस्य देभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नोऽसि इत्यनुवर्त्तते यः त्वं पवस्व तंत्रो अग्रहृणनकः त्वं मनः त्वा सुमनः
प्रजापतिः त्वा व्याप्नोत प्रजापतिः तिवै मनः प्रजापतिस्त्वा प्रुतामिति श्रुतिः स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय स्वा
हाकारेण त्वां जुहोमीति शेषः हे शोभनभव ग्रह सूर्याय प्राणरूपमाहित्य मध्यमे पाणि ये देवेभ्यस्त्वा देवेभ्यो
मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वामुपमार्ज्मीति शेषः हे शोभन वाह्यादिरश्मिषु मग्नमभिचरन्जनहृयात् देवांशु
शो हे देव सोमांशो सोमाय स्मैव यायत्वा ईडे ईडिरध्येषणकर्म प्रार्थयामि तत्तस्मै मकरिति शेषः उपरिष्टात्ताभव

तिगमर्थः उपर्युपरिगतेन भंगेन आमर्दनेन हतो निहतः असाविति नामादेशः फडिति फुल्लाविशरणे छिन्नं
तस्मैन ह्रूंपल उपारेकत्वात् विशीर्यत फडिति अभिचारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते पात्रासादने प्राणाय
त्वा त्वां सादयामीति शेषः उपांशुसदने सादयति व्यानाय त्वा सादयामीति शेषः अन्तर्यामं गृह्णाति उपया
मगृहीतोसि उपयमयन्तीत्युपयामः उपयामेन गृहीतस्त्वमसि इयं वा उपयाम इयं वा इदं मत्र्यायति इतिश्रु
तिः अन्तर्यच्छ मघवन् अन्तर्मध्ये ग्रहं पात्रं यच्छ नियच्छ गृह्णीष्व ततः पाहि गोपाय पात्रस्थं सोमं ततोनन्तरं उत
ष्पराय उरुष्यतिर्गोपायनार्थः पशवो वै राय इति श्रुतिः गोपाय पशून् ततः इषा यजस्व इषः अन्नानि तन्मय व
प्रजालक्षणया इष उक्ताः प्रजा वा इष इति श्रुतिः यजस्व यायजूकाः कुरु अस्मिन्नर्थे श्रुत्यापनन्ददेवाख्यात अ
नस्ते अन्तर्यामपुरोरुक् त्रिष्टुप् मघवद्देवत्या यस्य तव प्राणरूपा यत्र स्थानं शारीरमध्ये धावापृथिव्योर्दधामि
स्थापयामि अन्तर्मध्ये च द्यावापृथिवी उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षं सजूः समानजोषणः सहप्रीयमाणः देवेभिः
देवैः अतोभिस्तपेस् वरूतं वदसीति भिस्सु अवरैः परैरप्रअवरैः पृथिवीस्थानैः परैः द्युस्थानैः अन्तर्यामे
अस्मिन् ग्रहे होमायोद्यते हे मघवन् मादयस्व हर्षय स्वात्मानं जुहोति स्वांकृतोसि व्याख्यातः पात्रमा
सादयति उदानाय त्वा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति आ वायो भूष त्रिष्टुप् वायुदेवत्या हे वायो आभूष अभ्याक्रमस्व
हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं सोमं प्रथमवषट्कारं वषट्कृतं मम शोभनं मन्ये देवताविशेषैः पिबतीति शुचिपाः उपनः
उपसमीपं नः अस्माकं अभ्याक्रमस्वेति संबंधः केनाभ्याक्रमस्व इति चेत् सहस्रेण नियुत्वतो विश्ववार

मं॰ ७॰
भा॰
५८

वहवस्त्वं वनियुक्त्वणायुक्ता अस्मा विधत्ते हे विश्ववार विश्वं सर्वं वृणोतीति विश्वैः सर्वैर्वा व्रियते प्राणिभिरि
ति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार किंच उपोते अथो मद्यमयामि उपगमयामि च तेन वस्वभूतम
धोः त्वं सोमलक्षणमद्यं मदनीयं केयभूतं यस्य सोमस्य हे देव दधिषे धारयसि पूर्वपेयं प्रथमवषट्कार
लक्षणं पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राजन् इत्याशयः वायवे त्वेति देवतादेशः द्वितीया पुरोरुक्
इन्द्रवायू ऐन्द्रवायवी गायत्री हे इन्द्रवायू इमे अभिषुताः सोमाः अतः कारणात् उप प्रयोभिरागतं उपेत्यय
मुपसर्गः आगतमित्यनेन संबध्यते उपागतं उपागच्छतं प्रयोभिः प्रयशब्दः इणगतावित्यस्य धातोः शत
प्रत्ययान्तस्य इणो यणिति मित्यनेन संबध्यते उपागतं उपा) यणादेशो भिस् तत्र लकारस्य छान्दसः सका
रः ततो रुत्वादि ततः प्रपूर्वस्याप्रियोभिरिति सिध्यति प्रयद्भिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतं किंच इन्दवो वामुशन्ति
हि हि शब्दो यस्मादर्थे यस्मादिन्दवः सोमाः वां युवामुशन्ति वशकान्तौ कामयन्ते यदस्मानिन्द्रवायू पिवत
इति उपयामगृहीतोसि वायवे इन्द्रवायुभ्यां त्वा गृह्णामीति शेषः सादयति एषते योनिः एष पृथिवीलक्षण
स्ते तव योनिः स्थानं योनिशब्दो हि स्थानवचनः सजोषोभ्यां सह प्रीतिभ्यां त्वा सादयामीति शेषः मैत्राव
रुणस्य पुरोरुक् अयं वां गायत्री मैत्रावरुणी हे मित्रावरुणौ अयं वां युवयोः अभिषुतः सोमः आस्ते
ऋतस्य भौवादिके ऋताहृधौ सत्यवाहौ हृधौ वा अतः कारणात् ममेदिह श्रुतं हवं इदिति नियातनं पदार्थे ममेव इह
यजमानानां मध्ये मे एतं आह्वानं उपयामगृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां सह प्रीतिभ्यां त्वा सादयामी

57

५८

ति शेषः देवतादेशः पयसा श्रीणाति रायावयम् मैत्रावरुणी त्रिष्टुप् उपरितने ऽर्द्धर्चे तदः श्रवणादिह यदो
ध्याहारः इष्टकामदुघा प्रार्थ्यते मंत्रदृक् यया धेन्वा गृहेऽस्माकं रायावयं ससवांसो मदेम रायाधनेन वयं
ससवांसः वनषण संभक्तौ संभक्ताः संतो मदेम हृष्टाः स्यामः कथमिव हव्येन देवाः यथा हविषा संभ
क्ता देवा हृष्यन्ति यथा यवसेना वाह्निकादिना गावः हृष्टा भवन्ति तां तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणौ युवं यु
वां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तं अनपस्फुरंती अनपस्फुरंती अनन्य स्फुरतिर्गत्यर्थः अपेत्याप
त्यया पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरंती न अपस्फुरंतीम् अनपस्फुरंतीं अनन्यगामिनी दत्तमित्यर्थः ॥
विश्वाहेति सततदानक्रियार्थं एष ते योनिः ऋतायुभ्यां त्वा सादयामीति शेषः ऋतशब्देनात्र मित्रावरुण
एव वायुरिति पदकारस्ताभिधीयते आयुः शब्देन वरुणः अयं तावदुक्त्यभिप्रायः येनैवमाह ब्रह्म
वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एव वायुरिति पदकारस्तु ऋतयुभ्यां इत्येवं पदं कृतवान् तस्या
यमभिप्रायः ऋतं सत्यं यज्ञं वा युकामयेते ता हृतायू ताभ्यामृतायुभ्यां आश्विनस्य पुरोरुक् यावांक
शा गायत्री आश्विनी हे अश्विनौ या वां युवयोः कशा कशेति वाङ्नाम सा प्रकाशयति सतो ऽर्थान् म
धुमती मधु ब्राह्मणोपनिषत् समायुक्ता सूनृतवती शोभना प्रिया ऋतावती सत्यवती च या वाक् सा
सूनृतावती तया यज्ञं मिमिक्षतं मिहसेचने सिंचतं अश्विनो ह्रियन्ते ऽध्वर्यू अत एवमुच्यते उपया
मगृहीतोस्यश्विभ्यां गृह्णामीति शेषः एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा सादयामि दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्व

णोमधुनामब्राह्मणमुवाचेत्युपक्रम्य तस्मान्मधुमत्त्वाद्गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयामीत्याहुरश्रुति ।
अत एवं व्याख्येयं मधुब्राह्मणं यो अधीयाते तौ माध्वीभ्यामित्युच्येते इकारोऽत्र तद्धितः । ॥ ऋचं गृह्णाति तस्य ऋ
षेरुक्तं नमलस्या जगती अतिच्छन्दाः प्रकारेणानुसोमस्तु ऋको अभिधीयते अत्र हि तेः पदेवीकं प्रायशः क
ल्पते हे सोम तमिन्द्रस्येष्टतानिं उत्कृष्टमतिं श्रेष्ठप्रशास्यं वर्हिषदं यज्ञेषु वर्हिषि सीदतीति वर्हिषदं स्वर्वि
दं स्वः शब्देन द्युलोको अभिधीयते द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवासः धुनिं धुनकंपने कंपयितारम् श
त्रूणां आशुं जयंतं शीघ्रं जयंतं जनेष्वानि वस्तूनि तमेवं गुणविशिष्टमिन्द्रं हे सोम यास्त्वं नु वर्हसे यास्तु दिव्य
येषु यजमानेषु वर्हसे पुनः पुनः संस्क्रियसे ताः स्तुताः स्तु क्रियास्तु तमवस्थितः तत्र मनीषी नहजनं दोहसे प्र
तीनमात्मनो अभिमुखं इन्द्रमव स्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय वृजनम् वृजनमिति धन
नामधनवद्युक्तं फलं दोहसे प्रक्षालयसि कथं पुनर्दोहसे प्रक्षालयसि कथं पुनर्दोहसे प्रत्नथा प्रत्नश
ब्दः पुराणवचनः याउपमार्थीयः चिरंतनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां अस्य यजमानस्य दोहसे पू
र्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनि दोहसे विश्वथा सर्वेषामिव ऋषीणां ऋषिपुत्राणां च दोहसे इम
थाइदानीन्तनानामिव यजमानां दोहसे अस्य यजमानस्योपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वा गृह्णामि शण्डे
ष्टरः एषते योनिर्वीरतां पाहि गोपाय सादयामीति शेषः स्फ्यशकलेनापमार्ष्टि अपमृष्टः
शण्डः अपमार्जनीकृतो स्य गृहस्य शण्डो स्तरः निष्क्रामति देवस्त्वा देवाः हे यद्दू शक्रयायिनः त्वां प्र

यंत यजतिस्थानंप्रापयतं दक्षिणस्यांवेदिश्रोण्यावासादयति अनाधृष्टासि अनुपाहिंसितासि ॥ यूपदेशं
गच्छति सुवीरोवीरान् हे गृह कल्याणवीरः सन्त्वंयजमानस्यवीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् परि इहि प
रिगच्छ किंच अभिरायस्पोषेणयजमानंअभियोजयन् स्वधनस्पोषेणयजमानम् परीहीत्यनुवर्त
ते अपरेणयूपमटली संजग्मानो दिवा पृथिव्या संजग्मानः अयंशुक्रः संगच्छमानः दिवा द्युलोकेन सं
गच्छमानश्च पृथिव्याः पृथिवीलोकसंगच्छमानश्चकोः सोमशुक्रः शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्यापविभ
निरतिशोषः यूपंशकलंनिरस्यतिनिरस्तः शंडः त्रिमः शंडोयत्तद्विहितः आहवनीयेप्रोक्षितंप्रास्य
ति शुक्रस्याधिष्ठानमसि शुक्रोग्रहः तस्याधिष्ठानंअधिकरणमसि जपति अच्छिन्नस्यते हे देव सोम
अच्छिन्नस्यसंततस्यानवखंडितस्यते नृवत्तुवीर्यस्यकल्याणप्रभवस्यरायस्पोषस्य ददितारोभवेम त्वत्प्र
सादात् भूयोभूयः करणयत्तस्यानवखंडितस्यते नवत्तवीर्यस्य कल्याणप्रभवस्य रायस्पोषस्य) सास्यैत
जुहोति साप्रथमा त्रिष्टुवंडी यस्येन्द्रस्य साप्रथमासंस्कृतिः सप्रथमः संस्कारः क्रियते सोमक्रयेसदितिदेवम
च्छेन्द्रायसोममिति कथंभूतासंस्कृतिः विश्ववाराविश्वे सर्वेयत्रसोमेव्रियनोऽथतिविमदेवेभ्यःसि विश्ववा
रणेति सोमेक्रीयमाणेयत्रजगदुत्पत्तिवीजत्वात् साविश्ववारा संस्कृतिः सचप्रथमोवरुणः सचप्रथमो
मित्रः सचप्रथमोऽग्निः यस्येद्रस्य अन्येषांदेवगणानांप्रभुः सचप्रथमोबृहस्पतिः चिकित्वान् चेतनावान्
उत्कृष्टधीस्तेषांमत्रिगणानायस्येन्द्रस्यतस्मेइंद्रायसुतमभिषुतंसोमंआजुहोत तारयतस्वाहाकारेणदे

ऋत्विजः जपति त्वंयंतद्रोणाः त्वपतं पत्नौ होत्राशब्देन होतृकार्याणि यान्याच्छंदांस्यभिधीयंते तथं तं होत्राः या
ज्याच्छंदांसि मधुनः मधुसोममिति यस्मिन्कर्मणि यते मधुस्वादयसोम स्थियाश्चित्रहाः याः शोभनमिष्टायाः सा
धुप्रीताः कथमेतत् ज्ञायत इति चेत् स्तुक्षुनायत स्वाहा साधुकृतमयस्मात्स्वाहाकारेण प्रत्त उ. उपविशति
प्रमाग्रीनग्ना यामीत प्रग्रीत पवें होतृराचष्टे मंथिनं गृह्णाति अयं वेनः सोमेनयात्रिष्टुभाधिदेवमधि
यत्तेवावस्थितः स्तूयते अधिदैवतावच्चंद्रात्मना संस्तूयते अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः वेनो वेनतेः का
न्तिकर्मणः अयं चंद्रमा चेनकांतः चोदयत् चोदसंचोदने प्रेरयति पृश्निगर्भाद्युलोकः पृश्निराविस्सोवास्य
धारणत्वात् द्युलोकगर्भा वा आदित्यगर्भा वाप्रापः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति चंद्रमसः
रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मांते इदानीमधियज्ञस्थितमुच्यते इ
ममेव च सोमसमपां च सूर्यस्य च संगमे गृहीताभिरद्भिर्वसतीवरीलक्षणाभिरभिषुतं संतं शिशुं न रिशिशुमि
व विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा मितिभिर्मीतिपूर्विकाभिः वाग्भिः रिहंति स्तुवंति स्तोत्रशास्त्रैः रिहतिर्हि अर्चति
कर्मसूपठितं वसतीवर्यश्चापः अपां संगमे सूर्यस्य संगमे संगृह्यंते तत्रैव पद्यंते तावस्पंदमानानां गृह्णी
यात् दिवा गृह्णीयादिति च उपयामगृहीतोसि मर्कायत्वा गृह्णामि मर्को अमरः सक्तभिः प्रीणाति मनो
नयेषु त्रिष्टुप् शुक्रामंथिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी मनो नमन इव तिष्ठंतेषु हवनेषु सोमहोमेषु तिग्मतेषु ति
ग्मतेजते उत्साहकर्मणः उत्साहकृत्कविपः विपश्चितो मेधाविनो अध्वर्यवो क्वादसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः

शखाशवीतिकर्मनाम कर्मणानिमित्तभूतेनतथः प्रथमपुरुषस्यस्थानेमध्यमपुरुषश्छांदसः वनुत :
व्याप्नुतोयुगपत् शुक्रामंथिग्रहौ इवेतागच्छतोतथैवहोमेष्वकर्त्तव्येषु आपःशर्पाभिस्तुविस्तुरगेअस्मा
श्रीणीतयोउध्वर्युराश्रीणीत शार्याभिरंगुलिभिःनविरमः नवीतिवज्रनाम नमाइतियन्नामवज्रथनो
महादक्षिणः असेतिग्रहनिर्देशः अस्यमंथिनःआश्रीणीतआदिशः प्रतिदिशंकावस्थितस्यसतः गम
स्तोयाणोयद्यध्वर्युआध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौसमानकर्मणौ तथापियः श्रवणंकरोति सएवप्रधानइत्याश
यः पूषतेयानिःप्रजाःपाहियजमानसंबंधिनीः प्रजाःगोपाय एषशकलेनापमार्ष्टि अपमृष्टोमर्कःअ
पमार्जनीकृतोमर्कोसुरः निष्कामति देवाःत्वामंथिपाःप्रणयंतु यजतिस्थानंमंथीतियहनाम अना
धृष्टासितिनिर्विशेषपूर्वेणागच्छतिसुप्रजाःपतःत्वंसुप्रजाःहेमंथिन् अतस्त्वंप्रजायजमानस्यप्रजनय
नपरीहिपरिगच्छ किंच अभियोजयंयन्नस्यपोषेणयजमानंपरीहीत्यनुवर्त्तते अपरेणयपमरत्नीसं
यन्नःसंजग्मानः संगच्छमानोदिवाद्युलोकेनसंगच्छमानश्चपृथिव्यापृथिवीलोकेन कोमोमंथीमंथि
शोचिषाच मंथिनःशोचिर्दीप्तिःतेनमंथिशोचिषा संजग्मानइतिवर्त्तते एषतेशकप्रास्यति निरस्तोमर्को
सुरः आहवनीयेप्रास्यति मंथिनोधिष्ठानमसि मंथिग्रहः अधिष्ठानमधिकरणं आग्रयणंगृह्णाति
येदेवासः वैश्वदेवीत्रिष्टुप् ययूयंयेहदेवासः देवाएवदेवासः आज्जसेरसुक्छांदसः दिविद्युलोकेएका
दशस्थएकादशसंख्यायाभवथ पृथिव्यांअधि उपरिएकादशास्थ येचस्थयेअप्सुक्षितः अप्स्वंतरिक्षना

ऋ·मं·
त्रा·
६·

60

मरुत्पठितं क्षयतिर्निवासार्थः अंतरिक्षनिवासिनः महिम्नामहाभाग्येन एकादशस्थ महिम्नोनित्रिष्वा
पिस्थानेषुसेवध्यते सर्वत्रहिमहाभाग्यविशेषात् तेयूयंहेदेवाः यज्ञमिममाग्रयणलक्षणंजुषध्वं आसेवध्वं
उपयामगृहीतोसिव्याख्यातं आग्रयणोसीतिनाम्नासंबोधनंस्तुत्यर्थं नामधेयप्रतिलंभोस्य साधुक्रियायोगा
त् स्वाग्रयणः साधुराग्रयणः यस्मिंस्त्वयिगृहीतेअग्रेवाचः अयनमुत्सर्गः अध्वर्योः संजातः यस्त्वमेवंसाधुका
रीतंत्वांब्रवीमि पाहियज्ञंपाहित्वंयज्ञपतिंगोपायज्ञंगोपाययजमानं किंच विष्णुः त्वामिंद्रियेणपातु· विष्णुर्य
ज्ञस्याधिष्ठात्रीदेवतासः त्वामिंद्रियेणवीर्येणपातु विष्णुंत्वंपाहि त्वंच विष्णुंगोपाय अभिसवनानिपाहि अ
भितः सर्वतः सवनानिपाहि त्रीण्यपिसर्वेषुहिसवनेषुगृह्यते सोमः पवतेपवनइतिगतिकर्मसुपठितंगृ
ह्यपात्रेगच्छतिस्वकीयेकर्मणिप्रवर्तते अस्मैब्रह्मणेउत्पत्तिस्थित्यर्थंपवते अस्मैक्षत्राय पूर्ववद्याख्या अ
स्मैसुन्वतेयजमानाय कामप्राप्त्यर्थंपवते अस्मै[illegible] इषेऊर्जेअन्नायतदुपसेवनायचक्षीरादेः पवते अ
द्भ्यः ओषधीभ्यः पवतेअद्भ्योवृष्टिभ्यओषधीभ्योयवादिभ्यः उत्पत्तिस्थित्यर्थंपवतेद्यावापृथिवीभ्यांप्रीणना
यपवते सुभूतायपवते किंचाव्रजनोक्तेनसर्वस्मैसाधुभवनायपवतेविश्वेभ्यः त्वादेवेभ्यः देवतादेशः
एषतेयोनिर्विश्वेभ्यः त्वादेवेभ्यः सादयामीतिशेषः उपांशुंगृह्णाति उपयामगृहीतोसि इंद्रायत्वांगृह्णामी
तिसंबंधः कथंभूताय बृहद्वतेबृहदितिसामाभिप्रायं वयस्वतोविशिष्टयौवनलक्षणवीर्यसमेतं
सदाकालंवयोयस्मात् अथवाअन्नंतस्मैवयस्वते कथंभूतंत्वांगृह्णामि उक्थाव्यंउक्थानिमैत्रावरुणाद्या

६·

ह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबंधीतिगोपायतीत्युक्थ्यास्य तत्रग्रहस्यविनियोगः यद्यपितेनवहेइंद्रबृहद्वन्मद्वतऊर्जितवयो
यौवनलक्षणंतस्मैत्वांगृह्णामि अत्रचतेइंद्रेतियुष्मदामंत्रिताभ्यांश्रुत्यत्वत्तमिंद्रउच्यते त्वेतियुष्मदासीमो
पिश्रुत्यत्वदप्येवोच्यते तयोःसामर्थ्यंकथमितिचेत् यदस्मैइंद्रस्यपदस्यबृहद्वद्यस्तस्मैत्वांगृह्णामीतिपदद्व
यस्यव्यत्ययेनेतित्रमतेइन्द्रस्यपदस्यअस्येत्यनेनपदेनव्यत्ययः इंद्रइत्यस्यइंद्रस्येत्यनेनपदेनव्यत्ययःवि
ष्णवेयज्ञायचत्वांगृह्णामीतिशेषः एषतेयोनिः उक्थेभ्यस्त्वासादयामीतिशेषः उक्थ्यंविगृह्णाति दे
वेभ्यस्त्वादेवेभ्योऽर्थायत्वांदेवाव्यंदेवतर्प्पणं यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्नायाकस्मिकअंशरहितायपरिस
माप्तिर्यज्ञस्यायुः यज्ञस्यसमाप्तयेगृह्णामि यद्वायज्ञोयजमानस्यशरीरमितियजमानस्यायुराशा
स्यते उक्थ्यविग्रहणेषुद्वितीयोमंत्रविकल्पोमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानांयथासंख्यंमित्रा
वरुणाभ्यांत्वा इंद्रायत्वा इंद्राग्निभ्यांत्वाएवमादयोमंत्राःकाण्वः चरकाणांमंत्रविकल्पाः तत्रह
चरकाध्वर्यवोनापिगृह्णातिइत्यादिकयाश्रुत्याकण्वमंत्रपाठेनपवितास्त्युपेक्षिताः उक्थ्यादिषुत्रिती
यसवनेउक्थ्यविग्रहणेमंत्राः इंद्रावरुणाभ्यांत्वाइंद्राबृहस्पतिभ्यांत्वा इंद्राविष्णुभ्यांत्वा एतेपिकञ्ज
नवः ध्रुवंगृह्णाति मूर्द्धानंदिवः वैश्वानरीत्रिष्टुप्वैश्वानरश्चात्रसार्वात्म्यात्स्तूयते वैश्वानरमित्य
र्थंततनयन्तदेवाः मूर्द्धानंदिवोद्युलोकस्यसर्वात्मनाअवस्थितं मूर्द्धानंशिरःआहुःब्रह्मविदः
यंच अरतिंपृथिव्याःपृथिवीशब्देनात्रांतरिक्षमभिधीयते प्रदितंचैतदंतरिक्षनामसु एततस्त्रत

शु॰ मं
भा॰
६१

61

रितं आकाशं आपः पृथिवीति अरतिं अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अंतरिक्षलोकस्याहुः तत्र
प्रसैास्थितो यथाकालं हूयमानुसलति ऋतानि वैश्वानरमृत आजातमग्निं यं च वैश्वानरमृते यज्ञे आ
जातं उत्पन्नं अरण्योर्मथनात् अग्निमाहुः पंच कविं क्रान्तदर्शनमाहुः सम्राजं सम्यगैश्वर्येण युक्तं आ
हुः पंच अतिथिं जनानामाहुः विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्यो
दकमाहरंति आसन्ना पात्रं जनयंत देवाः योयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन् आस्यशब्दस्य पद्दन्न
इत्यादिना आसन् आदेशः सप्तम्या लुक् छान्दसो लोपः देवानां आसनि आस्यमेव आभिमुख्येन पा
त्रं पीयते अनेनेति पात्रं विज्ञायते हि चमसो देवपानं इति चमसेन हि वा एतेन देवा भक्षयंतीति ।
जनयंत देवा इन्द्रादयः उपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि नाम्ना क्रियासमेतं प्रसस्ता ध्रुवक्षिति ध्रुवाणां
क्षितिः क्षितिर्वासगतेः ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवतमोऽच्युतानां अच्युता
नामपि त्वमेव ध्रुवतमः अच्युतक्षित्तमः अच्युते क्षितं त्वच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अ
च्युतक्षित्तमः सादयति एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा सादयामीति शेषः ध्रुवं निनयति ध्रुवं
ध्रुवेणो बृहत्यौ पूर्वार्धर्चः ध्रुवदेवत्यः उत्तर ऐन्द्रः ध्रुवं त्वामवसिच्यते द्वादशशस्त्र्यवसानः अ
ष्यनः अस्माकं अवसिक्तः सोमानां इद् इत् शब्द एवार्थे इद्इत्व विशः मनुष्यान् असपत्नान् स
पत्नरहितान् समनसः समनस्कान् ध्यानयुक्तान् करत् करोतु विश्वेषां होमः यस्त इध्मः सो

६१

मोऽविश्वगन्तरिक्षं स्वाहा देवानामुत्क्रमणमसि यज्ञः हे सोम यस्ते तव द्रप्सः विप्रुट् रसैकदेशः स्कंद
ति भूमौ वा अन्यत्र वा अवपतति यश्च तव अंशुः स्कंदति ग्रावच्युतः पतितः धिषणयोरुपस्था
त् उत्संगात् अध्वर्योर्वा यः स्कंदति परि वा यः पवित्रात् परिस्कंदति वा यः पवित्रात् यतः कुतश्चि
त्स्कंदतीत्यभिप्रायः तं तेऽहं जुहोमि तं विप्रुषं तेन तव संबंधिनं अंशुं चाहमग्नौ जुहोमि मनसा संकल्प्य व
षट्कृतं स्वाहा वषट्कारेणैवेत्यर्थः त्वं चात्वाले प्रास्यति देवानामुत्क्रमणमसि चात्वालमु
च्यते अतो हि देवाः स्वर्गं लोकमुदक्रामन् ग्रहान् दर्शयन्नवकाशान् वाचयन् यन्नस्येते प्राणा
यजमानस्य चात्व्यानस्य उपांशुप्राणान् रूपेण दर्शयति प्राणाय मे वर्चोदाः हे उपांशो यस्त्वं स्वभा
वत एव वर्चोदास्तं त्वा ब्रवीमि प्राणाय मे मदीयाय वर्चसे पवस्व वर्चः प्रयच्छ अनेन न्यायेन व्याख्या
तावकाशमंत्राः उपांशुसवनं व्यानाय मे अंतर्याममुदानाय मे ऐंद्रवायवं वाचे मे मैत्रावरुणं
क्रतुदक्षाभ्यां मे कामः क्रतुरुच्यते तस्य समृद्धिर्दक्षः आश्विनं श्रोत्राय मे शुक्रामंथिनौ युगपत्
चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथां शुक्रामंथिविषयं द्विवचनं आग्रयणं आत्मने मे उक्थ्यं ओ
जसे मे ओजो नेष्यामीत्याशंसा ध्रुवं आयुषे मे पूतभृदाधवनीयौ च युगपत् विश्वाभ्यो मे यो
युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे
पवेथां प्रवृत्तिं कुरुतं अथ द्रोणकलशं कोऽसि वर्द्धमानाद्वासि क अनुष्टुप् अभ्यस्तं प्रजा

ऊ॰मं॰
त्र॰
६२

पतिरूपं द्रोणकलशमाह कोसि कः प्रजापतिः सत्वमसि कतमोसि अतिशयेन प्रजापतिरसि अ
नन्यभूतः प्रजापतिना कस्यासि कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोसि कोनामासि प्रजापतिनामासि किंच
यस्यतेनवनामामन्महि मनत्तानेविजानीमः पंचत्वासोमेन अतीतृपाम तर्पितवंतः सोअस्मानवि
दितनाम्नः कुरु तर्प्यषच कामैरितिशेषः जपति भूर्भुवः स्वरिति व्याख्याते ऋतुग्रहास्त्रयोदश
गृह्णातित्रयोदशभिर्मंत्रैर्मंत्रास्तुनामैव उपयामगृहीतोसिमधवेत्वा उपयामगृहीतोसिमाध-
वायत्वावासंतिकौ ऋत्स्व ऋत्व षड्च्यते मधुप्रमाव मत्तेवसंते उत्पद्यंत इति इतिमधुमाध
वौमासौ ... चये ग्रैष्मौ मासौ उभावपिशोचनेः ... नभसे नभस्याय वार्षिकौमा
सौ ... भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभोनभस्यश्च इषे ऊर्जे शारदौमासौ इषं अन्नं ऊर्जं
उपसेचनंदध्यादि तदिह प्रचुरंभवति इतिमतुलोपात् भेदोपचारात् द्वामासावुच्यते सहसेस
हस्याय हेमंतिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य अभिभवति ... तपसे तपस्याय शैशि
रौ मासौ ... अंहसस्पतये त्रयोदशो मासः अंहः पापं तस्य पतिः अ
यंच ह्वादशस्वपितपति ऐंद्राग्नं ग्रहं गृह्णाति इन्द्राग्नीआगतं गायत्री ऐंद्राग्नी आगतं आगंछतं स
नमभियुतं सोमं प्रति गीर्भिर्नभोवरेण्यंगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्नभोवरेण्यं नभआदित्यो भ
वति तेनाभासां ज्योतिषां प्रणयः ... नभइव आदित्यमिव वरणीयसोम आगत्य अस्य

६२

सोमस्यपातंपिवतंधियेषिता यजमानस्यसंवंधिन्यावुध्याईषिताप्रेषितौसंतौ उपयामगृहीतोसींद्राग्नीभ्यां
त्वागृह्णामि एषतेयोनिः इंद्राग्नीभ्यांत्वाआसादयामि ॥ ग्रहस्यद्वितीयोमंत्रविकल्पः आघाये आग्नै
द्रीगायत्री आघायेअग्निमिंधते आइंधतेइंधीदृसोआदीपयंति येअग्निमिद्धिषःसोमचान्तमीसेयंज्वा
नः घइतिनिपातोनर्थकः येचस्तृणंतिवर्हिरानुषक् आनुषगितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवति
आनुपूर्वेणक्रमेणकिंतेषामितियेषामिंद्रोयुवा अनुपहतपराक्रमस्तरुणशरीरः सखा समानख्यानः तेन
तेषामयज्ञनाम् उपयामेत्यादिव्याख्यातं वैश्वदेवंगृह्णाति ओमासः वैश्वदेवीगायत्री हेओमासःस
विस्तारस्तर्पयितारस्तर्पणीयावाचर्षणीधृतः चर्षणयोमनुष्याणांतेनोपकारेणावनीयावातर्प
णंद्धीधारयितारश्चसंविन्निकर्त्तारस्तेश्चपेदा) तान्धारयंतितेर्वाधियंतइतिचर्षणीधृतः हेविश्वे
देवासः विश्वेदेवाइहागच्छताकथंभूताः दाश्वाश्वसः दाशृदानेदाश्वानितिनिपात्यतेदत्तवंतोयज
मानस्यकामानूपूरयंतइत्यर्थः किमर्थंसुतरसुतमागच्छत दाशुषः सुतंहवींषिदत्तवतोयजमान
स्याभिषुतंसोमंपातुउपयामइत्यादिव्याख्यातं द्वितीयोमंत्रविकल्पः विश्वेदेवासः वैश्वदेवीगाय
त्री हेविश्वेदेवाइहागच्छतागत्यचश्रुणुतममइमंहवमाकानंश्रुत्वाचावधार्यचआनिषीदत इ
दमस्मदीयंवर्हिः उपयामगृहीतोसीत्यादिव्याख्यातं मरुत्वतीयंगृह्णाति इंद्रमरुत्वःमरुद्भिः स
हितइंद्रोदेवता इतउत्तरंचनसृणमरुत्वाद्दृष्टभाइंद्रार्षमाकुमाहेंद्रात्रहेइंद्रमरुत्वमनुवसोरुः स

बुद्धोक्तं दसीति मरुत्वं हे मरुत्वत् मरुद्भिः सहित इहास्मदीये यज्ञे याहि पिव सोमं कथं पिवेत्तत्राह यथा
शार्याते अपिवः शार्यातो मानवः तस्यापत्यं शार्यातः शार्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचारेति श्रुतिः यथा
येन प्रकारेण शार्याते राजनि अपिवः पीतवानसि सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य त्वमंशुं किंच तव प्रणी
ति तव प्रणीत्या प्रणयनेन तव च सूरशर्मन् शर्मणि शरणे यज्ञगृहे आविवासंति विवासंति परिचर्य
या आभिमत्येनायस्थिताः त्वां परिचरंति कवयः क्रांतदर्शिनः सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः उपयाम इत्यादि
व्याख्यातं द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वंतं मरुद्भिः सहितं इंद्रं वृषभं वर्षितारं वाजयाने वर्द्धमा
नं अकवारिं अकुत्सितारिं शत्रवोपि यस्य अकुत्सिताः वृत्रादयः अथवा अकुत्सितदाने अथवा अकु
त्सिते ऐश्वर्ये दिव्यं द्युलोकजं शासं प्रशासनवंतं शासितारं वा विश्वासाहं सहतिरभिभवार्थः
स्वपमिच्युतस्य सर्वस्याभिभवितारं उग्रं उद्गूर्णवज्रं सहोदां बलस्य दातारं यमिंद्रं भृतमिंद्रमाजः तं
अवसे नूतनाय नवनाय अचिरंतनाय इह यज्ञगृहे हुवेम आह्वयामः उपयाम इत्यादि व्याख्यातं
तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा ग्रहं गृह्णाति उपयामगृहीतोसि मरुतां त्वा ओजसे गृह्णामीति शेषः ओज
इति बलनाम स्वकीयमोजो निधाय इंद्रं प्रति मरुत आयाताः ततोनेन गृहीतेन सबलायाताः तदेत
यजुर्वदति द्वितीयो मंत्रविकल्पः सजोषा इंद्र हे इंद्र यः त्वं सजोषाः समानजोषणः समानपात्र
भोजी तं त्वा ब्रवीमि सगणो मरुद्भिः सोमं पिव समानगणो मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिव वृत्रहा वृत्रस्य

हंताभविष्यामीतिशेषः हेशूरविक्रांतविद्वान्प्रतमर्थंसंजानान ततः त्वा सोमं मरुद्भिः सहजहिशत्रू
न्भिंधिशत्रून्हत्वाचमृधान् अपमृधोनुदस्व अपनुदस्वमृधः नुदप्रेरणे मृधः संग्रामान्हत्वाशत्रून्
येहतावशिष्टाः शत्रवः तान्संग्रामात्प्रेरयस्व अथाभयंकृणुहि विश्वतोनः अथानंतरमभयंकुरु
सर्वतोस्माकं उपयामगृहीतोसीत्यादिव्याख्यातं मरुत्वां इंद्र हेइंद्रयस्त्वंमरुत्वान् मरुद्गणयुक्तः वृषभः अभी
वर्षितापां अंतरिक्षेवस्थितः तंत्वाब्रवीमिरणायपिवसोमंरणेसंग्रामंकरिष्यामीतिपिबसोमं अनु
ष्वधं अनुपश्चात्स्वधामन्नंपुरोडाशधानामंथदधिपयस्यालक्षणंयस्यसततथोक्तः तं मदाय मदेहिस
न्तियोद्धाभवतींद्रः कथंपुनः पिब आसिंचस्वजठरेमध्वऊर्मिं अक्रूपणमासिंचस्व जठरेउदरेम
ध्वः मधुमयमित्यौपमिकंमाघ्येतेः मधुस्वादस्यसोमस्यऊर्मिं महांसंघातंविशिष्टस्यसोमपानस्य
मेवहत्कुहेत्वमाह त्वंराजासिप्रतिपत्सुतानां यतः त्वमेवराजाईश्वरोसिप्रतिपत्प्रभातिषुप्रतिदि
ष्टसुतानामभिषुतानांसोमानाम् किमुतचतद्दृश्यतेभिषुतानांत्वदर्थमेवसर्वास्वतिथिषुसोमाभि
षूयंतइत्यभिप्रायः छंदोगानामपिप्रतिपद्विद्यते तदभिप्रायेणैतत् उपयामगृहीतोसीत्यादिव्याख्यातम् महाँ इंद्रं
गृह्णाति महाँ२ इंद्रः त्रिष्टुम्माहेंद्री महान्प्रभावतइंद्रस्त्वापितृवन्नृमन्नृष्वदाहूयमानआगच्छति
आचर्षणिप्राः चर्षणयोमनुष्याः प्राप्रपूरणे आगत्यचर्षणीनांमनुष्याणांपूरयिताकामैः किंच उ
तद्विबर्हाः अपिद्वयोः स्थानयोः परिहृढोमध्यमेस्थानेउत्तमेचपरिहृढः परिहृढः प्रभुअग्निनः स

मं॰ऊ॰न
६४

64

होभिः अमितोऽमितमात्रः सहोभिः बलैः अप्राकोलिबलः यद्वा अनुपहिंसितः शत्रुबलैः अस्म
द्वीवाहृथे वीर्याय अस्मदर्शनोत्कः संवर्द्धने वीर्यायवीरकर्मणे यः इंद्रः सोऽस्मदीयैः कर्मभि
स्तूयमानः उरुप्रमाणतः पृथुस्त्वविस्तारेण सुकृतः शोभनकृताभिप्रायः भूतभूयात् उप
यामइत्यादिव्याख्यातं द्वितीयोमंत्रविकल्पः महान् इंद्रः गायत्रीमाहेंद्रीमहांतिद्रोयः सः ओ
जसा बलेन प्रभावसाधनेन पर्जन्योवृष्टिमानिवा यथा वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरपरिच्छिन्न
स्त्वपवमानः सा संख्यातः महाभाग्येनस्तोमैः स्तूयमानोवत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य
वावृधे वर्द्धते उदुत्यंतिकः उत्पन्नंसूर्यंजातवेदसं जातप्रज्ञानंदेवंदातारं घुस्यान्तं) उपयामइत्या
दिसमानं दाक्षिणात्रिजुहोति उदुत्यं सौरीगायत्री उदित्ययमुपसर्गो वहतीत्यनेनसंबध्यते
उदुहंतिकः उत्पन्नंसूर्यंजातवेदसं जातप्रज्ञानंदेवंदातारं घुस्थानंवा केतवोरश्मयः किमर्थ
मर्थमुद्वहंति दृशे दर्शनाय विश्वाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थी विश्वस्यजगतः द्वितीयंजुहोति चित्रंदेवता
सौरात्रिष्टुप् सूर्यश्चात्रपरापररूपेणावस्थितः स्तूयते चित्रंदेवानामुदगादनीकं उदयकाला
दारभ्यतावदपररूपेणस्तूयते चित्रमितिक्रियाविशेषणं यः चित्रमाश्चर्यभूतमुदगमत् आश्च
र्यहियः स्वकीयेनज्योतिषाशार्वरंतमोपहत्यान्येषांचज्योतिषां ज्योतिरादयोजह्वति यद्वाचायनी
यप्रजनीयउदगमत् देवानामनीकमित्यनयोपदयोः संबंधः देवानांरश्मीनामनीकंमुखं य

त्वचक्षुर्मित्रस्य चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते यश्च
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं यश्च उदयसमनन्तरमेव आप्राः आपूरितो ऽप्राः पूरितवान् स्वकीयेन प्र
काशेन द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च अथ सन्नानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायाणि व्यसकलिंगान्यत्र
याद्यदानीय रूपेणेत्याति। स सूर्य आत्मा पुरुषाभिप्रायमेतत् जगतो जंगमस्य च तस्थुषश्च स्थाव
रस्य चेत्यर्थः तथा च श्रुतिः यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिः तद्ब्रह्म सूर्याद्वैत
मनेन मन्त्रेणानुध्यायते सः सूर्य आत्मत्वेनोपास्यः एवं तावदधियज्ञं गतो ऽप्ययं मन्त्रो ऽधिदैवमाध्या
त्मं तु वक्ष्यति यो ऽसावादित्ये पुरुष इत्यादिना ॥ आग्नीध्रे जुहोति अग्ने नयेत्यनया आग्नीध्रीयेऽग्नि
काम्यमित्रो च तस्यामेतया यजुरन्ताः स्वाहाकारेण आग्रयणशालायां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणाः
स्थिताः दक्षिणाः रूपेण वो रूपमभ्यागां अग्रयेव शवस्यात्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाणि
आददिरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपातिष्ठन्त तत्तस्येव रूपेराजगम्। एतन्निदानमस्य मन्त्रस्य रू
पेण रूपेणास्माकं वः युष्मत्सम्बन्धि रूपमभ्यागां अभ्यागतः सर्वो हि स्वरूपमागच्छतीति भावः अभि
प्रायः किंच तुथो वो विश्ववेदा विभजतु तुथो ब्रह्मा प्रजापतिर्वः युष्मान् विश्ववेदाः सर्वज्ञो वि
भजतु यथार्हं स्वस्वाभिमतं विभागं करोतु इयं चेतज्ज्ञानानाऋतस्य यज्ञस्य प्रस्तुतस्य यथामार्गेण
प्रेत प्रगच्छत न च द्रदक्षिणाः चंद्रं स्ववर्णं यजमानस्य हस्तगतं हितीयं यथा सा नाग्रं इह हितीयदक्षि

णा इति आग्नेयं दक्षिणा इत्युक्ताः शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः सदो गच्छन्ति विश्व:
पश्यन्त्वन्तरिक्षमिति दक्षिणोच्यते विपश्यन्त्वित्यादक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमा
र्गं विपश्यन्ति च वि अन्तरिक्षं लोकं पितृयानमार्गं विपश्येतेत्यर्थः मधुमद्भृष्ट सप्त उत्तमो याख्यातः अ
स्य सदसि स्थितान्ब्राह्मणान्प्रेक्षते यतस्त्वं सदस्यः दक्षिणोच्यते यतोऽप्रयत्ने तथाभूतं प्रयत्नमा
तिष्ठ यथा सदस्यः ऋत्विग्भिरतिरिच्यते आग्नीध्रं गच्छति ब्राह्मणमद्य अस्मिन्दिने विदेय पितृमन्तं
अनुशिष्टेन पित्रा जातं नहि कश्चिद्विना पित्रा जायते पैतृमत्यं यस्य पितामहः प्रभृतयोऽपि विश्रुताः
अविद्याः स एवमुच्यते ऋषिमार्षेयं ऋषिर्मन्त्राणां व्याख्याता आर्षेयो जातस्तथा वरैश्च जातः सुधातु
दक्षिणं शोभनं धातुः सुवर्णं तद्दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणः सुवर्णं आग्नीध्रे दीयते दक्षिणां द
दाति । अस्मद्राता राद्दाने हेदक्षिणाः अस्माभिर्दत्ताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत देवान्प्रतिगच्छत ततो
नेत्तरं यज्ञफलं साधयत प्रदातारमाविशत प्रकर्षेण दातारं आविशत प्रकर्षेण दातारं यजमा
नं इत उत्तरं पञ्च प्रतिग्रहणमन्त्राः हिरण्यं प्रतिगृह्णाति अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु अग्निरपा
पत्त्राय मह्यं हिरण्यं त्वा वरुणो ददातु वरुणो न हि हिरण्यमग्नये दत्तं पूर्वं मतस्तेनैवात्मना गृह्णा
नो न भविष्यामीति देवतादेशः सोऽमृतत्वमशीय सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानो अमृतत्वं व्याप्नुया
आयुर्दात्रे एधि आयुष्मान्दाता भवतु मयो मह्यं प्रतिगृहीत्रे मयः सुखं एधि भव मह्यं प्रतिग्र

हीत्रे गां प्रतिगृह्णाति रुद्रायत्वारुद्रदैवतायमह्यंदेहिगोः त्वांवरुणोददात् सोहमनेनविधानेनगृह्णानो
ऽमृतत्वमश्यां प्राणोदात्रेएधि प्राणन्तूपंभदात्रेभव वयोमह्यंप्रतिग्रहीत्रेऽवयोत्रपश्चर्वीभ
वमह्यंप्रतिगृहीत्रे वासोगृह्णाति बृहस्पतयेत्वा बृहस्पतिदैवतायमह्यंत्वांवरुणोददात्
सोहमनेनविधानेनगृह्णानोऽमृतत्वमश्यां त्वक्दात्रेऽएधिभव मयः सुखंभवमह्यंप्रति
गृहीत्रेअश्वंप्रतिगृह्णाति यमायत्वायमदैवतायमह्यंत्वांवरुणोददात् सोहंयमदैवताय
नः सत्प्रतिगृह्णानोऽमृतत्वमश्यां हयोग्रसः दात्रेभव वयोन्नपश्चर्वीभवमह्यंप्रतिग्र
हीत्रे अथयदन्यद्ददाति तदनेनप्रतिगृह्णाति कोदात् कः पुरुषः अदात् एकः प्रश्नः कस्मै
पुरुषायअदात् दत्तवान्द्वितीयः प्रश्नः कामोदात् कामायादात् द्वौप्रतिप्रश्नौयथासंख्ये
एवंचेत्कामएवदाताकामः प्रतीगृहीताच अतोब्रवीमि हेकामएतद्वस्तुतेतवत्वमेवके
नचित्प्रयोजनेनददासित्वमेवकेनचित्प्रयोजनेनप्रतिगृह्णासीति ॥ उव्वटकृतेमंत्रभाष्ये
सप्तमोध्यायः ७ ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटात्मजस्तुनाना मंत्रभाष्यमिदंकृतंपदवाक्यैः सु
निश्चितैः आदित्यग्रहंसमस्तंवोत्सर्ग्यप्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेणद्रोणकलशात् उपयामगृहीतोसी
तिगृहीत्वादित्यदेवत्यानन्जुहोति सर्वेतेमंत्राः उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः त्वागृह्णामी
तिशेषः आदित्यस्थालीपात्रेणापिदधाति विष्णोउरुगायएष विष्णो उरुगमनाय एषते

मे॰त्र
भा॰
६६

66

तवसोमः समर्पितः तंगोपायगोपायन सहतंचत्वांमादभ्रुध्रुः रक्षांसि दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा
आदित्यग्रहंगृह्णाति कदाचनस्ताखोतोयंमंत्रोयस्मादैंद्रद्वयोरस्यविशेषः इहत्वादित्य
देवतायजुरन्यआदित्येभ्यस्त्वेतियजुः द्वितीयंगृह्णाति कदाचनहृहतीआदित्यदेवता
यजुरन्यत् आदित्येभ्यस्त्वेतियजुः कदाशब्दः कालवचनः नचेतिनिपातः पुनरर्थेपु
क्तेतिः प्रमादार्थः हेभगवन्नादित्यकस्मिंश्चित्कालेपुनः प्रमाद्यसि उदयनापपाकस्यका
शारीनस्थनुयंशाश्माणिपुर्द्ववंनकदाचिदित्यभिप्रायः एवंकाकुगतेनविशेषणेन
व्याख्येयं अथवाकदाचनेतिवलिकौलीमेतन्यदहृयंव्याख्येयं यत्रकदाचिदपीमने
नाथ्यवतंचकारगर्भंसविनुनिधाने अस्याभामंचकारेनागर्भनिधानीमितियथाया
स्केनदर्शितं नकादाचित्प्रमाद्यसिस्वकीयंकर्मप्रभेचनितनरांयाासिदेवमनुष्यसवर्षि ऽगोपायसि
नीजनानीनरीयेत्यविभक्तिकोनिर्देशः तुरीयंचआदित्यसवनं नवरुद्रियंचवीर्येनवे
वस्त्रानस्या आस्थितंअमरतममनष्ठरंविज्ञानानंदस्यभावादिविपुलोकेआदित्यमण्डलं
लानस्यतत्त्कं पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीति एवंपरापररूपेणास्मा
स्वादित्यः स्तुतः आदित्येभ्यस्त्वागृह्णामीतिशेषः दृश्यप्रीणातियज्ञोदेवानांमिष्ट
यजुरंतादित्यदेवस्याआदित्येभ्यस्त्वेतियजुः यस्मादयज्ञोदेवतानामादिमानोस्त्वत्सव

कं जुषतेति तस्माद्धेतोः हे आदित्यासः आदित्या एव आदित्यासः आज्जसेरसुक् भवतामस्मद्यज्ञस्य
उरुक्षवेन त्वचोः स्थैरात्मन्यो छांदसः मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकं किंच आवो वी
वीस्तु मनोर्वहत्यात् आहुत भवत वः युष्मत्संबंधिनी सुमतिः अर्वाचीच अस्मदभि मुखी चास्तु
हे मित्रावरिवो वित्तरासत् अंहः पापकारी विच्छेदोपि अंहः हो पि पापकारिणो पि यास्तु मतिः
वरिवो वित्तरा वरिव इति धननाम अतिशयेन धनस्य लब्ध्री असत् भवतु सास्तु मतिः अस्मदभि
मुखी अवहत्यादिति संबंधः उपोषु सवने न ग्रहे मित्र यति विवस्वानादित्य नमासिविवासय
नीति विवस्वानादित्य उच्यते हे विवस्वन्नादित्य एषते सोमपीथः एतत्तव सोमपानं तस्मिन्न
स्त्वमदस्मै रक्षिं कुरु तत् हिंकरुत्तिय मा सिंचन सोमं अवेदयति पत्नी अदस्मै नरः जगती
आशीर्यजमानपत्नी विषया अदिति सप्तनाम सुपठितं अहृयानं अहृयानानं कुरुत नेम
नर्थकाउपसर्जनाभवन्नीति न कारोनर्थकः अस्नाऊहत असेव वचसे हे नरः ऋत्विक् यजमा
नाः यत्किमिमतमाह आशीर्हा आशिषो दातारः दंपती पत्नी यजमानो वामवतत्तेनीयं अ
श्रुतो वामृतो यत्नफलं किंच इस्वेव श्रमा मृतो जायते इति हितापि अश शब्देनोच्यते इत्यतः श्रमा
निति विशेष्यते किंच विंदते वसु लभते धनं अर्थो मधम अथो स्मेतो छंदसि समानार्थो अस्थाने

नरंविश्वाहा सर्वदाअरयः रयोरितिश्रमितिपापनामनीभवतः अपापः सन्‌पथते पथहृथोवर्द्धतेगृ
हएवावस्थितः ॥ सावित्रंगृह्णाति वाममद्यसावित्रीत्रिष्टुप्‌हेसवितः वामयत्तनीयं अद्यअस्मि
न्दिवसेसाविरितिमंवधः वाममुश्वः वामंचउपाशंसनीयंकालेसावीः श्वउपाशंसनीयः काल
इतिहिपास्कआह किंच वक्तनोऽन्नेनदिवेदिवेवाममस्मभ्यंसावीः अहस्यहनिवामंअस्माकं
प्रसूयाः किंच वामस्यहिक्षयस्यदेवभूरेः नयसोहोतिवासवचनस्याग्रुदात्तत्वात्‌ नयोनि
वामइतिहिपाणिनिराशुनत्वंस्मरति वामस्यचनिवासस्यदेवदानादिगुणयुक्तभूरेः व
हूनोयतप्रसस्यदातामभवेतिशेषः अयायियायीरितिकर्मनामअनेनसोमाख्येनकर्म
णावामभाजः अभिलषितभाजिनोवयंसंभवेम उपयामगृहीतोसि सावित्रोसिसवित
देवत्वोसि चनोधाअसिचनोधाअसि चनइत्यन्ननाम अभ्यासेभूयांसमर्थंमन्यते अतिशयेनचा
न्नस्यधारयितासि अतः चनोऽन्नंमयिधेहि स्थापयकिंच जिन्वयज्ञंजिन्वतिः प्रीतिकर्मात
र्पययज्ञं तर्पयचयज्ञपतिंयजमानंमगाययज्ञफलाय देवायसवित्रेत्वागृह्णामीतिशेषः ॥
वैश्वदेवंगृह्णाति उपयामगृहीतोसीतिव्याख्यातं सुशर्मासि स्वाङ्क्रयासि सुप्रतिष्ठानः शो
भनाप्रतिष्ठाअस्येतिसुप्रतिष्ठानामहत्साधनसंपन्नः शर्मणावैसुशर्मासुप्रतिष्ठानइतिश्रुतेः

प्राणहेतुत्वात्प्राण इत्युच्यते अग्नं हि ग्रहोत्वं च प्राणहेतुः यस्मात्त्वं सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानस्तस्मा
द्बृहदुक्षाय महो सेवनाय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हसीति शेषः नम इत्य
न्ननामसु पठितं प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष इति श्रुतिः विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातं पात्नीवतं
गृह्णाति उपयामगृहीतोसि इति व्याख्यातं बृहस्पतिसुतस्य ब्राह्मणेभ्य उक्तात्तस्य हे देव सोम
नेतवदिन्दो इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य सतो ग्रहानन्यानुपोष्य प्रसतीन् ॥
ऋध्यासं समर्द्धयेयं प्रचरणीसंस्रवशेषेण आग्नीध्रीणाति अहं परस्तात् त्रिष्टुप् प्रजापतिरूपेणात्मा
न पश्यन्नाग्नीध्रीणाति अहं परस्तादस्य जगतः अहं चावस्तात् यदन्तरिक्षं तदु मे तत् देव मे पिता माता
भूतं भूतं च अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श पुरस्तादवस्ताच्च पश्यामि सूर्यस्य परस्तात् मम शिर इ
त्यभिप्रायः यच्च देवानां परमं गुहा तदप्यहमेव ॥ जुहोति अग्नाइ पत्नीवन् पत्नोपगृह्यस्यहूरा
हूतः पूर्वस्यार्धस्योदुम्बरस्येनाविति [illegible] इति निरुक्तेः हे अग्ने पत्नीसंयुक्त सजूर्देवेन त्वष्ट्रा
समानप्रीतिः देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा पत्नी उद्गातारमवेक्षते प्रजापतिः यः स प्रजापतिः वृ
षा च रेतसः सेक्ता रपितासि स्वभावतः एवं तत्त्वां ब्रवीमि रेतो मयि धेहि स्यामपत्यप्रजापतेस्तव
हृतः सेक्तः रेतोधसः रेतसो धारयितुः स्वभूतं रेतो धारेतसो धारयितारं त्वष्टुस्त्वत्प्रसादे
यसामन्त्रेण हारियोजनं गृह्णाति उपयामगृहीतोसि हरिरसि हरितवर्णोसि हरिः सोमो हरि

नवर्णइति हारियोजनः इंद्राग्नोहरियायत्रप्रजेमे इतिहारियोजनः हरियोजनएवहरियोजनः
स्वार्थेनद्धितः ऋकामेवेहरीइतिश्रुतिपदः हरिभ्यांत्वागृह्णामीतिशेषः धानाश्रावपतिहर्यो
र्हीनास्य: हरितवर्णायोर्धानाभवथ यूयंसोमेनचसहितांइंद्रायभवथ श्रामभवतः यस्तेश्वसनिः
यस्तवश्वस्थानसनोतिसंभजनेभक्तः यश्चगाः सनोति संभजनोभक्तः तस्यतवसंवेधिनः इष्टयजुषः
इष्टानिहियजूंषिभवंति स्तुतस्तोमस्यश्रस्मिन्नवसरेस्कृताः स्तोमाभवंतिशस्तोक्थस्य शस्तानिभ
वंति उपहूतस्यश्रभ्यनुज्ञातस्यउपहूतोभ्यनुज्ञातोभक्षयामि॥ शाकलाधानं देवकृतस्य देव
विषयकृतस्यएनसः पापस्य श्रवयजनं श्रवहर्वांवाजिनशिनेवर्तते नाशनेभवति पितृविष
येकृतस्यपापस्यनाशनंभवति मनुष्यविषमेकृतस्यपापस्यश्रात्मनिंदादेःनाशासनमसि एन
स २ यावन्तिपापानितेषांसर्वेषांनाशनमसि यच्चान्यदप्यहंपापंविदन्चकारकृतावान् यच्चावि
द्वान् श्रज्ञानानस्तस्यसर्वस्यनाशनमसि॥ चमसानभिमृशंति संवर्च्चसेतिव्याख्यातं समिष्टय
जूंषिजुहोति समिद्रणाइत्याद्याषट्त्रिष्टुभः तत्रत्रिभिर्यजमानमाप्याययतित्रिभिर्देवताविसृज
ति॰समिद्रणः ऐंद्री समित्ययमुपसर्गः तेषीत्यनेनक्रियापदेनसंबध्यते हेभगवन्निंद्रासंनेषिम
नमय नः श्रस्मान् मनसासंगममसिच गोभिर्वाविभिर्गवादिभिकृपशुभिः संगमयसिच सूरि
भिः पण्डितैः हेमंघवन्संगमयसिच स्वस्याश्रविनाशेनस्वस्तीतिविनाशामामसंगमयसिब्रह्मणा

देकृतं देवैर्दैवत्रयीलक्षणं तदेवस्पष्टयति यदस्तियन्निमित्तमर्थः संगमयसि च देवानां समतौ
तृतीयाविपत्तिर्णाम शोभनयामत्या यज्ञियाना यज्ञसंपादिना यत्नमस्मानेव सर्वैर्मनः प्रभृतिभिः
संगमयसि तस्मै तवैतद्धविः स्वाकृतमस्त्विति शेषः सर्वज्ञमापयसा वाग्याम्यां तथा तारातिः षड्देव
ता अस्माद्विधानासविताप्रजापतिः अग्निः त्वष्टाविष्णुपतेषड्दि विनिधिर्या देवाः इदं समिष्टय
जुर्लक्षणं रातिर्हविर्दाने जुषन्त सेवन्तां जुषित्वा च प्रजया संरराणाः यजमानं संवर्धयित्वा प्रजया संरम
माणाः यजमानाय एतद्द्रविणं धनं दधातेति प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः दध
तु स्थापयत एवं तावदस्य मन्त्रस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति हे सुगाः देवाः सुगमनीयानि वो
युष्माकं सदनानि स्थानानि अकर्म कृतवन्तो वयं ये इममाजग्म आजग्मुरागताः सवनमिदं
जुषाणाः यज्ञमिमं मवेमानाः अथेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे भरमाणा वहमाना हवींषि येन रथि
मस्ते रथे सुभरमाणा हवींषि येन अरथिनस्ते स्कन्धावसक्तानि हवींषि बिभ्रमाणाः हे देव देवात
तान्स्वरय अनुप्रस्थापादिभिः स्वस्वकीये सधस्थे सह स्थाने गृहे किमन्यत्प्रेरयति चेदत आह ये
ये मा त्रिवांसः पप्रस्तोरंग शं च पपिवांसश्च सोमं विश्वे सर्वे ते इदानीं परिसमाप्ते यज्ञे अस्मे वसूनि
स्वराति हतानु अनुलक्षणे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अस्त्वप्राणं वातमन्वातिष्ठत घर्मं चा
दित्यमन्वातिष्ठत स्वर्लोकमन्वातिष्ठत यस्य यत्र गृहा इत्यभिप्रायः वयं हि त्वा अग्निं वसज

वहमानानस्मत्प्रयन्तं वसवाव स्तु निन्दतास्मासु धनं हे सर्वे देवाः सवितारः वसूतिधा नातिमां वाह [illegible]
अतो हे नमवन्तो वर्यस्तत्त्वा वहन्तस्त [illegible] तवान सि उशतः कामयमानान् हे देव देवा तत्ताप्रेरयन्ता [illegible]

प्रज्या हि [illegible]

मं·भा·
६४
69

ति यं यं त्वा प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्यमाणो यज्ञे यस्मिन्देवे अग्रे होतारं अद्य वृणीमहि कृतवन्तः इह मंत्रैरग्
निर्देवो देवेभ्यो होतेति त्वं च हूतः सन् ऋधगयाः ऋध्नोतेः एवं पदं यजतेः कृतं ऋधक् ऋध्यं यथा तथा
त्तीः समर्द्धयन्निष्टवानसि किंच ऋधग्युताशमिष्ठाः उत अपि च ऋध्नुवन्नेव यज्ञं प्रायश्चित्तं श
मितवानसि इदानीं प्रजानन्यज्ञपरिसमाप्तिं गृहन्नुपयाहि विद्वान् जानानः स्वमधिकारं दे
वा गातुविद इति व्याख्यातं यज्ञं अवसृजति यज्ञ यज्ञं गच्छ हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ नहि त्वत्तोः
न्यदसि सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः यज्ञपतिं यजमानं गच्छ ॥ स्वां च योनिं गच्छ इदमेव नो
हि यज्ञस्य स्वा योनिः एष ते यज्ञः अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः हे यज्ञपते सहसू
क्तवाकः सांगः सर्ववीरः सर्वैर्वीरैः रूपेतः सोमः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तं च
जुषस्व सेवस्व कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति मा हिर्भूर्व्याख्यातं वाचयति उरुं॰ द्विवारु
णी त्रिष्टुप् एकं तावत् उरुं विस्तीर्णं हि प्रतिशायेन राजा वरुणः सोऽवभृथाय चकार कृतवान्
सूर्याय बहुशश्चैव तत्र्थी सूर्यस्य पंथां पंथानं अन्वेतवा उ अन्वेतुमागमनाय अपरं अपदे पा
दा प्रतिधातवे कः यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन नोपलभ्यते तस्मिन्नपदे पथि अंतरिक्षे लोकि
पादा पादानां षष्ठी बहुवचनस्थाने आकारः प्रतिधातवे प्रतिनिधानाय अकः कृतवानाल
वनमिति शेषः सूर्यस्यैव उत अपवक्ता हृदयाविधश्चित् उत अपि च अपवक्ता अपवदिता

६४

आहेत्याह. दयाविपश्चित् विद्वान्ः यर्थेहृदयं यो विध्यति मर्माणि छुच्चार्यो ब्रह्मार्ण्णापि सन्ः तस्याप्यर्थ
वदिता किमुतान्येषामयुक्तकारिणामिति यक्ष्मत्यभूतो वरुणः सोमभृत्यायनीर्थं ददातिति शेषः अ
पोचक्रमर्ध्वमन्वाचयति नमो वरुणायेत नमोस्तु वरुणाय अभिष्ठितः आक्रान्तः वरुणस्य पाशेनातः
स्तवेथनाय समिधंआस्याभिजुहोति अग्नेर नीकं आग्नेयी त्रिष्टुप् अग्नेरनीकमिति परोक्ष
लिंग दमेदमे समिधं यक्ष्याग्ने प्रत्यक्षं लिंगमेवास्मिन्वाक्ये अतएवं व्याख्यायते यस्मात्वामग्नेः
सतः अनीकं मुखं अपउदकं आविवेश प्रविष्टं अपान्नपात्सज्ञकं प्रतिरक्षन् असुर्यं असुरस
त्वमायादिकं सत्वमिदानीं दमेदमे दम इति गृहनाम यज्ञगृहे २ अश्वमेथविषयावीप्सा नहि
नानावमस्थाग्न्यहातिभवन्ति समिधं यक्षि यजतिः संगतिकरणार्थः समिधं संगतां कुरु आ
त्मसात्कुरु तेनानेन तरंहुतं प्रतितेनवजिकान्वालामुच्चरन्मोत् उच्चरन्तुसमिधः सकाशात् ॥
अजीषकुंभंसस्ता वपति समुद्रेते सौमी विराट् नमो वाके विधेम यदित्ययं निपातो हृदय शब्दे
नसहसंबध्यते समानलिंगत्वात् हृदे सोम यत् हृदयं समुद्रे समुद्रनेतेन वचना प्रत्युक्तः अवो
स्वयन्तर्वर्त्तते तत्रत्वागमयामि तत्रस्यं चत्वां संविशन्तु ओषधीः उत अपिच आपः किंच यत्र
स्थ चस्वक्कोकोशोभनवचनोच्चारणे नमोवाकेन नमस्कारवचनेच विधेम विधिमिति स्थापना
र्थः हे यज्ञपते सोम विसृज्यापतिष्ठते देवी रापः पत्निर्वा हरतीवा अपो च सोमस्य च संगतिव

इति हे देव्य आपः एष सोमो वः युष्माकं गर्भो वर्त्तते तं सुप्रीतं साधु तर्प्पितं सुभृतं सुष्ठु इष्टं विभृतय
पपत हे देव सोम एष ते लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः शं च वक्ष्व शं सुखं मम स्मान्यतिवह प्रापय
परिवक्ष्व अस्मत्तः सर्वा आर्त्तीः तस्मिन्नः शं वैधि सर्वाभ्य अनु आर्त्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः मन्त्र
यति अवभृथव्याख्यातं समिधमादधाति हे देवानां देवीभूतानां अस्माकं समिंधनं त्वं भवसि ॥ इत
उत्तरमनुवध्याया यदि गर्भिणी स्यात् तत्र प्रायश्चित्तिरुच्यते आतिष्ठते तस्मात् प्राकृतिरुक्ष्यमाणं
गर्भमभिमंत्रयते अवसानामहापंक्तिः एजतु दशमास्यः एजतु चलतु एजत्कं एवं दशमासस्का
लावच्छिन्न एव गर्भो जरायुणा सह जरायुर्गर्भवेष्टनं कथं चलतु इत्यत्र उपमया दर्शयति यथा
यं वायुरेजति यथा च समुद्र उच्छलति पतो हिमवदाचलतो एवमयं दशमास्यः तदेतद् दशमा
स्यं सं तत्र बलेनैव यजुषा दशमास्यं करोतीति श्रुतिः अस्य तस्य सतिरतेरूपं स्रवणेन वा स्रवसतस्त्रव
त्ववाजरायुणा सह गर्भवेष्टनेन सह अवदानान्यनुजुहोति यस्यै ते यज्ञियः अनुष्टुप् वशो च्य
ते यस्यास्ते न वयज्ञियो गर्भः यज्ञार्हो गर्भः यस्याश्चत वयोनिर्हिरण्ययी हिरण्मयी क्रियते व
ल्लेणाय जुषा तां त्वा गर्भेण सगमयामि यस्य च गर्भस्य अंगानि अकृता अकृतानि अनवखण्डिता
नि जक्करैः छेदसीतिरादेशः तं गर्भं मात्रा अनुवंध्यालक्षणया सं अजिगमं संगमयामि अध
यो रतु होममेवं जुहोति गर्भस्रूयते इंदुं सं स्रवणेन पुरदस्मा महिमानं महाभागं पश्वानेज अ

जनेर्वृष्टिकरणार्थस्यैतद्रूपं व्यक्तीकरोतिधीरः मेधावी इत्थंभूतं महिमानमात्मानं जयीरोयेनैक
पदींद्विपदींचतुष्पदीमष्टापदीमपिचसामगणयित्वाद्भुतत्रूपेण भुवनानिभूतजातानि आनुप्र
वेनांसमागमयंत यथानेवृद्धिरेवंभूतानांभविष्यतीत्यभिप्रायंकण्वप्रियेवसाचत्वष्पदीसती
एकपद्यादिभिर्भेदैरुच्यते अवक्तव्यभूयतइतिक्रमः वसयापकपदी वपयाऽग्रेगेस्त्राद्विपदीउपप
दहोमेस्त्रत्रिपदीचतुष्पदीपत्नीसंयाजेस्त्रत्तभिर्वापादेरष्टापदीत्तगर्भसंवेयिभिः यादेःजुहो
ति मरुतोयस्य मारुतीगायत्रीहेमरुतः यस्यहतेनिवासे गृहेह्वयोनिवास इत्याद्युदात्तः
पाथवापातेक्षापोरुक्क पिवथ पानादीन्कुरुथ हेदेवोविमहसः द्युलोकस्यविमहइतारः
पूजयितारः सस्तुगोपातमोजनः सस्तुसुप्रतमोयजमानजनः युष्मत्प्राणानांनभयमस्तीत्य
भिप्रायः अगारैरभिसमूहयति मही द्यौः द्यावापृथिव्यौगायत्रीमहतीद्यौः पृथिवीचनः
अस्माकं इमंयज्ञमिमिक्षतां मिहसेवने सिंचतं सेसैर्भोगैः पिपृतानः प्रीणयितांचनः अ
स्मा~~कंइमंयज्ञमिमिक्षतां~~न्भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः॥ समाप्तोग्निष्टोमः
अथषोडशी अग्रेपवस्वेत्यततस्मात्ताक आतिष्ठतिस्त्वरोहो ऽनुष्टुभः आतिष्ठस्वइतिष्ठअ
रोह हेहत्रहन् वृत्रस्यहंतः रथंयुक्ताअश्वौतेनवक्रलक्षणत्रयीलक्षणेनइंद्रागच्छेत्यादिना
हरीहरितवर्णावश्वौमेहियाकानांनीदपक्षत्यपावावयोर्नियोजनकालइतिमत्स्य

कृ॰ मं॰भा
७१

मानोस्वयमेवात्मानंरथेनियुंनाति अतएवमाह युक्तावेब्रह्मणोहरीइति अथेदानींरथारूढस्यार्
वीचीनमस्मदभिमुखंसत्सायुतंतेयमनः हेइंद्र ग्रावासोमाभिषवकारीकृणोतुकरोतुवग्नुना
वग्नुरितिवाङ्नामसुपठितंसोमाभिषवध्वनिनाउपयामगृहीतोसींद्रायत्वाषोडशिनेगृह्णामि
एषतेयोनिरिंद्रायत्वाषोडशिने अथद्वितीयोग्रहणमंत्रः युक्ष्वाहिकेशिन र योगोयुङ्. त्वकेशिनो
बहुलंवकेशौहरीहरितवर्णावश्वौ वृषणौवर्षितारौसेक्तारौतरुणौकक्ष्याप्रा अश्वस्यमन्ता
हरज्जुः प्रापूरणेः कक्ष्याप्रपूरयतस्तौएवमुच्यते तौयुक्तौरथेतमास्थायअथानंतरमेवनःअ
स्माकंहेइंद्रसोमपमनपीलगिरामुपश्रुतिंचरास्तुतिलक्षणागिरवाचमुपश्रुत्यचरागच्छास्म
न्गृहं मुपयामगृहीतोसीत्यादिसमानंतृतीयोमंत्रविकल्पः इंद्रमिद्धरीइत्यनुष्टुप्एवार्थे इंद्रमेवहरि
तवर्णावश्वौवहतःप्रापयतः अत्रवाक्सामैवेहरीइतिश्रुतेर्द्विर्वचनान्तहरिशब्दस्यऋक्साम
वाचकत्वात् हरितवर्णावश्वाविंद्रमेववहतइतिव्याख्यानंनघटते हरितवर्णयोरश्वयोःस
र्वत्रसुलभत्वात्इंद्राश्वयोर्हरितवर्णत्वमप्रसिद्धमयूररोमभिः पृषतीअभूतामित्यादिश्रुति
दर्शनात्पशवोवैदेवानांछंदांसीत्यादिश्रुति पर्यालोचनयानानावर्णत्वंछंदोमयत्वंऋक्सामे
एवेंद्रंवहतइतियुक्तंननुहरितवर्णावश्वौ कथंभूतमिंद्रंअप्रतिधृष्टशवसन्नप्रतिधर्षि
यितंशक्यंतेयावोबलंयस्य सअप्रतिधृष्टशवाःतंअप्रतिधृष्टशवसं कवहतइत्यतआह

७१

ऋषिणांवशिष्ठप्रभृतीनांस्तुतीः उपसमीपेयत्तंचमानुषाणांयजमानानां उपसमीपेवहत
इतिवर्त्तते उपयामइत्यादिव्याख्यानंसमानं॥ षोडशीग्रहमुपतिष्ठते यस्मान्नजातः त्रिष्टु
प्षोडशीपरब्रह्मस्वरूपेणस्तूयते यस्मादन्यःपरउत्कृष्टोजातोदेवोनास्तिनविद्यतेयःइं
न्द्रायस्यआविवेशआविशतिभुवनानिभूतजातानि विश्वाविश्वानिसर्वाणि अन्तर्यामिरू
पेणतथाचश्रुतिः यःसर्वेषुभूतेषुतिष्ठन्निति यश्चप्रजापतिर्भवति प्रजयासंरराणः
संरममाणःत्रीणिज्योतींषिअग्निवायुसूर्यलक्षणानिसचतेसेवतेपरमात्मस्व
रूपेणसोयंषोडशीग्रहः ऋषेर्दृष्टार्थसम्प्रीतिर्भवत्याव्याख्यानसंयुक्ता षोडशिनंचभक्षयति
इंद्रश्चसम्राट् त्रिष्टुप्यजुरन्तासहस्राणेनेतियजुः इंद्रावरुणौदेवताषोडशिनःग्रहोवा
इंद्रश्चसम्राट् योवाजपेययाजी वरुणश्चकारश्चकारोसमुच्चयार्थो योराजायःराजसूय
याजी राजावैराजसूयेनेष्ट्वाभवतिसम्राड्वाजपेयेनेतिश्रुतिः तौइंद्रावरुणौतेतवषोड
शीग्रहस्यभक्षंचक्रतुः कृतवन्तौअग्रेप्रथममेतमिमंसभक्षेणसहसंबन्धः तयोर्भक्षमनु
कुर्वन्नहंभक्षयामिमदीयेमचभक्षेण वाग्देवीजुषाणासेवमानासोमस्यतृप्यतुसह
प्राणेन प्रप्याततयालालानुरोहवालितोमायज्ञः अग्नीन्द्रसूर्यदेवत्याः अग्नेपवस्वहेभगव
नग्नेपवस्वपवतिः प्रवर्त्तयेतिर्माविनतपर्थः पवस्वप्रवर्त्तयस्वयंत्वंस्वपाःसुकर्मा॥

म॰भा

अपहतिकर्म्मनामसुपठितं अग्नेः अस्मासु वर्च्चः ॥ ब्रह्मवर्च्चसं सुवीर्यं शोभनं वीर्यं दधद्धारयिम
यि पोषं दधत् धारयन् स्थापयन् रयिं धनं मयि पोषं पुष्टिं च प्रजां यच्छेति संबंधः उपयामगृही
तोसि अग्नये त्वा वर्च्चसे ग्राह्य त्वामिति भवेन्मंत्रः अग्ने वर्च्चस्विन्ने हे अग्ने वर्चस्विन् ब्रह्मवर्च्चससंयु
क्त यथा त्वं देवेष्वसि वर्च्चस्व्युक्तः एवमहं मनुष्येषु भूयासं भवेयं भूतमित्यस्मिन्मंत्रे वर्च्चःश
ब्दो ब्रह्मवर्च्चसपर्यायो दर्शितः श्रुत्या तथैव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्च्चसी स्यादिति अतोस्मिन्म
न्त्रे वर्च्चः शब्दो ब्रह्मवर्च्चसपर्यायो वर्णितः उत्तिष्ठन्नोजसा मानकृत्स्नेगाउत्तिष्ठन् ओजसा
बलेन सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः शिप्रे हनू नासिके वा हवेष्टकेपने अनिपानोद्धयानत्वा
सिके कंपितवानसि किं तद्धंधयत्पीत्वा अवेपयः इत्यत आह सोमं हे भगवन्निंद्र चमूसुतं अ
भिषवणं चर्म्म च मृशाहेनोच्यते अभिषवणचर्म्मणि अभिषुतं सोमं पीत्वा अवेपय इति संबंधः
उपयामगृहीतोसि इंद्राय त्वौजस एष ते योनिः इंद्राय त्वौजसे प्रगुणं ग्रहं भरयामि हे इंद्र
ओजिष्ठ अतिशयेन ओजस्वी युक्तो यथा ओजिष्ठः त्वं देवेष्वसि एवमोजिष्ठोहं मनुष्येषु भू
यासं अदृश्रमस्य केतवः रश्मिरूपे व्राणे अस्य कर्म्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थानेल्कार
सन्न्रूपं अदृश्रमिति दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञात कृतत्वात्केतवो रश्मयः केतुरिति प्रज्ञानना
मसु पठितं विरश्मिनर्थको निपातः अथवा अदृश्रमिति संबंधः जनान् अनु गताः भ्राजन्तो देदी

पमानाः कथंभूतास्त्वद्रूपं प्रति अग्रयो यथा अग्रय इव उपयामगृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्राजाय भव
यगति हे सूर्य भ्राजिष्ठ यथा भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवं भ्राजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासं विष्ठवनिष्ठ
ते गृह्णाति उदु त्यं जातवेदसं व्याख्यातं देवा षेत्त अप्सरोहिणी रोगै रभिमंत्रेण द्वाभ्यां स्तम्भा
महापंक्तिभ्यां द्रोणकलशमनुप्रायपत्त्याजिघ्र त्वा कलशं विदोपार्षं आ विशन्त्विति गोना
मस्तपतिन्ना भिमृशेत्मिनजिघ्रपेण कलशं हे महि किंच आत्वा विशन्त्विन्दवः आविशन्तु त्वामि
न्दवः सोमाः यएते द्रोणकलशं संवर्धिनः किंच पुनरपि ऊर्जा ऽन्नेन सहिता अस्मान्प्रति
निवर्तस्व यात्वामेवस्तमः सान अस्माकं सहस्रं गवायदेनदस्मानि ददस्व ननधुक्षाउरु निदीना
थः नस्तुनदेहि त्वत्प्रसादात्त्वं उरुधारा वरुधारा पयस्वती पयसा संयुक्ता पुनरपि मा आविश
तात् आविशन्तु रयिर्दनं ॥ दक्षिणे सदः कर्णे यजमानो जपति इडे रन्ते हे इडे इडानाम म
नोईहिता तया गोरूपमीयते इडे त्वमसि रन्ते रमयामीति रंता हव्ये हूयते नस्या विकाराः य
ज्ञेषु इति हव्या काम्ये मनुष्याणां एना हेता स्तु कामाः प्रविष्टाः चंद्रे चन्द्र इव आह्लादयतीति चं
द्रा ज्योते नेन स्यैव ज्योतिर्ज्योतिस्त्वा नस्य ज्योता अदिति अदीने सरस्वति सरस्त्युदकनाम सा त
न्वतीमहि महति विश्रुति विविधं स्तूयसे स्तूयसे इति विश्रुतिः एतानि ते न वहे अघ्न्ये
अहंतव्ये नामानि अतिशय गुणयुक्तानि तै रभिहितास्तनी देवेषु मां सुकृतं सुहृतन्त कारि

मं॰ त्र॰ भा॰ ७३

73

णं त्वयाह्वहि महाव्रतीयंग्रहंगृह्णाति विनइंद्रअनुष्टुप् इंद्रोविमृध्णएणस्तुक्कोदेवता विनइंद्रमृधो
जहि विनाशय नः अस्माकं हि इंद्रमृधः संग्रामात् किंच नीचायच्छपृतन्यतः येपृतन्यतः येपृ
तनाः संग्रामानिच्छंति येपृतन्यतः तान्पृतन्यतोमनुष्यान्नीचायच्छनीचै नीचैर्निगृह्णीष्वयश्च
यस्मान् अभिदासति दसउपक्षये उपक्षियति तंअधरंनिकृष्टं अथोअधंतमोगमय उपयामगृ
हीतोसीन्द्रायत्वाविमृध एषतेयोनिरिंद्रायत्वाविमृधेव्याख्यातं ॥ द्वितीयोमंत्रविकल्पः वाचस्प
तिंत्रिष्टुप् वैश्वकर्मणीमनोविश्वानीतितदः अवणायदोः व्याहारः कर्त्तव्यः निमसंवेयोह्रियन्त
देयंवाचोधिपतिं प्राणरूपेणवाइंद्ररूपेणवाविवक्ष्यते तस्मादाहुतिरिंद्रोवागितिश्रुतिः विश्वक
र्माणं सर्वस्यकर्तारं ऊतये अवनाय तर्पणायवा मनोजुवं मनसइववयस्यवः मनोजवः सएवमु
च्यते मनोगतिरित्यर्थः वाजे अन्ने अस्मिन्महाव्रतीयलक्षणेविषयभूते अद्यअस्मिन् घविढे
म आह्वयामः सनआहूतसन्नोस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि जोषत् जुषतां से
वतां विश्वशंभूः शमितिसुखनाम सर्वस्यसुखेनभावयितात्रवसे अवसइत्यन्ननाम अस्मा
कमन्नदानायसाधुकर्मा उपयामगृहीतइत्यादिव्याख्यातं अपरोमंत्रविकल्पः विश्वकर्म
न् त्रिष्टुप्एषन्द्री विश्वकर्मणि हे विश्वकर्मन्त्वनेन हविषा महाव्रतीपलक्षणेन वर्द्धनेनच व
र्द्धयित्रा त्रातारञ्जगतः इंद्रं अकृणोः कृतवानसि अवध्यंचतस्मैचएवंप्रभावायेंद्रायविशोम

नुष्याः समनन्तरपूर्वे सन्तताः पूर्वे वसिष्ठप्रभृतयः इदानींतनाश्च पिस ना अयमेव वह्निरिं
द्रउग्रः उक्तः एवं वज्रः विहव्यस्त्व विविधेषु कार्येष्वाह्वयन इति विहव्यः यथास्तंच समर्थश्चाप्रम
यः यतः कारणादसन्तभवेत् हे विश्वकर्मास्त्वद्धविः सामर्थ्यादिंद्रस्यायंप्रभाव इत्यभिप्रायः
उपयामगृहीतोसीत्यादिकाण्डोक्तं अदाभ्यं गृह्णाति उपयामगृहीतोसि अग्नये त्वा गायत्रच्छंदसं गृ
ह्णामि एकं ग्रहणं इंद्राय त्वा त्रिष्टुप्छंदसं गृह्णामि द्वितीयं ग्रहणं विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जग
छंदसं गृह्णामि तृतीयं ग्रहणं एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छंदस्कं सोमं गृहीत्वा अथेदानीमा
ह अनुष्टुप् हे सोम तेन वयं अभिगरः गृह्णतो अभिष्टवं इत्यर्थः यतः ऊर्ध्वं ठ' सवनेभ्यस्तदा
नुष्टुभमितिष्कृतिः ग्रहणायस्यास्व निग्राभ्यास्थ अश्रुतनाधुनोमि व्रेशीनां त्वा पत्मनोधूनो
मि मंत्रस्य व्रजनता उदरे शरेत इति व्रेषणः मेघोदरस्थाश्चापउच्यंते हे सोम व्रेशीनामपां त्वा
पत्मन्पतने आधूनोमि कंपयामि कुकूननानां त्वा कुङ् शब्दे असमर्थं कुर्वन्तः शब्दं कुर्वाणा नमनेन प्र
ह्वीभवंतीति कुकूननानामेव्याश्च आपः भंदनानां भदि कल्याणे सौख्ये च कल्याणकारिण्यः स्व
त्वयि श्रोवाभंदनाः मदिंतमानां अत्यर्थं मदयंति तर्पयंति मदिंतमाः माघोवन्तु ज्ञेगमः म
धुंतमानां अतिशयेन मधुस्वादोपेताः मधुंतमाः शुक्रंत्वा शुक्रमलिष्टकर्माणंत्वां शुक्रे
अलिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे उदके आधूनोमि अह्नो रूपे दिवसस्य रूपे च तदपिशुक्रमे

त्र भवति सूर्यस्य रश्मिषु रूपमयस्य प्रकाशात्रूपत्वात् एवंभवति ककुभं रूपं वृषभस्य क
कुभं इति महान्नामस्तु पठितं अस्य सोमस्य लक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्य लक्षणं रूपं रो
चते देदीप्यते बृहन्महत् प्रभावतः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः शुक्र आदित्यः शुक्रस्य सोमस्य
पुरोगामी सोम एवं सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्मादतः कारणात् यत्ते तव हे सोम
सदाभ्य अनुवहिंस्यनाम जागृवि जागरणशील तस्मै त्वा गृह्णामि जुहोमि तस्मै ते तव हे सोम सो
माय स्वाहा तं सोममेवैतत्सोमाय जुहोतीति श्रुतिः अथ ७ अंशून् सोमे निदधाति उशिक् वशका
न्तो अस्य क्विप् उशिगिति भवति यतः उशिकः कान्तः वल्लभः त्वं हे देव सोम अस्माकं अन्तो अग्नेः प्रि
यपाथः अन्नमपीहि अपिगच्छ आवृणीतं वशकान्तो पोषयित्वा त्वोतमस्मान्स्वाः अस्माकं सखोप्र
गुणे सत्रोन्याने देवानामार्षिगार्हपत्ये अग्नावाहुतीर्जुहोति इह रतिः उक्तो मन्त्रः पशवो नियम्यन्ते
इह यजमानेषु भवतो रतिः रमणं रत्नानि संयमनकर्म्मो यत एवं अन्तरिह वरमंधं इह धृतिर्भूया
त् इह स्वधृतिः यत एवं अन्तरिह वचसा धुधारणं भूयात् पशूनां यजमान विषया धृतिः प्रार्थ
ते द्वितीयां जुहोति उपसृजन् तउष्णिक् आग्नेयी उपसृजन् संसृजन् धरुणं धारयितारमग्निं मा
त्रे पृथिव्यै मातात्र पृथिव्युच्यते धरुणः धारयिताग्निर्मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् रायस्पोषं पश
वो वै रायस्पोष इति श्रुतिः पशून् अस्मासु दीधरत् अनेन धारयतु ॥ सत्रस्य ऋद्धिं गायति सत्रस्य ऋद्धि

यत

रसि बृहतीयजमानानां सत्त्वः सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि यतो गन्म आगताः ज्योतिरादित्यलक्ष
णं अमृता अभूम अमृताः दिवं अथारुहाम अध्यारूढाः पृथिव्याः सकाशात् द्युलोकं चाध्यारूढाः
स्मः अविदाम देवान् जानीमः पश्यामो देवान् स्वः स्वर्गं पश्यामः ज्योतिरादित्यलक्षणं अवि
दाम एतदनुवर्तते ॥ दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽन्तं सर्पति युवन्तमिन्द्रापर्वता अतिछंदः
ऋषिः अन्त्या ष्टिर्वा अवसाना ऐन्द्री प्रथमोऽर्द्धर्चः ऐन्द्रापार्वतः हे इंद्रापर्वतौ युवां तमनुतिष्ठता
येन यत्नेन पुरोयुधा पुरोऽग्रतो युध्यति तं पुरोयुधं तेन पुरोयुधा बलेन यो नः पृतन्यात् अ
पतं तमिद्धतमिति तदो वीप्साऽप्रवणात् पदोऽपि वीप्सा क्रियते यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यात्
संग्रामयेत् योधयेत् अपतं तमिद्धतं अपहतं विनाशयतं शत्रुं इद्धेऽनर्थकः वज्रेण तेन इह
त वज्रेणान्यायुधनियमः शत्रूणामुन्मूलनाय व्याख्यातमन्यत् इतउत्तरमिदं अस्मदीयो वज्र
स्य कर्तुं विविदितं परोऽन्तस्य मन्तः दूरे च गमाय च्छेत् चतति गतिकर्मा दूरे गतायतनस्य
यस्मोऽत्र वेच्छेत् च्छदति कामनार्थः कामयतां हे इंद्र त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामय
तां इति चेत् आस्मे षां रथ्यो भवति आत्मा अश्वः आत्माश्रयः युधमित्यदोषः गहनं यदि न द
त् गहनं वनमुच्यते उदकं वा इनक्षत व्याप्तिकर्मा इनक्षति नक्षन् इति रूपस्सा ऽदृश्यात्
उदकं वनं वा यं इनक्षत् व्याप्नोति शत्रुर्यद्रूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः अ

मं॰भा

७५

75

स्माकंशत्रून्परिस्पृरविस्वनोदर्भोदर्षीष्टहेस्पृरत्वदोयोवज्रः अस्माकंयेशात्रवःतान्परिदर्षिष्ट स्
विदारणेषुपरिविदारयन् कथंभूतोवज्रः दर्भोविदारणशीलः कुतोवस्थितान् शत्रून्विश्वतः
सर्वतः हेइन्द्रत्वदीयोवज्रः शात्रवेविनाशयत्विति जपतिभूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिःस्याम
सुवीरावीरैःसुपोषाःपोषैः एकवचनान्तोव्याख्यातः इहतुवहुवचनान्तः शात्रोत्थानसमाप्ता॥
परमेष्ठ्यभिधीतः आग्रयणसमाप्तेनैमित्तिकानिवक्षिष्टस्याः परमेष्ठ्यादिस्पृतिः चतःत्रिंठं
शत्सुसोमावस्थासुचतस्त्रिंठंशाहदेवताभिधायिनीऋक्त्रयाभिधीतः अभिध्यातः संकल्पि
तोयजमानेनसोमानयनमेतत् वचोभिर्व्याहृतः अहंसोमेनयदेरन्तुकंभवति अक्तेतःअक्ता
भेतानांभ्रभिंतिशाकपूतोसोममभिइतोगतः सोमव्याप्तमितोगतः अस्योऽन्त्रमुच्यते सवि
तासत्योसत्तोति संभजनार्थः सोमसंभक्तोसत्योसलिलपुष्पतोपवित्रमत्रः शेषंप्रगुणं
स्कन्नमभिमृशति ययोरोजसावैस्कम्बवारुणी त्रिष्टुप् ययोविष्णुवरुणयोः ओजसावलेनस्कं
भितारजांसि स्कंभेस्ति संभनार्थः लोकारजांस्युच्यन्ते स्कंभितालोकानचलन्ति योचवीर्यैःस्व
कीयैःवीरतमोसावविष्टोवलिष्ठोचयोचश्पेनाविंवपरवलेशुपतनः अप्रतीतोअप्रतिगतो
अनमास्थितो सहोभिःस्वकीयैरवैनवलेस्तोविष्णु वरुणोतुल्यकार्यत्वात् उभावपिविष्णु
वरुणौ द्वितीयाद्विवचनमेतत् अगतअगच्छत्गतोयज्ञःयत्तसाधनभूतेस्कन्नेद्रव्येयत्तशाहे

नोच्यते पूर्वकृतो पूर्वस्मिन्नाकाले यावत्तथा नं न कृयते तावद्विस्तुवरुणो प्रतियत्तो गत इत्यर्थः
यद्वा पूर्वकृयते इति पूर्वकृतो विस्तुवरुणो प्रतिगृगन् गतो यज्ञ इति संबंधः ॥ द्वितीयो मंत्र
विकल्पः देवान्दिवं देवान् आप्यदिवं द्युलोकं अगन् अगय कृतो यज्ञः ततउ मंत्रफलं आमो
तु अस्मान् अपिच यंकंच लोकं गतो यज्ञफलविशेषः ततो लोकान्मे मम भद्रमभूत् भवतु
महावीरभेदे होमः चतस्त्रिंत्यक्ति वीत्रिष्टुप् वाचतस्त्रिंशात्तं ततो यज्ञस्य परमेष्ठ्यादयोय
ज्ञं वितत्विरे वितन्वन्ति येच इमं यज्ञं स्वधया आत्मेन ददन्ते तुष्यन्त्यथीस्य तुष्यन्ति तेषां वितन्व
तायच्छिन्नं तदेतस्त्सदयामि उकारो नर्थकः स्वाहा स्वकृत नमस्तु यमो महावीरो देवान् अपिगच्छ
तु यज्ञस्य दोह इति वाचयति त्रिष्टुप् प्रथमे· द्वितीये परोदीयन्ते द्वितीये प्रत्यदीयन्तं ज्ञोवाको
परिश्रुतिः क्रियते प्यासोम वयज्ञस्य सतः दोहः प्राकृतिपरिणामो वितनतः प्रसारितः तु रुद्रा
वाकृयाब्रलादिस्तं वपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः सपवदेहोदिभेदेना ष्टुप्
विद्यमानो द्युलोकमन्वाततान भूमिमंतरिक्षं च वाप्यद्युलोकमन्वाततना सत्वं यज्ञपुत्र प्रदत्तं
दोहं महिमहान्तमेमममप्रजायां अहं च रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं विश्वं सर्वं च आयुराशीय ब्वा
मृयां तत्प्रसादात् धोक्ताव दोहरेण इयमस्य होममंत्राः आपवस्व गायत्री सोमी पावमानी होसो
म आप्रवस्व प्रदत्त रहिरण्यवत् क्रियाविशेषणमेतानि हिरण्यसंयुक्तं अश्ववदश्वसंयुक्तं वी

मं॰ भा॰
७६
76

रवद्वीरैस्संयुक्तं वाजमन्नं च गोभिस्संयुक्तं आभर हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य इति हकारस्य भकारः अ
कृपणमाहर ॥ इति कृष्णरक्तनीमंत्रभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॐ देव सवितः वाजपेयिका मंत्राः
एषते निर्ऋते भाग इत्येतस्मात्प्राक् गृह्यन्ते राजसूयस्य वा कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति सा
वित्राविष्टुभा हे देव सवितः प्रसव अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं यज्ञं अनुजानीहि यजमा
नं यज्ञपतिं भागाय भजनीयाय यज्ञफलाय एवं प्रकृष्य अनुज्ञाप्येदानीं मण्डलमध्यगतं पुरुषमा
ह त्वत्प्रसादाच्च मण्डलवर्त्तिनो दिव्यो दिवि भवो गंधर्वो गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता केत
पूः केतनशब्देनान्नमुच्यते अन्नस्य पविता केतमन्नं नोऽस्माकं पुनातु शोधयतु त्वत्प्रसादात् वच
वाचस्पतिः प्रजापतिर्वाजमन्नं नोऽस्माकं स्वदतु स्वद आस्वादने आस्वादयतु पंच वाजपेयं का
ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः ॥ ध्रुवसदं त्वा सोमाहुतिपरिमाणमभूतो रसः पशुलोकेषु वर्त्तमान इव
गृह्यते सोमाध्यक्षः ध्रुवेऽस्मिंल्लोके सीदतीति ध्रुवसत् तं ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनुष्यसदं म
नसि सीदतीति मनःसदं इन्द्राय त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि उपयामगृहीतोऽसि इति ग्रंय
ष्टनेया भिन्नक्रमः आदौ मंत्रावयवो नू[illegible]ः ध्येसवं पात्सादयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा ममभिरुचित
नम द्वितीयं गृह्णाति अप्सुषदं उदकसदं त्वा घृतसदं व्योमसदं व्योमशब्देनान्तरिक्षमभिधी
यते शेषं व्याख्यातं तृतीयं गृह्णाति पृथिविसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम्मि

रव्या

ति कमिति स्तवनाम तन्मतिषिद्धं प्रतिषिध्यते यत्रगतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः

स्वर्गो लोकविशेषः शेषमनु च तं त्वा गृह्णाति अपां रसं रसदेवत्यमनुष्टुप् रसस्य सारः सोऽपां वायुः प

षवा अपां रसो यो यं यवन्ततिष्कृतिः उद्वयसं उद्गतं वयो अन्नं यस्माद्द्वयोस्तमुद्वयसं वायुः सूर्ये स

न्तं समाहितं तस्मान्नयोः पदयोर्कं तयोः अर्थसंबन्धात् सूर्ये समाहितं सन्तं समारोपितं सन्तं गृह्णा

मीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमं अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः

प्रजापतिः स हि यज्ञलोकः कालाग्निवायुसूर्याख्यकयज्ञः सोमादिवत्स्तवः शब्देनाह

ते आपः गृह्णामि उत्तमं उत्कृष्टतमं यद्भावः शब्दोऽनर्थकः अपां रसस्य वायोर्यो रसः प्रजा

पतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्वदेयोजनता उपयामगृहीतोऽसीत्यादि समाने पञ्चमं गृह्णाति ग्रहा ऊर्जा

हुतयः ऊर्जं मन्त्रं रसं ये आह्वयन्ति ते ऊर्जाहुतयः अन्नः पशव्याः नानन्तो विप्राय मेधावि

ने इन्द्राय मतिं विशिष्टप्रियां भवतु विशेषः शिप्रे हनू नासिके वेसूक्ष्मभिहृतं हनूपवगृह्यते

विगतहृतो कर्मयेषु ग्रहेष्वेते विशिष्टप्रियाः शोभनाभिषवसंस्कृताः स्तुताश्च विशिष्टप्रि

याउच्यते तत्रविहितत्वीः आयोरोनभवति तेषां च विशिष्टप्रियाणां सम्भावः संबध्यते अहं इष

मन्त्रं ऊर्जं च रसं समायभं सं गृह्णामि शेषं व्याख्यातं उपयामगृहीतोऽसीत्यादि सुपर्णद्वसोऽमयहं

करोत्यधर्गः अथोत्तं तेषां सगृहं करोति संस्त्वोरथः पृच्चीसम्पर्कं यायुवोग्रहो संस्पृष्ट्वा

स्थ: तौ संप्रेक्षौ संसृजतं मा भद्रेण अभंदनीयेन कल्याणेन तौ पुनर्विहरत: विमुक्तौ स्थ: यतो युवां विमा
नमेसमगौस्थ: ततो वि[illegible]कं पाप्मना एकं विमुक्तं वियातं संसर्गं पाप्मना मा कुरुतं रथमुपाव
हरति इन्द्रस्य वज्रोसि इंद्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार सुपक्रम्य रथस्तृतीयं वा यावद्देति यज्ञे
नदिदमभिधीयते यस्त्वमिंद्रस्य वज्रोसि वाजसाश्च वाजमन्नं सनोतीति वाजसास्त्वं नाश्रवी
मित्वया वज्रीभूतेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत् सनोते: सितोनेर्वापतद्रूपं सनुयात् संभजेदि
त्यर्थ: यद्वासितुयाहवीयादित्यर्थ: पुर्यगृहीतमभ्यावर्तयति वाजस्यनु जगात्यतिमदीनां
जगतीवा पार्थिवीच तृतीय: पाद: सावित्र: वाजस्य अन्नस्य नु अनर्थक: प्रसवे अभ्यनुज्ञायाव
र्तमान इतिशेष: यां मातरं जगत्त्रिमीची महीं महतीं अदितिमदीनां नाम नतो अनुकूला वच
सा वेदवाक्येनानेन करामहे कृतवंत: माहसिका आत्मनेपदं करोतेर्यस्यां च इदं विश्वं भुवनं
भूतजातं आविवेश आविष्टं तस्यां पृथिव्यां नो स्माकं देव: दानादिगुणयुक्त: सविता सर्वस्य प्र
सविता धर्म धारणं अवस्थानं साविषत् प्रसुवतां अस्थानक्रियभुवतति अप्सन: अनवसाना
पुरोउष्णिक् अप्सदेवता अप्सु अन्तरवस्थितं अमृतमप्सु भेषजं अंतरवस्थितं तत्र हे अश्वा:
भूयं भवत वाजिन: वाज इत्यन्ननाम तद्येषु विद्यते हे वाजिन: अन्नवतो भूयं तत्र भवथेत्यर्थ:
अपामृतप्रशस्तिषु उत अपिच अपां प्रशस्तिषु पवित्रेषु भागेषु भवत तेन सत्रुषज्यते द्वितीय: प्रोक्त

ण मंत्रः देवीरापः हे देव्यः आपः योवः ऊर्म्मिः प्रवर्त्तिः युष्माकं ऊर्म्मिः कल्लोलः महानुदकसंघातः
प्रवर्त्तिः प्रवरणः ककुन्मान ककुदितिशब्देन ऋषभस्यस्कंधदेश उन्नतदेश उच्यते तस्मात्सा
मान्यात् उदकसंघातो ककुन्मान् : ककुच्छब्देनोच्यते वऊर्मिरुदकसंघातैर्निचयैः संयुक्तो महाश्र
न्नार इत्यर्थः वाजसाः अन्नस्य संभक्ता तेनायमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्नं सेतस्सनोतेः सिनोतेः
र्वालिङ्गेन रूपं सनुयात्संभजेत् सिनुयात् बध्नीयात् अश्वं युनक्ति वातो वा उष्णिक् अश्व
स्तुतिः वाशब्दः समुच्चयार्थीयः वातश्च मनश्च गंधर्वाश्च सप्तविंशतिः नक्षत्राणि एतेऽश्वं यु
ञ्जन्तु त्वयि च जवमादधतु यतस्तेऽग्रे प्रथममश्वमयुञ्जन् ते अस्मिन् जवमादधुः ते च अस्मिन्न
वे वेगं आहितवन्तः द्वितीयं युनक्ति वातरंहा त्रिष्टुप् अश्वस्तुतिः रंहतिर्गत्यर्थः वातजवो भ
व हे वाजिन् युज्यमानः सन् इंद्रस्येव दक्षिणोऽश्वः श्रियाऽपि भव अस्य यजमानस्य युञ्जन्तु त्वा
मरुतो विश्ववेदसः सर्वधना वा सर्वज्ञाता वा आदधातु च ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगं युक्त
स्य सतः तृतीयं युनक्ति यवोयस्ते जगती अश्वस्तुति यवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन् निहितः स्था
पितो गुहा गुहायामिति विभक्तिव्यत्ययः गुहाशब्दो रहस्यवचनः यश्च श्येने पक्षिणि परीतः
परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपं परितनो व्यवस्थितः अचरच्च वाते यश्च वाते नदीयो जवश्चाचरत्
तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन तेन वेगलक्षणेन बलेन बलवान् भव त्वा हे वाजिन् नः अस्माकं

मं॰ब्रा॰
७८

78

देवस्याहं सवितुः सवे सत्यानुज्ञायां सत्यप्रसवसः सत्यान्यानुज्ञायां वर्त्तमानस्य बृहस्पतेः सर्वं पिबतम
जयितं भव अन्नस्य च जेता भव समने च पारयिता भव समने संग्रामे च पारयिता भव बार्हस्पत्यमस्वान
वग्रापयति वाजिनो वाजजितः हे वाजिनः अश्वाः वाजजितो अन्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं सरिष्य
तो बृहस्पतेः भागं च रुह अवजिघ्रत नाभ्रलं रथचक्रमारोहति देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसः
इस्पोत्तमं नाकं रुहेयमिति देवतामात्रविशेषः ॥ रथचक्रादवतरति देवस्याहं सवितुः सवे सत्य
प्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहं प्रशाहः प्रकर्षयोगनार्थः अरुहमिति च भूतकालाभिधा
यी भूतो हि कालः आरूढवानास्मीत्यर्थः शेषमारोहणमन्त्रेण समानं इन्द्रस्योत्तरे मन्त्रे वि
शेषः इन्द्र भिमारोहति किं सर्वेषां संस्कारो वहुवचनान्तत्वान्मन्त्रस्य बृहस्पते वाजं जय हे इन्द्र
भयः प्रय बृहस्पते वाजं मन्त्रं जय इत्यभूतो वाचे बृहस्पतये अर्थाय वदत बृहस्पतिं च वाजमन्त्र
जेष्यामीति जापयत जपजल्पव्यक्तायां वाचि जपतो ईहमतिचेति णिच् लोटमध्यमपुरुष
स्य बहुवचनं जापयत उद्घादयत व्यक्तं वाचयत इन्द्रं वाजं जापयति देवतामात्रविशेषः इन्द्र भि
मवहरति एषावः एषा युष्माकं सा सत्या अविनष्टा संगतवादिनी वाक् अभूत् तया यया वाचा
बृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामीति इन्द्रस्य मीहरेण अजीजयत जपतेर्णिचि लुङि भवति जपितव
तः उद्घादितवन्त इत्यर्थः यच्च यूयमजीजयत बृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामि इति तच्च बृहस्प
तिना जितमतो यूयं यत्कृतं सत्यास्ततोहे वनस्पतयः वानस्पत्याइन्द्र भयो विमुच्यध्वं उत्तरो पि मे

मुत्तमं नाकं स्वर्गं लोकं रुहेयमारोहा मि ॥३॥

एतद्वपंचकं

त्रेः नेनैव व्याख्यातो देवतामात्रेण विशेषः रथमारोहयति यजमानः देवस्याहं देवस्य सवितुः स
त्यप्रसवसः प्रसवे स्थः हं वर्त्तमानः वृहस्पतेर्वाजस्य जेतुः सं वधिवाजमं ज्जेषं ॥ वाचयति
वाजिनो वाजजित अध्वा उच्यते हे वाजिनः वाजजितः स्कन्नस्य जेतारो अश्वाः मार्गान् स्कभ्नुवन्तः
तो भयन्तः सस्थस्थानास्वभावः योजनाः योजनानि अतिशीघ्रतया मिमानाः परिच्छिन्दन्तः ग्री
त्रं काष्ठां प्राप्य न गच्छतः प्राप्यतो पिः काष्ठोच्यते क्रान्तास्थिता भवति द्वाभ्यां जगतीभ्यां अ
श्वदेवत्याभ्यां जुहोति पषस्य वाजी अयं स वाजी वेजनवान् दधिपर्णीत्वरणपति द्वेपणामानु
कसो घनमनुत्वरणपति तूर्णमश्नुते धाने कथं भूतः सन्निस्यनत्राह ग्रीवायां वद्धो पिक
ते अप्यासनि ग्रीवायां उरो वधेण वद्धः अपिकदेत पर्याण प्रदेशे सन्नाहरज्वा वद्धः आसनि
आस्ये च मुखे च कविकया वद्धः किंच क्रतुं दधिक्रा अनु संसनिष्यदत् क्रतुं कर्म प्रज्ञा
वा दधिक्रा अश्वः स हि अश्ववारं दधत् क्रामति सनिष्यदत् संस्यदते सनेता अस्यैर्थे वर्त्तमानाय यङ्
लुकि निपात्यते अयं को र्थः स्वकीयकर्म प्रज्ञां वा दधिक्रा अस्यैर्थे अनु सन्तनोति किंच
पथामंकांसि स्पन्वापनीफणत् यथा कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया दिशं प्रा
प्नोति अनु पूर्वस्याङ् पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य चर्करीतं हेते उतस्मास्य यजमानस्य रथ
स्यापुत्रस्य तर्योम्यः नगच्छति कविका पर्याण युक्तः तदभिप्रायेण धस्तनो मंत्रा

मं·त्र·
भा
७९

79

व्याख्यातोऽथेदानीमुक्तो नैकपाः स्तौति अपि च अस्य अर्थस्य उक्तस्याम्यस्य इवतो गच्छतः आज्यस्य र
एणन स्त्रणिमश्नुवानस्याध्यानेपणितं वेरेणुवाति प्रगर्द्धिनः त्रितिति शकुनिनाम पक्षिपत्रेपदः
पक्षिमिव शकुनेरथा नुवाति वातो हृतः प्रगर्द्धिनः आजिजेतं प्रगर्द्धी स्यात् स्तौति प्रगर्द्धी अस्य
तस्य भाग र्द्धिनः यद्वा शकुनी विशेषणं आमिषप्रगर्द्धिनः शकुनेः स हि आमिषः प्रहरणार्थ
मतिशायेन थावञ्जनं तस्येनोपमीयते दक्षिणा प्रष्टिं स्तौति उत्तरेणार्द्धचर्ने श्येनस्य वधुजतः
यथा श्येनस्य ध्रजतो तिशायेन गच्छतः अकसं अकसपाद् : शरीरवचनः शरीरसङ्कोप
रिपप्पति पक्षिणं भक्षणाय गृहीतं तथा स्पदयिक्रावो वस्यार्थं सर्नं परिपञ्चेति स होजति
भित्रतः सहान्त्रेनतरतो तिशायेनाध्याने नैवारं चकमवजिद्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेस्य
कं उत्तरेण दुवे तेनानेवास्यान स्तौति शन्नोभवन्त विरूपविग्रद्धाश्मिति स्वनामस्यपरु
पा भवन्त नः अस्माकं वाजिनो अश्वावेरश्वाकानेषु देवतामा देवतातौ यज्ञे मितद्रवः
तेहि मितंद्रवन्ति गच्छन्ति सुखकरं स्वर्काः स्वर्चनाः सुवचना वा किंच जंभयन्तः नो भवन्तु
अहिंच सर्प्पं वृकं च रक्षांसि च सनेमीति षड्वाणं नाम इहनदि प्रवचनः पंचवाकावशान्
सनेमि विश्वं अस्मत् आस्मतः पृथवन् युङ्वयाभावे पृथक् कुर्वन् कुर्वन्तु अमीवाः व्याधी
न् तेनो अर्वन्तः जगतीति अर्वन्तः अश्वाः नो अस्माकं हवनश्रुतः हवनमाकानेयस्वभाव

तएवश्च एवं तेन एवमुच्यते हवमाह्वानं विश्वे सर्वे श्रृण्वन्तु वाजिनोऽश्वा मितद्रवः यजमा
नं प्रति हि इन्द्रं ये गच्छन्ति तएवमुच्यन्ते मितद्रवः शोभनगमना वा सहस्रसाः सहस्रस्य सनितारः
संभक्तारः महो महान्तो ये यथा नं समिथेषु संग्रामेषु जनित्रिरे आहृतवन्तस्ते नोऽवन्तु इत्यतिक्रा
न्तप्रतिवचनं वाजेवाजे त्रिष्टुप् वाजेवाजे अन्ने अन्ने उपस्थिते सति अवत पलायत हे वाजि
नोऽश्वा मोऽस्मान् यथनेषु च उपस्थितेषु पलायत हे विप्रा मेधाविनः परिहृष्टकारिणः अमृ
ताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा यत्तत्सा वा किंच अस्यैव वनीवारचरुलक्षणस्य मध्वः
मधुनः पिबत मादयध्वं तृप्यध्वं नैवारं चरुं तं अवजित्य तस्मा तदभिप्रायमेतत् तस्मात् संतोया
तपथिभिर्देवयानैर्देवा आसिते यजमाना नैवारं चरुमालभते आमावाजस्य त्रिष्टुप्
आजगास्मान् आगच्छतु मां मा प्रति वाजस्यान्नस्य प्रसवो भवन्तु आ इमे द्यावापृथिवी वि
श्वरूपे इत तत्र त्रिभिः पादैः प्रजापतिमेवात्र प्रत्यक्षयति आगच्छन्तां च इमे द्यावापृ
थिवी विश्वरूपे सार्वरूपे आमागन्तां पितरामातरा च आगन्तां आगच्छन्तां च मा प्रति
मातापितरौ पितरामातराः च दमीति विरूपैकशेषो निपात्यते आ मा सोमो अमृतत्वे
न गम्यात् आगच्छेच्च मां प्रति सोमो अमृतत्वेन सहितः अश्वानवघ्राणयति नैवारं चरुं हे वा
जिनो वाजजित हे वाजिनोऽश्वाः वाजस्यान्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं संसृत्वांसः संसृवन्तः से

मेधसा नामेध्यो यज्ञः सयतां सन्नमतेः संजज्यते सा मेधसातिः तत्र संमेधसातौ सम्रात्मर्ये ज्ञात्वाका
रः सन्निष्ठ्या वः संतत्का रः

मं·भा·
८·

तो बृहस्पते: संवर्धयितं भागं प्रवर्जित्वतति स्वजाना: सजबुध्यस्वैशोधयंतं एनं चरुं यजमानं च ब्रह्म
दशाक्षीर्जंहोति आपये स्वाहा प्रजापते: संवत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि आप्नोतीत्यापि: श्रो
भनमाप्नोतीति स्वापि: अपिजायत इति अपिजः क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा वसुः वासइत्याग्रह्णा
पतिः अह्ने मुग्धाय मुह्यते चिमे दिनाय मुग्धाय वैनंशिनाय विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनं-
शिनः विनंशिने आन्त्यायनः अन्त्याय भौवनाय अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनः उभय विशे-
षणः विशिष्टमेवैकं नाम भुवनस्य पतये अधिपतये प्रकटार्थौ नामनी ॥ षट् क्लृप्तीः आयुर्य-
ज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां मदीयमायुरनेन यज्ञेन क्लृप्तं प्राणो यज्ञेन कल्पतां सम्भ-
वतु एवमुपरीतनानि व्याख्येयानि मुखनासिकाप्रभवो वायुः प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं प्रकटार्थं
पृष्ठं ग्रन्थरादिशरीरस्य वा पृष्ठं अयं चास्मदीयो यज्ञो वाजपेयाख्येन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु य-
यं यजमान आरोहति प्रजापतेः प्रजा अभूम कृतमिदमस्माभिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः
अपत्यभूताः संजाताः गोधूमानुपस्पृशति स्वर्देवाः हे देवाः स्वः स्वर्लोकमगन्म गताः शि-
रसा यूपमत्युज्जिहीते अमृता अभूम अमृता अमरसंजाताः वयं ॥ दिशोऽनुवीक्षते अस्मे ।
वोऽस्मै भवत्वित्यनुषंगः उत क्रतुः अपि च क्रतुः कर्माणि युष्मास्वर्धि भवत्वित्यनुषंगः अस्मे वर्चा-
ऽसि संतु वः अस्मासु च तेजांसि भवंतु युष्मास्ववधीति पृथिवीमवेक्षते यजमानः नमो

८·

द्विद्विपन्नस्पैत्नस्तस्मासुवः युष्मास्वंवर्धिन्[illegible] नवन्तु इन्द्रियवीर्यं तेजस्[illegible]
सु च वर्धतं युष्मास्वं वर्धि २॥ : ॰ : ॥

८

मात्रे पृथिव्यै पृथिवीं मातरं ब्रवीति नमस्करोति च अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति द्विर्वचनं ओउव
रीमांसदीवस्तच र्मणा स्त्विति इयतेराट् इयमिति लिङ्गव्यत्ययः इदंतेन वराड् राज्ये अभिषिक्तोसि
त्वमित्येनं तत्कथयति सन्त्वं तमस्यामुपवेशयति येनासि नियंतात्वमसि यमनः तव यन्तव क्लित्र
यमनं कालान्तरेपि ध्रुवोसि स्थिरोसि धरुणः धारकोसि कृष्यैत्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय
त्वा कर्षणाय त्वां क्षेमाय धनाय च पुष्ट्यर्थं वोपवेशयामि इति शेषः वाजप्रसवीयानि जुहोति
वाजस्येमं ति सृभिस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीय देवत्याः अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां संबंधः वाजस्ये
मं प्रसवः सुषुवे वाजस्यान्नस्य संबंधी प्रसवः अनुज्ञातानमिमं सोमं राजानं अग्रे प्रथमं सुषुवे
ष्वप्सु प्राणि गर्भविमोचने इत्यस्येन रूपं जनितवानित्यर्थः ततः सुषुवे ओषधीष्वप्सु ओष.
धीषु वर्तमानं अप्सु च वर्तमानं या इत्यभूताः सोमस्य जनयित्र्यः ओषधयः आपश्च ता अस्मभ्यं
अस्मदर्थं मधुमतीः रसवत्यो भवन्तु भोग्या वा भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये राष्ट्रे
जागृयाम अप्रमत्ताः साम पुरोहिताः अग्रतो वस्थिताः पथाना इत्यर्थः वाजस्येमां प्रसवः य
स्य वाजस्यान्नस्य संबंधी प्रसवोभ्यनुज्ञाने शिश्रिये आश्रयति सम्राट् लक्षणः यस्य प्रदि
शः तं दापयति प्रदानमिकं तं दापयति प्रजानं त्वमधिकारं सनो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु सो
ऽस्मभ्यं धनं सर्वैर्वीरैः संयुक्तं नियच्छतु निग्रह्य दशादित्यर्थः वाजस्यानु प्रसव आबभूव योसो
लोकाश्रयति इमां पृथिवीं दिवं च पुनर्लोकं च विश्वा भुवनानि सम्राडिड्मानी च सर्वाणि भूत
जातानि शिश्रिये । ३१

मं॰ उ॰
भा॰
८१

वाजस्यान्नस्यप्रसवःअभ्यनुज्ञानंविसर्गोवा नुइतिविस्मयार्थः आवभूव ब्रह्माण्डरूपेणसंबभूव
इमाचविश्वाभुवनानिसर्वतः इमानिचविश्वानिभूतानिहिरण्यगर्भप्रभृतीनिस्तंबपर्यंतानिआ
बभूवेत्यनुवर्त्तते सर्वतःसर्वतोवस्थितानि सनेमिराजापरियातिविद्वान्सनेमिइतिपुराणव
चनः सायमन्नस्यप्रसवश्चिरंतनोराजापरियातिसर्वतोयातिसर्वतोयाति स्वेच्छाचारीसन्विद्वा
न् ~~[illegible]जेतारःवाजमन्नंजेतस्सर्वोस~~ः स्वमधिकारंजानानः प्रजांचपुष्टिंचवर्द्धयमानः अस्मेअस्मा
कं॥ सोमंराजानमनुष्टुप् लिंगोक्तदेवता सोमंराजानमवसेतर्प्पणाय अग्निमन्वारभामहे
अन्वारंभस्ततर्प्पणार्थएव आदित्यान्विष्णुंसूर्यंब्रह्माणंच बृहस्पतिंअन्वारभामहे तर्प्पणा
येतिसर्वेषांशेषः अर्य्यमणंबृहस्पतिं अनुष्टुप्लिंगोक्तादेवता अर्यमणंबृहस्पतिं इंद्रंदा
नार्थंचोदयप्रेरय आक्रान्तिहच्योत वाचंविष्णुंसरस्वतींसवितारंचवाजिनं वाजिनोदेवाश्च
स्वाः अग्नेअच्छ अनुष्टुप्आग्नेयीअच्छाभेराप्सुमित्तिशाकपूणिः हेअग्नेअभिवद इहावस्थि
तान् आसंयानः अस्मान्प्रतिसुमनाभव प्रतिनइत्यनयोःपादयोःव्यत्ययःकर्त्तव्यइति.
अस्मान्प्रतिसुमनाः शोभनमनस्कोभव प्रनोयच्छसहस्रजित् प्रयच्छदेहिनः अस्मभ्यं
हेसहस्रजित् वरुणोवसुनोजेतः त्वंहिधनदाअसिहिशब्दोयस्मादर्थे यस्मात्वमेवधन
स्यदातासि नान्यःकश्चिद्दैवताविशेषः प्रनोयच्छतु गायत्रीलिंगोक्तदेवताप्रयच्छतुनःअ

स्तभ्यं अर्यमा प्रयच्छतु वचनं: एषा प्रयच्छतु बृहस्पतिः प्रवाक् कर्षणाच्च वाक्देवो दानादिगुणयुक्ता
ददातु नः अस्तभ्यं अथैनं परिशिष्टेनाभिषिंचति देवस्य त्वेति व्याख्यातं सरस्वत्यै वाचो यंतुः स
रस्वत्याः वाचनियमनकर्त्र्याः यंत्रियेनियमनेयैश्वर्ये दधामि स्थापयामि बृहस्पतेष्ट्वा बृह
स्पतेस्त्वा साम्राज्येन सम्राड् भावेनाभिषिंचामि असाविति नामग्रहणं अथोज्जितीर्होचय
ति अग्निरेकाक्षरेण मुदजयत् तमुज्जेषं ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति य
क्षरं ये यजामहे इति पंचाक्षरं द्व्यक्षरो च वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्या
साभ्यां मुज्जीयते अग्निरेकाक्षरेण छंदसा प्राणउदजयत् तमहमपि एकाक्षरेण छंदसा उज्जे
षं एवं सप्तदशोज्जितीर्व्याख्येया वाजपेयः समाप्तः ॥ अथ राजसूयं वरुणोपश्रपत् एषते
निर्ऋते भागः स्वयंप्रदीर्णे जुहोति पृथिव्यत्र निर्ऋतिशब्देनोच्यते एषतेतव निर्ऋते भागः
तं चैतस्य पंचधाहवनीयं व्युह्य प्रतिदिशं जुहोति अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः देवार्षप्रागध्यायात्
अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः अग्निर्नेता येषां देवानां ते अग्निनेत्राः तेभ्यो देवेभ्यः इति चतुर्थी पुरः
सद्भ्यः पुरः सीदंतीति पुरः सदः तेभ्यः स्वाहतमस्तु अथ दक्षिणार्धे जुहोति यमनेत्रेभ्यो देव
भ्यः शेषं तुल्यव्याख्यानं अथ पश्चार्धे जुहोति विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः अथोत्तरार्धे जुहोति
मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा देवेभ्यः अथ मध्ये जुहोति सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवः सद्भ्यः

ध्रुवः शाखेन हविर्विधीयते तथेषुस्थितेऽध्रुवस्त्वतः तेभ्योऽध्रुवस्त्वद्भ्यः सार्धं समुत्पत्य जुहोति ये देवा अग्नि
नेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा तल्पव्याख्याताः पंचमंत्राः ऋजवः ॥ अपामार्गहोमः उल्मुकमादत्ते
अग्ने सहस्व पृतनाः आग्नेय्यानुष्टुप् हे भगवन्नग्ने सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रामान् किंच अभि
मातीरपास्य सपत्नोऽभिमातिरुच्यते सपत्नाश्च अपास्य अपहृदेपणे अस्मैतद्रूपं आपादिप कस्मात्तु
नेरेवं त्वमुच्यसे यत आह दुष्टरस्तरन्नरातीः स्तृणुते स्तृणाते वीडुस्तरः अशाकप्रतिक्रियो दुर्निवा
रस्त्वं किं कुर्वन् तरन्नरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः किंच वर्चोधा यज्ञवाहसि वर्चः इत्यन्ननाम स्तु
पठितं अन्नस्य धाता दाता वा वर्चस इति तेजस ओजसो वा धारयितासि यज्ञं वहतीति यज्ञवाहस्तस्मि
न्यज्ञवाहसि यजमाने जुहोति देवस्य त्वा व्याख्यातः उपांशोर्वीर्येण जुहोति उपांशुर्नाम प्रथमो ग्र
हः तस्य वीर्येण जुहोमि अनेन हतं हिंसितं रक्षः स्वाहा स्वाहुतं वैतद्धविर्भवतु स्रुवं प्रास्यति रक्ष
सां त्वा वधाय वधार्थं प्रास्यामीति शेषः प्रत्यागच्छति अवधिष्म रक्षः जातावेकवचनं अवधि
ष्म अमुमिति नामग्रहणं असाविति च अमुकोऽर्थः हतं वेत्तावयं खदिरवर्माणं खदिरवमीवा
हतोऽस्माभिः गृहीत्वा दक्षिणं यजमानवाहुं जपति सविता त्वा सविता त्वां सवानां प्रसवानामा
धिपत्ये सुवतां प्रसुवतां अभ्यनुजानातु सहितेषामीष्टे अग्निर्गृहपतीनामाधिपत्ये सुवतामभि
मनुहत्तिः सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवतां अभ्यनुजानातु बृहस्पतिर्वाचे वागर्थमभ्यनु

जानात् इंद्रो जैष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यभावाय सुवतां रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं सुवतां मित्रः सत्यः सत्यायेति
विभक्तिव्यत्ययः सत्यार्थं सुवतां वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवतां इमं देवा असपत्नं सु
वध्वं इमं राजानं हे देवाः असपत्नं सुवध्वं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यै
ष्ठ्याय ज्यैष्ठ्यभावाय महते च जनानां राज्याय इंद्रस्य च इंद्रियाय वीर्याय सुवध्वमिति प्रत्येकं
संबंधः इमं अमुष्य पुत्रं अमुष्या इति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यंतं नाम गृह्यते अमुष्यै इति य
जमानस्य मातुर्नाम ग्रहः सप्तादित्येन दिवं मिथुनं समभवत् इत्यादि श्रुतेः इमममुष्य पु
त्रमित्यादिस्तृतीय पादः सोमपरत्वेनैव व्याख्येयः अस्यै विशे जनपदनाम ग्राहः एष वः अमी रा
जा एष वः कौमारवो राजा सोमः अस्तु अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ इति उवटकृतौ मंत्रभा
ष्ये नवमोध्यायः ९ ॥ अपो देवा मधुमतीः अपो देवाः वरुणस्यार्षं आब्कारकसौत्रामण्यः अहे
वत्या त्रिष्टुप् याः आपः देव्यः मधुमतीः मधुस्वादोदकाः अगृह्णन् गृहीतवन्तः ऊर्जस्वतीः अ
न्नवतीः राजस्वः राजानं याः सुवंति जनयंति ताः राजस्वः चितानाः चेतयमानाः परिहृष्टिका
रिण्यः किंच याभिरद्भिर्मित्रावरुणौ अभ्यषिंचत् अभिषिक्तवंतः देवा इत्यनुवृत्तिः याभिश्च इंद्र
मनयन् नीतवंतः अत्यरातीः अतीत्य अरातीः अदानवतीः शत्रुसेनाः प्रकृतत्वाद्देवानां न गृह्णा
मीति शेषः अनेन मंत्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनंतरं कृत्वा षोडशापो गृह्यंते तत्र प्रथमस्रोत्रम

मं॰ त्रा॰
भा॰
८३

वोढितीयोग्रहणमंत्रः नदीप्रवाहेवस्थितस्यपशोर्वीऽतस्पस्यवायोऊर्म्मीर्व्यवर्द्धेतां तांगृह्णाति
सयः प्राउउदर्दतिप्राउ॰ञ्छतितंगृह्णाति ॥ वृष्णऊर्म्मिरसिराष्ट्रदाः यस्त्वंवृष्णोवर्षितुः सेक्तुर्बी
सेवंर्थीऊर्मिरसिवृष्णा हियदिवृष्णोयदिपशुः राष्ट्रदाः राष्ट्रंजनपदः तस्यस्वभावतएवदातासि
तस्मात्वंमेराष्ट्रंममेदेहिस्वाहा गृह्णाति वृष्णऊर्मिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैअमुष्माइतियजमा
नस्यनामग्रहः एवमुपरितनाअपिमंत्राव्याख्येयाः द्वितीयऊर्म्मिंगृह्णाति वृषसेनोसि वृषायु
वोच्यते वृषप्रधानासेनायस्यसवृषसेनः स्यंदमाना अर्थेतस्थदा अर्थप्रयोजनं तन्निष्पादयि
तुं याः यांति गच्छंति ताअर्थेतः अस्त्वेर्बहुवचनस्थराष्ट्रदाः एतदपिबहुवचनंराष्ट्रमेदत्त दत्ते
तिदातेर्बहुवचनं व्याख्यातमन्यत् प्रतिलोमाईजस्वतीः ओजसावलेनयुक्ताः सत्यः एताः
प्रतिलोमस्यंदंते अपयतीः आपः परिवाहिणीः हेआपः यायूयंपरिवाहिणीः परिसर्वतो
वहनशीलाः स्थउक्तमन्यत् नदीपतिं अपांपतिरसि ऋज्वस्यः निवेष्ट्यावेष्टचेष्टमेअस्याति
पूर्वस्यात्पापमानिवेष्यआवर्तउच्यते अपांगर्भोसिस्यंदमानानास्थावराः अस्यागताः आ
पेः सूर्यत्वचसस्थ सूर्यस्येवत्वक् यासांताः सूर्यत्वचसः स्थआतपवर्षाः सूर्यवर्चसस्थसूर्यस्येव
र्चस्तेजोयासांताः सूर्यवर्चसः सरस्यामांदास्थ मंदतेर्मोदनार्थस्यमंदः तत्रहिमोदंतिभूतानि व
हूदकत्वात् तत्रभावाः आपोमंदाः कूप्यागृह्णाति व्रजक्षितस्थ व्रजइतिमेघनामसुपठितं इहतुउद

कवलसामान्यात्क्रूयउच्यते व्रजेदिपतिव्रजेदितिः मुष्टाग्रवपणायाः वाशास्यवशकामो कामितः अ
भिलाषितास्यः तांहि सर्वैपवकामयन्ते अन्नेहनत्वात् मधुशविष्टास्य शवइति वलनामशविष्टाः व
लिष्ठाः वलिष्ठं हि मधु त्रिदोषशामनत्वात् उक्तंच त्रिदोषघ्नं मधुप्रोक्तं केचिदिक्षुतिवानलमिति गोवु
हंग्रः क्रान्ति शाक्वरीस्याशाक्तरूशाको आनोमनितक्तनिपवतिपश्च अन्येभ्योपिहरणतइतिवनिपवनो
रचोतिङीप्रत्रेफश्चशाक्तवतिहिगावोजगडहूर्न्निवाहदोहादिभिः पयःजनभृतः जनान् हिपयोवि
भर्त्ति वालभावे घृतंविश्वभृतः विश्वंसर्वदेवाद्यपिघृतंविभर्त्ति मरीचीः आपः स्वराजस्य हेश्रा
पः याःस्वयंस्वराजस्यस्वकीयमेवराज्यंयासांताःस्तथोक्ताः अनन्याश्रितराज्याइत्यर्थः व्याख्या
तमन्यत् उदुम्बरेपात्रेसमासिंचत्येताः मधुमतीः मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिरद्भिः प
य्यन्तासंसृजन्ता महिमहृतन् दत्तवद्विविधायराज्ञेवन्वानाः वनोतिः भवनार्थः संभजमानाः
मैत्रावरुणस्यधिष्ण्यपुरस्तान्निदधाति अनाधृष्टाः अनाधर्षितारदोभिः सीदतउपविशन्तस
ह्वौजसः सवीर्याः सहबलेन किंकुर्वाणः महिमहृतं दत्तवद्विविधायराज्ञेदधतीः स्थापयंत्यः
व्याघ्रचर्मारोहति सोमस्यत्विषिः सोमस्यदीप्तिर्भवसि यतः अतस्तवसत्त्वयेइवयत्त्वात्विषिरेव
मेममत्विषिर्भूयात् यत्रैवसोमइदमन्यपवन मयत्तनः शार्दूलः समभवत्तेनसोमस्यत्विषि
रितिश्रुतेः षट्पुरस्तादभिषेकस्यपार्थानिजुहोति अग्नयेस्वाहेतिप्रतिमंत्रषडुपरिष्टादिन्द्रा

मं॰त्र॰
भा॰
८४

यत्वाहेतिप्रतिमंत्रम् ॥ पवित्रेस्थोवैस्णव्योव्याख्यातं वुनातिसवितुर्वः व्याख्यातं अनिधृष्टमसि
अत्रमंत्रावयवमंत्राः एकवचनान्ताः क्रत्वावहुवचनांतावाख्यातां आपोस्यत्राविधेयाइति अतो
स्माभिरपिक्रत्वर्थोनुक्रियते अग्नेपाकइत्ययथानऋषिणाव्याख्यातः इतिपाठांतरं पाकेश्च
स्यथातेरयंधृष्टिनाव्याख्यातः अनिधृष्टमसीतिकोर्थः अनाधृष्टास्यरक्षोभिर्वाचोवंधुः वाचोवं
धुभूताः यावद्वैप्राणेष्वापोभवंतितावद्वाचावदतीतिश्रुतिः तपोजाः तपः शब्देनाग्निरुच्यते त
स्माज्जायते अग्नेर्धूमोजायतइत्यादिश्रुतिः सोमस्यदात्रमसि सोमस्यदात्रः स्थयदावा नमतो
भिरभिषुण्वंति अथाहुतिर्भवतीत्यादिश्रुतिः स्वाहाराजस्वः स्वाहाकारेणहुताः सत्यः राजस्वा
भवथराजानंयाः सुवंतिजनयंतितारराजस्वः अभिषेचनीयेस्वेनाख्यानयति सधमादोद्युम्नि
नीः अत्रेवत्वावारुणीत्रिष्टुपूयापत्ताः सधमादः सहमदमाः सहएकस्मिन्पात्रेमाद्यंतिनाभिमानं
कुर्वंतिद्युम्निनीः वीर्यवत्यः आपः एताः अनाधृष्टाः अनभिभूतारक्षोभिः अपस्युः अपइति
कर्मनामतत्रसाधुः अपस्यावसनाः वसआच्छादने आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः तास्व
पस्यपासु पस्त्यमितिगृहनामसुपठितं गृहरूपासुविम्बरूपेणावस्थितासुचक्रेकृतवान्
वरुणोराजासयस्यसहस्यान्तं प्रतिष्ठांकर्णभूतोवरुणः अपांशिशुः अपांवायुषशिशुर्भवति
योराजाराजसूयेनयजतइतिश्रुतिः मातृतमासु अतिशयेननिर्मात्रीषु अंतर्मध्येचक्रेसयस्य

मितिसंबंधः वस्त्रविशेषः तार्प्यंपरिधापयति तत्रस्योल्वमसि उल्वंगर्भाधारमुदकं पात्वंपरिधापय
ति तत्रस्यजरायुरसिजरायुर्गर्भवेष्टनंआथिवासंप्रतिमुंचति तत्रस्ययोनिरसि गर्भसंभवस्थानंयो
निः उष्णीषसंह्रत्यशुरस्तादवगूहति तत्रस्यनाभिरसिनाभ्यासंनद्धागर्भाजायन्तइत्यर्थः अथ
धनुरधिजनेति इंद्रस्यवार्त्रघ्नमसि इंद्रस्यसंबंधियद्वार्त्रघ्नंवृत्रोयेनहतः इतिवार्त्रघ्नंधनुरसि
तत्त्वमसीतिशेषः बाहूविमार्ष्टिमित्रस्यासि मित्रस्यसंबंधीत्वमसिदक्षिणः वरुणस्यासि वरुण
स्यसंबंधीत्वमसिइतिसव्यः धनुःप्रयच्छति त्वयायंत्वयाधनुषावयंयजमानोवृत्रंशत्रुंवधेत्
हन्यात् तिस्त्रइषूनादत्ते हवादारणेहवेणतीतिहवा रुजासि रुजोभंगोअस्यरुजा त्वमासि क्षमा
यीविधूनतेअस्यत्वमा. यजमानायप्रयच्छति पातैनंप्रांचंप्रातपालयत एनंयजमानंप्रागं
चनं॥ प्रत्यगंचनंतिर्यग्गंचनं दिग्भ्यःपात अन्याभ्योदिग्भ्यः पालयत् अथैनंआविदोवाचयति
कथितेचर्स्कृतिः आविमार्य्याः आवेदयति ज्ञापयति यजमानेमंताभिर्देवताभिरित्याविदःमर्यर
ति मनुष्यनाम्हेमर्य्याः आविःप्रकाशः प्रकटोयजमानंयुष्मन्समदंकथयतिकथितेचर्स्कृतिः
प्रयोजनंवदति सोस्मैसर्वमनुमन्यतइत्याद्यैःकवनादिभिः सर्वोजन्म उत्पत्तिरितियावत् आ
वित्तोअग्निर्गृहपति कृतस्कैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायन्ते आवेदितोज्ञापितोअयंगृहपतिर्नये
यजमानः आवित्तइंद्रः आवेदितइंद्राय वृद्धश्रवसे वृद्धश्रवाधनंयस्यसवृद्धश्रवाआवित्तो

मं·त्र·
भा·
८५

85

मित्रावरुणौ आवेदितो मित्रावरुणाभ्यां व्रतमिति कर्मनाम धारितकर्मभ्यां आविन्नः पूषा आवे
दितः पूष्णे विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा आविन्ने द्यावापृथिवी आवेदिते द्यावापृथिवी
भ्यां विश्वशंभूभ्यां सर्वस्य सुखेन भावयन्तीभ्यां आविन्नादितिः आवेदितोऽदितये उरुशर्म्मणे
उरु पृथु महत् शर्म्म शरणं यस्याः सा तथोक्ता सर्वाप्रवविदः स्कन्दाल्लक्षणया व्याख्याताः त
था आविमर्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अनिरुक्त इत्यादिस्तथा व्याख्येयाः एवं च मन्त्राणामन्यत्र
हृन्नित्वान् केशवापेलोहायसमाविध्यन्ति अवेष्टा दंदशूकाः अवेष्टा अवपूर्वीयजिनीशाने वर्त्तते
नाशितादंदशूकाः अत्यर्थं दशनशीलाः एतत् इन्द्राभिप्रेताः तयोर्मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिन
यतीति श्रुतेः स त्वं तमाक्रमयन् दिशो वाचयति प्राचीमारोह प्राचीं दिशमाक्रमस्व आक्रममा
णं च त्वां गायत्री अवतु पालयतु रथंतरं च वसाम त्वामवतु त्रिवृत्स्तोमः त्वामवतु वसंत ऋतु
स्त्वामवतु ब्रह्मद्रविणं ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः ब्राह्मणजातेः साध
नभावाद्धनत्वमुच्यते एवं दक्षिणमारोहेति चतस्रः कंडिका व्याख्येयाः छन्दः सामस्तोमऋ
तुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदैः चतुर्थ्यां कण्डिकायां फलं द्रविणमिति पठ्यते तत्र यागस्य फलं फलं वा
यज्ञफलं वा अभिप्रेतं वर्च्चो द्रविणमित्युक्तापि तेजो ब्रह्मवर्च्चसं वाभिप्रेतं सीसं निरस्यति प्रत्यस्तं अस
देपात्य प्रतिगृह्य दिशं नमेचरस्य रसस्य शिरः व्याघ्रचर्मारोहति सोमस्य त्विषिरसि व्याख्यातं १५

रूक्मसयः पदंऊरूते स्तयोः पद्भिद्देरुकाम्रयोः सकाशात् मांगोपायशिरसिवरुकंमेकरोतिश्रो
त्रेमित्रंश्रोत्रजइतिमनोहर्त्तिः ज्येष्ठामनुमितिज्ञायांसोच्यते सहइतिवाहविर्बलमुच्यते अमृतमिति
प्रकटार्थं वाक्यउक्तमाति हिरण्यरूपौमैत्रावरुणौत्स्थ्यजुर्मामित्रोसिवरुणोसीति यजुः
हे हिरण्यरूपौ मित्रावरुणौ युवांउषसोविरोके उषसोभ्युत्थानकालेउभावपिहेइन्द्रौइदितिप
रमेश्वर्येपरमेश्वरौउदिथःउत्कृतः सूर्यश्च ययोश्चयुवयोःकार्यसंपादनायसूर्यउदेतितौ
युवां आरोहतं हेवरुणहेमित्रगर्त्तंपुरुषं वारूपंवैमित्रावरुणौपुरुषोगर्त्तइतिश्रुतिः अथा
त्मविषयंव्याचष्टे अधिदेवतंगर्त्तोरथः ततश्चदृताभ्यामदितिंदितिंच तेनोनंतरंपश्यतंस्वचा
रणंचैतेवैतदाह अपरोमंत्रविकल्पः मित्रोसिवरुणोसि वारूपवोच्यते मित्रस्त्वमसि वरुण
स्त्वमसि यजमानमभिषिंचति सोमस्यत्वाद्युम्नेन द्युम्नद्योततनोर्यशोवाअन्नंवासोमस्यत्वा द्यु
म्नेनअभिषिंचामि अग्नेर्भ्राजसा अग्नेर्दीप्त्यासूर्यस्यवर्चसाविस्तृतया इंद्रस्येंद्रियेणवीर्येणक्षत्या

वर्जसा सूर्यस्य ५

चसर्वाण्येववीर्याणिव्याख्यातानि अभिषिंचामीतिसर्वशेषः क्षत्राणांक्षत्रपतिरेधिइतिस
विशेषः त्वंचवनेरभिषिक्तः सन् क्षत्राणांसर्वेषांक्षत्रपतिःपतिर्भव अतिदिद्यून्पाहि अतीत्या
दिक्रम्यदिद्यूनिषून्पाहि गोपायात्मानमिषवोवैदिद्यवइषुवधमेवैनमेतन्नदातिनयतीतिश्रु
तिः इमंदेवाइतिव्याख्यातं कंडूयनमभिषेकेणप्रलिप्यते प्रपर्वतस्य अहेवस्यात्रिष्टुप्यापता
पक्वंतंस्मदितिनिर्दीनंतस्व कांक्षेविहितानुष्ठानारंहितिशीनंतास्तिकाद्देदितिंस्मृतमेमार्थं
स्यविशिराहाततः ७

मं॰ ञ॰
भा॰
८६

आहुतिपरिणामभूता आपः पर्वतस्य पर्वताग्रेः पार्थिवस्य सद्विपर्ववान् पौर्णमास्यमावस्याचातु
र्मादिपर्वभिः वृषभस्य वर्षितुः एष्टानुत्यायेति शेषः नावः णुस्तुतौ नूयते स्तूयते स्तोत्रशस्त्र
होममन्त्रैरिति भावः आहुतिपरिणामभूताः आपश्चरन्ति गच्छन्ति आदित्यमंडलप्रति स्वसिचः
स्वयमेव सिंचन्तीति स्वसिचः इयानाः इण् गतौ तास्यौल्पवयोवचनेत्यादिना चानश् गमनशी
लाः ताहि आदित्यमंडलं प्राप्य मध्यमस्थानमागच्छन्ति मध्यमस्थानात् पृथिवीं तथा चोक्तं
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति
आदित्यमंडलं प्राप्य तापवावर्त्तन्ते अथवाचः अर्थोचनाः उदक्ताः उदीक्लीदिने क्विप् उदंनेन
क्लेदनेनाभ्यक्ता आपः अद्रिं बुध्न्यं अद्रिर्मेघः बुध्नमन्तरिक्षं तत्रभवो बुध्न्यो मेघः तं बुध्न्यं मेघं मध्य
स्थानमनुरीयमाणा रीयपतिर्गत्यर्थः अनुप्रविश्य मेघच्छिद्रैर्निर्गच्छन्तो भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः अ
थवादित्यः पर्वतशब्देनोच्यते यायेताः पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य वर्षितुः एष्टात् इयानाः निर्गच्छ
न्त्यः नावः नाव्या आपः ऋषिभिरस्तुतिनावातीर्या महानद्यः सर्वतो गच्छन्ति स्वसिचः स्वयंसेक्त्र्यः
आदित्यस्य या उपरिष्टादापस्ता उच्यन्ते तथा च श्रुतिः नाव्या उपवयजुषस्तपरस्वकाइत्युपक्रमाष
ष्टिस्रहवैत्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिरन्तीत्याहताः प्रावृट्काले प्रवर्त्तन्ते अथवा कुउदक्ताः
अद्रिं मेघं बुध्न्यं अनुरीयमाणाः अनुप्रविश्य ऋषिभिर्निर्गच्छन्त्यः अर्थवायाः पर्वतस्य हिमवद्विंध्या

देहूंषमस्यवर्षितः सेक्तः एष्वात् इयानाः नावक्षरंतिनावानार्यामहानयः प्रचरंतिस्वयांसिक्ताः ता
एवराजस्वपयाज्जिनोत्यायप्रवर्तंते गृह्यमाणाः अभिषेकपात्रेषु गृदक्षाः उत्तिमा उत्सर्वसाचते
रेतेद्रूपं प्रथराकु प्रथरांचः प्रथोचनाः अग्निग्रहजातं यजमानशत्रूणांत्तु धंवु भ्रशद्दनमूल
मुच्चेत तत्रभवंयजमानंत्तु अंपप्रधानमित्यर्थः अनुदीयमाणाः यजमानप्रतिप्रन्तुषिच्यमानाः
ताम्राव हवमिमित्यादि संबधनीयं चर्मणि विविक्रमयति यजमानं विस्तार्य विक्रमणं विस्तार्य
त्तस्य यद्विक्रमणं यच्चापिक्रांतं यच्चक्रांतं तत्सर्वं त्वमसि इतियोजना जहोतिप्रजापते न त्वदेता
निप्राजापत्याविष्टप् यजमेथा प्रयममुष्यपितासावस्यपितेतियजुः हे प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वारूपाणि परिताबभूव त्वत्तोन्योदेवताविशेषः एतानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि
वर्तमानकालसंबंधीनि रूपाणि परिसमन्तात् तानि च यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यंते वा वभूव तत्र
नकारः संबध्यते न वभूवन भवत्यात्मरूपत्वेनायस्मादतो ब्रवीमि यत्कामस्तेजुहुमः तन्नो
अस्तु येनकामेन ते तव जुहुमस्तत्कामरूपमस्माकमस्तु यजुः कथंभूतं व्याख्यायते अ
यममुष्यपितापायंपुत्रः अमुष्यजमानस्यपितायसावस्यपिता असौयजमानः अस्यपु
त्रस्यपिता सर्वथासपुत्रावयमेवस्याम भवेम पतयोरयीणां धनानां जुहोति हृदयाय हे
भगवन्हृदयेन तव कवि हविर्हिंसाकरणयोः कर्तिर्हिंसित्वापरमस्य छेनामनमने एव

मं॰त्र॰
भा॰
८७

रुद्रंसंबोध्याथेदानींद्रव्यमाह तस्मिन्नाम्निकृतमसि अमेहमसि अमाशाहोगृहवचनः गृहेश्व
मसिस्वाहा रथमुपावहरति इंद्रस्यवज्रोसिव्याख्यातं तेयुनक्मि मित्रावरुणयोर्द्दैवनयोः त्वात्वां
प्रशास्त्रोःप्रशिषाप्रशासनेनयुनज्मि तमातिष्ठति अव्यथायै व्यथः भयचलनयोः अ
भयाय अचलनायवात्वां अधितिष्ठामि स्वधायै अन्नरसायचत्वामधितिष्ठामीतिशेषः अरि
ष्टोअनुपहिंसितः अर्जुनः अर्जुनः शीलः अर्जुनोहवैनामइंद्र इतिश्रुतिः दक्षिणायुग्यप्रजा
पति मरुतांप्रसवेनजय मरुतांसंबंधिनामभ्यनुज्ञायांवर्तमानःसन्शत्रुंजय मयेगवामुप
इति आपाममनसा व्याख्यातो मनसा वयंमउपक्रांतं भर्गः धनवान्गागामुपस्पृशति समिंद्रि
येणवीर्येणसंगच्छामवयम् अग्रेणशालामुपयच्छति मातइंद्र ऐंद्रीत्रिष्टुप् अत्रद्वितीयोर्द्ध
र्चः प्रथमंव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् तिष्ठंरथमधिपंचजन्यहस्तलडर्थेलोट् यंरथमधितिष्ठ
सि हेवज्रहस्त यस्मिन्नावस्थितः आरश्मीन्देवयमसे आयच्छसि रश्मीन्प्रग्रहान् हे
देवस्वस्वोन् पोमनाश्चान् इदानींप्रथमोर्द्धर्चोव्याख्यायते व्यवहितपदसंबंधवशायः य
स्मिन्रथेतवस्थभूतेवयंअयुक्तासः अयुक्ताःपवअयुक्तासः आजेसरस्वकु माविदसाम द
समुपदद्यये कर्मणिलकारः माविदस्यमहि माउपदीयमहि हेइंद्र तुराषाट् तुर्सिसहत
इतितुराषाट् तस्यसंबोधनंहेतुराषाहन इतिद्वेपदेअत्रानुदात्ते तयोरेकोनर्थकः माविद

सेमहीत्युक्तं तदुपमयादर्शयितुमाह अब्रह्मताल्लभोपममेतत् अब्रह्मतेवाब्रह्मविज्ञानानंदस्वभा
वमविनश्वरंसस्वभावोब्रह्मता मब्रह्मता आब्रह्मतायथाब्रह्मभावादस्महिदसेदेवंमाविदसेमही
त्युपमानार्थः चत्वारिरथविमोचनीयानिजुहोति अग्नयेगृहपतयेस्वाहा सोमायवनस्पतिरूपाय
मरुतांसंवंधिनेओजसेइंद्रस्यसंवंधिनेइंद्रियायवीर्याय भूमिमवेक्षते पृथिविमातः हेपृथिवि
मातः माहिंसीर्मामाहंत्वांवाचतांअहमहिंसिषं अवतरति हंसः शुचिषत् सप्तपंचपरब्र
ह्माभिधायनी अतिच्छन्दाअतिजगतीतिप्रकृतिः हंसःशुचिषत् सविषयं हन्त्यकारमितिहंसः
हन्त्यध्यानमितिवाहंसः हंसोभगवानादित्यः शुचिषत् शुचिदीप्तोसीदतीतिशुचिषत् आदित्य
रूपेणशुचिषत् यश्चवसुर्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षेसीदति यश्चहोताआह्वाताअग्निरूप
णवेदोसीदति यश्चातिथिरूपेणदुरोणेसीदति यश्चमनुष्येषुप्राणभावेनसीदति यश्चदुरो
णेषुगृहेषुसीदति यश्चनृषुमनुष्येषुप्राणभावेनसीदति यश्चवरेषुश्रेष्ठेषुसीदति यश्चऋ
तेसत्येसीदति यश्चव्योमसद्अन्तरिक्षेषुसर्वेषुसीदति एवंसर्वत्रस्थितिभावेनस्तुत्वाप्येदानींसर्व
त्रोत्पत्तिद्वारेणस्तौति यश्चाब्जाः अप्सुजायन्तेत्यब्जाः यश्चगाविपृथिव्यांचतुर्विधभूतग्रामरू
पेणजायते यश्चगविपृथिव्यांचतुर्विधभूतग्रामरूपेणजायते यश्चऋतेसत्येजायते यश्चा
द्रौपाषाणेअग्निरूपेणजायते मेघोप्यद्रिरुच्यतेमेघेमध्येवाउदकरूपेणजायते ततऋतं

मं॰ त्र॰
भा॰
८८

न्तगतोसर्वतोगतं परंब्रह्म बृहत्तरिहृदं अनन्तमपर्यन्तं ब्रह्मवाचितास्यमंत्रस्यतत्परंब्रह्मप्रमवनता
मीतिवाक्यशेषः उपसृशतिशतमानोइयदसि इयदितिपरिमाणवचनोयंशब्दः शतमानमसि
आयुरसि आयुर्हि हिरण्यमितिश्रुतेः आयुर्मेधिधेहियोह्यदात्मकोभवतिसतनदातुमर्हस्तस्मै
अस्मात्शतमानोहिरण्यत्वमसि तस्मात्शतमानाह्वपरिमाणमायुर्मेधिधेहि पुरु॰ सि पुनक्रियतेस
भारविवाजेनदक्षिणादानेनचेतीहयुड॰ वर्चोसि वर्चस्तेजः यस्मात्त्वंवर्चोतोस्माभिः प्रार्थ्यसे व
र्चोमिधिधेहि ओदुम्बरीशाखामुपसृशतिऊर्गसिऊर्जमस्मियेहि ऊर्जमन्नमुच्यते अवहरतिबाहू
इंद्रस्यवांवीर्यो इंद्रस्ययजमानस्ययुवांवीर्यकृतोवीर्यकारिणः संवेधिनोबाहूतेअभिउपावहरामि
मैत्रावरुणीयपयस्याप्रति आसंदींनिदधातिः स्योनासीति स्योनसितिसुखनाम स्योनासि
सुखवत्यासिद सुखवत्पामासंदीमासीद अधिरोह सुखदामधिरोह तत्रस्यस्थानमधिरोह
यजमानस्यउरोभिमृशपजपति निषसादधृतव्रतः वारुणीगायत्री अधियज्ञं यजमानोवरु
णः निषसादनिषण्णः धृतव्रतः धृतंव्रतंयत्कर्मयेनसधृतव्रतः धृतव्रतोवैराजानवायेषसर्व
स्माइववदनायेनसर्वस्माइवकर्मणेयदेवसाधुवदेयत्साधुकुर्यात्तत्तस्मैवाएषचश्रोत्रियश्च
तिश्रुतिः वरुणः यस्मा ॰॰ प्रस्यासुविद्वआआधिपस्येनत्सुपसर्गार्थपरिशृश्मिः संराज्याय
संराज्ञवायराज्यायेतिश्रुतिः सुक्रतुः सुकर्माशोभनप्रज्ञोवा पंचाद्यान्पाणावावपति अभिभूर
सुखदमसिसुखेनयस्मासीदंक्रिमातयोरक्ताद्वजस्पयोतिःस्यात्तस्माखिसुखद्वात्तस्मासुपवेश
यतिस्योनामासी ६

स्तिक्रुतत्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोक्षा: पंचमोक्षरमणास्तत: तत्रकलि: सर्वानन्यानभिभवतिसउच्य
ते यजमानोवानन्सर्वेंषेनत्वभिभूरसि अभिभवितासि एतास्त्वपंचदिश: कपटोपक्लृप्ता:
न्हिमाभवत ब्रह्मन्निति मुख्यममामंत्रयते यजमानोब्राह्मणंत्वंब्रह्मासि सवितासिसत्यप्रस
य इतिब्रह्माह त्वमेवब्रह्मासिभवसि सवितावासि सत्यप्रसवस्तत: द्वितीयंप्रत्याह त्वंब्रह्मासि
वरुणोसिसत्यौजा: सत्यमोजोयस्यससत्यौजा: तृतीयप्रत्याह त्वंब्रह्मासि इंद्रोसिविशौजा:
इंद्रस्त्वमसि विद्धओजोयस्यसविशौजा इतिशाखेविशौजाइत्यन्यापसमास: अननपवपद्कारो
नावगृह्णाति चतुर्थंप्रत्याह त्वंब्रह्मासि रुद्रस्त्वमसि सुशेव: शेवइतिसुखनामशोभनंसु
खयिता ॥ सुमंगलनामानर्थं क्रयति वहुकार: वहुकरोतीतिवहुकार: श्रेयस्कर: श्रेय:
करोतीतिश्रेयस्कर: भूय: करोतीतिभूयस्कर: तेषांसंवोधनंहेवहुकारभूयस्कर स्कमसेप्र
यच्छति इंद्रस्यवज्रोसि यत: इंद्रोहयत्रहत्रायवज्रप्रजहारेत्युपक्रमात तस्यस्वरूपस्त्वं तृतीयंचेत्या
दिनाश्रुतिग्रंथेनोक्तं अतस्त्वाब्रवीमि तेनहेतुसामेममयजमानंरध्यरध्यतिवेशगमने व
शवर्तिनंकुरु योवैराजाब्राह्मणादवलीयानमित्रेभ्योवैसवलीयान्भवतीतिश्रुति: हिर
ण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति अग्नि: पृथु: योयंदेवताअग्नि:पृथुरितितस्मादग्रेर्धर्मणस्पति:
धारणस्यपति: जुषाण: सेवमान: प्रीयमाणोवा अग्नि: पृथुर्धारणस्यपति: आज्यस्यहुतस

मं॰ ब्रा॰
भा॰
८९
89

वेतुपिबतस्वाहा सुकृतंचैनद्धविर्भवतु अकाद्विवपति स्वाहाकृताः हेअश्विनाः स्वाहाकारपूर्विकया
अस्मात्र्पिताः सन्तः सूर्यस्यरश्मिभिः यतश्च यस्यार्थेकृतंसजातानांसमानजन्मनोवब्राह्मणा
त्क्षत्रियाणांवामध्ये मध्यान्तः मध्येभवोमध्यमः मध्यमेप्रदेशेवस्थानाय यजमानस्ययतश्चमि
त्वनुवर्त्तते ॥ सर्पतीतिसवित्राप्रसविता सवित्राअभ्यनुज्ञातस्यकर्त्तृप्रसूतः प्रसर्पामि एवंसरस्व
त्यादिभिर्योजनीयं इंद्रेणासेइति इहतृतीयान्तंइंद्रेणमया प्रोक्षस्ववोथा ॥ इतउत्तरंचरकसौ
त्रामणी अश्विनाराशं सुरांसंदयाति अश्विभ्यां पच्यस्वपाकोनामात्रविपरिणामंजेश्रुता स
रस्वत्यैइंद्राय शोभनत्राणाय सुत्राम्णेसुत्रातव्याय वाभैषज्यंइंद्रस्यकर्मव्यसौत्रामणपाह
राश्नुनाति वायुः पूतः सोमीगायत्री यः सोमः वायुनाप्तः सोमः प्रथमंश्रतिगंधआसी
त्ततोदेवैर्यासुरूकृः अहृतविरूपमगंधंसोमंकुर्वीति ततोवायुनापहृतः सोमस्यगंधः ऐं
द्रवायवब्राह्मणएतत्प्रतिपादितं तदेतदस्माभिर्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन यद्वा योवा
सुरूपः सोमः पूतश्चपवित्रेणाप्रत्यङ्नीचैर्योमरवंप्रतिलग्नः स्वगतोअतिक्रम्यगतः
सस्नसोमः इंद्रस्ययुज्यः समानयोगीसखाचसमानख्यानः कथमिंद्रंहिनस्तीतिशेषः ॥ गृह्
गृह्णाति कुविदंग अतिरुह्मासोमीत्रिपूपर्य कुविदितिबहुनाम अंगेतिक्षिप्रनाम हेसोमयथा
केचिज्जनपदाः कुवित् देवंअंगतिक्षिप्रेयवंमतः वहूनयवाः यतः यवेचितृ चिकृहे विनर्कैयवं

चितः यथा दांति दात्रलवनेन लुनंति अनुपूर्वं आनुपूर्वेण वियूय पृथक्कृत्य अमिश्रित्य इदं इहे
हैषां कृणुहि भोजनानि इह च आदाय धनानि यजमानाय कुरु भोज्यानि वस्त्राणि ये बर्हिषो नम उ
क्तिं यजंति ये यजमानाः बर्हिषः उपरि स्थिताः नमउक्तिं नमः इत्यन्नं नाम उक्तिर्वचनं हिरण्यल
क्षणं मन्त्रम् आदाय उक्तिं याज्याम् अभिधाय यजंति यागं कुर्वंति उपयामगृहीतोसि इत्यादि व्याख्या
तं युवं सुराममनुवाका पुत्रमिव यायाग्रनुष्टुप् त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये तत्रेतिहा
समाचक्षते नमुचिर्नामासुरः इंद्रस्य सखिभूत आस स इंद्रस्य विश्वस्तस्य सुरया वीर्यं पयो
सोश्विनौ च सरस्वती चोपाधावत् पीतवीर्योहं नमुचिना ततोऽपां फेनेन वज्रमसिंचत् तेनेंद्रो
नमुचेः शिरश्छिछेद तत्र लोहितमिश्रः सुरासोमो तिष्ठत तत उच्यते हे अश्विनौ युवां सुरा
मयं सोमं सुमणीं वा नमुचौ आसुरे अवस्थितं पालयंतं स्वकर्मलदं कुरुतं इत्यर्थः ॥ पु
त्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवमुभाव अश्विनौ हे इंद्र त्वाम अवथुः पुत्रस्थवत
यः त्वं पालितवन्तौ काव्यैः कविकर्मभिः नमुचेः शिरश्छेदनकर्म कृत्वा स्ववीर्येण तत्स्यप
तत्कर्म कर्तृ शक्त इत्यभिप्रायः सरस्वती त्वामघवन्नभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मघवन् न्यथनव
त अभिष्णक् शुश्रूषुः कृत्वादिषु पयते ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवंत्यामूवटो वसन् मंत्रभाष्य
मिदं चक्रे भोजे राज्यं प्रशासति ॥ इति ऊअटकृतौ मंत्रभाष्ये दशमोध्यायः १० ॥ आनंदपुरवा

पुत्र दर्शनौ इत्यर्थः दंसनाभिः दंस इति कर्मनाम कर्मभिः मंत्रैर्वेत्यर्थः कथमेवमवग
म्यते तत्राश्विनौ वां पालितवंतावित्याह यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः यस्मात्त्वमसुरामयं वि विषं अपि तवा

स्तव्यवज्रटाख्यस्यसूनुना मंत्रभाष्यमिदंकृतंभोजेपृथ्वींप्रशासति ॥ अथाष्टावध्यायाअग्नि
संचयनात् ततःप्रजापतिर्ऋद्दर्शीसाध्यावाऋषयःप्रजापतेःप्राणभूताः अथपंचधादर्शिनःप्र
जापतिःप्रथमांचितिमपश्यत् प्रजापतिरेवतस्याआर्षेयंदेवाद्वितीयंचितिमपश्यन्देवाए
वतस्याआर्षेयंपरमेष्ठीपंचइंद्राग्निविश्वकर्म्मातृतीयांचितिमपश्यन्तएवतस्याआर्षेयमृ
षयश्चतुर्थीचितिमपश्यन्नृषयएवतस्याआर्षेयंपरमेष्ठीपंचमींचितिमपश्यत्परमेष्ठ्येवतस्या
आर्षेयमिति अथप्रतिकर्म्मदर्शिनःसवितैतानिसावित्राण्यपश्यदिति ॥ युंजानःप्रथ
मं अष्टौकण्डिकाःसावित्र्यदृष्टाःसवितृदेवत्यास्ताभिःसततास्याऽऽहुतीर्हूयंतेप्रथमानुष्टुप्
अस्यांतैसविता युंजानःप्रथमंमनः ततोनंतरंतत्त्वाय तनुविस्तारेणकोल्पपृष्ठादसःउपंज
नःततित्वाविस्तार्यधियःबुद्धीःमनसापश्यतोलोचनभूतयावायथार्थ्येसर्वः अग्नेर्ज्योतिःअग्नेः
संबंधिज्योतिःपंचसुप्रविष्टंनिचाय्यउपलभ्यसर्वः अथयथावाअग्निःसमिद्धोदीप्यत
इत्यादिनाततःपशुकर्णिखान्वियाःपृथिव्याःअध्याभरत् अध्याहृतवानग्निम् इष्टकाः
कृत्वाचितवानग्निंकृतोप्रजापतिःकर्त्रोपदिष्टःतदनुकृत्वाइदानींतेनायजमानाउपदिश्यं
तेप्रजापतिर्वैयुंजानइतिश्रुतिःकृतिर्व्याख्येया युक्तेनमनसागायत्रीयुक्तेनएकाग्रेणमन
सावयंदेवस्यसवितुःलोके अथोमुवःप्रतिस्तुतःस्वर्गातौअतिक्रम्यागतःसतोमंडलस्यतु
सवेप्र

ज्ञाः समानयोगी सखाच समानख्यानः कथमिदं इहिनस्तीतिशेषः) सवेवर्त्तमानाः स्वर्गाय स्वर्ग
साधनाय कर्म्मणे शक्त्या यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इतिशेषः युक्त्वाय सविता अनुष्टुप् सविता प्र
सवात्तिनानितितद्देदर्शनादिह्वययोगः कर्त्तव्यः तिन्मसंवंधोह्यिद्यन्तदेवाः युक्त्वायकार उपजन
नोनर्थान्तरवचनः युक्त्वा सविता यान्देवानग्निकर्म्मणा अनेनकर्म्मणा स्वर्यतः स्वर्गलोकंग
च्छतः पियाद्युम्नाकर्म्मणवा दिवंद्योतनेनस्वर्गंबृहन्महन्त ज्योतिनादित्यलक्षणं आसवेन
करिष्यतः सत्कुर्वतः सविताप्रसविता प्रसुवति प्रसौतिअभ्यनुजानाति तानेतानेवदेवान्
युक्तेनमनइतिव्याख्यानम् इयांस्तुविशेषः प्रजापतिर्ऋषिः बृहद्धिपङ्क्तिरुच्यते देवाविप्राः ॥
युञ्जेवाम् त्रिष्टुप् दंपतीयजमानौवामित्यनेनपदेनोच्यते युञ्जेयुनज्मि वायुवाभ्यामर्त्थाय ब्रह्म
पूर्व्यंनमोभिः प्राणाः सप्तर्षयो ब्राह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यते पूर्व्यशब्देनचनमोभिरन्नैःसहितं
इयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते किंप्रयोजनमितिचेत् विश्लोकएतुपथ्येवसूरेः विविधंपतु आ
गच्छतु श्लोकः कीर्त्तिः सूरेः पंडितस्य यजमानस्य कथमिवपथ्येवपथः अनपेतापथ्यायज
मानप्रवृत्ताः कृतिः उभयलोकसंचारिणीभवति एवंयजमानस्य उभयलोकसंचारीश्लो
कोभवतीत्यभिप्रायः शृण्वंतु विश्वे सर्वे अमृतस्य अमरणधर्मिणः प्रजापतेपुत्रा देवाः कीर्त्तिं
आयेधामानिदिव्यानितस्थुः आस्थिताः येदेवाः धामानिस्थानानि दिव्यानि यस्यप्रयाणं जगतीम

मं॰ त्र॰ भा॰ ९१

वितैव प्रजापतिरत्राभिधीयते व्यवहितपदप्रायमिदं मन्त्रवाक्यं यस्य देवस्य प्रयाणं प्रस्थानमनुगमनम
नु अन्ये देवाः ययुः जग्मुः इच्छाशाहो नन्त्यैकः महिमानमोजसा महिमानां महाभाग्यं विभूतिं
औजसा बलेन ययुर्देवाः यश्च सविता देवः पार्थिवानि रजांसि विममे महित्वना महत्त्वेनालो
कारजांस्युच्यन्ते पृथिवीमन्तरिक्षं द्यौर्लोकान् मिमीते स्वकीयेन महाभाग्येन स एतश एत
जगत् सर्वं स्थावरं जंगमं प्राणभावनया न इति सविता एवश इति उच्यते यद्वा एतश अश्व
नाम सूर्य एवं से स्वरूपेण समहाम्नेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः तदुक्तं उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादि
नाम्नः वादस्य अश्वस्य सर्वैर्निरन्तरत्वेष्टेति च देवस्य सवितरिति व्याख्याते इयांस्तु विशेषः वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद
त्विति वाग्वा इदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः ॥ इमं नो देवः प्रवसाना यजुः इमं यज्ञं नः अस्माकं हे देव
सवितः प्रणय प्रापय कथंभूतं यज्ञं देवाव्यं देवा यस्मिन् अव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः सखिविदं स
खायो यस्य विद्यन्ते सखिवित् तं सखिविदं सत्राजितं सत्रा शब्दः सत्यवचनः सत्यत्वलयो जय
ति स सत्राजित् तं सत्राजितं धनं येन गवादि जयति स धनजित् तं धनजितं स्वर्जितं स्वर्लोकं
यो जयति स स्वर्जित् तं स्वर्जितं ऋचा स्तोमं गायत्री अनवसाना ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं वृन्दा
दि समृद्धय गायत्रेण समा सहरथंतरं समर्द्धय बृहच्च कथंभूतं बृहत् गायत्रवर्त्मनि गायत्र
यस्य बृहतः वर्त्मानि वर्त्मभूतं अभिमादन्त देवस्य त्वा व्याख्यातं आददे ऋक्कामि अहं गायत्रे

९१

णछंदसाअंगिरस्वत् अंगिरसातुल्यंसंगिरोवदितिप्राप्तेअयस्मयादीनिछंदसीतिभसंज्ञाअकृतोतु
अग्निवदाभरेतिव्याख्यातं अधिरुह्येत्वचरहीतासतीपृथिव्याःसधस्थात् समानस्थानात्
अग्निंपुरीष्यंपशव्यंअग्निंपुरीष्यमाभरअंगिरस्वत्त्वंअग्निवद्वाआभरहृग्रहोर्भःछंदसीति
ह्रस्यभकारः आभरत्रैष्टुभेनछंदसांगिरस्वत् अभ्रिरसिअभ्रित्वमसिनारीस्त्रीत्वमसि किंच
त्वयावयंअग्निंशकेमखनितुंसधस्थे आसमानस्थानेवर्त्तमानंपृथिव्याः आकारोनर्थकःजा
गतेनछंदसांगिरस्वत् अभ्रिमभिमंत्रयते हस्तआधाय अनुष्टुप् यजुरंतोनुष्टुभेनेति
यजुः हस्तेअभ्रिंआधायसविता ततस्तामेवाभ्रिंबिभ्रत्धारयन् हिरण्मयीमयस्तनमयींछंदा
मयींवा अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यनिभाव्यदृष्ट्वा ततःपृथिव्याद्विवताआद्यास्तारपंक्तिः हेवाजिन्
प्रतूर्तंत्वरतेरतेरूपं प्रकर्षेणतूर्णंआद्रवआगच्छ।वरिष्ठां अधिसकाशात् आभरत् आहृत
वान् अनुष्टुभेनछंदसांगिरस्वत् अश्वगर्दभाजनमभिमंत्रयते यथासंख्यंप्रतूर्तंवाजिन्निति तिसृ
भिःऋग्भिःतिसृणामप्यश्वाददेवताआद्यास्तारपंक्तिः हेवाजिन् प्रतूर्तंत्वरतेरतेरूपं प्रकर्षेण
रततूर्णंआद्रवआगच्छ वरिष्ठामनुसंवतमा अनुसंवतंअनुसंप्लवंस्पवनोमेः किंपितद्रूपं
संभजनमुच्यते द्विपदमं हेवाजिन् आगच्छ उत्कृष्टसंभजनेनेत्यभिप्रायः तदुत्कृष्टभजनमधुनाद
र्शयितुमाह दिविद्युलोकेतेनवआदित्यरूपेणजन्मभविष्यतिआगतस्यसतः परमउत्कृष्टम्

मं॰त्र॰
भा॰
९२

92

विदेतवनाभिः उदरं पृथिव्यां अधि उपरि योनिः स्थानं पादौ दिवि पर्थ्यः इदितियादृशरूपेणः सर्वरूपेण मे
अभ्युक्षयते तद्वत् उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इति रासभमभिमंत्रयते युञ्जाथां गायत्रीं अध्वर्यु
यजमानावुच्येते युञ्जाथां रासभं गर्दभं युवं युवां अस्मिन् यामे अस्मिन् कर्मणि वृषण्वसू वृषावासे
ना गर्दभः सयवौ वसुधनं ययोः तौ वृषण्वसू तयोः संबोधने हे वृषण्वसू कथंभूतं रासभं अग्निं भरंतं अ
ग्निं संहरंतं अस्मयुं अस्मान्कामयमानं अस्मत्प्रेषितमिति श्रुतिः युञ्जाथामिति संबंधः अजम
भिमंत्रयते योगे योगे तवस्तरं गायत्री तवः इति बलनाम कर्मणि कर्मणि बलिनं उत्साहवन्तमत
मं वाजे वाजे हवामहे अन्नेऽन्ने दानार्थे देवानां मनुष्याणां आह्वयामः हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः
इन्द्रं इन्द्रियवंतं वीर्यवंतं ऊतये अवनाय आह्वयामः इति संबंधः अश्वरासभाजानुत्क्रामयति प्रत
र्वन्नेहि विराड्रूपाय ज्ञ गर्भा ऊर्वं तत्क्ष्वंवीहि इति यज्ञः अर्द्धर्चेनाश्वः संलक्ष्यते प्रतूर्वन् प्रत्वरमा
णः एहि अवक्रामन्नशस्तीः पादेनावष्टम्भन्नशस्तीः पाप्मनः उष्ट्रान् आगमनेकोऽगुणा इति चेत्
रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यं गणपतित्वं लप्स्यस इति शेषः अतो मयोभूः सुखस्य भावयिता भूत्वा
परिरासभमनुक्रामयति उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिः अनाकुलितं वीहि विविधमागच्छ ॥ स्वस्ति
गव्यूतिः स्वस्तीनां अविनाशानां अगव्यूति मार्गाः भयवर्जितः प्रभूतेपवसोदकमार्गाः सन् अभयानि
कृण्वन् कुर्वन् ऋत्विक्यजमानानां पूषा पृथिव्या सयुजा समानयोगिना सहानेकः प्रपद्येतीद्या

नेमेतद्दर्शयति अजमुत्क्रामयति पृथिव्याः सधस्थात् महस्याभात् व्याख्यातम् बलाधस्थुयजमा
नेतिगच्छति अग्निं पुरीष्यमच्छेमः अच्छातेरामुमितिशाखिनः अग्निंपशव्यमंगिराइवअभिगच्छा
मः यद्वा आसंगच्छामः यद्वा अनधावृत्रषमीद्वते अग्निंपुरीष्यमंगिराइवसंभरिष्यामः वल्मी
कवपामादायपञ्चिद्भ्येपाणिभ्यामीद्वते अन्वग्निः आग्नेयी त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा आग्निः स्तूयते उष
सामग्रमन्वयोऽग्निः अग्रे आख्यत् स्वाप्नकथने प्रकथितः उषसामग्रमादित्यं योऽग्निर्दीप्यतइत्यर्थः
यद्वा यद्वान्यतह्नीप्यते प्रथमो भूत्वा यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः अनुसूर्यस्यपुरुत्रा रश्मीन्यथासूर्य
स्य रश्मीन्ननुपुरुत्रा बहुधा दीप्यते अनुद्यावापृथिवी आततन्थ यथा द्यावापृथिव्यौ अनुस्वकीयं
रश्मिजालं आततं यथा आतनोति वभूथातन्थेति छंदसि निपात्यते तमग्निंपशुपामइतिशेषः ॥ अ
श्वमभिमंत्रयते आगत्यवाजी अनुष्टुप् आगत्य आगम्य वाजी वेजनवान् स्वः अध्वानं पथ्यानं
सर्वा मृधः सर्वान् संग्रामान् पाप्मनः अमान् विधूनेते अयनयति तस्मादु हैतदश्वः सत्त्वावि
धूनुतेतिश्रुतिः ततो विगतभयाः सन् अग्निं सधस्थे महस्थाने पृथिव्या वर्तमानं महतिउल्मु
कप्रदेशे वर्तमानं चक्षुषा निविकीषते पश्यति छंदसोयथातुः पशुपर्यार्थः अश्वेपिण्डमधि
ष्ठापयति आक्रम्यवाजिन् अनुष्टुप् आक्रम्य वष्टभ्य हेवाजिन् अश्वपृथिवीं अग्निंइच्छ अ
ग्नेरन्वेषणं उरुरुवा चक्षुषा दीप्ताक्षिप्रदीप्यासह यदा दीप्यानि मितभूतयान्वेषयत्वं किंच भूम्याः

मं·ब्रा·
भा·
६३

93

हन्नाय हन्तवर्त्तनेनक्रोयपस्पर्शनार्थेहन्ति: तस्मदेशंसंस्पर्शयितार: अस्माकंब्रूहि कथययत:
यस्मात्प्रदेशात्त्वनेमतंअग्निंवयं अस्थस्तोतिहृहस्मोपरिपाणिंधारयन् द्यौस्तेपृष्ठंहस्तीयस्य
तवद्यौ: पृष्ठंपृथिवीचसाधस्थसहस्थानेपादोऽस्मात्स्वन्तरिक्षंसमुद्र: उदकंयोनि: उत्पत्ति
स्थानेनंत्वामेवंभूमोविख्यायचक्षुषानिरीक्ष्यचक्षुषात्वअभितिष्ठपादै: पृतनासंग्रामयेकश्चि
मिलन्ति तेपृतन्यत: तान्पृतन्यत: पुरुषान् अस्थमुत्क्रामयति उत्क्रामत्विपृष्ठिवाद्धा उत्क्रा
मउत्क्रम्य महतेसौभगायमहतेऐश्वर्याय मगशब्देऐश्वर्यवचन: अस्मादप्यधिष्ठानात् यत्रत्व त्वस्मादास्थानात्

तिष्ठसिद्रविणंधनंददातीतिद्रविणोदा: हेवाजिन् किंच उत्क्रान्तेत्वयवयस्याम भवेमस्तुम
तैःशोभनायामतौशोभनायामतौपृथिव्या: अग्निसुवनस्य: अमर्त्यपिबंस्वनंत: उपस्थाउत्सं
गेस्या: पृथिव्या: अथैनमश्वमुत्क्रान्तमभिमंत्रयते उदक्रमीत् विप्रष्टमत: प्रदेशादुदक्रमी
उत्क्रान्तवान् द्रविणोदा: द्रविणस्यधनस्यदाता वाजीवेजवानश्व: अर्वाअरणशील: चंचल
इत्यर्थ: अक: कृतवान् स्वर्लोकशोभनंलोकंस्थानंसुकृतंपृथिव्या ततस्तस्मात् प्रदेशा
त्तत्वनेमस्तु प्रतीकंसुखंप्रतीकं सुमखं अग्निस्वोहरणा: स्वर्लोकमारोहत: अपि अर्थी
तापतिभावमैस्वर्यवा नाकं कमिति सुखनाम नअकंनसुखंयत्रगतानांभवति सनाकोलो
क: उत्तममुत्कृष्टोऽयंमूतस्य स्वर्गलोकस्यप्राप्तयेयतन्तकर्मकुर्म इत्यभिप्राय: मदमभि

६३

जुहोति आ त्वा जिघर्मि त्रिष्टुभो आग्नेय्यो गृत्समदीयाः आजिघर्मि आसिंचामि त्वां घृतेन सुहृदां मनसा
प्रतिक्षियंतं भुवनानि विश्वा प्रत्येकशो निवसंतं भूतानि सर्वाणि पृथुं तिरश्च महांतं तिर्यगंचनेन तेजो
तिषा वयसा बृहंतं वयसा धूमेन बृहंतं इत्येवाऽयमुद्रेनः सिंचति धूमसामग्र वृष्टिर्भवतीत्येतद
भिप्रायं व्यचिष्ठं अंचनवंत अवकाशवंतं अन्नैः रभसं रभराभस्य अन्नैर्हुतादिभिः दृप्तं उत्साहवंत
वरूभिरप्यन्नैः दृप्तैः उत्साहवंतं वरूभिरप्यन्नैः दृप्तं अन्नाद्यशक्ति परिहाणं भवतीत्यभिप्रायः दृ
शानं दर्शनीयं दृश्यमानं च अदृश्या अन्या देवताः अयं तु दृश्यत इति आ विश्वतः आजिघर्मि आ
सिंचामि त्वां विश्वतः प्रत्यंच प्रत्यंचं सर्वतः प्रतिगतं महाभागेन यतः अरक्षसा मनसा तज्जुषे
त अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्धविः जुषस्व सेवस्व यस्त्वं मर्यश्रीः मर्त्यैः सह श्रयणीयः
स्पृहयद्वर्णः स्पृहणीयः स्पृहणीयवर्णः स्पृहयद्वर्णो यस्य असावग्निरिति साभिप्रायः अग्निर्वै देवानां स्पृ
हृदयतम इत्यादिगुणं एवापन्नं स्यिनाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः न चाभिमर्शनाय भवति त
न्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जभृभी गात्रविनामे इतस्येतत्स्वमक्रुन्रूपरिलिखति
ति स्वभिगाग्रेपी गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीभिः परिवायति अग्निरत्नानादेवस्यास्यपि हव्यानि हवींषि प
र्यक्रमीत् पर्यक्रमणं भक्षणं चैवाजपतिः कविः क्रांतदर्शनः किं कुर्वन् हवींष्यक्रमीत् द
यन् दधद्रत्नानि दाशुषे रमणीयानि दधत् रत्नानि दाशुषे हवींषि दातुं यजमानाय ॥ परि

मे॰ च॰ भा॰ ८४

९४

त्वाग्रेग्नेपरीत्युपसर्गोस्यार्थी मह्रीतनेनसंबंधः ध्यायतिरयं संप्रसारणं तु छांदसं परितः सर्वतो ध्यायामः
त्वात्वां हेअग्नेशुरं पुरोग्रेवस्थितं अग्निः सहसो हि पुत्रो रक्षको भवति वयं विप्रमेधाविनं ब्राह्मणं ज्ञातिं
वा हेसहसस्पुत्र सहसि बले भवः सहस्योग्निः सद्धिमथ्यमानो जायते तस्य संबोधनं हे सहस्य पृषद्वर्णं
प्रसहन्तरूपं दिवदिवे अहन्यहनि हन्तारं भंगुरावतो भंगुरं अनवस्थितं मनो येषां ते भंगुरवंतः तेषां
भंगुरावतां अनवस्थितचित्तवृत्तीनां त्वमग्ने हे भगवन् अग्ने त्वं द्युभिरह्नोभिर्दिविमित्रभूतैर्मथ्य
मानो जायते त्वमेव आशुशुक्षणिः आशुदिर्प्रशुचादीप्यादिति णोति हि नास्ति सनोति संभजते वा
आशुशुक्षणिरुच्यते त्वमद्भ्यः अविषुदात्मना जायसे त्वमश्मनः पाषाणात्परि जायसे त्वं वनेभ्यः
अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे त्वमोषधीभ्यः वंशादिभ्यो जायसे त्वं नृणां मनुष्याणामग्निर्होतॄणां
जायसे तद्वक्ष्यतेसेष्टः समुत्पन्नः पिता भवतीति हे नृपते नृणां पालयितः शुचिः निषि
क्तपापा अथापरा व्याख्या माशुः आशुशुक्षणि शब्दस्य पंचम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्यसंग
तिः आशु उपसर्वः शोचतिः सनतः आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोः जायसे योपि गृहे खलेवाग्नि
मिन्ध्यादीपयति तस्मादपि त्वं जायसे सर्वेषामनुग्रहप्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः त्वमग्ने द्युभिर्जा
यसे एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां शुचत्वेन नृपते जायसे शुचिर्दीप्यत इति ये
जनाः ॥ रवनतिदेवस्य व्याख्यानं पृथिव्याः सधस्थात्सहस्थानात् अग्निं पशव्यं अंगिरस्वानत्वं

८४

९८

एवनामिज्योतिष्मन्तंज्योतिषासंयुक्तंवांहेअग्नेत्वप्रतीकंसप्रत्वंप्रतीकंअजस्रेणअनुपदीएनभानुना
दीप्यादीप्यन्तंदीप्यमानंशिवंप्रजाभ्यः अहिंसन्तंप्राणिभ्यः पृथिव्याः सधस्थात्सहस्थानात् अग्नि
पशव्यंअंगिरस्वात्वंल्एवनामः प्रकरपर्णंकृष्णाजिनस्योपरिष्ठात्स्थापयति अपांपृष्ठ स्वराट्
पं ङि. ता: यतः अपां पृष्ठमसि उपर्येवस्थानात् योनिस्थानं अग्नेः अगमर्थस्यापिंडस्यत्वांब्रवी
मि समुद्रमभितः पिन्वमानम् उपपदविभक्तिर्द्वितीयासमुद्रस्योदकस्यतस्येन प्रसिंचत
स्त्वं वर्द्धमानोमहान्भव आचपुष्करेआसीदच्युष्करेउदके संहितस्यचयोनिः आकारंआ
कृष्याव्याख्यानअकरोभिन्नक्रमः विमार्ष्टियजुः चतुर्थेनपादेवदिवोमात्रयायुलोकस्यपरिमाणेनव
रिम्णाउरुत्वेनप्रथस्व वर्द्धयस्व उभेकृष्णाजिनपुष्करपर्णेअभिमृशति शर्मचं अनुष्टुब्रांश
र्मचस्थः योयुवांशरणंभवथः सत्त्रहनेच आच्छिद्रसकलेवरुलेमहाप्रमाणेवाउभेअपितौ
युवांब्रवीमि यचस्वतीअवकाशतीभूत्वासंवसाथांआच्छादयचभ्रतंअग्निपशव्यं संवसाथाम् आ
च्छादयतमेनंअग्निपिंडरूपंस्वर्विदायत्तस्त्यदेवाहवैवचनः स्वशब्दः स्वर्गाकृत् स्वर्वेत्तीतिस्व
र्वित् स्वर्विदारूपेणायद्वाद्विवचनस्यानआकारः स्वर्वेदीभूत्वा यद्वा स्वर्गविदाभूत्वासमीची
सम्यगंचते एकचित्तेभूत्वाउरसाआत्मनाच किंच अग्निपिंडअंतर्मध्येनः भरिष्यंती धारय
माणाज्योतिष्मन्तंअजस्रं अनुपदीएनंकुरुतमितिशेषः इदितिपदस्मरणः पिंडमभिमृशति पु

९८
आ।
ग्रं.३.

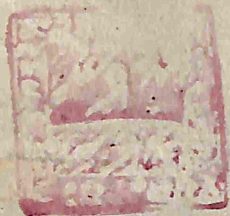
मं॰त्र॰
भा॰
९५

95

कृष्णोसि यस्त्वं त्वमसि विश्वंभरः सर्वस्य धारकः पोषको वा अथर्वा त्वा प्राणस्थानः प्रथमो
निरमंथत् हे अग्ने त्वं ईड्य इति षड्विंशाग्नेयीति तत्र तिस्रो गायत्र्यः देवि त्रिष्टुभो पकाहृदन्ती साम अग्ने
त्वा पुष्करात् उदकाधिसकाशात् अथर्वा अनन्तु चान् प्राणाः निरमंथत् नमथितवान् आपो वै पु
ष्करं प्राणोथर्वेति श्रुतिः मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः वाघत इत्यृत्विङ्नामसु पठितं नाघतस्तमूर्द्धः
शिरस्तत्र शरणाः जनयति सर्वस्य कर्मणोग्रभूतम् तमु त्वा तथाप्रकारमेवाग्निं त्वा दध्यङ्ङाथर्वणे
सुकारं त्वामेव त्वा दध्यङ्ङृषिर्मन्त्राणां द्रष्टा पुत्र ईधे आथर्वणः अवहितोत्र संबन्धः अथर्वणः
पुत्र ईधे इन्धीदीप्तौ आदीपयति कथंभूतं त्वा आदीपति वृत्रहणं पाप्मनो हन्तारं असुराणां च
दारयितारम् वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः इति श्रुतिः तमु त्वा त्वामेव त्वा पाथ्यो वृषा मनो वै पाथ्यो वृषे
ति श्रुतिः मनसा हि मनुष्ये येनाउपलभ्यते तत्र के मनसैकतन्त्रश्चिमिति श्रुतिः मनसाभिलषणीय
वरैनः सिंचन्तु इति वृषा मनः समीधे संदीपयति दस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तृतमं धनंजयं रणे रणे
धनस्य जेतारं संग्रामे संग्रामे ॥ सीद होतः सीद उपविश हे होतः अग्ने स्व उ लोके उकारो विनिग्रहा
र्थीयः स्वकीय एव लोके त्वं कृष्णाजिने चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टकारी स्वमधिकारं जानानः
किंच सादय यज्ञं यस्य पयच यज्ञं त्वं सुकृतस्य कर्मणः योनौ स्थाने कृष्णाजिने कृष्णाजिनं वै सु
कृतस्य योनिरिति श्रुतिः यज्ञो हि तत्र समाने प्रवर्तते देवानां सोमनिधानं च कृष्णाजिने एव भ

वतीत्येतदभिप्रायमयेमुच्यते यच्चत्वं देवावीः देवानामवनशीलः तर्पणशीलः देवान् हविषा यवासि
देवान् यजमानं हविषा यजसि त्वं तत्वा पुनः प्रार्थयामि हे अग्ने बृहत् महत् यजमानेवयः आयुः अ
न्नवा धाः धेहि ॥ निहोतानीत्यनुपसर्गः असददित्यनेनाख्यातेन संबध्यते न्यसदत् निषण्णः उ
पविष्टः होता अग्निः होतृषदने होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनं विदानः जानानः स्वमधि
कारं त्वेषः दीप्तियुक्तः दीदिवान् देदीप्यमानः असदत् सुदक्षः साधुदक्षः प्रकाशी अदब्धव्र
तप्रमतिः अनुमहतं अनुपहिंसितं व्रतं कर्म कस्य यस्य प्रकृष्टा च मतिः स एवमुच्यते वसिष्ठः
वस्तृतमः सहस्रंभरः सहस्रं बिभर्ति सर्वहितं शुचिजिह्वः शुचिर्जिह्वा यस्य स शुचिजिह्वः यो
येनानादेवत्यानि हवींषि अभ्यवहरति नचोच्छिष्यति स शुचिजिह्वा इति शाकायनेच वदंति अ
ग्निरिति विशिनष्टि वा चष्टे संसीदस्व हे अग्ने संगत्या सीदस्व त्वं महान् असि शोचस्व दीप्यस्व
यतस्त्वं देववीतमः अतिशयेन देवानां आप्यायिता विसृज च विसृज धूमं अरुषं आरोचनं मिये
ध्य यज्ञमध्य इति प्राग्निरुक्तात् सो विप्रकर्षः प्रशस्त लक्षणं दर्शतं दर्शनीयं प्राकृतिपरिणाम
भूतं इतो वा अयमग्ने रेतः सिंचति धूमं सा न्वृत्रं वृष्टिर्भवतीति श्रुतिः अवदेवप आसिंचति आ
पो देवीः अदेवत्याहहनी विधूमममेत्र अरुषं मियेध्ये मेतस्मादग्निस्सृज्यते यो वा अपः देवीः उप
सृजनि दिप हविष्याः मधुमतीः रसवतीः आरोगयात्रिकाः अयक्ष्माय प्रजाभ्यः यक्ष्मा व्याधिः

भावप्रत्ययलोपः अयद्भ्यस्त्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः तासां भूमिगतानां आस्यानात् उद्भिद्य ।
तोऽङ्कुरेण ओषधयः सुपिप्पलाः साधुफलाः पिप्पलं फलमुच्यते ॥ वायुना संदधातीति संते वायुः त्रि
ष्टुप् आर्द्धर्चः पार्थिवो दृष्टो वायुदेवत्यः संदधातु नवमातरिश्वा वायुः हे पृथिवि उत्तानायाः सम्राः
यदेतत् हृदयं अवटरूपेण विकस्तं विकसितं वायुरुच्यते यो देवानां चरसि प्राणेन देवानां चर
सि प्राणेनेन यथकारो भावप्रत्ययार्थः हे वायो तस्मै कस्मै प्रजापतये तत् भं इयं पृथिवी वषट्कृतं अस्तु वष
ट्कृता भवतु नो हे नाव त्वमाकृतिरस्ति यथेष्टेति श्रुतिः ॥ आस्तीर्णे यो रंतानं गृह्णाति सुजा
तो ज्योतिषा अनुष्टुवाग्नेयी अयमग्निः सुजातः ज्योतिषा सह शुक्रः शर्मशरणं वरूथं वरणीयं गृहं
आससदत् आसीदत् स्वः स्वर्गाख्ये योक्रमन्त्रसनि वासो अग्ने हे अग्ने विभावसो विभूतधन वासो
विश्वरूपं विचित्ररूपं संव्ययस्व वेजं संवरणं परिधत्स्व अथैनमादायोत्तिष्ठति उदु तिष्ठ आग्नेयी
बृहती उत्तिष्ठ उकारः पादपूरणः हे अध्वरस्य यत्निय तत्र उत्थाय च पालयन्तः अस्मान् देव्या धि
या देव्या बुद्ध्या किंच दृग्भ्य सदृक्च दर्शनाय च अस्माकं भासा बृहता च सुकृतिः साधुस्तवा चासंदी
मः आयाहि आगच्छ हे अग्ने सुशस्तिभिः साधुशिष्टैः स्तवैः अथैनमित ऊर्ध्वं प्रीं च गृह्णाति ऊर्ध्व
ऊ षु णः बृहती आसे षीऊर्ध्वस्तिष्ठ । ऊतये पादपूरणेन ऊतये अस्माकमवनाय देवो न सविता न
कारउपमार्थीयः देवइव सविता ऊर्ध्वः स्थितो वाजस्यान्नस्य सनिता संभक्ता भविष्यसीति शेषः

यदं जिभिः यस्मादंजिभिर्व्यंजकैर्ईश्वाणां रश्मिभिर्वायश्चिर्हविषां वोढृभिः सहितं त्वां विकयामहे विविधमाकयामः यस्माद्दंक्ति हेतिसंवंधः ॥ अश्वमभिमंत्रयते सजातोसित्रिष्टुप् अग्नीकमाश्व स्तौति अथवाहारव्यावहितपदश्चायोमंत्रः यस्त्वरोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्गर्भो जातोसि यस्त्वं हे अग्रेवा रुः शोभनः विभृतः हृत्यग्रेर्गर्भः छंदसि हृस्येति हकारस्य भकारः ओषधीषु परोउ शादिलक्षण स्तदानत्वा विषयास्तभवसि यस्त्वंचित्रोनानारूपः शिशुः शंसनीयः परेणतमांसि अक्तून रात्रीः अतिरोचसे सत्वमातृभ्य ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यर्थशब्दं कुर्वन् गाः प्र याहि रासभमभिमंत्रयते स्थिरोभव उस्त्रिगनुष्टुब्वा स्थिरो निश्चलो भव स्ववदः स्वास्यं यस्य अभ वयत्स्तमग्रेः पुरीषवाहणः पशव्यं पयसं वहतीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ अजमभिमंत्रयते शिवो भव अनुष्टुब्वाहहतीवा हे अज शिवः शांतो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यो वा यस्त्वं हे अंगिरः अं गिरा उ अग्रिराग्रेयोज इति श्रुतिः माचत्वं माद्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापय माचांतरि क्षं माचवनस्पतीन् एतेषामस्मनामपरिशृक्ताति ॥ प्रैतुवाजि अवसानां महापंक्ति अर्द्धर्चात्रयं अश्व देवत्यो एतु आगच्छतु वाजी अश्वः कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दान् कुर्वन् अयं च रासभो स्वय वसस्तेवनार्थप्रकर्षेणैवागच्छतु नानदत् सोयशा समुच्यते गर्दभ रटितेन सर्वाः दिशो नादयन् रासभः पताया पतनशीलः तरत्स्वसायनु षिरासभं निराहतद्रासभेण वदत्यानीति श्रुतिः भरत्नग्रि पुरीष्यमयं वा स्पोभरन् रयन् अग्रिपुरीष्यं पशव्यमापादिमाविनश्यत् आयुषः पुरा आयु

विद्धं गच्छदृ ठौ अजन त व नाशु श्रुः ग्रिषा नचवाजी वेज तवां अनवहे नवि नि पद्मार्थं प्रती तिया

ती हि नस्त्र वी वु घुः एथु मनव ७

गर्भ

मं·त्र·
भा·
९०

97

पृथग्ग्रहेनकृत्यात्रकर्म्माभिहितं यत्संयोगेनहिरण्यादीनांस्कन्ति: आ ओषधः उरा आसमाप्तेः कर्म्मणः
दासभेउच्यते वृषासेक्ता वृषणंसेक्तारं आकृतिपतित्वममभिप्रेतोक्त भरन्धारयन् अपांगर्भमग्र
पांमध्येअवस्थानात्गर्भइत्युच्यते समुद्रियम् त्रयोहवैसमुद्राअग्निर्यजुषां महाव्रतं साम्नाम् महदु
क्थमिचामित्येतदभिप्रायंतत्रभवः समुद्रियः तासमादाहरति अग्न आयाहि एकपादाग्नेयीगा
यत्रीहे अग्ने आगच्छ वीतयेहविरुपभोगाय छागस्योपरिस्थाप्ययजमान ऋतंसत्यं ऋतमग्निः स
त्यमादित्यः यद्वाआदित्यः ऋतंअग्निःसत्यंउभयरूपमभ्याहरामीतिशेषः अनड्वाहं ऋषभीकृते
अग्निंपुरीष्यंव्याख्यानम् उपावहरति ओषधयः प्रतिहाभ्यामित्युष्टवन्तुष्टुआ ओषधयिदेवत्याभ्यांद्वि
तीयोर्द्धर्चः आग्नेयः हे ओषधयः प्रतिमोदध्वंप्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः अग्निंपतंशिवंशा
न्तमायन्तं अभ्यायुष्मा: युष्मानभ्यागच्छन्तं अत्रैवस्थितानानामेवमर्द्धर्चेनओषधीमुक्त्वाथद्वा
नीमग्निमाह त्वमपविश्वाः सर्वाअनिराः इरान्ननामनभवति अन्नंयाभिः आवृष्टि
रतिदायाशनिप्रमतिगृह्यन्तेविदितपरं अमीवाः व्याधीन् निषीदन् निविशमानः अपदु
र्म्मतिंजहि न: अस्माकंअपजहि अपनयइत्यत्रतिमातित्वदन्तेनात्तिकृतमित्येवमादिकाहेओ
षधयः पत्नमग्निंप्रतिगृह्णीत आदरवत्यउष्णवतीः सुपिप्पलाः पुष्पवत्यः शोभनफला
श्च भूत्वाः यंवःयुष्माकंगर्भः ऋत्वियः ऋतवः प्राप्तकालस्प्रत्नउराणंसोप्रतिकसध
स्यसहभवस्थानंआसदत् आसीदति अश्वेनविष्णुमितियाज्या वीतयः सुपसर्गाः वाथहे

९७

अनेनसंबध्यतेविबाधस्वपाजसापाजइतिबलनाम बलेनधृष्णुनाविसीर्णेनशोभमानोदीप्यमानः द्वि
षद्वेषिन्रक्षसः अमीवाः व्याधीन् एवंअस्मदंयाचित्वाः अथेदानींपरोक्षीकृत्याशिषः आशास्तेसुप्रणि
णीः साधुशरणस्यबृहतः महतः शर्मणिशरणेस्याभवेयं अग्निरंसुहवस्यस्वाह्वानस्यप्रणीतौ
प्रणयनेअभ्यनुज्ञायाम् अपउपस्रजति आपोहि अत्रैवजमस्त्वः गायत्री आपोहिष्ठामयोभुवः
द्वितीयपादेतत्रवणायदोध्याहारः हेआपः याः स्थयंमयोभुवः मयइतिसुखनामसुखेनभा
वयित्र्यः स्थभवथसर्वप्राणिनांछंदः पतिपूर्तिकरोहिशब्दः ताः नोऽस्माकंऊर्जेअन्नायदधातन
स्थापयत यथावयंसर्वस्यभोग्यस्यभोक्तारोभवेम तथाकुरुतेत्यभिप्रायः महेमहतेरणायरम
णीयायचक्षसे दर्शनायअस्मान्दधातनेमनुवर्तते एतदुक्तंभवति महच्चयद्दर्शनंपरब्रह्म
लक्षणंरमणीयंयत्तदस्माकंकुरुतेति अथवाहिशब्दोयस्मादर्थेकृत्वाव्याख्यायतेनोहिवद
मात्रामात्रस्यानर्थक्यमिष्यते संभवेसति हेआपः हियस्मान्मयोभुवः तानऊर्जेताशब्दस्य
पंचम्यांसंनतितस्माद्धेतोः अस्मान् अन्नायस्थापयतमहतेचरमणीयायचक्षसेदर्शनीययो
वः यश्चवः युष्माकंशिवतमः शान्ततमोरसः तस्यभाजयतभागिनः कुरुतइहैवास्थितान्नः
अस्मान्उशतीरिववशकांक्षोत्कृतसंप्रसारणेस्येतद्रूपं कामयमानाइवमातरः मातृशब्दः सं
बंधिवचनः यथाकामयमानाः मातरः पुत्रकल्याणेतेषांकृतसंप्रसारणेस्येतद्रूपं कामयमाना

मे॰ त्र॰
भा॰
९८

98

इवमातरः मातृशब्दः संबंधिवचनः यथाकामयमानाः मातरः पुत्रकल्याणं तैस्तैरर्थैर्भोजयेयुः एवंभा
जयत तस्मा अरम् अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफः छांदसः ॥ हे आपः तस्य च रसस्य आपस्तनं मत्र पठि
तस्य वः युष्मत्संबंधिनः अलं पर्याप्तिं गमाम गच्छेम षष्ठ्यं पर्याप्तिर्नाम रसस्य विषये वैतस्य सदातृप्ति
वीयस्य क्षयाय जिन्वथा क्षयो निवास इति आद्युदात्तः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी यस्येति सामानाधिकरण्या
त् यस्य च्यातिपरिणाममगतिभूतस्य निवासक्षयस्य एकदेशेन जिन्वथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा तर्प
यथा पंचाकृतिपरिणामक्रमेण देवब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं जगत् तत्र च हे आपः जनयथा च नः अस्मा
न्मोक्षतेन आजानदेवत्वमापास्यते अजलोमभिः संसृजति मित्रः संसृज्य मैत्री उपरीष्टाद्बृहती
अनुष्टुप् अथर्वण आह मित्र आदित्यः संसृज्य एकीकृत्य पृथिवीं द्युलोकं च विदं अयमत्र भूमिवचनः पृ
थिवीशब्दः इहतु द्युलोकवचनो गृह्यते पृथिवीं द्युलोकं भूमिंद्र मां ज्योतिषा अजलोमभिः सह
संसृज्य मह्यं प्रयच्छत्विति शेषः अथ यस्मा अग्नये त्वा सुहृलोमानि ज्योतिः शब्देन भणितुं शक्यंते अहम
पि च गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं जातप्रज्ञानमग्निमजलोमाख्यं संसृजामि अय
क्ष्माय अव्याधितायै प्रजाभ्यः प्रजानामिति संततिः शार्कराया रसाश्मचूर्णैः संसृजति रुद्राः संसृज्य
अनुष्टुप् रौद्री रुद्राः संसृज्य एकीकृत्य शार्कराया रसाश्मचूर्णैः पृथिवीं पार्थिवं पिंडं बृहत् महत् ज्यो
तिः अग्निलक्षणं उखायां समीधिरे संदीपितवंतः उखायामग्निं संवत्सरं धारितवंतः तेषामिदानीं

मह्यतिउखांदधात्वित्स्थापयतु हस्तयोः उखांकृत्स्नांतुकरोतु शच्यासामर्थ्येनवाहुभ्यां अदितिः ८

म्फलमाह तेषांरुद्राणांमातृर्दीप्तिः अजस्त्रइत्र जस्त्रउपक्षेपे इत्यस्यशब्दपर्वर्थिअनुपक्षीणपव
सुलक्षः देवेषुनिर्ह्रारणेसमसी रोचतेदीप्यतेतिस्त्रभिरनुष्टुभिः सिनीवाल्यादिभिः मृदंसंयौति सं
सृष्टांसंयोवितांवसुभिः रुद्रैश्चधीरैश्चबुद्धिमद्भिः धीशब्दोबुद्धिवचनः कर्मण्यायाकर्मयासं
पद्यतेसाकर्मण्यातांकर्मण्यां मृदंमृत्तिकांहस्ताभ्यांमृद्वीकृत्वासिनीवालीकृणोतुकरोतु या
सिनीवालीसुकपर्दा केशसंयमनप्रकारः साधुकेशसंयमनोवलिर्वाकपर्दः सुकरीरा कु
रीरोमुकुटो स्वौपशाशोभनप्रकाशनेयासास्वौपशाविदग्धाशयने करकारणकृजितादि
भिर्विलासैः सातुभ्यंहेअदिते महिधियायुष्माचकृतवतीमातापुत्रंयथोपस्थेउत्संगेअभिवि
भर्त्तिधारयतुगर्भेआकारआत्मनोयोग्यांक्रियामतिपति आधायगर्भशब्दउरवाभ्यंतरवचनः
मृत्पिंडमादायमखस्ययज्ञस्यशिरोसि आहवनीयोयज्ञस्यशिरः तद्धारणादिदमपिवर्ण्यतेलक्षण
याशिरःशब्दः तंप्रथयतिवसवस्त्वाकृण्वंतु वसवस्त्वांकुर्वंतुइत्युखेगायत्रेणछंदसाअंगिरस्व
तु यथांगिरस्कृतायतत्वकृतासतीध्रुवासिस्थिरासि पृथिव्यसि पृथिवीवासियतः अतस्त्वा
ब्रवीमि धारयामयिस्थापयाम पिप्रयजमानायेतिचतस्यैतंपदसहपरिशिष्ठाकृत्येनेनदिहसमसं
तंकृत्वायोज्यतेसामानाधिकरण्येनात् यजमानप्रजांधारययन स्पयपुष्टिंगोपतित्वंशोभनवीर्य
वीरकर्मासजातान् समानजातान् आत्मनधारयेतिसर्वत्राभिसंबंधः उखेरुविशेषः रुद्रास्त्वा

मं॰ त्रा॰
भा॰
५५

99

श्चेनरिक्षमसिआदित्यास्त्वाद्यौरसिविश्वेत्वादेवावैश्वानराः विश्वंनरंनारयंतीतिवैश्वानराः दिशो
सीति ॥ विलंतीयेकृष्णरेवतिम्नमर्वतः करोतिअदितिष्ट्वारास्नासि आत्मीने विलंगृह्णाति अदितिः
अदितिरदीनादेवमाता ते विलंमध्यंगृभ्णातुनिर्द्धानंकृत्वा यसाउख्विगन्तृश्वअदितिः उपरुयुणा
याः कृत्वायमितियकुर्कादसउपजनः कृत्वा महीमहतीउखा मन्मेयीयोनिस्यानेअग्नये अम
र्यपुत्रेभ्यः मायक्षतमादातस्त्रयपात अपयंत इतिकरणः प्रयोजनव्यापनार्थः ॥ सप्तभिरुखा
शकृद्भिः अभ्यधूपयति सप्तभिर्यजुर्भिः प्रतिमंत्रं वसवस्त्वा कृण्वंतीतियजूंषि अभ्यः स्त्वधूव
नति अदितिस्त्वादेवीविश्वदेव्यावती विश्वैर्देवैस्सहिताप्रथिव्याः सधस्थाने अंगिरस्वत्खन
तु [illegible] देवस्वटहृपा उखामवदधाति देवानांत्वा पत्नीस्त्वाग्नातियेयातिव्याख्यायंते ग्रावध्यो
देवानांपत्नः दधतस्यापयत उखे अग्निनादीपयति धिषणास्त्वाधिषणा वाचइ इयता
इत्यादीन्मेः जपति वरूत्रीष्ट्वा अहोरात्रीणिवरूत्रयः ग्नास्त्वादेवीः छंदांसिवैग्नाः छंदो
भिर्हिस्वर्गलोकंगच्छंति जनयस्त्वाच्छिन्नपत्राः वैजनयः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपतना
सततपायिनः आचरंति मित्रस्यचर्षणीधृतः मैत्रीगायत्रीमित्रस्यादित्यस्य चर्षणीधृ
तः चर्षणयोमनुष्याः तेषांधारणेअधिकृतस्यश्रवोदेवस्य श्रवः रक्षणं सानसिसमा
नतपुराननं पुराणं धनंच यशस्विचत्रश्रवस्तमं अतिशयेन श्रवणीयंच वर्षीय

४

त्रिवायद्धाय स्यामित्रस्य चर्षणी धृतः पात्तलं त्द्वेस्यमुग्राम त्निषु म्नचित्र श्रवस्तमंयजस्तात मा
जिघ्रत मस्थे साधयन्तु इद्धयन्ति त्वस्त्वा दृढ़तीज मो रेवः स्वाङ्गति त्वांमवतं इद्धयन्तु उद्ध मने नप्रकाशी

मः याचेमही स्वगुति शोभनांगुलिः लकारस्य रेफउक्तोदसः स्ववाङ्गः उतशास्त्राश्च पिश
न्ना उतशाह्वः समञ्चयार्थः उद्वपतीम्यनुवर्तते त्वंच सविता उद्वमा सती श्रवण्यामाना श्रव
त्नेती पृथिवीं श्रास्थिता श्राशाः दिशः विदिशाश्च श्राहण दरयश्चाकृतिरसेनास्त्रयउ
पठन्ति उत्थाय हवींद्वैवेउत्यउमनेशमेत्रः एतस्माद्यजनस्यानाउत्थाय दृढ़तीमहतीभ
वन्तउतिष्ठ प्रवर्त्तय स्वकीये कर्मणि यतस्त्वंपत्वास्थिरामिस्वभावतः पात्रे करोति हे
मित्र एतांतेतनउर्वापतिंदद्दामि प्रयच्छामि श्रभिन्नेश्रभेदनाय एषाचउर्वा तयाहहोना
सतीमाभेदि माभिद्यता श्रात्स्रणंति वसवस्त्वा निगदव्याख्यातम् श्रनृभणनिजहाति श्राकूति
मग्निम् श्राकूतंवलमाकूतिः श्रात्मनोधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः प्रयुक्तेन कर्मणा प्रयुक्त स्वाहा
स्वकृतंकरोमीति व्याख्यातं नमः स्वस्तीत्यादिनाउपपदविभक्तिश्च चतुर्थी श्राकूत्यैश्रग्नेय प्रयुज
स्वाहा एवमपरितनाश्रपिमंत्रा व्याख्येयाः मनोमेधां मनोमनसः प्रवृत्तिमेधायः स्व चित्तंविज्ञातं
ततश्च चित्तस्य संस्कारस्य वाविज्ञानस्य प्रवृत्तिः वाचोविसृतिम् ततोवाचोविधारयिताग्निः प्रका
शकोभवति प्रजापतयेमनवेमन्त्रनुकारिणे श्रग्नयेवैश्वानराय इत्याय ॥ विश्वोदेवस्येति व्याख्यातं
उर्वामाहेतिकृतिः मासुभित्था इति गायत्रीविष्टुब्याउर्वादेवस्याग्निवेदमितिपाद श्राग्नेयश्च
हेउर्वेमात्वंभित्थाः भिदिरविदारणेभियस्व संकारोनर्थकः माचरिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा माच

श्रीमद्गुरुमुख्यपादानां श्रीमन्नयपाणिः १

मं·त्र·
भा·
१००

100

विनष्टपउत्तरं स्वदेह अंव अंवेति वेयोस्वायाः आमंत्रणम् हस्तु हष्टं प्रगल्भं वीरयस्वा वीरकर्मकुरुष्व
अस्मधारणलक्षणं किंच अग्निः वलदं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः एवं हष्टं हृस्व देवि हेड
ऐव हष्टं हृस्व हर्षकुरु आत्मानं देवि हष्टपिविकार्ये कारणोपचारो वर्णानार्थः स्वस्तये अविना
शाय कस्मात्तामिदमुच्यते यतः आसुरीमाया अस्तः प्राणेरेक उपचयः प्राणसंबंधिनी मायास्त्र·
त्रासधयाच्यनेन निमित्तम् तेन कृतासि किंच जुष्टप्रियं देवेभ्यो हृतं इदं हृअं हविः असि तव
त्वसादात् या उरवा खेः प्राणाकृत नयोक्त यं ते ताउच्यते तमपि अरिष्टा अनवत्वं विता उदिहि उरुक्ष
यते अस्थितं वर्तमाने उखेः ग्रोत्रयोदश समिध आदधाति त्रयोभिराग्रेयीभिः ऋग्भिः हे गायत्र्यो
इन्तः सर्पिराहुतिः दातं अत्र यस्य सद्र्नः सर्पिर्हुतमासवस्थानीयं यस्य सर्पिरासुतिः प्रलः
श्वराणः होतादेवानामाक्रान्ता वारेण्यः वरणीयः सहसस्पुत्रः वलस्यपुत्रः यतो मथ्यमानो
जायते तस्मादेवमुच्यते अद्भुतः अनन्यसमः यः हंत्यभूतोः भ्रिः सकामं की समिधं भद्रयति
तिशेषः न यथाख्यानं विद्यते न चाख्यानेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः वैकंकतीमादधाति पर
स्याअधिसंवत इति संग्राम नाम सुपठितं संश्वसंवनते गान्यस्य संगछते हि तत्र योधाः प
रस्याः संबंधिन्याः संवतः अधिसकाशात् अवरान् अपातरूअभ्यागछ ततो यत्र जानपदे
अहू अस्मितान अवपाल्य तर्पयवा औडुंबरीमादधाति परमस्याः तिस्रो अनुष्टुभः परा

१००

वनइति हरनामसु पठितं परमस्याः परावतः परंपरूपं हरंतस्मात् हे रोहिदश्व रोहितो हि अग्ने
रेशः इहआगहि आगच्छ यतस्त्वं पुरीष्यः पशव्योसि पुरुप्रियस्य बहुप्रियस्य अंगेवरेवव
हृस्मेवाशनानि नयेन हन्नीसर्वान् वनस्पतीन प्रतिहृत्यानइतिश्रुतिः आगमचेरे अग्ने तन
गविनाशाय मथः संग्रामान् अपरस्मृहल्लामादधाति यदग्ने यत्कह्ः दध्यसीग्मनेनसंव
धयते यदादधासि यदादधः हे अग्ने नवदारूणि कानिचित् विकटानेवल्लमा यानिकानि
चिदित्यभिप्रायः सर्वतद्धस्तु नवघृतम् तज्जुषस्व सेवस्व हे यविष्ठ स्वार्थे यप्रमयः पुवनम
स्थः शयमादधाति यदत्ति यदभ्यवहरतिकाष्टम् उपजिह्विकोपचीटिका यद्ववम्रः वल्मी
कः अतिसर्पति अतीत्यानुवर्तते सर्वतदितिव्याख्यातम् पालाशपदमरेभवंति अहरहः वि
ष्टभो अस्मिन्मंत्रे द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्विरोधः अश्वायेवतिष्ठतेघासमस्मैतिष्ठतेअसे
परेपरोत्तमग्रिं ह्वतः तथाअग्नेमोतप्रतिवेशा रिषामेति अग्नेतेइति प्रमदतमग्निं ह्वमः ते
चवाक्यभेदेनार्थः सम्भवति अतो द्वयोर्लीलाणिकयाह्यसाख्याख्याते अहरहः सततं अश्व
याववभरंतः आहरंतः अशनानि कथामिवतदुपमयादर्शयति अश्वायेवतिष्ठते अश्वस्येव
स्थापयंतोवयंघासंयवसं अस्मैतव किंच रायस्पोषेण दक्षिणालक्षणेन धनस्पोषेणस
मदंतः उत्साहयंतः ॥ इषायग्नेनवसंमदंतः त्वोहेअग्ने मारिषाम माविनश्येमाहि तेनव प्र

सं॰ उ॰ भा॰ १०१

तिवेशाः प्रतिवेशिकाः स्वाहाग्रयाइमर्थः अध्याहारेणयाव्याख्यायते अहरहरप्रमत्ताग्रासमभरंतोश
नातिग्रश्वायेवदत्तेयासंभवतिनंस्त्वहिनवग्रवतिष्ठतेभस्म असैअग्नयेनतुहुंयनः भस्मोद्दयनम
पिपष्टिनं अतएवमपिव्याख्यायते रायस्पोषेण दक्षिणालक्षणेनसमिषामदंतइत्यादिसमानं। ना
भापृथिव्याः नाभौपृथिव्याः पृथिव्यापषानाभिः पृथिव्यैयत्रैषएतत्समिध्यतेसमिद्धाथानेसंदी
प्यमानेआहवनीयाख्येअग्नौ रायस्पोषायधनस्यपोषाय बृहतेमहते हवामहे आकामहे
अग्नेर्यात्रयिष्टाग्नीदेवतातदभिप्रायमेतत् कथंभूतमग्निमित्यतआह इरंमदं इरयान्नेनमा
द्यति त्वमति बृहदुक्थं महदुक्थं यजत्रम् जेतारं पृतनासु संग्रामेषु सासहिम् सोढारं अभि
भवितारं समिधाग्नेग्राग्नाविति आहवनीय विषयो ग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यपिशात्रुग्निविष
यः [illegible] याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागेनपतीयायाः सात्व उपतिष्ठातत्वहृती याः सेनाः अभीत्वरीः
इणगताविन्यस्मात् इणस्वजिसर्त्तिभ्यक्करपप्रत्ययः इणः अभियायिन्यः आव्याधिनीः आ
विध्यंति याः उगणाः उत्पशाखोऽप्यर्थे अपिच उपूर्णगणाः पृषोदरादिपाठात्सय्यमपद
लोपः येचस्तेनाचोराः येचतस्कराः तस्करस्तस्करोतिपश्यापश्यमितिनैरुक्ताः तान्सर्वांस्
तेतव हेअग्ने अपिदधामिप्रक्षिपामिआस्येमुखे भक्षणाय॥ दंष्ट्राभ्यांदशनशीलाभ्यांदं
ष्ट्राभ्याम् रात्रसिकेऽथिउच्यते मलिम्लून मलिम्लुचः गृहामेनतयाम्लोचयंतिजहम्भो

भवंतिजनेषुकदेषुवाघे: जंम्यैस्तस्करानताजंभावर्तिसमासितांजंभ्याः नाभिस्तस्करान्खादअत्र
पिहनुभ्यांहननशीलाभ्यां स्तेनान् हेभगवः हेभगवन् महदैश्वर्ययुक्तान् त्वंखाद यथामृतवा
न्तिनाभवंति॥ येजनेषु येमलिम्लवः जनेषुस्तेवासः स्तेनाएवस्तेनासः आज्ञमरेख्क तस्कराः
वनेवनाश्रिताः येचकक्षेषु नदीपर्वतकक्षेषु अघायवः छेदभिपरेक्षायामितिवक्रमेस्वमितिअ
घशब्दात्कयपकाच्छेदसीस्तुप्रत्ययः अघंपरस्मैइच्छंतीत्यघायवः तानत्वदधामि स्थापयामि
मिजंभयोः भक्षणयो॥ योअस्मभ्यम् योमनुष्यः अस्मभ्यमस्मदर्थं अरातीयान् अरातिरिवा
चरेत् अरातिः शत्रुः यश्चनः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टि जनः निंदात्निंदयतियोस्मान् यिषमाच्चद श्रोतेः
मतिअभ्यासलोपः दंभितुमिच्छतियः तान्तवदधामि सर्वमेवच्छत्रुजातंभस्मसात्कुरु भस्म
सेतिशब्दात्करणाधीजनः यथाभक्षमाणमस्मसाशक्कुर्वंति तथाकुर्वित्यर्थः पुरोहि
तस्मादधाति शंसितंमेब्रह्म शातन्नकरणेउपसर्गोव्यत्ययः निशितंतीक्ष्णीकृतंमेमम ब्र
ह्मनिशितेचवीर्यं वीरकर्मबलंनिशितंतत्रेव जिष्णुजयनशीलं यस्याहंभवामिपुरोहितः॥
उदेषाम् क्षत्रियस्यउद्धरित उद्धरितवानसि यषांयोद्धणाम् बाहूउद्धर्षः उद्धरितवान् वर्च्चःअ
पेयाअपिचबलमृद्धिणोमि वानागयामिवब्रलणापुरोहितसंतेन अमित्रान्नयामि उन्नम
यामिवखान्पुत्रपौत्रान् सामिधमादधाति अन्नपतेअन्नस्यअन्नस्यसरसंनः अस्मभ्यंदेहि अन्न

मं॰ब्रा॰
भा॰
१०२

(१०२)

मिवस्य अमीवाव्याधिः नइद्दितस्य शुष्मिणः शुष्मइतिबलनामबलवतः किंच प्रप्रदातारंतारिषः प्र
तिशयार्थः उपसर्गाभ्याम्‌ः महताप्रकर्षेणोन्नस्यदातारंप्रवर्द्धय किंच ॐ ऊर्जमन्न नः धेहि द्विपदेच
तुष्पदे द्विपादश्चतुष्पादश्च ॥ एकादशोध्यायः ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्यसूनुना मंत्र।
भाष्यमिदंकृतंभोजेष्टर्द्धीप्रशाम्यति ॥ यजमानः कण्ठेरुक्मंप्रतिमुंचति ॥ दृशानोरुक्मः त्रिष्टुप् आदि
त्याध्यासेनरुक्मस्तुतिः योदृशानः दृश्यमानः प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः रुक्मः रोचनः यश्चजनेभ्यः
उर्व्यामहत्यादीप्त्याव्यद्योतत् विद्योततनः यस्यचउर्मर्षंआयुः उर्मिर्षमनववंडितंआयुः जीवनं श्रिये
रुचानः यश्चजनेभ्यः श्रियंदातुंरोचते सोयमग्निरमृतः अमरणधर्माभवत् वयोभिरन्नैः यमसुव
रोडाशप्रभृतिभिः यदेनंद्यौः यदेवेनमग्निं द्यौः अजनयत् जनितवती सुरेताः शोभनरेताः सुरेता
स्त्रैषायस्यापनोः त्रिः रेतः शुक्रः द्वितीयमस्यतत्वकारणमग्नेः द्यावापृथिवीरक्षतिः नक्तोषासा आ
ग्नेयी त्रिष्टुप् नक्तोषासौ उषाशब्देनाहरुच्यते रात्र्यहनी समानसौ एकमनस्कं विरूपेनानारू
पे कृत्वा रात्रिः शुक्लमाह धापयेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः शिशुबालमिवमाता
पितरौ एकंअखिललक्षणं समीचीसमन्वितेसतिहेये इत्यभूतेनताभ्यांरक्षामीतिशेषः निदध्याति
देवाअग्निंधारयंश्चविणोदाः तमहंधारयामीतिशेषः ॥ शिक्यपाशंप्रतिमुंचते विश्वारूपा
णि जगती सावित्री सर्वाणिरूपाणिप्रतिमुंचते प्रतिदीप्यते इष्टेथ्यप्रहतयशार्वरंतमः प्रकाशाय

तीमर्थः कविः क्रांतदर्शनः यस्य भासा वीत् प्रसौतिभद्रं मंदनीयम् द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्च चतुष्पा
च्च विनाकमरुचत् सविता वरेण्यः यस्य रुचत् विराजयति प्रकाशयति नाकं द्युलोकं सविता
सर्वस्य प्रसविता वरेण्यः वरणीयः अनु प्रयाणमुषसो विराजति स सविता उषसः प्रयाणं गमन
मनुपश्चात् विराजति दीप्यते उषसः सविता पुरोगामीति सवितृस्तुतिः पञ्चत्यमन्त्रः सवितास
शिवं प्रति मंत्र च[illegible]ति शेषः विक्रमाभिमंत्रयते विष्णुक्रमैरवसाना सपत्नोऽसि सपत्नेनात्वम
सि गरुत्मान् गरणवान् त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरः गायत्रं चक्षुः बृहद्रथंतरे साम्नी पक्षौ पंचविंशः स्तो
म आत्मा छंदांसि एकविंशतिरंगानि यजूंषि नाम यदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि
नाम साम ते तनूः वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः अग्रयः शफाः खुराः यतस्त्वं सु
पर्णोऽसि गरुत्मान् अतो ब्रवीमि त्वां दिवं गच्छ स्वर्लोकं पत विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोः क्रमोऽसि वि
ष्णोर्यत्तस्माग्रथ्यक्रमोऽसि सपत्नहा च शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छंद आरोह पृथिवीमनुविक्र
मस्व अभिमातिशब्दे केन विष्णुरपि विशेषेण शत्रुरेवोच्यते अस्वयं मन्त्र अरातीयतो हंता अरातिरिवा
चरति अरातीयति अरातिः शत्रुः तस्य अरातीयतः शत्रूयतो हंता अथ [illegible]तेन मा[illegible]नम् उर्ध्व
बाहुः दक्षिणं गृहीत्वा पाणिम् अक्रंददग्निः त्रिष्टुप् अस्या मस्तिविषः अग्निपर्जन्यो कस्यते क्रुंदते नावि
स्फूर्जते अग्निः स्तनयन्निव द्यौः शोहनात्पर्जन्य उच्यते यथा स्तनयन् पर्जन्यः शब्दं करोति प

मं॰ ७॰
भा॰
१०३

103

वमग्निः पर्जन्यवत्कहं करोति अथास्यान्यानि पर्जन्यानि रूपाणि अग्नेः प्रदर्श्यन्ते ज्मामारोरवीति दीरुथः
समंजन ज्मामशब्देन पृथिव्युच्यते द्वितीयार्थे च प्रथमा लिह आस्वादने यथा पर्जन्यः उदभावमपा
गच्छन्नसौ पृथिवीं लिहन्नास्वादयति ओषधीः समंजन व्याप्नुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमत्यथ
मास्वादयति स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीः समंजन व्याप्नुवन् अन्नदएवुच्यते सद्योजज्ञानो विहि
मिद्धो अख्यत् यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्ररूपेण जायमानो अख्यत् विरूपसर्गः ख्यातिर्नामसेवध्यते
अनेनैव विख्यापयति किं इद्धो भाराशनसमहसैः द्विस्यादस्यगोप्य वमयमग्निः सद्य एव जायमानः इद्धः
सन् इदं सर्वं विख्यापयति अन्यच्च आरोदसी भानुना भात्यन्तः यथा पर्जन्यः भानुना विद्युद्रूपेण रो
दसी द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः एवं अयमग्निः आभाति भानुना द्यावापृथिव्योः अन्तर्व्यवस्थित एव
मग्निः पर्जन्यवत्कल्प्यते अर्चिषणाश्च व हरति पंच आग्नेय्यः पराः अग्ने अभ्यावर्तिन् ऊर्ध्वहृहती हे अग्ने
अभ्यावर्तिन् नशील अभितिवर्त्तस्वमागच्छति आयुषा वर्चसा अन्नेन प्रजया धनेन सत्यालाभेन मेध
या च. रय्या वर्चोरूपेण पोषेण धनागमेन अग्ने महाहृहती हे अग्ने अंगिरः अंगानां रसभूत शतं
ते वसंत आवृतः आवर्त्तनानि सहस्रं वकृतिरूपावर्त्तनानि सन्तु अथाभ्यासमान्यसौ अथैवं
अयाभ्य यः करोमि नावर्त्तमानाः पोषस्य पोषेण अनवाप्तस्य धनागमेन सह पुनः पुनः अ
स्माकं नष्टमाहृत्य आगमय रयिं धन पुनरागमय करोमि गार्तिकर्मा पुनरूर्जा गायथ्या पुनः

१०३

पुनरभ्यासोऽनवच्छेदनार्थः पुनरपि ऊर्जा दध्याद्युपसेचनेन सह निवर्तस्व पुनस्त्वं हे अग्ने इषा अ
न्नेन सह आयुषा किंच पुनरेव नः अस्मान् पाहि रक्ष अंहसः पापान्मकाशात् अथापूर्वं र
हिताः सह रय्या सह धनेन निवर्तस्व किंच हे अग्ने पिन्वस्व अत्र पिन्वतिः सेचनार्थः त्वं च र
यिं पिन्वस्व किंच वसोर्धारया अनवच्छिन्नधनदानेन मनिवर्तस्व किंच पुनः पुनराप्यायस्वेत्य
भिप्रायः कथंभूतया धारया विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि सर्वतोधिगतेरर्थे: पूर्यमाणया धारया
उपरिनाभिधारयन्नभिमन्त्रयेत आ त्वाहार्ष किंच त्वा अयनः द्युलोकात् आहर्षं त्वं च अन्तरभूः
अन्तः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये अभूः अतो ब्रवीमि ध्रुवस्तिष्ठ अविचाचलिः अविचलन
शीलः विशस्त्वा त्वाम् सर्वाः वाञ्छन्तु अन्नेन वा उपतिष्ठन्तु सर्वं मा त्वधनो राष्ट्रं जनपदसमूहः अ
धिभ्रशत् अपि पध्रश्यत् ।। पाशान् विमुञ्चति नु उत्तमं वारुणी त्रिष्टुप् उदुत्तमं यमस्य पसर्गः
मध्यमेति संबध्यते हे वरुण उत्तमं पाशं उच्छ्रथाय अपशैथिल्ये श्लथीकृत्वा अस्माद् उद्वय अ
स्मत् अस्मत्तः अवाधमं अधमं च पाशं अवाचीनं अवश्रथय विमध्यमं मध्यमं स्थानस्थितं मे व विश्र
थय अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र तेन व्रतकर्मणि वर्तमानाः अनागसः अन
पराधाः अदितये अदीनतायै स्याम भवेम प्रागदक्षिणं गृह्णाति अग्ने बृहन् त्रिष्टुप् आदि
त्यात्मनः अग्नेः स्तुतिः यः अग्रे उषसां बृहन् महान् प्रभाव ऊर्ध्वं अधस्तात् स्थितः यं च निर्जगा

अन्नस्य शिष्यमं हासे मर्वेजि नोपनोय यवि

न्वान् तमसः निर्गतः रात्रिलक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह अगात् सोऽग्निर्भानुना रु
शतारोचिष्णुना स्वंगः आजातो विश्वा सद्म शोभनांगः सद्मान्यप्राः प्रा पूरणे आपूरितवान् जातः स
जातरश्मिः विश्वा सद्मानि इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः सर्वाणि सदनानि इति प्रत्यक्षकृति
ना ॥ अवहरति हंसः शुचिषदिति जगती यजुरन्ता बृहदिति यजुः जगत्या जगती इमा लोकानिति
श्रुतिः तथा बृहदिति निदधातीति राजसूयेऽतिच्छंदसमित्यके व्याख्यातो मंत्रार्थः उपतिष्ठते
सीदत्वमिति तिसृभिराग्नेयीभिः एका त्रिष्टुप् हे अग्ने शुभ्रो सीद त्वं अवस्थानं कुरु त्वम् अस्याः उखा
या मातुः उपस्थे उत्संगे विश्वानि अग्ने वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् पदार्थस्य तत्त्ववेदी
सन् किंच उखाया अवस्थानं कुर्वन्ः मा एनां तपसा मा अर्चिषा अभिशोचीः अभिसंतापय एनामुखां
तपसा तापेन मा च अर्चिषा ज्वालया किंच अंतरस्या मध्ये अस्यामुखायाम् अवस्थितः शुक्रज्योतिः शु
क्लं कर्मसाधनं ज्योतिर्विभाहि विविधं दीप्यस्व अंतरेव्यवहितपदस्यायोयं संबंधः ॥ हे अग्ने
अस्याः उखायाः त्वम् अंतर्मध्यगतः रुचा दीप्त्या सहितः सदने स्वे स्वकीये स्थाने वर्तसे तस्याः एव उखा
याः त्वं हरसा ज्योतिषा तपन् जातंजातं विन्दतीति जातवेदाः तत्संबोधनं हे जातवेदः जातप्र
ज्ञान शिवो भव शिवो भूत्वा शिवः शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने अथो अपि च सीद उपविश उखा
याः शिवः त्वं शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं स्थानं इह आसदः आसीद वात्सप्रेणोपतिष्ठते

दिवस्प द्वादशाग्नेय्य त्रिष्टुभः दिवः परिदिवः सकाशात् प्रथमं जज्ञे जातः अग्निः प्राणो वै दिवः
प्राणाद्वा एष प्रथममजायतेति श्रुतिः तं जातमभिप्राणिति प्राणो वा अग्निर्जातमेवैनं तत्सन्तं
जनयतीत्येतदभिप्रायं परि जातवेदाः अस्मत् अस्मत्तः पुरुषविधानात् द्वितीयं जातवेदाः
जातपदेन ततो द्वितीयं पुरुषविधो जनयदिति श्रुतिः समुखाद्वा योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृ
जतेत्यस्य पुरुषविधस्तृतीयमप्सु तृतीयं तमप्सु अवस्थितं जनयति यदेनमदः तृतीयमप्स्वा
धिजनयदिति श्रुतिः अथ योगर्भोन्तराशीत्सोग्निः उत्समनेन तु उक्तमभिप्रायं नृमणा अजस्रं
नृणां मनो यस्मिन् नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपदीप्तं प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्र इ
ति श्रुतिः तृतीयमनु अवस्थितं जनयतीति नृमणा अहरहः अजायताग्निमितिवा कार्य
यद्वैवं वक्ष्यजस्राग्निः तं इन्धानः अदीपयन् जरमानः एवमग्निं जरते जनयतीति यातोरथान्तरेः
हृत्रिः स्वाधीः शोभनाध्या हितो याधीर्बुद्धिर्यस्य सः स्वाधीः ॥ विद्मा ते त्रिधः विजानीमः ते तव
हे अग्ने त्रेधा त्रयाणि त्रिधा प्रविभक्तानि अग्निवायुसूर्याख्यानि त्रीणि रूपाणि विद्मा ते धाम विजा
नीमः तव धामस्थानानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि वा जन्मान्यत्राभिप्रेतानि
आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निः अतिप्रणीतधिष्ण्यप्रभृतीनि विभक्तानि विहृतानि पुरुत्रा बहु
रूपाणि विजानीमस्ते तव नाम परमं यत् गुहा यत् गुहायां बुद्धौ याभिवास्थितम् यदिष्टमिति वा।

सं·भा
१०५

105

अस्यतन्नामविश्रातमृतं उत्संगे विज्ञानीमस्त्वत्रयमं स्यानंयतत्त्वमानरोंय आगतवान
सिसमुद्रत्वादेयग्रेसमुद्रेत्वावर्त्तमानेन्त्रमणा: प्रजापतिः इयेतीपयाचकारसो
मोऽसृजतेनपक्रमतस्मादेतत्प्रजापतिसत्वमग्निरित्याचक्षतेइत्येमदाभिप्राय अपश्वत्रई
वदत्ताइये अपश्वतवर्त्तमानेभवतेद्दताप्रजापतिरेवइयेआदीपितवान तदयुतत्वोदसृत्म
पृष्ठतपर्न्नेचेदितिश्रुति: वुद्धादितादिवोअग्रऊर्ध्वन्पुलोकस्यऊपस्तिमद्दोदकेप्रदेशो
आदीपितवान् तदश्वतत्वोदासृत्मपृष्ठकपर्न्नेचेतिश्रुति: वुद्धादितादिवोअग्रऊर्ध्वनपुलोक
स्यऊपस्तिमिद्दोदकेप्रदेशेआदित्यात्मनातत्ववदत्तापवर्इये हतीयेत्वारजस्तितस्थिवांसतत्तीय
चतोयुलोके आदित्यात्मनाचस्थितवंतमपामुपस्थे उत्संगेनाभ्यानामपामथ्येव्यवस्थितं म
हिषा: महांत: प्राणा अवर्द्धनवर्द्धयांचक्रु: प्राणावैमहिषाइत्यादिश्रुति: अक्रंददग्निरि
तिव्याख्यातं ॥ श्रीणामुदार: श्रीणां लक्ष्मीणां उदारोमंत्र्यदातानाचवरुणोरयीणांयोधार
यितायनानामनीषाणांप्रार्पण: कश्चिद्दलंवानपिभवतितन्नदातानामयंतमनसाद्दक्षिता
नांअभिलषितानांकोशानांप्रार्पयिता सोमगोपा: धिष्ण्यानामग्न्य: सोमगोपयंतितदभिप्रा
यमेतत् सोमिनोवागोपायति वसु:वासयिता यज्ञोत्रवसत्यनेसएवाग्निर्ध्यध्यानात्यनाति
उपकारंकुर्वंतिशायनासनगवादीनिएवमयमपिउपकरोतिभूतानांतापपाकप्रकाशैरतो।

वसुः सूनुः सहसो बलस्य पुत्रः मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते अपां राजा प्रश्नवस्यैनो वरु
णात्मना राजानं यो जोषाकम् तमसे वरुणो जायसे यदित्ति विभातस्य उषसः आदित्यात्मना इं
धानः इन्धीदीप्तो दीप्यमानः यद्वा उषः काले अग्नीनां प्रादुष्करणे क्रियमाणत ॥ विश्वस्य के
तुस्त्वतस्थः पादो यः प्रथमो व्यास्मायत यस्य इयोमात जनायदग्निमयजंतपंच यदिमा विभ
क्तिको निर्देशः यमग्निं पंचजनाश्चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंचजना उच्यन्ते अयजंत उष
र्वतः स विश्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रज्ञानं आत्मना भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य वा वहास
नागर्भः संदृप्राणभावेन भूतानामंतः संचरति आरोदसी आपृणा जायमानः स एव पूर
यति द्यावापृथिव्यौ यजमान आदित्यात्मना स एव च मध्यस्थानमहृत्य इंद्रात्मना वीडुं चि
त् दृढमपि अद्रिं प्रदारयितं मेघं सोयं अभिनत् विदारयति परायन् पारुत परेतो गच्छ
न् ॥ उशिक्पावकः वशकानो अस्य कृतसम्प्रसारणस्यैतद्रूपम् य उशिक्कान्तः मेधावी वा
पावकः पावयिता अरतिः अल्पमतिः पर्याप्तमतिः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः साधुप्रज्ञो वा
मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु ॥ अग्निः कथंभूतः अमृतः अमरणधर्मा निधायि निहितः
देवैर्योस्य लोकस्य धारकः स उदियर्ति उद्गमयति धूमं अरुषं आरोचनं भरिभ्रत् धारयन्नि
दं जगत् इनो वा अयमर्द रेतः सिंचति धूमेन हि वृष्टिर्भवति नीसेन कृष्णमभिप्राये मंत्रः स्तुकेण

मं॰ त्र॰ भा॰ १०६

108

शोचिष्का यां प्रलोकं उव्वतन् व्याप्नुवन् नदच्यग्रहतारकासंबंधिना शोचिषा ध्वमसदीयतीति
संवध्यते इतः प्रधानाद्धि देवानुपजीवंतीत्येतद्धु मभिप्रायोयं मंत्रः ॥ इषानो हव्य इति व्याप्त
यत्ने प्रययः तेनैव प्रयप्रतिपदिकमेवत करोति हे भगवन्महः शोचे भन्दनीय दीप्त प्र
ष्वंपभूरोऽअशो हे देव हतेवंत हे अग्ने सप्याज्जसोपसा खौर्ष्वि[illegible]विषावदायाथोपविष्टादाष
स्याभिधारयति यतद्धु मभिप्रायम् प्रतन्न्यतनयसीति प्रोमेच्छाद सोलोट्प्रणयासितय
जमानेप्रतरवश्यतिनरोवस्या अन्यच्छ प्रच्छाभेराम्प्रितिशाक पूर्णः वसीय स्थानमभिव ।
स्तत्तरस्यानः मभिवसतिवासेतनन्हृनच्छदसातिईयसन् नतिहेमेयः क्षितिहनोलोपः
वसायइतिसिद्धति प्रशोकमहिमंतत्स्मिन्वसात शाप्सृती : समाइति प्रकृष्टेलोकं
नमान्नुयात् वसीयो लोकः प्राभिमुग्रेदेवभक्तं प्रभिनयमिचसरवम् देवभक्तं
देवसेवितम् ह्वियतिहप्रवतमा[illegible] प्रथवाभिप्रायित्रिमनतम् प्रातुभज नदस्यानेयदी
हुत्रिः लोटः स्थाने लट् : प्रर्थसंबंधात् हे अग्ने आभजसि प्रासेवसे यय जमानं सोऽग्रवेस
भुसापुत्रवणीयेषु किंच उवयप्राभजतेषवयतक्रतषु उक्थ्यउकेथ्यगमस्यमानेप्राभजसि प्रा
सेवसे यजमाने प्रियः सर्व्यस्यभवान् प्रियस्याग्रेर्भवति किंच उज्ञातेनमभिनदत ॥ उद्भिन
त्तियमोर्च्यकामान जातेनोरसप्रचसयातेन उज्ञानिते : उद्भिनत्तिजनितेः जनिष्यमाणेः पुत्र

१०६

पौत्रसंघैः वेदार्थंप्रजाप्यस्वर्गयायिनीभवतीत्यभिप्रायः त्वामग्नेहेअग्नेत्वांयजमानाःअनुष्यन्
अन्वहंस्त्राहन्यहनि विश्वानिवसूनिदधिरेधारयंतिभूमिगोहिरण्यादीनि वीर्याणिवरणीयानि
किंच त्वयावसहविर्णयज्ञफलंवांछमानाःअजेनानेनस्तुकृतिनव्रजोदेवयानमार्गः गोमन्त
गावोरश्मयआदित्यसंबंधिनस्तेषुगोव्रजेउशिजःमेधाविनःअनेनकर्मसमुच्चयकारिणःविव
त्रुविभिद्रुःआदित्यमंडलस्यमध्येशोभनंमार्गंकृतवंतइत्यर्थः तदुक्तंतेयपवमेनविद्वांसिन्व
पंकमाद्देवलोकादादित्यमिति ॥ अस्ताव्यग्निः अस्माभिस्तुतोग्निर्वैश्वानरः नराशंसःशिवःम
नुष्याणांशोभनेस्तवयितारिविभिः त्रिविभिर्यजमानैःसोमस्यगोपायिता अद्वेषपादौलिंगो
क्तदेवतो यतोग्निःस्तनःअतअद्वेषेद्वेषरहितेद्यावापृथिवीद्रवेमआह्वयामस्तदाह्वयक
मंप्राप्यसर्वेहेदेवाःइषमन्नंपिपृतपरयंतयजमानेआसिद्भ्यासमभं सवीरंशोभनपुत्रंविन्नरहः आग्नेय्यःप
चकंडिकाः ॥ समिधाग्निम् आप्यायंतम् उपकृतिं उद्गतीं अनुष्टुप्॥ हेअग्नेउग्रमंत्रेउग्रंत्वां
विश्वेदेवाःविविभिःयःअग्निर्हीधयतेसत्वंविश्वैर्देवैरुद्धियमाणःनःअस्माकंशिवोभवाशि
वःशांतःसुप्रतीकःशोभनमुखःविभावसुर्विभूतधनश्च यातिअनुष्टुप्आद्यहेअ
ग्नेत्वंज्योतिष्मानभूत्वाअत्वा शिवेभिःरश्मिभिःशिवैःशोभनैःसुखकरैःअर्चिभिःगत्वासत्व
बृहद्भिर्भानुभिःरश्मिभिर्भासन् दीप्यमानःमाहिंसीः तन्वाशरीरेणप्रजाः अक्रंददग्निरिति

मे॰ब
भा॰
१०८

107

आत्यान्तं समिदमादधाति अस्मायं विष्णुप्रकर्षेणमहत्तायमग्निः भवतस्यप्रजापतेः अस्तुएवंशृ
णोति प्रतिवचनं कथमेतदध्यवसीयते यथाप्रजापतेः शृणोति वचनमितिविषमस्थैर्या
नतोचतेहरश्मा: यस्मात्समिदाधानसमनन्तरमेवविरोचतेस्वैर्ध्यानसूर्यइवहरश्मः महादी
भिः यस्यप्रमितस्याग्नेःकृष्णस्यरदाहसंहननात्सग्रामेषुपतनयातमिथाअप्यायितः यस्मा
द्दीप्यदीप्यते देवाः देवसेवधी प्रतिस्थियमोजननानाशिवः शान्तनः अस्माकंभवेति
तस्मात्प्रजापतेर्वचनंशृणोति आपोदेवीः दशकेडिकाः अस्माभ्यवहरणाय आपोदेवीः
प्रहेवस्माविष्टप्र हेआपः देवप्रतिगृह्णीतप्रतिगृहीतन अस्मायतनं स्वागताद्भिरत्रा
येपिह्यहविर्हारः स्वागतादिभिः परिगृह्यस्योनेहागणेधससरभाउलोकेस्योनेसुखावहेहक्
एधिस्यापयतउकारः समुच्चारणार्थः सुरभौ शोभनगन्धयुक्तेपशुप्रकारैः लोकेस्यो
नेशण्यायांतस्मिन्नमेताम् तदस्यानेपतदःप्रयोगः प्रकृतत्वाद्दस्मैभस्मरूपायाअग्रयेन
मेताजनयः जायाः उपतिष्ठन्त सपत्नीः शोभनयत्नः रूपलावण्ययौवनालंकारैर्वेदग्धसं
पन्नाः पृथ्यंचमानेवक्त्रविभ्रम धारयनयानभोजनवासोभिर्गोपायत ततश्च अपक्रामत
निपतन्तभस्म ॥ अश्वग्रीवायत्नेननमंत्रेणभस्मातिष्ठितेनावस्थाप्याथेदासीगायत्र्यनु
ष्टुभ्याग्रेयः सर्वगतत्वप्रकाशयन भस्माभ्यवहरणमेवअपक्रान्तेअस्माद्हेअग्रेसधिः समानं

१०८

स्थानं सधिः तव सौषधीरनुरुध्यसे सत्वं बीजमवस्थाय ओषधीः अनुरुध्यसे ओषधीविपरि।
णाममनुविपरिणमसे ततो गर्भे सन्विद्यमानः जायसे पुनरपि किंच गर्भः असि भवसि ओषधी
नां गर्भस्त्ववनस्पतीनां गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतयामस्य हे अग्ने गर्भो अपामसि ॥ अपस्वाग्ने प्र
सद्य च तस्रभिराग्नेयीभिः हे अनुष्टुभो हे गायत्र्यो प्रसद्य अवक्षाप्य भस्मना भस्मरूपेण योनिं
स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः त्वं ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्या
मुत्वायामासदः आसीदः पुनरासद्य पुनरासदनं स्थाय सदनं स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने
ततोऽनन्तरं शेषे शीङ् स्वप्ने स्वमश्मसेयन स्वपिषि मातुर्यथा उपस्थे उत्संगे अंतर्मध्ये अस्याम्भुवा
यां शिवतमः पुनरूर्जा निवर्त्त्योत आस्यास्त्वाया मृपति हे वो धाम रन्ति द्वाभ्यां त्रिष्टुप् गायत्री
भ्यां गायत्री यजन्तां विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः बोधा मे बुध्यस्व मम अस्य वचसः किमभिप्रायो
मे यदहं ब्रवीमि हे यविष्ठ युवतम अतिशयेन युवा युवतम मंहिष्ठस्य अतिशयेन प्रभृतस्य प्रभावप
र्याप्तिनः साहे स्वधावः अन्नवन् किंच पीयति त्वः पीयतिराक्रोशकर्मा आक्रोशति त्वः एकः
पुरुषः त्वां हे अग्ने अनु त्वो गृणाति त्वः एक पुरुषः एष लोके स्वभावः कश्चिदाक्रोशति कश्चि
त्स्तौति यं वच सति वन्दारुः वंदनशीलः सन् तेन तव तन्वं शरीरं वंदे सर्वोपि यस्त्वत्स्तावेः पति
तः स यथा वाच वनवांश्च सर्वोपि बुध्यस्व अवगच्छ हे वनस्पते धनपते वनदावन् धनसादानः

ध्रुवां त्वं ध्रुवायां पृथिव्यां कुरु अस्मास्वस्त्वन्नः देवेभ्यस्त्वदो भागधानि स्वप्रीतः सन्नस्मिन्यज्ञे पदस्मार्जं
गृह्णाति विश्वकर्मणे स्वाहा आदधाति समिधं पुनस्त्वाग्ने येयीति त्रिष्टुप् निर्वाणं त्वां पुनः समि
धं ता आदीपयन्त आदित्याः रुद्राः वसवः पुनश्च ब्रह्माणो ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः हे
वसुनीथ नीयमानस्तुतिरुच्यते वसुलाभनिमित्ताय स्तुतिः सवसुनीथः यज्ञो यागो हूयते
न च त्वं तनुं शरीरं वर्द्धय सत्याः सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः ये भस्माभ्यवहरणाव
वच्छिन्नाः ॥ पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहति अपेतविवित्रिष्टुप् अर्द्धर्चेनोदरसर्पिणा उद्ध
तेपादेन यमः पादेन पितरः इमं लोकमपवीनअपगच्छत विचसर्प्यातातः विसर्प्यतच अ
तः स्यानात् ये अत्रस्थ ये एव अत्रस्थ भवथ पुराणाः चिरंतनाः इदानींतनाः कस्माद्वयमप
सर्प्याम इति चन्मतिः अदात् दत्तवान् यमः अवसानं स्थानं अवसं अस्मिन्निति अवसानं पृथि
व्याः अस्मै यजमानाय अक्रन् कृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानं अस्मै यजमानायाप्रतो प
गच्छनेति उखानि वपति उल्वं संस्त्रवः पशुसंस्त्रवश्च तेषां मन्त्रस्तथैव व्याख्यायते संज्ञान
मसि त्रीणि यच्छेषं समिधः एकाभावमावषेयत एकं ज्ञानमसि उल्वमस्तवान् तस्माद्यज
मानोल्वसमेव वाजायत इति श्रुतिः कामधरणं कामानधारयति संपादयति पशवो वा उ।
रवाः पशवः कामधारणमिति श्रुतिः अनेनाग्निना एतस्य कामधारणं भूयात् कामधारणं

भूयास्त इति निवक्ष्य वचनान्तं मयि ते पशवो भूयास्त इति श्रुतिः उखाभिप्रायमेकवचनं सिकता
निवपति अग्नेर्भस्मभवसि भस्मभस्मेति नदीभ्यो भस्मिन्नेभस्म भस्मस्ताहरणात्सिकता नाम से
भूज्ञा नवाग्निः स्वं भस्मानि दहतीति श्रुतिः अग्नेः पुरीषमसि अग्नेश्च पुरीषं पुराण
मसि भस्माभिप्रायमेकवचनं अग्ने रेतः हैरण्यानरसः रेतो यत्सिकता इति श्रुतिः परिश्रितः
परिश्रयति चितस्य चित्र चयने अस्मत्किंपिवक्ष्य वचनात्तेयाय सं चितो भव यथा परिसमन्ताच्चि
तस्यतावच्चयने ऊर्ध्वं चितो भूत्वा अग्निमाश्रयध्वं गार्हपत्यमिष्टकाभिश्चीयते अयं सो अग्निः
षड्वेमा ये यत्रेष्टभं वचनद्वीषष्ठ्येन्द्र त्रिष्टुभो इष्टकोपधाने ऊर्ध्वं तामभिनयेत्तद्दर्शयति अयं सः
गार्हपत्यो अग्निः श्रीयते यस्मिन् स्थिते अभिषुतं सोमं इन्द्रो दधे धारयति जठरे उदरे वावशानः का
मयमानः कथंभूतं सोमं दधे सहस्रियं सहस्राहं वाजमन्नं भूतं सर्वस्य जगतः अत्यन्तमपि
न कारसं प्रतार्थो नेतरं भक्षणादेवमदकरम् सप्तिं शरणात्सिकरं न केवलमस्मिन्स्थिते
इन्द्रः सोमं जठरे धारयति किं तर्हि त्वमपि ससवान् संस्तूयसे जातवेदः ससवान् हवींषि
संभजमानः संस्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः हे जातवेदः अयं तावदस्माकं यस्य प्रकरणार्थः अ
ग्निस्त्वाद्यति परिणाममभिप्रायेणाचष्टे अयं वै लोको गार्हपत्यो अग्निः अस्मिन् लोके अ
भिस्त्वन्तः रक्षो परिणामभूतमप इन्द्रः जठरे मधे मध्यस्थापयति सहस्रियं वाजमत्यं न स

मं॰ञ॰ भा॰ २१५

109

त्रिभिर्मन्त्रैर्ये सहस्त्रियो वाजः अग्नेर्विशेषणानि समस्तानि संस्त्यये जातवेद इति व्याचष्टे वित्तः
सम्स्त्रायसे जातवेद इति गार्हपत्यरूपेणाविमस्तनवीयते आहवनीयरूपेण वार्थानरहृतित्व ॥
अग्नय ते हृत्य ग्रेयत्ते न वपुर्लोके दिवि आदित्यलक्षणं वर्चः यच्च पृथिव्यामग्निलक्षणं वर्चः य
च्चौषधीषु यत्तद्व्यवस्थितं यच्च अप्सु यत्तद्व्यवस्थितं आयष्टव्य मर्यादया षष्ठ्यर्थे पत्नायपत्ताउ
रूतानि वर्चांसि तवल्पीयांसि येनत्तवर्चसा अन्तरिक्षमुरुवीस्तीर्णं आनन्तेष्या आतनोषि
त्वेषः सभानुः महतस्वर्चः अर्णवः अर्णस्वान् उदकवान् अथवा अरणवान् वायुः स त्वे
ष इति श्रुतिः नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां कर्मेश्वरेति स्यानोऽग्निः स्तनः अग्ने दिवः ।
लोकस्य मेध्ये अर्णो उदकं अच्छाजिगासि अच्छ अभेराप्तुमिति शाकपूणिः अभिजिगासि
आपो वा अमुष्मिन् दिवोऽर्णस्तापयष भूमो नाकेनीति श्रुतिः अच्छा देवान् अभिजिगासि च दे
वान् कृतमात् देवानित्यनन्याह ऊचिषे धिष्ण्याये उच्यन्ते इति लकार रकार कत्व रूष वचनानां
व्यत्ययः ये धिष्ण्यास्य प्राणयः किंच याः रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य ॥ पुरीष्यासः वक्त
वचनं द्रष्टकायेत्तत्तेषु पुरीष्यापर्तुः याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः प्रावणेभिः पुरू
ऊः गतौ प्रवणेण गमनेन लोकव्याप्तिभिः सजोषसः समानप्रीतयः समानसेवना वा स
मानं हिते लोके सेवते अद्रुहः अद्रुहितास्त्र नमः ते जुषंतां सेवंतां यज्ञं यज्ञ अद्रुहः अद्रि

नारः अनमीवाश्च अनशनायाश्च बुभुक्षादिविकाराः इषमन्नमक्षितिः महीर्महतीः अभ्र
नाः पशुमेडदयाति इडामग्र इडामन्नम् हे अग्ने शुक्रदंसं वक्रकर्मसाधनभूतम् यत्रस्क
मोऽङ्कपशवो वा इट्टेति नद्वलीवर्दं तुष्याय तदस्मैनेन हेतुनाम सलिंगोः गोसनिं धियं नीसनिं दा
नेपयोरथिहृनादिके शाश्वतमं शाश्वतिकतमम् अनपायिनीं हवमानाय सहि देवानाकयति
माथप्रसाधयमतङ्क भवति अन्वमोपमेवने शाश्वतिकेन संयजमानाय देहि किंच स्यान्नः
स्तुतस्तनयः भवेद्वास्माकं पुत्रपौत्ररसः विज्ञावा प्रजातिमान् प्रजावान्वा यद्वा विजयशीलः
पितरं वा योजयति वीर्याणा पयास्तमस्याव मेनत्करोषि साहे अग्ने तेतव भूतम्भयात् याश्च
सेश्वस्मात्र द्वितीयामनुपदधाति अयं तेव्याख्याने पुरस्ताडुपदधाति चिदसि चित्रचयतेर्वि
नासिसादयति तयादेवतया साद्दिनासतनीयं गिरस्वत् प्राणवत् यथाहि प्राणः सर्वम
गव्याप्यावस्थितः एवं त्वमसि ध्रुवसीदति विशस्वदेवतं पतिवाग्ये सादेवतां गिरस्वत्
प्राणो वाऽङ्गिरा इति श्रुतिः द्वितीयामनुपदधाति परिचिदसि परिसर्वतश्चितासि तयादे
वतये तिव्याख्याने लोकं पृणमनुपदधाति लोकं पृण अनुष्टुप्याज्या लोकंस्थानं छिद्रं पूर
यच्छिद्रं च पूरय अग्नेस्वयमेवपूर्णा भव अथो अपि च सीदति विशेव ध्रुवा त्वमसिति स्थला सि
इन्द्राग्निचत्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्योनौ स्यानेऽसीषदन् यासादयत् तिहि मा तु घा धृष्णु त्वा

सादयितुं समर्थ इत्यभिप्रायः रुद्रदोहसाधिवदतीतिनाग्रस्य अनुष्टुप्यत्वात्ऋतिपरिणामभूता
आप उच्यन्ते यद्यपिहिवपदस्याप्योमंत्रः एतत्परिणामभूतादिवः इत्येतेनपदेनइहसंबध्यते दिवःपु
लोकान्तरच्युताः रुद्रदोहस्यः आपोवैरुद्रदोहस्तदोह इतिश्रुतिः अन्नसंहिताप्रापः आप्ये
नस्यपदस्यविशेष इत्यनेनसंबंधः यज्ञोवैरुद्रदोनन्तविशेष इतिश्रुतिः अस्ययज्ञस्यसंबंधिनं
सोमंश्रीणोतीतिमिश्रयतीत्यभिप्रायः अन्नंवैश्रीरिति एतदुक्तंभवति अस्मिंल्लोकेपतिता
अपि ओषधिपर्नस्यान्नभूताः सोमस्योपकुर्वन्तिकस्मिन्कालेश्रीणन्तिजन्मदेवानांसं
वत्सरोवैदेवानांजन्मेतिश्रुतिः संवत्सरेसोमयागस्तदभिप्रायमेतत् त्रिष्ठारोचनेम
वनानिवैत्रीणिरोचनानीतिश्रुतिः त्रिष्ठारोचनेष्वितिवचनेप्राप्तेयस्त्रिष्ठुप्सवचनेछुपवंश्रु
तितोमंत्रोव्याख्यातः ओषधिनिवपति इंद्रविश्वाःऐंद्रीत्रिष्टुप्इंद्रंविश्वाःऐंद्रीत्रिष्टुप्इंद्रं
विश्वाःसर्वागिरःस्तुतयःऋग्यजुःसामलक्षणाःअवीवृधन् वर्धयन्तिसमुद्रव्यचसं
समुद्रमिववाचःसंमानागतिंअदेवाभवलेवरथीनंरथीनां सर्वेषांरथीनामधिरथ
सुस्तवधितिर्णायंतथा [illegible] वाजानांसत्पतिंपतिंवाजानामन्नानांपतिंसतांचपतिम् श्रु
तिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठातारःसन्तउक्ताः चित्रयग्रावूर्वोनिवपति समितमितिचतसृभिः
उस्निगपतिष्ठाहहस्त्यासिक्तपंक्तिभिःअग्निदेवत्याभिस्तृतीया उखाग्निदेवत्यासमितहित्ती

६६६

यथा द्रष्टव्यमिति व्याख्यायते योयुवां संप्रियो संगतिप्रियो रोचिष्णू रोचनशीलौ सुमनस्यमानौ परस्प
रं शोभनचित्तं वन्नौ इषमन्नं ऊर्जं उपसेचनं सर्पिरादि अभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ वसेरथंतिरे
हृति: एतत्कर्म कुर्वाणौ समितं इणगतौ संगतिकृतत्वम् संकल्पयाम एकसंकल्पौ च भ
वत्वमिमेतद्दशास्महे ॥ सवां आसमकरम् आभिमुख्येन स्थितौ संस्कृतवान् अहं वाम्
युवयोर्मनांसि बुद्ध्यहंकाररमनांसीति बहुवचनसंबन्धात् व्रतमिति कर्मनाम संस्कृतवान् वा
युवयोः कर्माणि समु चित्तानि चित्तशब्देन संस्कारा मनोगता उच्यन्ते संस्कृतवानस्मि तन्म
नोगतान् संस्कारान् उकार: समुच्चयार्थीय: एवं मन: कर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतं
कदेवताभिमानीनं प्रार्थये हे अग्ने पुरीष्य: पशव्य अधिपा भव अधिपतिर्भवतं तत: असमभ्य
इषं चोर्जं च यजमानाय धेहि देहि इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि अन्वेतदह अग्ने पुरीष्य:
पशव्य: रयिमान् धनवान् पुष्टिमांश्च आसियत: अतः शिवा: कृता दिश: सर्वा अभ्ययातिं
द्द्रह आसद इति व्याख्यातम् उखां शिक्यादिमुञ्चति मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यम् उखा स्तुति: ये यम
खा माता इव पुत्रं वी पृथिवी रूपमवस्थाय मन्मयी भूत्वा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वे योनौ स्व
कीये कृत्वो त्संगे अभा: प्रथमपुरुषस्येतत् रूपं उखा शब्द सामानाधिकरण्येन आभारुखा
धारिभवतीतामिदानीं कृतमन्त्रा समुन्नतौ विमञ्चेद्वेवै: ऋतुभि: संविदान: अहो महत्कर्म

६६६
श्री

सं·भा·
१११

कृत[illegible]मित्येवंसंवादंकुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुंचतु अस्मिन्नास्त् नैर्ऋतीनामित्येका
नामुपधानं तिसृभिर्मन्त्रैः ।। अस्मत्वं तं सोममभिषवमकुर्वाणं मां यजमानं वा त्वं येर्ष्यन्त
कर्मभिः इच्छन्तं प्रतिगच्छ किंच स्तेनस्येत्यामनु इहितेनस्ववोचस्य इमां गतिमनुकुर्व
न् इद्विष्वपलायमानादितस्करस्यतदेवयज्ञ्येषकर्मकरोति नान्यत्तान्स्करः समूनस्कर
इत्यते भुवनमाह अन्यमस्मादिच्छ अन्य ९ ष अस्मत् इच्छन्तं नृशंतं तां तनबकुला
गतिमिव दंउगर्भंउत्काष्येदानीं सामन्त्राश्वाह नमोदेविनिर्ऋते तुभ्यमस्तु ते तुभ्यं नमोस्तु
नमः स्त्रनेन नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते अस्तानि ऋतिः कृतुस्पतिः अवमपत्रा भूमि
र्वा हे निर्ऋते तुभ्यं नमोस्तु किलदत्तीतिव्रमसेनाः तिग्मं उत्ताहवन्नेजा यस्याः सा तिग्मते
जाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः अयमयं विवृतआयोमयं वंधं विछिंधि च तत्पतं ये नाद्व
वद्धं जस्य जीवभावलक्षणेन जनितात्म्रियते मृत्वा जायत इति किंच यमेनाग्निना त्वं यमया
च एषिध्या संविदाना एकमती भूय उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यज
मानं ।। यस्यास्ते यस्यास्ते तव हे घोरे विषमशीले आसन् आस्ये मुखे जुहोमि हविः एषां
वधानामवसर्जनाय विमोकाय ।। मातं एतान्वधान्ममो विसृज किंच यां त्वां जनो लोकः
भूमिरिति कृत्वा प्रमदं ते स्तौति तां त्वामहमपि स्तौमि तथैव वा प्रतिष्ठाभूतानां जननयित्री मातेव

विभर्त्ती आदिभिर्गुणैः किंच निरृतिं त्वां अहं परिवेद परिजानामि विश्वतः सर्वतः निरंतरादिविदि
ता आमं विवानहि नास्ती त्यत एवं वंधानवस्त्वात्सत्रः शिक्यरुक्मपाशं इयं संदीपः परेण स्थिति
यैनेवीविष्टप् यजमान उच्यते यत्ते तव देवी निर्ऋतिः आबबंध बद्धवती शिक्यपाशं रुक्मपाश
च ग्रीवासु कंठे अविचृत्यं हंती छेदने अविच्छेद्यं अनवखंडनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं
ते तव विष्यामि स्यति रूपस्य विमोचने विमुंचामि आयुषो न मध्यात् अग्निर्वा आयुस्त
स्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचितश्च आहवनीयः नकारः सर्वत्रस्थैअग्रेर्मध्यात्
अथोक्त्रूपाशः सन् अग्निरूपमवस्थाय यजमानपते पित्तं अत्र अद्धि भक्षय प्रसूतः अ
भ्यनुज्ञातो नि मर त्वाउदपांते निनपति अंतराम्मे इष्टकमुपोतिष्ठति नमो भूत्यै विराडेकपदा भू
तिदेवत्या नमो भूत्यै श्रियै या इदं अग्नेलक्षणं कर्मचकार कृतवती शालाद्वार्योपस्यात
निवेशनः संगमनः त्रिष्टुप् पृथिवीलोक संस्तुतो यमग्निः यो सममग्निः निवेशनः अग्नि
लक्षणं कर्म वकप् निविशते अस्मिन्निति निवेशनः संगच्छतेऽस्मिन्निति संगमनः केषां
वसूनां धनानां विश्वा रूपा सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाग्निप्रणीताग्नि धिष्ण्य
प्रभृतीनि अभिचष्टे अभिपश्यति शचीभिः कर्मभिः स्वे स्वे धिष्ण्यानि कल्पयति देव इव
सविता सत्यधर्मा अविसंपक कर्म कारी यस्य इंद्रो न इंद्र इव तस्थौ स्थितवान् समरे संग्रामे

सहतंवयंस्तुमः

मं॰ ३॰ भा॰ ११२

112

पथीनां परिपंथिभिः सह तेव यंस्तुम इति वाक्यशेषः ॥ सीरं युज्यमानमभिमंत्रयते गा
यत्री त्रिष्टुप् भ सीरा युंजंति सीराणि युंजंति कवयो मेधाविनः युगा वितन्वते युगानि वितन्वंति
पृथक् नानाकं पृथक्ताः कवयः युंजंति धीराः धीमंतः अग्निदेवविदः किमर्थं युंजंति देवेषु सुम्न
या सुम्नमिति सुखनाम द्वितीयार्थे तृतीया देवेषु सुम्नं सुखं कर्त्तुमिति शेषः सीरकवि
शह्वयोर्वरुवचनं प्रश्नार्थं युगानि तु वक्तृन्यापियन्ते भवति युनक्त सीरा सीराणि युनक्ति
वितनुध्वं ती विस्तारयध्वं युगानि सोम्यायोक्तृप्रभृतिभिस्ततः कृते योनौ वाहनादिभिः व
पत इह देवे वीजं व्रीह्यादि गिरा वाचा च याओषधीरित्यादिकया च श्रुष्टिः समेसेन च वपत न
प्याचपतयथ्या श्रुष्टिः अन्नजातिः व्रीह्यादिकाः सभराः सहभरस्य फलस्य तेन वर्त्तते इति
सभराः अपरे स्त्रीलिंगमाहुः आमितफलेत्यर्थः असद्भवतु नः अस्माकं यथा नेदीयः अ
तिकतमं इत्थं हीनर्थकः । सृण्यं दात्रं पक्कमौषधं आइयात् आगच्छेत् एतदुक्तं भवति
अतिवचनता दोषधीनां निकटतमं दात्रं भूमेन्य पक्कमौषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति
वमुन्त्रः सीताः कृषंति च तस्मिः ऋग्भिः तत्र देवत्यभौ तृतीयापंक्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् ।
शुनं सुफाला शुनमिति सुखनाम शुनं सुखेन सुफालाः शोभनफलालांगलाया स्थि
ताः निकृषंतु विवर्धं कृषंतु विलिखंतु भूमिं कीनाशाः हलिनः अभियंतु अभिगच्छे

काव्यपः २

युं३

न्वादेवैरनुद्भिः सहिताः अस्मै एवं स्वहृष्टे देवे शुनासीराविति वायुः शुनेतं तरिदेसीर आदित्यः प्राव
णात् वाष्पादिसोहविषा उदकेन तोषमाना स्तोषातिर्वथकर्मा घ्नंतो सिंचतो भूमिं सुपिप्पलं हि
फलमथ शोभनफलयुक्ता ओषधीः कर्तेनकृमत द्वयोर्वक्तवचनं छांदसम् अस्मे अस्माकं
घृतेन सीता मधुना सीता समज्यतां अनुमता परोदाभिधापीति त्रीणि पदानि सीते आभ्या
वर्तस्वेति प्रत्यदाभिधायिनी द्वे पदे एकस्मिन्मंत्रवाक्ये नत्रविरोधि समवायेन भूयसा स्या
त्सधर्मता प्रतिन्यायात् प्रथमं चानियतकारणस्याव्यतिक्रमादिति चन्यायात् तस्मादु
पक्रमप्रभृति व्याख्यायते घृतेनोदकेन सीता मधुनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां विश्वैः सर्वै
देवैरनुमता अभ्यनुज्ञाता मरुद्भिः स्वमरुतो ह वै वर्षस्येशते घृतेनोदकेन सिक्ता अनुज्ञाता च मा
रुद्वादिभिः ऊर्जस्वती अन्नवती पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना सिंचयंती सर्वा दिशः
अस्मात्सीते सीता इति विभक्तिव्यत्ययः पयोवत्वात् अस्मान् प्रति सीता अभ्यावर्तस्व त्वं आभ्या
वर्तितामिति पुरुषव्यत्ययः ॥ लांगलं पवीरवत् पवीतिधारोच्यते सोऽस्यास्तीति पवीरं फालः
तद्वत् मतुबर्थे नदस्य लांगलस्य पवीरमस्तीति पवीरवत् लांगलं फालसंयुक्तमित्यर्थः अतिल
क्षणया व्याचष्टे लांगलं पवीरवत् लांगलं रयिमत् सुशेवमिति सुखनाम शोभनं सु
खकरं सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन्सोमपि यजमाने शरणशीलं ।

मं॰त्र॰
भा॰
११३
113

भूमेः खननशीलं तत्सहहन्यते यदा सोममपि यजमानेपायंत्सरति नाशयतीति सोमपित्व
रूपहा सोमः पीयते येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः सहहन्तं लांगलं नहि लांगलं कर्म
न रेण सोमाः सुर्यादि स्यंभूतं लांगलं तदद्धपति उन्नमयति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं फर्वतिगीति
कर्म्मप्रकर्षेणफर्व्वीगमना प्रफर्व्या प्रथमसुवतिः पीवरी उत्सनस्तनकपोला तामुद्धपति प्रेः
[illegible]वरथवाहणम् प्रस्थानयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं रथवाहं नामसुख उद्धपतीत्यनुवर्तते
कामकामदुघे सीतोच्यते हे कामदुघे कामं नामकारणी कामंधुद्व प्रदरयकेषामित्यत आह
मित्राय वरुणाय चेंद्राय च अश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः चकारः समुच्चयार्थः सर्व
त्रानुषज्यते ॥ अनडुहो विमुंचति विमुच्याधं गायत्री एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूता हविषम
भिनिर्वर्त्य कृतकृत्याः संतो विमुच्यध्वं युगात् हे अघ्न्याः अहंतव्याः देवयाना देवकर्मका
रिणः यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूताः अगन्मगतवंतः अशनायोद्भवात्तमसः पारमस्य
वद्वकं यो शनाया पिपासे शोकंमोहं जरां मृत्युमत्येतीति तदेव स्पष्टयति ज्योतिः आपाम प्राप
वंतः परमात्मलक्षणम् यद्वालक्षणं वा देवलक्षणं वा कुशासं वेजहोति सन्नस्वद्धः य
ज्ञेनेन सत्रूः समानजोषणाः आहुः संवत्सरः सहित्यपोदद्दाति अयवोभिः यवाश्वप्र
वाश्वार्दमासामासाश्वोच्यते सजूः उषाः अरुणीभिः अरुणवर्णीभिर्गोभिः सजोषसौ अश्वि

काक्ष्मिनिः

नोदक्षोभिः सजूः स्वरः पतयोनअग्नेयेनसजूः वैश्वानरः इउयाग्राक्रत्याग्राग्नेयी पृथिवी इउापृथिवी
स्थानास्त्रियास्तस्याग्रनग्रहणं पुंकनपतरंगौवीगतंवाइउापाहेनोच्यते हुतेनहविषास्वाहास
कृतमस्तु ॥ दश सर्वौषधं षट्पतिसप्तविंशतिरनुष्टुभः ओषधिस्तुतिः पंचदशउपवनेतिउक्ताः
याओषधीः याओषधयः पूर्वाः प्रथमाजाताः अन्याभ्यओषधीभ्यः भविष्यकालसंवपिनीभ्यः
देवेभ्यः ऋतुभ्यः ऋतवोवैदेवाइतिश्रुतिः ऋतुभ्योऽर्थाय ऋतवओषधिसंवद्धाकतंत्र्याइति
त्रियुगंत्रीणियुगानिसमाहृतानित्रियुगंत्रिकालमित्यर्थः वसन्तेप्रावृषिशरदिपुराश्वैव
वसन्तादिषुपूर्वस्मिन्नहि संवत्सरउत्पन्नाओषधयोऽग्निदेवेभ्यपंते किंतिमिन्नमित्यतआ
ह मन्यैनुमन्येजानेतासांबभ्रूणांबभ्रुवर्णानां बभ्रुः सोमः अहं अतधामानि धामशब्दः स्था
नपर्यायिः संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानम् यदिदशतायुः शतार्द्धः शतवीर्यः पुरु
षः एतानि शतंधामानि सप्तचयएवेमेसप्तशीर्षण्याप्राणास्तानितदाह ॥ शतंहे ओषधयः शा
तव: युष्माकं अंव मातरः धामानि जन्मानि सहस्रमनवोरुहः अपिच सहस्रं युष्माकं
विरोहणानि संति अधाशतक्रत्वः अथैवंसति हे शतक्रत्वो वहुकर्माणः इमंमे प्रजा
पतिरयं मायजमानं मे मम संबंधिनं अगदो व्याधिः अगदमव्याधिं कृतउकुरुत ॥ ओषधीः प्र
तिहे ओषधयः प्रतिमोदध्वं हृष्यत पुष्पवतीः प्रसूवरीः पुष्पावत्यः प्रसवचपत्रसत्यः ततो

मं·भा
११४

नेतारं अश्वा इव संग्रामम्। सजित्वरीः सहजयनशीलाः अभ्यावीरुधश्च विविधं आर्धिं रुन्धन्तीति
वीरुधः। पारयिष्णवः पारस्य विशीलाः भवत अस्माकम् इति शेषः। ओषधीरिति हे ओषधयः यत्
एतं यक्ष्मं प्रशमनेदानवाप्यपगमादित्यमित्यपंक्तौ अशमानरोगसंविग्ना मीढ्वः न दोद्देवीः वः शुष्मा
न् हे देव्यः। उपसंगम्य उपब्रवे ब्रवीमि प्रार्थयामि सनेयं संभजेय अश्वं गाम् वासः आत्मानं च
सनेयं तव यज्ञपुरुष। प्रजापतिर्ऋषिः॥ अश्वत्थे वः चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते
यस्मात् अवथ पुरुषम् यदा असौ सनवथ संसेवध्वं पुरुषं यजमानं अथ अश्वत्थे वः शुष्मा
के निषदनं अवस्थानं अश्वत्थस्य उपरि भवतीनाम् अवस्थानं भवतीनां पर्णे वः पलाशे वः
पर्णमध्ये वः वसतिः स्थितिः होमार्थं धृणा कृता अश्वत्थस्य पर्णे यो लाद्दि
नलोपः छान्दसः। अथाधिना हि तेन क्षत्र भवत्रि गामा भवंति गोभाज इति किलासथ इत्थं श
वः पाठ इत्येणः किल ति विद्याप्रकर्षेतनोऽग्रे ग्रोज्ञता सत्यः यो भाजः गाशब्देना वादित्योऽभि
धीयते आदित्यभाजः पूर्वं किल भवथ न तु किं अग्रे ग्रामान्यापति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते
आदित्यात् जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदनं अश्वत्थे निषद
नं अश्वत्थस्य फलिने सर्वौषधयः फलवत्यो भवंति पर्णे च फलिने कोऽश्वाः दयः फलि
ता भवत्रि गोभाजः पृथिवीभाजश्च उक्ताः सत्यः किल अश्वसनथ भवथ न तु क्षम यदाऽपु

११८

रूपं तं सेवध्वं भोजनादिभिरुपकारैः एवं त्वरवयार्थगतयोरयमभिप्रायः ॥ यत्रौषधीः
यत्र यस्मिन्पुरुषे भैषज्यकर्मार्थं हे ओषधयो यूयं समगमत समगच्छत व्याधिं जेतुं कथमिव रा
जानः समिताविव यथा राजानः समिताविव यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतुं समाग
च्छंति किं तत्रेत्यत आह विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भिषग्वैद्यः रक्षोहा च अमीवचातनः अमी
वा व्याधिः चातयति नाशयति नाशनः ॥ अश्वावतीं सोमावतीमोषधीरिति बहुवचनेनापदे
शादिहापि बहुवचनं भवति या ओषधयः अश्ववत्यः अश्वसंपादिन्यः सोमवत्यः सोमसं
पादिन्यः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्जयंत्यः ऊर्जं बलं प्रगुणतयोः बलसंपादिन्यः उदोजसः उ
द्गतं ओजो यासां ता उदोजसः ताः सर्वाः ओषधीः अहं अवित्सि वेद्मि ज्ञातवानस्मि विदित्वा च
अस्मै अरिष्टतातिं अरिष्टतातिं विनाशार्था न रिष्टमरिष्टं तस्मै अरिष्टनाशाय भैषज्यं करो
मीति शेषः उच्छुष्माः उच्छुष्मः ईरते इत्यनेन संबध्यते उदीरते उद्गच्छंति प्रकाशी भवंति
शुष्माः वीर्याणि ओषधीनां संबंधीनीति कथमिव गावः गोष्ठादिवेरते गावः गोष्ठा
द्धिरिव क्रांताः किं कुर्वंती नांथेतु नांथतं सनिष्यतीनां संभजमानानां यजमानानां तन
वं पत्नेरुषा ॥ इष्कृतिर्नाम उपसर्गैकदेशलोपः कादसः निष्क्रमणं विनाशनं व्याधा
देः करोतीति निष्कृतिस्तावदस्मदीयायाः मातर्नाम अस्मिन्नभिप्राये अप्यथामपि वर

यक्ष्मस्य भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रमण्यः किंच सीराः सहस्ररया अनेीवननीरहनिसीराः पत
त्रिणीः पतनशीलाः स्थन भवथ कृत्स्नं नेमं नर्थकाउपजना भवेति हस्तिन कारउपजनः क
स्मिन्काले एवं यक्ष्मस्य भूता भवथेत्यत आह यदामयति आमरोगे यदामयाविनि स्थिते
तस्य व्याधिनिष्कृत्यतिनाशयथ अतिविश्वाः यदा अत्यक्रमुः आक्रमततेनुः विश्वाः
अनीत्न वृन्ने तेभ्रृ भ्रि विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनिविष्ठाय तिष्ठतो निपरि
ष्ठा ओषधयः कथमिव स्तेन इव व्रजं पश्या स्तेन तस्करः व्रजमक्रामपक्रामत् परिमुमो
षिषया एवमभ्यक्रमुः अथानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यवुः प्राच्यावयन् यत्किंचित
न्वः शरीरस्य रपः रपो रिप्रमिति पापनामसु भवति पापजनितं व्याधिमित्यर्थः ॥
यदिमाः यदेव इमाः वाजयन्नहमोषधीः हस्त आदधे स्थापयामि अनन्तरमेव आ
त्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति कथमिव पुरा जीवगृभो यथा जीवन्तेव हिंसार्थयोर्गृह्य
ते मृत्युर्वीः गोवा मनुष्यादिः स जीवगृभः तस्य जीवगृभः प्राग्वधाद्धतिविषादान्न
नेहमिति मन्यमानस्य यथात्मा न रूपेदेवं व्याधयात्मा नश्यति यदाह ओषधीर्हस्त
आदधेति संबंधः यस्यौषधीः यस्य रोगिणः हे ओषधयः प्रसर्पथ अंगमंगं परुष्परु
रुः सर्वाण्यंगानि सर्वाणि सक्ते भवति परुः शब्दः पर्ववचनः तस्य रोगिणः ततो य

११५

ष्मं विबाधमानस्तस्मात् अंगादंगं सम्...दायात् व्याध्युपशमं कुर्वन् कथमिव उग्रो मध्य
मशीरिव उग्रः स्वविषयो वृद्धो गोधांगुलित्राणः स एव विशिष्यते मध्यं मध्यमभागस्थिरणा
शीतिर्मध्यस्थः शत्रून् बाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगान् विबाधध्वं स्वपमास्य: यद्वा उग्रो
रुद्रः स एव त्रिशूलं मध्यमे वा त्रिरणो शीतिर्मध्यमश्रीः स यथा युगान्ते सर्वं जगत् भ
स्मसात्करोति एवं यूयमपि व्याधिकृतम् साकं यक्ष्म साकं सहेत्यर्थः हे यक्ष्मन् सह
प्रपत स्पवाषेण रोगेण पक्षिणा किकिदीविना शब्दानुकरणमेतत् किंकिं एवं या
दीव्यति स सह प्रपत सहितं व सास्य उचितः साकं वातस्य ध्राज्या ध्राज्या प्रपत साकं नश्य प्रपतस्यादि
निहाकाः निर्दयेन कृच्छ्रापत्तिः तया कृच्छ्रापत्त्या सह नश्य यद्वा शब्दानुकरणमेतत् हाकेति
हते हं कया ओषध्या वयं रूपया शब्दानुकरणभूतया सह नश्य हे यक्ष्मन् पुनरागमनाय ।
अन्या वः हे ओषधयः अन्या ओषधिः वः युष्माकं अन्या ओषधिं अवतु पालयतु अन्या तु ओष
धिः अन्यस्या ओषध्याः प्रभावस्य प्रभावं उपावत इति बहुवचनमन्वयः उपावत उपगम्य पा
लयत ताः यूयमेव सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः इदं मे मम प्रावत पालयत वचः वचन
मोर्घ ॥ याः फलिनीः या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः याश्च अपुष्पाः पुष्प

११५
पु.३०

रहिता: याश्च ओषधिनी: फलवत्य: बृहस्पतिप्रसूता: अनुज्ञाता: ता: न: अस्मान् मुंचंतु अंहस:
पापात् इत उत्तरमनारभ्यवादा मंत्रा: तेषां लिंगतो विनियोग: मुंचंतु मा मां शपथ्यात् शा
पथ्यनिमित्तात् किल्बिषात् मुंचंतु अथो अपि च वरुण्यात् वरुणनिबंधनात् उत अथो अ
पि च यमस्य संबंधिन: पड्वीशात् बंधनात् पड्वीशशब्दो ह्यत्र बंधवचन: संदानमर्वंतं प
ड्वीशमिति हि श्रूयते किंच सर्वस्मात् देवकिल्बिषात् मुंचंतु यत्किंचिदिह निमित्तं पापकर्तृ:
स्मार्यपितृन् किल्बिषमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि अवपतंती: अवाचीनं पतंत्य: अवदन् उ
त्पतंत्य: दिव: परस्यापि दिवो द्युलोकात् ओषधय: किमवदन्निति तदाह यं जीवं अनवक्ना
वं प्राणधारिणं अश्नवामहै व्याप्नुम: न स रिष्याति विनश्यति पूरुष: छांदसं दीर्घत्वं या ओषधी:
या ओषधय: सोमराज्ञी: सोमराज्ञीका: इति सोमराज्ञी॥ बह्वी: बह्व्य: अनेका: शतवि
चक्षणा: बहुवीर्या: बहवो वा स्तोतारो विचक्षणा: आसां बहुविचक्षणा: तासां ओष
धीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा यत: अत: अरं कामाय भव शं च हृदे च हृदयाय भव॥ या ओ
षधी: या ओषधय: सोमराज्ञी: विष्ठिता: विविधं स्थिता: पृथिवीमनु ता: बृहस्पतिप्र
सूता: अस्यै ओषध्यै संदत्त वीर्यं येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभिप्राय: याश्च या ओषधय:

इदं वचनमुपसृण्वंति समीपस्थिताः याश्च प्रतिहरं परागताः देशव्यवहिताः ताः संनिधा
नीकृत्याहं ब्रवीमि सर्वाः संगत्य संभूय इह वीरुधः विरोहणाः अस्मै मदत्तवीर्य्यप्रभावं
मोषधित्वमाविन्नश्यत वः युष्माकं खनिता यस्मै च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान्
किं च द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पात् गवादि सर्वमास्त सर्वं स्पाति पादशाह स्पात न लोपः अस्माकं
सर्वमस्तु अनातुरं अनाकुलं युष्मत् प्रसादादिति शेषः ॥ ओषधयः समवदंत वयमः
सोमेन सह राज्ञा सोमो हि ओषधीनां राजा किं समवदंत यस्मै पुरुषाय भेषजं कृणोति
करोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोम राजन् पारयामसि संपारयामः उत्तारयामो व्याधे
सोमेन सह संवादो व्याध्यपगमं दृढीकरणार्थः नाशयित्री बलासस्य बलासमस्यति द्वि
पतीति बलासः क्षयः अर्शसः मूलव्याधेः उपचितां शरीरे ये उपचीयन्ते रक्तपूयपदप्रभ
तयः तेषां त्वं नाशनी भवसि अथो शतस्य यक्ष्माणां अपि च बहूनां व्याधीनां नाशयित्री
त्वमसि नाशनी यत् त्वा भिस्यभ्रतासि अखनत् त्वां गंधर्वाः अखनन् अभिलषितकामावाप्त्य
र्थं त्वां च इंद्रः त्वां बृहस्पतिः त्वां वहे ओषधे सोमो राजा विद्वान् जानन् उपयोगं कृत्वा यक्ष्मा
त् महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः सहस्व मे यत् त्वामिस्यभ्रनाश्रनोः देपावे सहस्वाभि
भव मे मम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व च अभिभव स्व च पृतनायतः पृ
त्वमसि पाकारोः पाकात् दोत्र मुच्यते मुखपाकः दन्तादेः नीशनी त्वमसि पिद्धातु च दीप्तोन्नतत्पाक
स्पन्न्नातुत्ती दीप्तिर्भ्रंद इति स्तस्य च ए

मं॰ ३॰
भा॰
११८

तनासंग्रामः संग्राममकामान्नृशत्रून्सहस्वच सर्वंपाप्मानं सर्वमसुभं कस्मादभिभवकर्म
णित्वमस्माभिर्नियुज्यसइतिचेत् यतः सहमानासि अभिभवनशीलासित्वंहेओषधे दी
र्घायुस्तओषधेखनितापित्वांप्रार्थयामः दीर्घायुर्भवतुहेओषधेत्वत्खनिताअहंभूयासंयस्मैचखानता
यत्वांखनामि सचदीर्घायुर्भूयात् अथोअपिचत्वंदीर्घायुर्भूत्वाअनेनवर्द्धिताशतव
ल्साशाखाङ्कुरवचनः वल्शाङ्कुराविरोहन्तान् विरोहन्त्येत्यस्मात्तङ्ःशिथिलात्पादिनिकातङ्
वेशः अनेनवर्द्धितम्लीनमनेकैरंकुरैरुत्तिष्ठस्वेत्याशीः ॥ त्वमुत्तमास्योषधेतव
वृक्षाः शालतमालादयः उपाय उपकाराय ओषधीनांतिष्ठन्तीति उपस्तयः तत्रस्थिताः
प्रकर्षेणतिष्ठन्तिनचवृक्षाणांभोग्यभावेतिष्ठन्ति यथानवैनवृक्षाः उपस्तयः एवंतवसादाउपस्तिः
अस्तुसपुरुषः यश्चास्मान्अभिदासति दस्युउपक्षये अभिहन्ति चतस्यालोकेउत्काश्च
तस्मिन्नभिभूतमात्मपदत्थाति कार्यायत्तु मामाहिंसीत्सर्वं प्रतिबोधयिय उत्तरश्चासमद्
ग्यादशः माहिंसीत्माम् जनितायः पृथिव्याः जनितामन्त्रइतिविभक्तिलोपः जनयि
ता यः पृथिव्याः प्रजापतिः योवादिवंसत्यधर्माव्यानट्व्याशाह समनुव्याप्नीयः आ
नडितिव्याप्तिकर्मा यश्चादिवंसत्यधर्मासत्यधारणः व्यानट् असृजत् यश्चापश्च
न्द्राः प्रथमोजजानमनुष्यावाआपश्चन्द्राइतिश्रुतिः मनुष्याएवयेननामुंवनिचेद् । ११८

117

लोकं पितृमार्गानुसारिणः यद्वा यज्ञस्यापः चायनीयाः प्रथमः शरीरीजनिति अपांवाय
नीयानां कारणभूतानां जनेनेन यो मनुष्याकृतिनिति कारणेकार्योपचारः कस्मै देवाय ह
विषा विधेम इत्यभूतः कः प्रजापतिस्तस्मै काय इति प्रामे स्मैस्यादेशः छांदसः सर्वना
म्नः अस्मै इति हि प्राप्तिमि: नचैतत्सर्वनामदेवतात्वप्रजापतये देवाय हविषा हविरि
ति विभक्तिव्यत्ययः विद्धयति हेतनकर्माकस्मै प्रजापतये हविर्दद्म इति संबंधः दक्षिण
न उपदधाति अभ्यावर्तस्व पार्थिवी आग्नेयी परोक्षिकृता अभ्यावर्तस्व अभिमुखो भव
आहमाणेवं देहपृथिवी यत्तेन यत्तसाधनभूतेन हविषा यत्तेन हविर्भूतेन पयसा मह
कस्मात्कारणादित्यत आह वषाहस्तेन व अग्निः शिषितः प्रजापतिना प्रेषितः आरो
हन आरूहवान् ॥ पश्चादुपदधाति अग्ने यत्ते आग्नेयी गायत्री हे अग्ने येन तव शुक्रं सारं शुक्रं चाय
वृत्रं अकादनीयं यज्ञहृतं पवित्रं यज्ञियं तम् यत्तारं तेन हदेवेभ्यः यद्देवेभ्यो वा समकाशात्
भ्रातृव्यान्वित्सं भरामः ॥ उत्तरत उपदधाति ॥ इंद्रं जेत्रिष्टुप् आशीः प्रोयां मंत्रः अस्मिन्ने विशे
षणे विशेषाभावात् यज्ञसंभारा परिरक्षिः क्रियते यत्न इत्युत्र यज्ञ ऊर्जेनउपसेवनं द
धिपयोघृतादिकं अहरत उदीच्यादिशः आदादे गृहीतवान् यज्ञस्तस्य स्तनस्योनि

स्यातित्वा विप्राः आहमादये यत्त्वमहिषस्य महतः रक्षावतः स्थावरस्याग्रेः धारांस्त्वाकृतिंत्र्यहमद
दैदीच्यादिशः एतत्सर्वं आमामागोभुविशत्वानन्त्रसुविशान मांगोभुवनन्तरुव भुवपोंग्रादि
कौलुसिकत्वाः प्रध्वंसयति जहामिपरित्यजामि उदीच्यादिशि स्थापयामि सोर्दिंद्र्यवसादप्र
मितरास्यान्नताम् अमीषांध्यायिम् अग्नेतव प्रथमविष्णुरंपंक्तिम्वनन्तस्तसन्तो हृहन्सः बर्ही
उपरिसानेषाति: हे अग्नेतव सर्वं धीधूमः अवीवयः अमुष्मिन् लोके आग्नावयतीत्यतिय
दः वयोन्न तस्याकृतिपरिणामद्वारेणनिमित्तभूतत्वाद्धूमो वयइत्युच्यते धूमोवाअस्याग्र
वोवयः सपेनमसुष्मिन् लोके आवयतीति श्रुतिः एवं प्रभावत्वावनवधूमः अथमहि
महतः श्राजेते अच्चयः अश्वी इति लिंगव्यत्ययः हे विभावसोविभ्रत्यत किंच हेहर
श्लोनामहादीप सोवसावलेन सहितं वाजं अन्नं ऊर्जं उक्थं एदधासि दाशुषेहवींषिदत्त
वैतयजमानाय कवेक्रांतदर्शन पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः हे अग्नेयत्त्वपावकवर्चाः
पावकशक्तिः शुक्रवर्चाः शाक्रशक्तिश्चाग्नेनवर्चोऽपरिहीनशक्तिः सन् अस्मत
अक्तिर्वासतन्तं उदियर्षि उज्ज्वलसि भानुनादीप्यायस्तं हे अरवमातरा मातापितरोउल्ल
मेवयासिविचरन उपचरन् उपावसि उपसंगम्यपालयसि सदेवमनुष्यंजगत यस्त्वं

घृणादिरस्यसि रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ये एव उभे घृण
त्विषेमे नाम्नह्नोमासिति निरुक्तिः तं त्वा स्तुम इति वाक्यशेषः ऊर्जो नपात् ऊर्जेशा हे नाप
उच्यते नपात् हेनवपेत्रः हे अपांपेत्र अपां ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ॥ ओषधिवनस्पति
भ्योऽग्निर्जायते एवमूर्जो नपादग्निः जातवेदः जातप्रज्ञानः सुशस्तिभिः साधुसंस्तुत
यैः स्तुत इति शेषः मंदस्व दीप्यस्व धीतिभिः कर्मभिर्विभिनिष्पन्नैः सहितस्यापितः क
स्मात् त्वां वयमेव जन्म स्मेपेत्याह त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्पसः त्वयि इषः अन्नानि हविर्लक्ष
णानि संदधुः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम बहुरूपा यजमाना सकामं वेनोपगताः वि
चित्रोतयः चायनीयान्यन्नानि तर्पणानि येषां ते चित्रोतयः वामजाताः वमनीय यजमा
नः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना अनं त्विमं दस्वेति संबंधः इरज्यन्नग्ने अग्ने उपरितनोऽर्धर्चः
प्रथमं व्याख्यायते सहसस्य च पदस्य नाम सामान्याद्ध्याहारः विशेषाद्विभक्तिव्यत्ययोऽत्र क
र्तव्यः सदर्शनस्य वपुषा विराजसि यत्त्वं दर्शनीयेन च वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन
विराजसि दीप्यसे घृणान्ति इरज्यसि च सानसिं विरं तन्नं क्रतुं सकल्पनं त्वां ब्रवीमि
इरज्यन् दीप्यमानः अग्रे प्रथयस्व पप्रथुर्भव स्वाध्यौ णिजुं नतु भिर्मन्तुष्ठैः अध्युष्टप्रभृति

मं·१· भा· ११९

मिः दीप्यमान इति शेषः अस्मे अस्मासु च रायः धनानि धारयत् स्थापयत् अथवा येमनुषमते
अस्मे अमरणधर्मेण इकर्मीरम् निरुडुपसर्गस्य आदिलोपः निश्चयेन कर्तारं अध्वरस्य
यज्ञस्य प्रचेतसम् प्रकृष्टप्रज्ञानं त्वयंतनिवस्तेन दितिवांसगमो त्वयेन रायसो महत्नुराय
इति धननाम सम्भवस्यैषणशीलायाभिमहः श्रियं स्वमः सवरातिं दानं दधाति कस्य संबंधिनी
वाम स्तवनीयस्य दातुः संबंधिनम् कथंभूतं सुभगं भगशब्दोऽयं धनवचनः शोभनं
धनं किंच महीमियमहतीं च वर्षणहविः अन्नं वा संदधाति स्तानां रिपुणां च रयिर्धनं
अस्यर्यमाणं विषयम् निधानलक्षणम् दधाति ॥ ऋतावानं ऋतेनोपेतं ऋतावा यं
सत्यवंतं महिषं महांतं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयम् अग्निम् अस्मदेवनातिह्यमर्थ्यो
यम् अग्निशब्दः सुम्नाय सुखाय दधिरे स्थापितवन्तः पुरोऽग्रतः आहवनीयात्मना जना यजमा
नाः तं त्वां श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थकर्णं स्तावा वावचन्ति स्तुतिमियः सप्रथस्तमं सप्रथस्तमं स
र्वैरेव प्रख्याततमं निर्णयं तद् हृद्यमध्येनावक्लिमगतिविज्ञानं गिरा वाचा स्तनमादैव्यं देवं स्वार्थेय
समयः मानुषा मनुष्याः युगा युगशब्दः कालवचनः कालैस्त्रिभिरनुश्वरेतैः पौर्णमास्यामा
वास्यादिभिराकर्षंति ॥ त्रिकद्रुकेभिः स्त्रयस्त्रिंशति आप्यायस्व तिस्रः सोम्याः गायत्री त्रिष्टुप्

११९

119

65.

उष्णिहः सौम्यं विनियोगः आप्यायस्व आत्मानमभिवर्द्धय कथं कृत्वा समेतु ते समागच्छतु
त विश्वतः सर्वतः हे सोम वृष्ण्यं सर्वभूतबीजम् तेन स्वं सर्वभूतबीजेनात्मानं तावृष्ण्येन त
व वाजस्य ऽन्नस्य संगमे संग्रहे भव आपूर्दि अनुभाव वा आप्नुहि ॥ सं ते पयांसि सं यन्तु ते नव
पयांसि रसः सारभूताः सं यन्तु च वाजाः अन्नानि सं यन्तु च वृष्ण्यानि रेतांसि अभिमातिषाहः
पाप्मनोऽभिभवितुः सोमस्य तन तस्य तेः पयांसि वृष्ण्यः आप्यायमानः अमृताय भव प्रजा
ते अमृताय अमरणाय परिपोषे भव प्रजानां तदमृतं दधात्वस्मात् प्रज्ञातिरमृतायेति
श्रुतिः हे सोम ते तव नामानि दिवि द्युलोके अन्तरिक्षे च दुष्पाति उत्तमानि आहुतिपरिणाम
जनितानि विश्वधितु आयस्व आप्यायस्व हे सोम त्वमात्मानं आप्यायस्व मदितमं मदयि
तृतमं यद्वा मदो ऽस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदितमः तथा सेतिनुट् विश्वेभिः
सर्वैरंशुभिः तत्समर्थः सन् भवतः अस्माकं सप्रथस्तमः सखा सर्वतः प्रथितरत
मः सखा वृधे वर्द्धनाय हे ऽत्र अतो वत्सः आग्नेय्यस्त्रिष्टोगायत्री हे ऽग्ने ऽग्नयमन् तेन व
वत्सः पयोजीवनमामान्याहुतनसा ते वत्सः उक्तः सोऽहं पयोरसो भवति मनः ओतः क
रणोपरतविस्मयस्याविच्छिन्नहोप्यथैव रमाद्विसहस्या नाते आहसेतिशेषः सहस्या
तदेवैः समानस्थान यो लोकोऽग्रेः केन सोमनः आयमदित्मतः आर सा कामयतां सो

तंकाममवमानयया गिरावाचा नमस्यंताः नमस्यहविर्भिर्दत्वायजमानैस्तुतोऽनेनतेतास्तनयः
हेऽग्निरस्तमृषयस्त्वेऽग्नेत्वंगिरसोऽङ्गिराः अग्निश्रायेगुतानतिमतिर्मतं [illegible] गिरस्त्वमः म
धुमत्त्वोयतनेऽग्ने गिरस्तम हेऽग्नेग्रीविष्याः सर्वासृ [illegible] मथ [illegible] श्चात्मनतिव
सनाः स्थानकरणानुप्रदानवत्यो देवतायाथ्यात्मस्मथ [illegible] नानविलनगामीः एष
कृनानाभृताः हेऽग्नेऽकामयकामपरिस्वरणार्थं तेषां वत्सदीयकर्माणि यमिरे लिति
कर्माणि लकारः नियमार्थेऽउक्ताः ॥ अग्निः प्रियेषुधा अग्निः प्रियेषु भिन्दविनेषु
धामसु स्थानेषु अवस्थितानां कामः कामपरिस्वरकः सः भूतस्य उत्पन्नस्य प्राणिजात
स्य भव्यस्य भविष्यतः सम्राट् सगतराजमवसः एक एवा सहायः विराजति इष्टे
अधिपतिर्विधिंदीप्यतेवा ॥ इत्यष्टकृतौ मंत्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ अनं दश
रवासस्त्वावज्रदात्वस्यस्तनुना मंत्रभाष्यमिदं कृतं भोजेश्वरी प्रशासति ॐ मयि
गृह्णामीति यजमानो जपति। आग्नेयीककुप् मयि आत्मनि गृह्णामि अग्रे प्रथमं अ
ग्निरक्षणेन तनो त्रिविलोमीति शेषः किमर्थं रायस्पोषाय धनस्य पोषाय सुप्रजास्त्वा
य सुवीर्याय वीर्यं शक्तिः किंच मामु देवताः सचतां मामेव देवताः सेवंतां सेवंतां म
ग्निमिव आदित्यः ब्रह्मजज्ञानम् जायमानं प्रथमं पुरस्तात् आम्नायमादिशिसायनेन तनोनंतरं

विसीमतः सुरुचोवेनआवः आवः वृणोतविवृतान्करोतिस्वप्रकाशेनसीमतोमर्यादातः सुरु
चः सुरुचनानिमांल्लोकान् वेनः कान्तोमेधावीवाआदित्यः सएवचबुध्न्याः बुध्नमंतरिक्षं
तत्रभवाः दिशः सउपमाः उपमीयतेश्रासुस्थितानिभूतानीतिउपमादिशः अस्यविष्ठाः
अस्यजगतोविविधस्थाननिमित्तविष्ठादिशः यतश्चयोनिर्विद्यमानस्यमूर्त्तस्यस्थानंश्रम
तश्चामूर्त्तस्यवाधारदेशोनि विवृणोति आदित्यएवलोकान्दिशोभूतानिचाभिव्यानक्तिवा
यइतिलयते स्वकीयेनकर्मणा हिरण्यगर्भः पुरुषः समवर्त्ततेनाग्रे प्रथमशरीरीयश्च
भूतस्योत्पन्नस्यप्राणिजातस्यजातः जातमात्रः पतिरीश्वरएकएवासीत् सदाधारतदस्याने
षेदाहुतिः अर्थसंभवात् यश्चदाधारधारयति पृथिवीमंतरिक्षलोकं पृथिवीशब्देना
न्तरिक्षमुच्यते पृथिवीभूः स्वयंभूः इत्यादि द्यांद्युलोकम् च उत इमां पृथिवीं कस्मैइतिम
मेस्मैआदेशाच्छांदसः प्रजापतयेदेवायहविषाविधेम हविर्दद्म इतिविभक्तिव्यत्ययः
इयमस्थलकं दश्रस्यामर्त्यविशआदित्योदेवतायस्यासर्वाविभर्त्तिपालयतिचतथोच्यते आकृ
तिपरिणामरसनिधानभूतोइयसआदित्यः च स्कंदउदकरूपेणपृथिवींस्कंदति सउ
प्यादिधारणाय यश्चद्युलोकमउस्कंदति आकृतिपरिणामरसनिधानभूतो [illegible] नमस्तेदेवा

मं॰ च॰
भा॰
१२१

12

द्धिधारणाया इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः इमं वलोकं स्कंदतिवाऽस्तिय हत्याय यश्चानु
स्कंदति पूर्व योनिं अमुं लोकं स्तुहृति नतिर्घ्यणायानमेवं समानं योनिं स्थानमनुसं
चरंतं इस्पगादित्यं जुहोमि स्थापयामि अन्नसम होत्राः सम स्वपिदिन्न असावादि
सोऽइयेमादिशाः समहोत्राः अमुं न दादित्यं दिन्न प्रीत शायय नीति स्फातिः निर्घ्यक्रत
सौदिशः अथ पकाऊर्ध्वं पकाम ध्यपकाम स दिशः सर्पनाम भिरुपतिष्ठते नमो
स्तु ति सोऽनुष्टुभः सर्पा देवताः लोकावा सर्पाः नमस्कारा स्तु सर्पेभ्यः ये केच
पृथिवीमनु अवस्थिताः येचान्तरिक्षे येवादिवि अवस्थिताः तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः
नमस्कारोस्तु सर्पेभ्यः ये केच पृथिवीमनु अवस्थिताः ये चान्तरिक्षे ये वादिवि व्य
वस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः नमस्कारोस्तु याइषवो पतिकी प्रमियातुधाना
नां पानं नाउः रेवचेषु दयति ते यातुधानाः रत्नप्रभ संतयः ये चदन स्पनीमनुव्य
वस्थिताः ये च अव दे लोका य त्रैषपतन्न पति ये वसूर्यस्य रश्मिमवस्थिताः येषां च अप्सु सदः
न उदके स्थाने कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः जुहोति कृणुष्व पाजः पचत्रिष्टुभः आग्नेयो र
क्षोघ्नः हे अग्ने कृणुष्व पाजः पाजइति वलनाम सुपठितम ऊरुषवलप्रसितिं न पृथ्वी ।
वित्तेनुशोऽस्ते नामसते तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ये वाये च न्ति मसि त्य हान्ति दूर्वातोति द्विश अति १२१
सम्पात सेचनो दिवः से चतो दत्ता मे ष ३१

प्रक्षितिं प्रसरन्नानंतर्वीजालं वा नकारउपमानार्थीयः प्राजानुः कुरुबलं वागुरामिव पृथ्वी
यद्वा जालमिव एष तु ननोयाद्दि राजेवा समवान् राजेव ग्रामानामवान् भूत्वा राजेव तं भूत्वा शत्रू
न प्रतियाहि यद्वा शूरवान् भूत्वा शत्रून् प्रतियाहि अमाः शत्रोः शूरवचनः ज्ञानेन रश्मये
नवलेन यद्वा इभेन हस्तिना गजेन च त्वषीमन्तु प्रक्षितिं तूर्णाव : त्वष्णा प्रक्षिप्तेति विभ
क्तिव्यत्ययः तूर्णा न इति हिंसाकर्मायतन्युत्वत्त्वष्णादि प्रयाया प्रक्षिप्तानं तन्नाजालेन वा तू
र्णानो हिमान् अस्त्रासि अस्ता प्रक्षिप्ता देमा प्रसिविकरः . . . . सि अनोवदीमि
विध्यनाउयहिरसस्तमः तपिष्ठैः तपनतमैः प्रहारैः यद्वा तपनतमैः [illegible] रतिशय
तक्लेशकैः ॥ नवभ्रमासः हे अग्ने येन तव भ्रमासः भ्रमणाः वातोद्धता ज्वालाः समू
हाः आशुया आशवः जयस्यानीयाः पतंतिः इतः अग्नेः नष्ठ गच्छन्ति नेरनुस्पृश धृषता
धृष्टेन ज्वालासमूहेन शोशुचानः दीप्यमानः कामनुस्पृशन्नतः आह तारिव मापयंती
निरतोसि जकासत्यजमानस्य प्रतिशेषः पतनगमना निरतोसि किंच अग्ने हितः दा
प्रवरेवउने अनवरोडितन्त्रसन विसृज विदितय विष्वक् विषुकु नानावचनः ध्वति
गीमर्थैः नानागमनाः तिर्यग्गूर्ध्वमधश्च मर्थः उल्काः रक्षोभिधानयोः प्रतिस्पशः प्रत्ररती

मं॰३
भा
१२२

य:पाद:प्रथमोव्याख्येय: यच्छब्दयोगात् योनोदूरेअघशंस: योस्माकं दूरे वसन्तिअघशंस:
पापस्यकर्त्तोकोदूर्जेन: योअन्तियस्थअन्तिकेवसन्अघशंस: तेभ्यतिस्पृश: विरजस्पशं
धने स्पाशयन्नीतिस्पृश: प्रतिरोधीन् बंधनान् विरजप्रस्य नाशिनम: अतिशयेनवरन्
किंच भवथापु: पालयिता विश: जनपदजाने: अस्मामसीयाया: अद्वया: अनुपदिंस:
एवंच नवाभदवग्रहअहन्नस्यसन: ह्यग्रेमाकि:माकश्चिन्नतेव्यथि: व्यथयिताम्रा
त्त्रादथर्षीत् प्रमनीकोपृत् उदग्रे उनिष्टहेयाग्र किंच अस्मानतुष्ठअस्मानतुहि विज्ञा
रयचत्प्रागभराकिंचनभिज्ञान् ओषनानतिर्हेह अभिज्ञान् हतिम्महेनेहतिरागुधनिग्म
स्तेज: तेजनेरूत्साहकर्मण: उत्साहवत् आयुधंयस्यसनेभ्याक: किंच यस्तन: अस्म
भ्यअरातिअदानेचक नददाभअद्वाल: हेसन्निधानसभिध्यमान नीचानीचै: कृत्वात्
पतिदह अनेनअनसोहृत:नकारउपमार्थीय: हुतामिवभ्रुष्कं ॥ऊर्ध्वोभवऊर्द्
त्तिष्ठप्रतिविध्य प्रतिनाडया अधास्मद्उपविध्यवस्थितान् किंच आविष्कृण
ष्व प्रकाशीकुरुष्व दैव्यानिकर्माणि हेअग्रे किंच यतस्पजाभिमजाभिं जाभिशत्रू:
भ्रनक्तवचन: भ्रनक्तमभ्रनक्तं कृत्वाप्रमृणीहि मृणातिमारणार्थ: प्रमारयशत्रू
नेवस्थितानतनुहिन्नवतनुहिन्न वत्ताश्यस्थिरास्थिरणितनुधेयातनुज् तांग्यानुधाना
नानेवनेष्ठधानानांकिंच ॥२॥
१२२

122

१ आग्नेष्टा आग्नेयेन संबंधिना तेजसा त्वां सादयामि हे इष्टके अग्निर्मूर्द्धा आख्याता द्वितीयामुपदधाति ऐंद्रेण पंचमेषा १
प्रथमां त्वामुपदधाति आग्नेयेन यजुषा रिकाका आग्नेय्या च त्रिष्टुभा छंदसा इंद्रस्य त्वा मोजसा
बलेन सादयामि भुवो यज्ञस्य च नेत्यः पादः प्रथमो व्याख्यातो यतेः घर्मसंवेष्टान यदग्नि
कोज्वालालक्षणं हे अग्ने चहुधेषकेरोषितं हव्यवाहं हविर्वावोढ्री उच्यानेन त्वमेव भु
वः भवसि यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता देवयानपितृयानमार्गानुसारिणः र
जसश्चोदकस्य च यज्ञपारेण प्रभूतस्य नेता भवसि जगदुत्पत्यंकुरनेता भवसी सत्यत्रा
ह यत्र यासि नृध्यानेन नियुद्भिः नियक्तुणि विशिष्टाभिरश्वाभिः तद्विनवायुस्सचसे से
वसे नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्भिः वायुलक्षणे वायुनां वाजनेरिद
मिति यत्र च दिवि द्युलोके मूर्द्धानमादित्यं दधिषे धारयसि स्वर्षा स्वः द्युलोकं सनो
तीति स्वः ध्रुवासीति त्रिस्त्रिभिः सात्वानत्वं भवसि यत्तस्य राजसश्रुनेनेति यस्य वे
त्रकर्मना त्वां सादयामीति शेषः स्वयमातृण्णामुपदधाति ध्रुवासीति त्रिरभिरष्टभि :
कृद्देदस्य त्रिष्टुप् प्रस्तारपंक्तिभिर्विश्वे सौमाग्नेयेत्यादिना च यजुषा ध्रुवासि स्थिरा
सि अतएव धरुणा च अनेनाव पारयिशी आहरता विश्वकर्मणा उपहितावासि विश्वक
र्मणा प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा एवं वेदतो ब्रवीमि मा त्वां समुद्र उद्वधीत् उद्वधात् ॥

सकोवैसमुद्रः पुरुषः सुवर्णः इतिश्रुतिः तंच प्रथमानाप्रचलंतीं पृथिवीं दृंह दृ
ढीकुरु आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिस्त्वां सादयतु सहित्वा मा
सादयितुं समर्थः अपांपृष्ठे अपांपृष्ठे उपरि समुद्रस्येमन् उदकस्योदकसद्मानुसुपम
नुपमेतितिशरणोमतिम् सप्तम्येकवचनेन अवसाने कथंभूतां मासादयतु व्यचस्वतीं व्यंजन
वतीं पृथ्वीं पृथुत्वयुक्तां त्वमासीदिति प्रजापतिना प्रथस्व पृथ्वीभव यतस्त्वं पृथिव्यसि अ
तोब्रवीमि ॥ भूरसि भूमिरसि अदितिरसि विश्वधायाः विश्वमस्यांनिहितमिति विश्वधा
याः विश्वस्य भुवनस्य भूतग्रामस्य धर्त्री पृथिवी यतस्त्वमियमेव अतस्त्वंता इदमुक्तंभवति
पृथिवीं यच्छ आत्मानं नियच्छ पृथिवीं दृंहस्व आत्मानं दृढीकुरु पृथिवीं माहिंसीः आ
त्मानं माहिंसीः ॥ विश्वस्मै प्राणाय सर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय उदानाय प्रतिष्ठा
यै चरित्राय चरणाय त्वां सादयामीति शेषः किंच अग्निष्ट्वा अभिपातु पालयतु मह्या
महत्या स्वस्त्या अविनाशेन छर्दिषा शंतमेन गृहेण सुखेन मनोह्लादभूतेन सादयति तया
देवतया व्याख्यातम् ॥ अग्निना दृष्टा दूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुभ्यां कांडात् भूमौ
सवर्द्धमानाभिर्यत्रकाण्डेभिसृज्यते अस्मत्वद्दपरुः कांडात्कांडात्प्ररोहन्ती परुषःपरुषस्प

ति पर्वणः पर्वणः अवयवात् प्ररोहन्ती यथा शतांकुरा त्वं भवसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे प्रतनु विस्ता
रय पुत्रपौत्रैस्त्रिभिः शतसहस्रसंख्यैः या शतेन प्रतनोषि शतेन काण्डानां प्रतनोषि हृष्टी सहस्रे
ण चांकुराणां विरोहसि तस्यास्ते वयं हे देवि इष्टके विधेम स्यानेह विषा सहवयम् ॥ द्वितीयामु
पदधाति इन्द्राग्निभ्यां द्वाभ्यामनुष्टुभ्यामग्निलिंगोक्तदेवताभ्यां यास्ते अग्ने सूर्ये यास्ते वरे अ
ग्ने सूर्ये वस्थिता रुचो दीप्तयः दिवं द्युलोकं आतन्वंति प्रकाशयति रश्मिभिः ताभिरु
भिः सर्वाभिः नः अस्मान् अद्यास्मिन् यज्ञे रुचे रोचनाय कृधि कुरु जनाय नस्कृधि
जनानां च मध्ये रुचत् अस्मान् कृधि ॥ या वो देवाः याश्च वः युष्माकं हे देवाः सूर्ये रुचो दीप्त
यः गोष्वश्वेषु याः रुचः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः रुचं अस्मभ्यं धत्त ॥
रेतः सिचा उपदधाति विराड्ज्योतिरधारयत् विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयति
द्वितीयामुपदधाति प्रजापतिष्ट्वा सादयतु पृष्ठे पृथिव्याः उपरि पृथिव्याः ज्योतिष्मती
ज्योतिष्मामुपदधाति संयुक्ता किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय अपानाय किंच विश्वं ज्यो
तिर्यच्छ ति गृहीय अग्निस्ते नवाधिपतिः सादयति तया देवतयांगिरस्वत् ध्रुवा सीद ॥
अनयोरुपदधाति ॥ मधुश्च माधवश्च वासन्तिका वृतू तावेव संतवसन्तऋतुरुच्यते यत्त्वं मधुश्च मा
धवश्च स्वैव वैशाखश्च वसन्तऋतुः स्वार्थेनोहितः ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्या
स्वराट् ज्योतिरधारयत् असौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति विश्व
ज्योतिषमुपदधाति ५।

मं.त्र.
भा.
१२४

124

नेः अर्यम सवयात् । यत्तस्म पुरुषमावृश्चेत्यत्रवैशायोऽकृत संतनूकृतः स्वार्थे तद्धितः अ
न्तृत इति द्विवचनमेकवचनस्या नेः अर्यम सवयात् यत्तमूत्रः संवत्सरात्मा सर्वान्तः
त्रैषीत्सि अन्तर्मध्येऽवस्थितः ऋषकोऽसि तस्यानवकल्पितायावापृथिव्योर्मध्ये हायनेष्ट
भावायेत्यनुषंगः कल्पंताच आप ओषधयः सैष्ठायकल्पंतां चाग्नयः पृथङ्नाना
सैष्ठाय अग्नयो हेते पृथग्यन्ता इष्टका इतिकृति समन्तवे तिप्रोक्षममेति अमायः ह्र
दसः अथ्यकोऽर्थः कल्पंतामिष्टकाः स्वयमातृण्णादयो नानाभूताः तवज्यैष्ठाय सव्र
ताः समानकर्माणः समानं हि कर्म इष्टकानां अग्निचयनं नाम किंच हृष्यग्रय अग्नेरभि
चिताः समनसः समानमनस्काः अन्तरामध्ये द्यावापृथिव्योः इमे वर्त्तते तेपि वसंतम
भ्यभिकल्पमानाः वासंतिका वितिस्वर्थेकः तद्धित इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे
अभिकल्पमाना संविशन्ति तिसंवथः कथमिवइन्द्रमिवदेवाः यथा इन्द्रं देवानां राज्ञा
नं परिचरणाय देवा अभिसंविशन्ति एवमेव वसन्तमार्त्तवः अन्नाद्य इष्टकाः परिचरणा
याभिसंविशन्ति सादयेत्विति तिनयादेवतया आख्यातं आषाढमुपदधाति आषाढा
क्षिसविनावापश्यपदेवावापश्यन् अनुष्टुप् आषाढासिनाम्नादं यत्तस्मादषाढेसेन त
ऋतमभिप्रायं नामकथ्यते सहमान अभिभवनशीला स्वेस्वभावतोऽयतः अन्नस्या

ब्रवीमि सहस्वाराती: अभिभवअरातिशीलान् अभिभवच्छतनायतः एतनासे ग्रामः संग्रा
मभिछतः किंच यावत्वं सहस्व तद्वीर्याणि सहस्वीर्याणि सा मा जिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा
प्रीणीहि क्रूर्मेदयि मधुछन्दैर भवन्तस्मि मधुवाता: गायत्र्यस्तिस्त्रो विश्वेदेवा मधुमन्तोरव
न्तोवातावांतिलिशेष: कस्मैअृतायते यज्ञनिष्कृते मधुक्षरंतिसिंधवः उदकं स्रवंतिस्य
दमानानद्य: माध्वीर्नः मधुमत्योस्माकं संतुभवंतु ओषधीः ओषधयः मधुनक्तं मधु
मत् नक्तंरात्रिः अस्तु उत अपि च उषसः मधुमत् पः संतु मधुमत् रसवत् पार्थिवं रज:
लोकः अस्तु मातृभूतः मधुमद्दिव्यं सर्वेषां मधुशोद्यानां अन्तरिक्षो हव्ययः साकं
दत्वात् मधुद्यौरस्तु नः पिता मधुमती द्यौः अस्तु अस्माकं पितृभूता मधुमान् रसवान्
नः अस्माकं वनस्पति यज्ञस्य साधनभूतः अस्तु सोमो वा वनस्पतिः मधुमान् स्तु सूर्य:
यज्ञस्य साधनभूतः माध्वीः मधुमत्यो गावः यज्ञसाधनभूताः रसमयो वा भवंतु नः अस्मा
कं रसो वा माध्वीलिष्कृतिः व्याघ्रादीनि च समस्तानि अस्माकं भोगपालिनि सविति समस्तान्यः ॥उप
दयाति अपांगर्भन्नस्माभिः पलितरुग्णायत्रीभिः देहकर्मदेवायै क्रूर्मेदस्य प्रजापतिरादितो
वा उनरायावाहष्टिवीयाअपांगर्भन् अपांगभीरदेशे सीदउपविश पनदायांगासि छुंयंत्रेष

येनऋषयतीतिश्रुतिः तत्रवोपदिष्टं संतमात्वात्स्तयोर्भिनासीत् अभिनापयेत् माचऋषिर्वैश्वान
रः त्वंच अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवित्तस्व प्रजा इष्टका उच्यते अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्याते ऋतावा
अग्निहोत्रअनाम्नो इति ग्रनवर्त्वे उनयोगदेमाइष्टकादर्शनेनकुर्वितस्थः अनुत्वादिव्या वृष्टिः
सचताम् अनु सचतां अनुसेचनीत्वा दिव्यादिविभवात् दिव्या दिवि वृष्टिरिति प्रियवचनम
दिव्येनोदकेनासिंचस्वेति त्रीनसमुद्रान् पत्तन्त्रीन् समुद्रान् त्रीन् लोकान् समसृपत् सम
सृपदिति पुरुषव्यत्ययः अंतरेहिसर्गान्स्वर्गाद्देन यगात्वत्रर्षयो वृषभस्य वर्षि
तामधीइष्टकानांत्रवीमि पुरुषवचसानः यस्तुनाच्छादयन् सुकृतस्यशोभनकृतस्यो ये
हलोकस्यानेस्थितामिच्छनिच्छ यत्र पूर्वे ऋषयो अन्ये पूर्वगोत्र उपदिहिताः सन्नः परेताः परमा ताः
महीयोतितिव्याख्याते उत्तरेवलम सल्लउ विलोः कर्माणि व्याख्याते ॥ उत्वाम्नयदथा
ति ध्रुवासीतिध्रुवासीतिहा भ्यांविश्वहृहती भ्यां ध्रुवासि स्थिरासि धरुणा धारणीयाच
इदानीमग्न्याहारेणोवास्तृयते यदंतउखातोजतेजातः प्रथमनवनीतः नानवपश्यो लोकेभ्यः
सकाशात् जातवेदाः जातप्रज्ञानः सइदानींगायत्र्याविष्टुभाचसहितः देवेभ्यो त्र्याय।
हव्यंहविः वहंतप्रापयन् प्रजानन् स्वमतिकांज्ञामानः ॥ इषेरायेउत्वेचाग्ने इषेअन्ना

पराधेयनायरमस्वरनिंवभीरिति सहसेवलायशुभ्रेयोनने यथोवान्नंवा ऊर्जेउपसेचनाय प
योदधिघृतादेश्यपमायशुव्रपोत्रादिकायरमसेतिसर्वेशासंवध्यतेकिंचसंमन्त्राउसि सगतरा
जाभवसि स्वराउसिस्वराज्यशुक्रासि सरस्वतीसेवधिनोचनान्नांउसा उत्सादसौ कोत्रो
मनश्चवाक्चमनस्तानाचसर्वशास्त्रविज्ञानंतदधस्वोषपदति वागभिनन्नतिपादनंकुर्वती
मनोवैसरस्वान्वाक्सरस्वती नौसरस्वतोउत्साविति त्रिस्रुचिः श्रावंता श्रवतिःपालना
र्यः प्रकर्षेणपालयताम्॥ हाभ्गागायत्रीभ्यामाग्नेयीभ्यांजुहोति अग्नेशुत्वंहेअग्नेशुत्व
हि शोहः पादस्तरणः येनवस्त्वमन्तात्रस्तोमः अस्त्रापवश्वामः आजसेरसुक् हेदेववदानादि
गुणयुक्तसाधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः अरं अलंचपर्याप्तंवहतिमनवेदीप्ता
यक्रोधायवा शुक्त्व हिदेवहूतमानुषातिशयेनदेवानाह्वयति तानभुद्धत्व अस्मान् हयेग्र
धीतिव इवशाहोमतव्यांयः कस्मादग्नेत्वमेवमुच्यसे यतः त्रिहोतापूर्व्यः सदः निषदः
निषीदसिहोतारवदनेहोतापूर्व्यः मानुषहोतः प्रथमः श्रुष्टः तउक्ते अविजातेजातवे
दोग्रेनरः सर्वोअग्निविषयेति॥ सत्वसमतिसमस्तप्राणायतनेशुसमाहितएवशाकला
नु प्रसमानिसमग्रकृत्स्त्वंवेति त्रिष्टुप्हिरण्मयशुकपाण्यासेनायमेनोव्याख्यायते समग्रकु

यजमानानां संवेष्टिर्नाम्नतत्र्यंवस्थितं नेहृदा मनसा हृदयपत्रिष्टेन मनसा पूयमानाः ३

मं॰ ३
भा॰
१२६

126

संगताः स्रवंति तरंति कथमिव सरितो नद्यः यथा सरितो नद्यः समुद्रमभिस्रवंति येनो अ
न्ताः अन्नानि अन्नवेयेना इ निष्कृति : अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः पवित्री क्रियमाणाः
अन्नवैहृदयेन मनसा संतानयन्तः यजमानो वा मनो वा कामः कर्मभिरेक हृति नु केवलं
धेनाः स्रवंति किं तर्हि हुतस्य धाराः स्रवन्ति अहमभिचाकशीमि पश्यामि यो यं हिर
ण्मयः वेतुः स उ तत्र अग्नेर्मध्ये इति हि तत्र स्रवंतो हुतस्य धारा अभिचाकशीमीति
संबंधः अश्वेताहरती नासिकयोः प्राणस्तमि रुद्र चक्षुर्ग्वेदाय त्वा ला प्राणं स्यामीति शेषः रुद्र
रुचदीप्तौ प्रास्यामीति शेषः मामेत्वा ज्योतिषा तेन त्वः शेषः अभूदिदं श्रोत्रं विश्वभुव
नस्य भूतजातस्य वाजिनं वाग्जातं वाचा तानारं वा श्रोत्रेण हि शाहा त्वा येन अग्नेर्वैश्वानर
स्य च वशह हा हा मिन वाजं ज्ञातमभ्रन् अयमाग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्यतस्यैष घोषो भव
तियमेतत्कर्णौ पिधाय शृणोतीति एतदभिप्रायम् ॥ अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिरुक्थ इति ती याव
राशनमंत्रः अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् अस्तु श्रोत्रं पुरुष
शिरउत्क्रामति सहस्रदा असि शतदा असि पवदतः सहस्रायत्वामुत्क्रामति ॥
पुरुषशिरउपदधाति आदित्यं गर्भं इत उत्तरं षड्ऋचं आदेनेषमनिति आदिन्मः आ

दिमरूववाश्हे सर्वेषांपश्नामिति आदित्यः गर्भश्रूकानियश्नितिगर्भविमेतिनिरूच्यते आदि
त्यगर्भपयसाङ्गरयेनसमंगियसम्कृत्ययपयसिवुहृषस्पदथानीमेनदभिप्रायम् सहस्रस्य
प्रतिमाम् बहून्‌: प्रतिमाञ्जनम् विम्बरूपंसर्वेरूपंसर्वाणिरूपाणिसहस्रस्यादिमवच्छाय
त्यतनेपरिहृंगियहर रसापरित्यजपनेहरसावीर्याग्नेपहारकेजोतिरग्नेहरइमञ्च्यतेमाभि
मस्याः प्रभिश्र्वेर्मामतिः हिंसार्थः माहिंसीः सर्वयाशनाग्रुषत्कृणात्हिवीयमानः ॥
अश्वाशिरउपदधाति वातस्यजूतिम् जूतिर्गतिः प्रीतिर्वावातस्यगतिभवम् प्रीतिज
नकंवा वरुणस्यनाभिंवरुणनाभिर्निर्वानर अश्वंजज्ञानंसरिरस्यमध्ये अश्वजात्यमा
नेसरिरस्योदकस्यमध्येशिशुंकुरमदीनाहरिंहरितवर्णं अद्रिबुध्ने अद्रिः पर्वतः तस्यबु
ध्ने आदित्यचभवायापः अद्रिबुध्नाः इहत्वयग्रस्योजातोस्थः प्रत्ययलोपादद्रिबुध्नशब्दे
नाश्वएवोच्यते प्रकरणात् हेअग्नेचिमामाहिंसीः माबधीः परमेव्योमति व्योदनम् इमे
वैलोकाः परमेव्योमेस्मविलोकंव्याख्यातं ॥ ऋषभमुपदधाति अजस्रविंदुम् यस्यनबस्का
रापं अनस्य एतुपत्नीलांइंद्रसोमंचंद्रमसं अरुषशोचनं भूरुणभुमार्जवेवाहरोहादित्यः
प्रत्रिश्याग्रेयं नद्धितलोपः इडयावामिउपधानाय सर्वोविधिर्माचगमतं मांचसामद्वतीं

ति अश्वाख्यास्तेन मेध्यतेति: नमोभिः अन्नैरभ्युद्यतैः सत्वमेतानि पर्वाभिपश्विषट्कमिः ऋत्व
भिः ऋताहुतो कल्पमानः अस्माभिः कल्पमानः मागां हिंसीः अदितिं अदीनां विराजं न
सेव्यतंत स्यशरद्द्रस्मादिदशवीर्याभिप्रायेण ॥ अविमुपदधाति वरूत्रीं वरुणाग्नेति वाकं
वलादिना आच्छादयति त्वष्टुः वरुणस्य नाभिं नहृतं वारुणीं वदितां आच्छा वा विरिति स्मृ
तिः ॥ अविंजज्ञानं रजः परस्मात् श्रोत्रं वै परस्मात् दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रज इति श्रुतिः मही
महतीं साहस्रीं सहस्रोपकारवतीं असुरस्य असुमतः ॥ प्राणावतः प्रज्ञावतः प्रज्ञावतो वा
वरुणस्य मायां प्रज्ञां त्वष्टुः अग्रे माहिंसीः परमे व्योमन्निति व्याख्यानम् ॥ अजमुपदधाति योअ
ग्निः यो अजः अग्रे अधि सकाशात् अजायत उत्पन्नः शोकात् पृथिव्या उत वा दिव स्परि
अपि च दिवो पि अजायत यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजाय
तेति श्रुतिः येन येन प्रजाः विश्वकर्मा प्रजापतिः जज्ञान जनितवान् वाग्वा अजो वाचो वै प्र
जा विश्वकर्मा जजानेति श्रुतिः तमजं हेडः अग्नेः हेडः क्रोधः परिवृणक्तु परिवर्जयतु तेन त्वं सं
वर्धि ॥ चित्रं देवानां इति व्याख्यातं ॥ अथ पञ्च पशूनां चोत्सर्गः इमं मा हिंसीः पञ्चवि
शुभः सानडुत्तराणि यजूंषि पुरुषस्योत्सर्जति इमं पुरुषं माहिंसीः त्वं च द्विपादं पशुं द्विपादा

विविधं वाजमानं तपञ्जुक्मानं सरिरस्य मध्ये

पषपनर्यामुरुषः सहस्राक्षः सनति हिरण्यसोकलेवीपषसहस्राक्षः मेधायायज्ञायअन्नायवा
वीयमानः वयनेनसंस्क्रियमाणः मंपुपशुं मेथ हेअग्नेजषस्वैसवस्व किंपुरुषोवैमयः तेनकिं
पुरुषेणचितानः तन्वोनिषीद आत्मानं संस्कुवाएषपशुर्यदस्यः कान्तेकट आरण्यं क्रोदिता
रं वाजिनः वेगवन्तं स्वेगवन्तम् मध्ये व्यवस्थितं गौरंगौरम्गवाआरण्यं अनुदिशामि तेनपातेन
इतिव्याख्यानं ॥ अथगोः इमं साहस्रं सहस्रासं शतधारमुत्सं उत्सः कूपः बहुस्त्रोतागि
बहुप्रकारकं चवारदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये इमेलोकाः सरिरमित्यादिश्रुतिः घृ
तं दुहानाम दितिं अदितिअदीनाः जनाय मनुष्यभोगाय पशुहिंगवीं लिंगाभ्यां अत्रगौः लभ्यते
अग्नेमाहिंसीरिति व्याख्यानं ॥ अथावेः इमम्मूर्णायुंवरुणस्य नाभिंवरुणस्य बंधनं अप
सनेवं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां उभयत्र त्वचाणां पशूनां ग्रहणकरोति कंबलादिनेनाशयः
किंच त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रं पतनं द्वत्वष्ट्रा प्रथमं रूपचचकारेति श्रुतिः जनित्रं जननं व्या
ख्यानमन्यत् अथाजस्य ॥ अजः हेअग्नेअजनिष्ट जातः शोकात् संतापात् यद्वैप्रजापतेः शो
कादजायत तदजः शोकाद्दजायतेतिश्रुतिः द्विशाद्घः पादस्य रणः सः अपश्यत् जनितारं जन
यितारं प्रजापतिं अग्रेप्रथमं यायाभाययष्टव्याः तेनचदेवाइन्द्रादयः देवतामग्रमायान् नायंदेवा
आयन्निति सार्थिकः किंनर्हितस्पभावस्यनलाविनिभावप्रत्ययः षष्ठ्यर्थेचे यद्दतीया दे

मे·च·
भा·
१२८

128

वृस्त्यमायत्त्रिंशत्सु प्रकरणेष्वेवाजेन रोहस्वर्गं उपागच्छत्त्वमेष्यास्तः यत्रियादेवलोकाः प्र
सिद्धाः ३३ स्मात्स्योमास्तोमाः ॥ विमानमस्यानं त्वय विष्टि गायत्री आग्नेयी अनिरुक्ता त्वेष्टि यवि
ष्टुव्वम यद्वा सुमिष्टे अतिशयेन मिश्रयितृतम दाम्पत्रः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य
त्वन्नमनुष्याणां माहि पालय मृणेत्यि मृणोगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः किंच एतैर्लोकमपत्नम
उत्तमना अपि च आत्मानं रक्षेति छंदस्कोविभक्तिव्यत्ययः पंचदशाय स्याः पंचदशर्यजु
भिरुपदधाति अपां त्वेमन्त्सादयामि छन्दस्या अभिधेयानि अपां त्वाद्मन्त्सद्मन्यालकु
एमनरणगतो अस्मन्निच्छ अस्यानत्स्येनद्रूपम् वायुर्वा अपामेमन्वाचे योनौ सादयति अपां त्वो
ऽयनऽऊंप्लोकेदने ओषधयो वा अपामोद्मन् तस्य व्याख्यानमस्मान् भस्मन् भवभक्ते नदीष्वा:
अभ्रं वा अपां भस्म ज्योतिषि विद्युद्वा अपां ज्योतिः अयने इयं पृथिवी अयनेऽर्णवे प्राणो
वा अर्णवः समुद्रे मनो वै समुद्रः सरिरे वाग्वै सरिरम् त्वेयच स्थे वा अपां तयोर्निवासः सधि।
षिश्रोत्रं वा अपां सधिः सदने द्यौर्वा अपां सदनं सधस्थे अन्तरिक्षं वा अपां सधस्थं योनौ सम
द्रो वा अपां योनिः पुरीषे सिकता वा अपां पुरीषं पाथसि अन्नं वा अपां पाथोऽन्नेत्ना सादयति
एवं छंदस्यं पंचभिर्यजुर्भिरुपदधाति गायत्रेणत्वं छंदसा सादयामीत्यादिभिः ॥
प्राणभृतः पंचाशदिष्टका उपदधाति एवं छंदस्यं पंचभिर्यजुर्भिरयं पुरो भुवः। अग्नि

मि

वैभुवस्तस्य वसन्तमाह भुव इत्यादिनिर्वचनं तस्मात् प्राणः अयमग्निर्भौवायनः वसन्त ऋतुः प्राणाय
नः प्राणस्यापत्यं भौवायन उदितात्स्फक् गायत्री वासन्ती गायत्री वसन्तस्यापत्यं गायत्र्यै गायत्रं गाय
त्र्याः सकाशात् गायत्रं साम निरमिमीत गायत्रादुपांशुः गायत्रीसाम्नः उपांशुग्रह
हः निरमिमीत उपांशोस्त्रिवृत उपांशो[illegible]र्ग्रहात् त्रिवृत्स्तोमं निरमिमीत त्र
वृतो रथन्तरं त्रिवृत्स्तोमात् रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत उपांशोस्त्रिवृत उपांशोर्ग्रहात् त्रिवृत्स्तो
मं निरमिमीत) इति वसिष्ठ ऋषि प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतपदद्वयार्थका
तिः सृजतिवचनः प्रजापतिसृष्टया त्वया प्राणं गृह्णामीति प्रजाभ्यः अयं पुरस्ता
दित्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणमेकैकमविशेषेण गृह्णामि प्रजाभ्यो विशेषेण वा स्थितं
अथ दक्षिणतः अयं दक्षिणा विश्वकर्मा अयं वायुर्विश्वकर्मा योयं पवते एष ही
दं सर्वं करोतीति तस्य मनमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाम्यथो वर्मीत तस्य मनो वै
श्वकर्मणमित्यादिना व्याख्याता नेतत्र ऋषिके उ कानि अथ पश्चात् अयं पश्चाद्विश्वव्यचाः
असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तस्य नयनमाह पश्चाद्दिव्यादि
क्रियानिर्देशः ॥ अथोत्तरतः इदमुत्तरात् दिशो वा उत्तरस्य नयनश्रोत्रस्य नराद्विस्नरासस्मानद्धौ
स्मादिशोऽन्ययन्त्वरिमाह स्वर्गाद्धि लोकोद्दिशः अथमधो इयमुपरीमतिः वाङ्मादाउपार

आनंदपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना उवटेन कृतं भाष्यं उज्जयिन्यां स्थितेन हि ३

मं.त्र.
भा.
१२५

नयन्त्वित्युक्तमस्मारोपरामनुपतिर्हि चंद्रमाश्च प्रथमतिरिमाद्र वासुमतिः समानं व्याख्या
नं लोकं ता इंद्रं इति तिस्रः प्रतीकगृहीताः लोकं पृण छिद्रं पृण ता अस्य सूददोहसः इंद्रं विश्वा अवी
वृधन् ॥ इत्युवटकृतौ मंत्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चि
तायां चाश्विनावध्वर्यू आस्तां अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः प्रथमा विराड् द्वितीयाद्याश्चतस्रः त्रिष्टुभः
ध्रुवक्षितिः यतो ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासा ध्रुवयोनिश्च अनेनैवाभ्यासात् लोकचर्याप्राप्ता ध्रुवासि त्वं तथा
व तां ब्रवीमि ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं आसीद अधितिष्ठ साधुया साधु द्वितीयैकवचनस्य
स्थाने या उख्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथमं आद्यं जुषाणा सेवमाना उख्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञान
मियमेव प्रथमा चितिः तस्याश्चोपरि द्वितीया चीयते तस्मादेवमुच्यते उत्तरं यजुः किंच अश्विना
ध्वर्यू सादयतां इह त्वेन । कुलायिनी इष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति घृतवती
भविष्यता योगेन इह हि वसोर्धारा आघात या होष्यते पुरंधिः बहूनि इष्टकाजातानि धा
रयति चितिचितिं स्वदेयत्वमित्यर्थः तनाम्ना उत्तमः स्योने सीद सदने पृथिव्याः स्योने सुखे उ
पसीद उपविश पृथिव्याः किंच अभित्वा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु रुद्रादयः किंच इमानि ब्र
ह्माणि पीपिहि आप्यायस्व सौभगाय महते सौभाग्याय अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ स्वै
र्दक्षैः स्वैर्वीर्यैः दक्षपिता वीर्यस्य पालयित्री सती इह द्वितीयायां चितौ सीद ध्रुवस्थाने कुरु

पुरीक्षमिवासि पृथिवी वैप्रथमा चितिः तस्याराऽनन्तपुरीषमिवय द्वितीये स्तुतिः ५

दक्षशाहरस्वीर्यवचन अथयोजनमाह देवानां स्वेस्वे सुरवायकथं तु नामदेवाः स्तवंप्रामुयुरि
तिहृदलेरणाय महनेचरमणीयाय यत्तकृतवे किंच पितेवैपितृनवोपिताइवयुञ्जायप्रा
मुशेकामय्याद्यायीसाधुस्तुरवपित्री किंच स्वावेशास्वावेशेरितिविभक्तिव्यत्ययः तन्वाम
नास्तविप्राख अवस्यानंकुरु अस्मिन्नाध्वर्युकार्ये इष्टिकाः तृतीयं यात्वेष्टिकाः प्रथ
मायाश्चितेः अग्नेनाम वस्तोन्यमेतिप्रपक्षइतिरसपर्यायेदर्शयति अपः स्वनोतीत्यपस्त्वः अ
पामादिरसोगुणः तस्मावापनस्यपजुषो: स्वतिर्हि
शेयति तोत्वामुपधीयमाना विश्वेदेवाअभिगृणंतु अभिष्टुवंतु त्वमपिवसोमसृष्टाहुत
वनोचसीद वृसोद्धीराभिर्हिमै: ततःप्रजावदस्मेद्रविणायेजस्व प्रजानिध्रुकान्यस्मभ्यंद्रवि
णानिदेहियजेतिहृदाचार्यः शेषमुक्तार्थं अदित्यस्त्वायातवस्मिः कल्लोलराशिः इष्टस्त्वः
अपामस्पयस्याश्चिते तवविश्वाकर्माप्रजापतिः ऋषिइष्टानांवाआदित्याः पृष्ठेइष्टिकाः
इष्टेप्रथमायाश्चितेरूपसिसादयामि कथंभूतामित्यतआह अंतरिक्षलोकस्यधारयित्री
विष्टंभिनीसंस्तंभनीमेतरिक्षस्येवदिशामधिपत्नीदिशांदेशिनी भूतजातानांचशेषमु
क्तार्थं रितवेउपदधाति सुकृतमभिविश्वाख्याने ॥ वैश्वदेवीरुपदधातिविशेषादेवा
नोमावेसतत्तेतभिर्यथासमानजोषणः अग्नि: प्रजापतिर्भूताइष्टकाउपादिनवान्

सं॰ब्र॰ भा॰ १२॰

13a

यथावस्समानजोषणाः विधाभिः आपो वै विधा अद्भिर्हीदं सर्वं विहितं यथावस्समानजोषणाः दे
वैर्वयोनाधैः प्राणा वै देवा वयोनाधैः प्राणा वै देवा वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धम्।
छन्दोभिश्छन्दांसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धं प्रजातानन्नद्धं एवाहि समिधिपताभिर्हैव
नाभिः समानप्रीतिर्भवंत्वा उपदधाति अग्नये वैश्वानराय पत्नीं संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
अस्मिनाधर्मं सादयताभिर्हत्वा एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु वसुरुद्रा आदित्या विश्वेदेवाः याज्या।
प्राणभृत उपदधाति प्राणं मे पाहि गोपाय अपानं मे पाहि व्यानं मे मम उ व्याविस्तीर्णाया
विभाहि दिवो वृष्टिमेरय द्युलोकात् वृष्टिम् आदेरय आगमयापायस्या उपदधाति अत्र
ऋत्विक् शिरः प्रजापतेर्वै सत्तानशाउ दक्षामं छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वय
सा अस्मै प्रजापतिरेनामास्तनु प्रजापतिः ॥ मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः चतुर्भिर्मंत्रैर्गायत्रीरू
पः प्रजापतिः कल्प्यते ॥ मूर्धा प्रजापतिः प्राणा मान् वयः शरीरावस्था प्रजापतिः स्वयमे
वयच्छन्दः आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पंचद
शावत्माणान्यम्रनगृक्षातित्रं वयो मयंदं छन्दः प्रजापतिर्वै क्षत्रं स वयो भवत्म
यंदं छन्दः इति यद्धा अतिहृक्ं तन्मयंदं विष्टंभो वयः प्रजापतिर्वै विष्टंभः स वयो भवात्
प्रजापतिर्वा अधिपतिः विश्वकर्मा प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा परमेष्ठी परमेस्थाने तिष्ठतीम्

जापतिरेवपरमेष्ठी अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पंचदशावयवस्मात्तानूपस्थून्
गृह्णाति प्रजापतिरेतानात्मन एव यस्मात्प्रोतस्मात्जीर्णा पशुवयसा मेऽइस्मा चवदन्त इति श्रुति
वसेनावयोविवलेछंदः वस्ताः पशुः विवलेछंदस्तपमात्मिमायदक्रमात् तं प्रजापति
गायत्रीरूपो वयसाप्रोत एकपदावै विवलछंदः एवमुत्तरेष्वपि मंत्रेषु योज्यं वृष्णि
र्वयो विशालंछंदः वृष्णिमेषवयसाप्नोत् विशालं द्विपदाछंदः आप्नोत् ऋषभो वय
स्तंद्रछंदः तंद्रछंदः पंक्तिः व्याघ्रो वै तेनानाधृष्टछंदः वृष्णिमेषवयसाप्नोत् विशालं द्वि
पदाछंदः आप्नोत् ऋषभो वयस्तंद्रछंदः तंद्रछंदः पंक्तिः व्याघ्रो वै तेनानाधृष्टछंदः
विराड्वा अनाधृष्टं सिंहो वयश्छदिः छंदः अतिछंदा वै छदिश्छंदः अथातो निरुक्ता वे
वपश्चूनिरुक्तानिरुक्ते दास्मि उपदधाति एका वा इमा दिशानि निरदधात्ता लोकता
इदं इष्टकाद्वितीयां विनिमिद इग्निर्वा विश्वकर्मा वा पश्यन् तत्र स्वयमातृण्णा प्रथमा इ
ष्टकाग्रथमानाय अन्तरिक्षं वा ऐन्द्राग्नः उत्तरः स्वयमातृण्णाय अग्रचवउत्तरोर्द्व
र्वः सर्वं व्याख्याय तत्र विदाथ सइ तिऋषभव्याघ्रयः येषां पृष्ठे न द्यावापृथिवी अन्त
रिदं च विदाथते ॥ अभिभवति ताहेइन्द्राग्नी अग्रथमानाअवलंती मित्र काहृ हृतम्

मे·च·
भा
१३१

दृष्टीकुरु तं त्वं उवं ग्रृह्णाम ॥ विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥ त्वां वो मादयतिस्मादि पूर्वविषया खयं अंतरि
क्षस्य पृष्ठे वायुष्ट्वा इति विशेषः पंचदिश पाठ ववपस्पत ॥ रात्तमसीति प्रतिमंत्रम् ॥ विश्वज्यो
तिषमुपदधाति विश्वकर्मा वायुर्देवस्या अन्तरिक्षं दशप्राणभूतः आयुर्मे पाहि गो
पाया वाचं मे पिन्वस्व यीलक्षणां वाचं मे पिन्वस्व कामैः शरय मनो मे जिन्वति ः प्रीतिकर्मा
ज्योतिर्मे यच्छ देहि सर्वबोधमनयत ॥ षड्विंशत् छंदस्या उपदधाति माछंदः अयं लोको मि
तत्वमाच्छंदस्यादत्नात् प्रमाछंदः अंतरिक्षलोको वै प्रमा अन्तरिक्षलोकः अस्मात् लोका
त्प्रमिमते इव दृश्यते प्रतिमाछंदः द्यौः प्रतिमा सा हि अंतरिक्षलोके प्रतिमिमीता अस्रीवयः यदेभ्यो
लोकेभ्यः निष्परिणामहृत मन्न स्रवति तदस्रीवयः अष्टावेता निछंदांसि पंक्तिरा
दीनि पृथिवीछंद इति यान्येतन्या निछंद इति यान्येतदेवत्यानि छंदांसि तान्युपदधाति छंद
पंक्तीनि छंदांसि सूच्यन्ते ॥ अग्निर्देवता वातो देवता इमा वै देवता ः छंदांस्युपि छंदयन्ति चतुर्द
श वलि विकल्पा उपदधाति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भिः अभ्यां मूर्द्धासि राट् ध्रुवासि धरुणासि राट् राज मू
दीसि यमी दीमाचासि अवा स्थिरासि यन्त्रणा च धारयित्री च धारयित्री असि धरणी च विधार
णी च द्रष्यामेषु लाका पवेत्त लोकं स स्वरस्तिनिस्रणामिह काले आरोषिता वर्द्धे सत्याव।

१३१

१३१

सीयत्वात्कृष्णोऽस्मादेमायत्वात्स्वपदयामीति शेषः ॥ एतासां वनस्पणां वाल्मस्थितत्वानामश्व
त्थः ॥ पवनोऽपि तिसृणां लोकसंसरः यथोपाद्यमनोदीप्रावाप्ति पत्रीश्वत्थस्यियमनो
ऽश्वाश्वसिं थतिनो पशुसंसरः प्रवेवन् उच्चैत्वाऽजैत्वारण्येत्यापो बाणयतो लोकनाइंद्र
इति स्मृति प्रकरणार्थो मंत्राः स्मृता च व्याख्याना स्तव्यापि किं विरच्यते अपुरुरहृत
यपवसलहदेना मः मोनेनमेवेणोऽकृपकव्याख्यानेऽप्येवापुर्वोपाङ्गः शीघ्रावि
हृतत्रिलोकेसंचारी पवसुपरितनाऽप्यपि व्याख्यायाति भावः पचवरणः चंद्रमाऽउच्यते
सहितामिः वयश्चरणाहान्याहर्वरनेचअपनीयतेचव्योमामसरणः संवत्सरउक्तः सहि
विवियमवतिप्राणिनः तस्मरणावयवव्यथतलापकविशः आदित्यः लोमावाच्यते प्रति
शैवथतलप्रतिष्ठैकविंशत्स्तोमः आदित्योवाप्रतिष्ठामासादिभिरेकविंशावयवश्च
परतः संवत्सरसमानित्र्याख्येयानिश्चलंतेः संवत्सरः सहिसर्वाणि भूतानि प्रवर्तयति वृद्ध
यतिनपः संवत्सरोहिसर्वाणि भूतानिचवनयति शीतोष्णवर्षैः अभिवर्ते संवत्सरोहिस
र्वाणिभूतान्यभिवर्तते तेनाहिप्राभिहवेनवरनानिमानिभूतेषुहश्यते वर्षैः संवत्सरो
हिसर्वेषांभूतानांवर्द्धयितेनम इति स्मृतिर्वर्द्धयितिमनदर्शयति वर्षेत्वीमहाभागवान्
संभरणः संवत्सरोहिसर्वाभूतानि संभरति उत्पादयति संहरति चाविनाशयति योनिः स्व

त्रिवृत

मं.त्र.
भा.
१३२

132

नेसंवत्सरोगर्भः संवत्सरस्त्रयोदशोमासऽइहोच्यते सगर्भोभूत्वाऽन्तःप्रविशति कथंपुनस्त्रयो
दशोमासोऽन्तःप्रविशतीत्युच्यते एकोनषष्ट्याहोरात्रैः ब्रह्मद्वादशराशीन्विभ्रन्नमध्यमति
सचांद्रोऽन्तर्भवति (कथंपुनस्त्रयोदशोमासोऽन्तःप्रविशतीत्युच्यते एकोनषष्ट्याहोरात्रैः ब्र
ह्मद्वादशराशीन्विभ्रन्नमध्यमति सचांद्र) ततश्चैकस्मिन्संवत्सरेचांद्रोऽन्तर्भवतः तिथि
द्वयंच एवंषट्स्वन्तस्तुद्वादशतिथयः प्रविशन्ति अपरेषुत्वपराद्वादश अपरेषुपंक्तिर्व्व
नेसएवाहर्द्वितीयेषुचांद्रोमासः प्रविशति सएवाधिकमासः सएवत्रयोदशोमासः सौर

तिथिद्वयं

मस्तन्तद्वान्वांऽप्रविशतितेजः तत्रापिमतुप्लोपः तेजस्वीसंवत्सरः कृतः वत्सरोहिस
र्वाणिभूतानिकरोतीतिः श्रुतिः प्रतिष्ठा ब्रध्नस्यविष्टपस्यराज्यंस्वर्गंत्रता नाकः का
म्यतइतिकंसुखं तद्विपरीतमकंदुःखं तास्यकमस्तिखेमिन्निनाकः विविधंवर्त्तनेत्र
गतानिभूतानितिविवर्त्तः पितृपानःधर्त्रः धारणाम् चतुष्टोमः चत्वारःस्तोमस्यव
ष्टोमः उत्तरपदलोपीसमासः स्पृतः दशर्ष्टकाउपदधाति दशभिर्मंत्रैः अग्नेर्भागोसी
त्यादिभिः तत्रार्थवादप्रजापतिर्भागमेकस्याकृताधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वाब्रह्मपश्च
तोनिभूतानिपाप्मनामृत्युनास्पृष्टानिदिवाद्विनमृतादिभिः स्तोमैर्विष्टकोच्यते यानम
ग्नेर्भागोसि यस्माद्वत्वयिदीक्षायामापिपत्नजातम् यस्मात्वयाक्षात्त्रणेस्पृष्टोपाप्मानमृत्यो

रपनीतम् त्वत्तत्त्वता स्तोमः स्तोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः तां त्वामुपदधामीति शेषः यद्वा या
त्वमग्रेभोगोसि यस्माच्च त्वयि त्वत्तत्वता स्तोमः यस्माच्च त्वयि दीप्ता या प्रतिपत्तिः यया त्वया त्वत्
स्तोमो मीयते तां त्वामुपदधामीति शेषः एवमन्यदपि व्याख्येयं जनित्रम् आयुर्ध्येयाजाय
न इति जनित्रम् यवाः एवं यवाः अयवाः अपरवाः ॥ अनेन सहस्रं सहस्रस्येति ॥ ए
कीरूपदधाति सप्तदशेष्टकाः सप्तदशभिर्मन्त्रैः एकयास्तुवतेत्यादिभिः अत्र निदानभूताश्रु
तिः एतद्वै प्रजापतिरिन्द्रियकम्यते वैकेनेत्याध्यायमहरिति मयावै वयुनाभिः श्रुतिर्नयति
वे प्राणैश्चैव प्रजापतिना वाचास्तुवतेति एकया वाचा अस्तुवत स्तुतवान् कः सामर्थ्यात्प्र
जापतिः ॥ इदानीं फलमाह प्रजा अधीयन्त याः प्रजापतेः आसन्नताः प्रजापतेरधिपतिस्था
पयन्ति स्थिताः प्रजापतिरधिपतिरासीत् अस्मात्तेनायं सप्तदशानामिष्टकानां मन्त्राणां व्या
ख्याः ॥ चतुर्दशोध्यायः ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना मन्त्रभाष्यमिदं
कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे नमः अग्ने जातान् प्रणुद नः सपत्नानिति परमेष्ठ्यप
श्यत् तत्रादौ पंच सपत्ना उपधीयते तत्राद्यै त्रिष्टुभाग्नेयोपस्थिता उपदधाति हे अग्ने जा
तान् उत्पन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय नः अस्माकं सपत्नान् समानयतीति त
द्विषः शत्रून् प्रजातान् नुदस्व नितराय अजातान् अनुत्पन्नान् प्रणुद अपुनरागमनाय नः

मे॰च॰
भा॰
१३३

133

अस्माकं सपत्नान् समानयन्निव दर्शिनः शत्रून् प्रजातान् नुदस्व तिरोधाय जातानजातान् प्रणुद

त्वान् जनिष्यमाणान्नुदस्वेह हे जातवेदः किं च अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडन् एवं निर्दोषि

तेषु सपत्नेषु शत्रुलीनेषु च नष्टेषु च अधि ब्रूहि अधिवद उपदिश यत्तत्संबोधयन्नीमिति कर्त

व्यता नः अस्माकं सुमनाः स्नेहानुबध्यमानाः अहेडन् अक्रुध्यन् तव च स्याम भवेम शर्मन्

शरणे आश्रये त्रिवरूथे त्रिवरूथं गृहं त्रिगृहे तस्मिन् उद्भौ हि पदच्छेदनं पादयन्तथा सोऽन्नत शक्नो

यद्वा त्रिवरूथे यत्तत् गृहे स्याम त्रीणि हि यत्तत् गृहाणि सा हि हाविर्धानाग्नीध्राणि उद्भौ उद्धेन

वियमेषां यत्नकृतानां ॥ अथ पश्चात् सहसा जातान् बलेनोत्तरनशक्तीन् प्रणाशय अ

स्माकं सपत्नान् यद्वा सहसा बलेन सशमनाउत्पन्नान् प्रेरय अस्मत्त उत्कृष्टान् प्रत्यजातान् जा

तवेदो नुदस्व अजातान् च सपत्नान् हे जातवेदः किं च अधि नो ब्रूहि अधिवदन अस्मा

के सुमनस्यमानः शोभनचित्तः यथा च वयमेव भवेम तथा कुरु त्वं भूयो भूयः पश्च प्रणुदानः

अस्माकं सपत्नान् ॥ दक्षिणतः षोडशी स्तोमः यस्मात्तत्र षोडशी आदित्यः पञ्चदशक

लश्च सभर्त्ता स्तोमभृतः ओजो बलं द्रविणं धनं तानि त्वामुपदधामि उत्तरतः चत्वारि ४ शः य

स्मात्तत्र चत्वारि ४ शाक्त्रिः पञ्चवक्त्राद्भरसमितस्तोमः वर्चः द्रविणं तानि त्वामुपदधा

मि ॥ पञ्चमी ग्रहः उदीर्षं तूहूपांतमग्रे पञ्चदशकपालन्तपसा परधिर्यात्री आख्यानसमत

चत्वारिंशं शाद्दिरानश्चत्वारिंशं शाद्भिर्यजुर्भिरुपदधाति एवद्वछंदः ॥ यथाक्रमित्याधे
यम् यांतेपवः अवन्नात्पृथिवी लोकः छंदः छादनात्मतामुपदधामीति आख्या धर्म
प्रदर्शनं ॥ एकात्रिंशं शत्साम भागउपदधाति रश्मिनासत्याय सत्यं जिन्वेति अत्रश्रुति
कृता व्याख्या अमुनादोजिन्व असौ स्यामुष्मैत्वा अधिपतिनोर्जं जिन्वेति त्रेधाविहिता मंत्राः
तत्रप्रथमस्य मेत्रगणस्याह्निकं डिकावषिपरिपठितस्य व्याख्यानं अमुनारश्मिना असौ सत्य
जिन्वेतिस्तर्पणार्थः रश्मिना अनेन सत्याय उपहितामसौ सत्यं तर्पय प्रतिना अत्रेनध
र्मिणा धर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः धर्माय उपहिता धर्मं जिन्व एवं द्वितीयां तं पदं चत्वस्थैत
कर्तव्यं सर्वमंत्रेषु अन्विनासि अनेन दिवादिवे अस्मिन् उपहितामसौ दिवं जिन्व द्वितीयस्य म
त्रवर्गस्य व्याख्यानं असौ स्यान्नमुष्मैत्वा असौ असित्वहृदसि अमुष्मैत्वाद्धृमेत्वा वाक्यधर्मः
यतस्त्वहृदसि त्रिगुणासि अन्नाद्धि त्रिगुणं कर्मसिद्धि बीजं अन्नं च त्वं अन्नतासि हृते अस्याय त्वा
मुपदधामि प्रहृत्यानि भूतानीति प्रहृत् अन्न यतस्त्वं प्रहृदसि अतः प्रहृते प्राणाय त्वा
मुपदधामीति तृतीयो व्याख्यायते अधिपतिना ईश्वरेण ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जं अत्र स
जिन्व तर्पय अभिधेयगताक्रियापर्यालोच्याभिधानुरूपाः कर्तव्या ॥ नाकसदु
पदधाति राज्ञ्यसि यातव राज्ञी राजन्दीप्तो ईश्वरी असि प्राचीवदिक् यस्यां अवसवः तेनदे

मं॰उ॰
भा
१३४

134

वाः अधिपतयः अधिष्ठातारः यस्मादग्निर्हेतीनामस्त्राणांमध्ये देवशत्रूणांप्रतिधारयि
तानांतांब्रवीमि त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यांश्रयतु स्थापयतु आज्यंचउक्थंअव्यथायै अवलम्ब
यत्तथान स्थिरीकरोतु रथंतरंचसामप्रतिष्ठित्यैप्रतिष्ठानायस्तभ्नातु अंतरिक्षेलोकेऋ
षयस्त्वाप्रथमजाःप्राणावाःऋषयःदेवेषुमध्येदिवःद्युलोकस्यमात्रयावरिमणाचउरु
त्वेनचप्रथयंतु पृथ्वीकुर्वंतु प्रथयंतिति प्राप्तेप्राणोवालोपः विधर्ताचायमधिपतिश्चविध
र्तावाकृअधिपतिर्मनः एतेचप्रथयंतानएवस्याद्योपथ्योः संविदानाएकमत्येनाव
स्थिताः नाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानंत्वाचसादयंतु उत्तरास्तकेउकास्तेदेवाः हेतीना
प्रतिधर्तारः स्तोमः उक्थानिसामानिचान्यानिभविष्यंतिसमानमन्यत् ॥ पंचचूडाउपदधा
ति अयंपुरः योयमग्निः पुरः पुरस्तादुपयायोपचीयते इतिपुरः सच्चाये हरिकेशःस्वर
श्मिज्वालः सुवर्णोवर्णोर्चिरितियावत् तस्यरश्मिश्च तस्यैवाग्नेरथमुखः तस्याग्रे:
रथगृत्सश्चरथेवस्थितोगृत्सः मेधावीगृणातेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशलइत्यर्थः
रथौजाश्चरथेऊर्जस्वलोरथौजाः चकारौसेनानीग्रामण्यौयोसेनानीग्रामणीःसेनानय
तीतिसेनानीः ग्रामंनयतीतिग्रामणीः वासंतिकौताहत इतिस्मृतिः पुंजिकस्थला
चक्रतुस्थलाचाप्सरसौउभे: क्रतुस्थपलावण्यसौभाग्यगुणास्थलाक्रतूनांसंकल्पाना

१३४

स्थलमियस्त्रीद्व्यस्वन्नपादिपरित्तानं संकल्पः स तु कामः दिशश्च उपदिशश्चेत माहित्स्यः सेना
चमत्तमिति निश्चतिश्रुतिः दंदशावः दशादशीला पशवो हेतिः वज्रः आयुधश्चेष्टषयः पुरुषज
नितो वधः विनाशः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं तेभ्यो नमो अस्तु तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्का
रोऽस्तु ते च नः अस्मान् अवंतु गोपायन्तु ते नः मृडयन्तु ते स्मात्सुखयंतु ते वयं हेतिप्रहेतिभि
गोप्यमानाः यं च पुरुषं द्विष्मः यस्मात् निष्टं चिंतयामः यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मान्
प्रति अप्रीतिं करोति तं पुरुषं एषां हेतिप्रहेतीनां वयं जंभे दंष्ट्राकरालमुखे दध्मः प्रक्षिपामः
उत्तरेषु अयं दक्षिणात् दक्षिणतो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता वायुः तस्य वायोः रथस्वनः रथेव
स्थितो महास्वनः शब्दः रथे चित्रः रथे स्थितो चित्रयोधी येन का च सहजन्या च मेनानामानय
ते नाम समानानां सहजन्या अप्सरसो हि सामान्याः पात्तयातारदा हि ॥ अयं पश्चाद्विश्वव्य
चाः आदित्यो विश्वव्यचाः स्वस्य उदयेन सर्वं व्यजनवत्करोति तस्य रथप्रोतश्च रथेन व्यस्थितः
प्रोतश्चासमरथः अन्यैः रथिभिः अतुल्यरथः प्रम्लोचंती च अनुम्लोचंती च ते तु उभा संप्रतिद
र्शयंती सहितस्याः स्वभावः अनुप्रम्लोचंती च आत्मानं म्लोचती तुल्यव्याख्याने व्याघ्राः स
र्पाः ॥ अयमुत्तरात् अयं यन्नः उत्तरतः संयद्वसुः संयंति वसूनि धनस्य लिप्सवो यं प्रति
समं यद्वसुर्यस्य सः दीपयते हि तत्र अप्सरस्तेभ्यः तार्क्ष्यः अरिष्टनेमिः अनु

सं० त्र
भा०
१३५

135

परिहिंसिताद्युधः विश्वाचीच सर्वं प्रतंचन शीला साधारणा हि सा घृताचीघृतं च नाद्यं तेहि
अप्सरसा मंत्रेन यथा चोर्द्धशी वा कं घृतस्य लोकं सहस्रदक्षं आम्नामीतिन्नापः वातः ॥ सयं श्र
यमुपरि अयमुपर्जन्यः उपरि अर्वाग्वसुः अर्वाग्गच्छति न वसु धनं उदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददाति
अर्वाग्वसुः पर्जन्यः तस्य सेनजित् सेनानीः जयतीति सेनजित् सुषेणः शोभनसेनः उर्वशी च
उरुः दृष्णुः वशः कामो यस्याः सा उर्वशी एवं विनिष्क्रं एवं प्रथमं तु सोचेन तस्यामभुपोति सो भा
भातिशयात् अवस्फूर्जन्धूर्जस्यो हेतिः स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः विद्युन्महेतिः ॥ छंदस्या
उपदधाति अग्निर्मूर्द्धा आग्नेयं पाक्रपश्चतनपस्यक्षत्रातः प्रथमस्य चो गायत्रः प्रथमाव्याख्याता
अयमग्निः ऋषिरोमिनयेन दर्शयति अयमग्निः सहस्रिणः सहस्राणि वस्तूनि विद्यंते यस्य तं
स्य वाजस्यान्नस्य शतिनस्य तिरयिपतिर्मूर्द्धा च रयीणां अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानत्वेन हि
ष्टमाधनंद्धिकविः क्रांतदर्शन अग्न आनः त्वमः नामग्रगृ ष्कराद्याव्याख्यात भुवोयस्यैवेष्टम।
स्वचः प्रथमाव्याख्याता अबोध्यग्निः अबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि सम्यक् अधिकारं समिधा समि
धनेन जनानामग्निहोत्रणां सत्यातिभोजनत्वानं अद्धासंपन्नानां कथमिव प्रतिबुध्यते धेनुमि
वायंतीयथायेन मागच्छतीवत्सः प्रतिबुध्यते यथा च उषसमागच्छतीमनुष्याः प्रतिबुध्यंते
तस्याकृतिमिदीमस्यय ह्वाः दवप्रवयामुज्जिहानाः यह्वाइतिमहन्नोनामधेयं यथा महान्तः

जातपक्षाः पक्षिणः वयां वृक्षशाखां उज्जिहानाः परित्यजन्तः ऊर्ध्वं गच्छन्ति एवं प्रभानवः सि
स्रते प्रसर्पन्ति भानवः सिस्रते प्रसर्पन्ति भानवः अग्नेर्दीप्तयः नाकमच्छ अच्छाभिरोच
मितिनाकरणिः स्वर्गलोकमभि अग्नेनामः उज्ज्वलतरो भवन्ति अवोचाम उक्तवन्तः
वयं कवये क्रान्तदर्शनाय मेध्याय यज्ञियाय वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यं वन्दारु वन्दनशी
लं वृषभाय वर्षित्रे आकृतिपरिणामाभिप्रायमेतत् वृष्णे सेक्त्रे परिणामशरीरहिताय इ
दं नौ गविष्ठिरः एतन्नामर्षिः चिरस्थिरः अप्रवाच्यः तस्य अग्निरीयिष्यत् देवतानां नमसा
अन्नेन सह उक्तं स्तोमं स्तुतिं अग्नौ आहवनीये अश्रेत् अस्मिन् जयिष्यति अग्निः सेवहुकारि
पातिकप्यमिव दिवीव रुक्मं यथा द्युलोके रुक्मं रोचनमादित्यं उरुव्यंचं बहुकौ भिस्तनिमि
र्मितं स्वरसौष्ठवादिगुणकं होमम् आदित्येनोपमीयते अयमिह नागमस्वचः प्रथमा व्याख्या
ता ॥ जनस्य गोपाः यो यजमानस्य गोपाः गोपिता अजनिष्ट जातः जागृविः जागरणशीलः
उत्कृष्टज्ञानः अग्निः सुदक्षः शोभनोत्साहः सुविताय नव्यसे सुप्रसूताय कर्मणे नवतरा
य स्तोत्राय घृतप्रतीको घृतमस्य बृहता महता भानुना दिविस्पृशा दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्
तेन दिविस्पृशा शुभमशुचिः दीप्तिमान् विभाति विविधं दीप्यते भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः तत्कार्यार्थं अस्मे
थाय भृविः वहुत्वं पि हवींषि भक्षयन् हि होन भवति शोधको वा यदा सो यजमानजने

स्वगोपयित्राश्राजनिष्टभरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशात् ऋत्विग्यजमानेभ्यो वाजागृविः अ
ग्निः सुदक्षः सुप्रशस्तनायकर्मणे नवतराय सौख्याय नमस्यो बृहता भानुना दिविस्पृशा शुचि
मद्दिना तिस्रुविः शोचेतेज्ज्वलति कर्मणः यद्वा मनुष्येभ्यो विज्ञायमानः मनुष्यसर्वदेहे
षेद्वेलिप्यते ॥ त्वामग्ने ॥ यत्त्वाहेऽग्ने अंगिरसः ऋषयः गुहाहितं निगूढप्रदेशावस्थितं
अपस्वग्निर्देवेभ्यः उदक्रामत् सोऽपः प्राविशत् दैत्यवमदितिदानमस्य मंत्रस्याऽन्वविंदल
ब्धवन्तः पुनरपि नष्टं संतं शिश्रियाणं वने वने वस्थितमोषधिवनस्पतिषु अन्वविन्दन्नगिर
स इति वर्तते सत्वमिदानीमपि जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः सहोमहत्सहसा बले
न मह्यमाना इति विभक्तिव्यत्ययः अतः कारणात् त्वामाहुः ऋषयः सहसस्पुत्रं बलस्य पुत्र
हे अंगिरः इत्यस्याग्नेः संबोधनम् ॥ सखायः सम्यगनुष्टुभः स्तवः यजमान ऋत्विजः संबोधयति
हे सखायः संगत्य समणत वः युष्माकं ब्रवीमि सुमंच संगत एकीभूतं इषस्तविर्हिदणमत्त
स्तोमं च वत्सहंत्यचदपादि अग्नये आभरत कथंभूताया अग्नये वर्षिष्ठाय एष्ठतमाय क्षिती
नां मनुष्याणां ऊर्जो नप्त्रे अपांपौत्राय अप्सु अग्नोषधिवनस्पतयो जायन्ते ताभ्योऽग्निः सहस्वते
बलयते ॥ संसमिद्युवसे पादः पादस्वरणे इत्युपसर्गाभ्यास इति पादस्वरणः पु
वस इति भक्तिव्यत्ययः यस्त्वं समयो षिसंगमयसि हे वृषन् वर्षित अग्ने विश्वानि वसूनि अ

याः ईश्वरः सन् आलोचालोच्यमानानां इडायाः गोः पदे कर्मार्त्थं समिध्यसे यद्वा इडायाः
पृथिव्याः पदे उत्तरवेद्यां संदीप्यसे सन् : अस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहरेति ॥ त्वां चित्र
श्रवस्तम चित्रं नानारूपं श्रवोऽन्नं अतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य संबोधनं हे चित्रश्रव
स्तम हवन्ते त्वां आह्वयन्ति विक्षु मनुष्येषु मध्ये स्थितं जनं वा मनुष्याः कथंभूतं शोचिष्केशं
शोचंति दीप्यन्ते ज्वालाः केशस्थानीया अस्येति शोचिः केशम् हे पुरुप्रिय बहवो यजमा
नाः प्रिया अस्येति पुरुप्रियः बहूनां यजमानानां प्रियः बहवो हविः प्रियम् अस्येति समा
नविशेषः पुरुप्रिय किमर्त्थं आह्वयन्ति हव्याय वा हव्यं वहतीति वोढुः परिणामः ॥ एना वः
सगायोयं नत्र च हरती हव्यी सतो हरस्तुत्रराततत्र प्रथनधर्म्मिणां तिस्त्रा हृहरम्यः संपादिताः
हयोस्तु व्याख्यानं करोति अतः प्रत्ययो व्याख्यायते एनाग्ने नमसाग्नेनेनवइति पदद्वय
णोर्त्थासंभावात् अग्निं ऊर्जो नपातं अपां नपातं अपां पौत्रं आह्वयामि सर्वजनप्रियं
चेतिष्ठं अतिशयेन चेतनावन्तं अरतिं अलमतिं पर्याप्तमतिं स्वध्वरं शोभनाः यज्ञा अस्य
विद्यन्त इति स्वध्वरः विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतं अमृतं अमरणधर्माणं सयोज
ते सपवाग्निः योजते युनक्ति अरुषा आरोचनाव स्योरथे विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारौ
हि याद्विवचनस्य स्थाने हयाः प्रातिपदिकयोराकारः सपवचउद्रवत् इवतिस्त्राकृतः ।

मं॰त्र॰
भा॰
१३८

137

शोभनेन प्रकारेणाहूतः सगच्छतीत्यनेनाह यत्र सुब्रह्मायन्तः सुब्रह्मण्यहरणे सर्वर्त्विगुप
लक्षणार्थं शोभनर्त्विग्युक्तः सुशमी चशमीति कर्मणाहूतः स का गच्छतीत्यनेनाह यत्र सु
ब्रह्मायन्तः सुब्रह्मण्यहरणे सर्वर्त्विगुपलक्षणार्थं शोभनर्त्विग्युक्तः सुशमी बशमीति कर्म्मना
म शोभनानि कर्म्माणि यस्मिन्यज्ञे स सुशमी वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन् य
ज्ञे लभ्यमानि सवनानि एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन वा कासामं जस्यात् अथो जनानां राथो य
च यत्र जनानां उपलक्षणं नत्र सयोजनत इति संबंधः ॥ अग्ने वाजस्य गोमतिः हृचः हे अग्ने य
त्वं वाजस्यान्नस्य गोमतः गोभिः संयुक्तस्य ईश्वरः हे सहसो सहसो बलस्य पुत्र सहस इति बल ।
मायकृतिनि पुत्रस्य मथ्यमानो जायते तस्मादेवमाह स त्वं अस्मे धेहि
अस्मभ्यं देहि हे जातवेदः महि महत् श्रवः अन्नलक्षणं धनं गोभिः संयुक्तं ॥ स इधानः
य उक्तगुणः स इधानो दीप्यमानः वसुः उषस्करभूतः वासयिता वा कविः मेधावी अग्निः
ईडेन्यः स्तुत्यः गिरा वाचा त्रयीलक्षणया पररूप पादः प्रत्यक्षकृतः अतो भिन्नवाक्यं रेव
नरयिमत् धनवत् अस्मभ्यं अस्मदर्थं हे पुर्वणीक बहुमुख अनीकमुखं पुरु बहुनाम ।
यतोऽत्यवक्तुं तस्मात्गांप्राव अभ्यादधाति ततः पर्वषदह नीति निरुक्तिः दीदिहि दीप्यस्व पक्षे वा
कृतानस्याख्यायते यत्न देवकान्तत्वेनयः त्वं इधानो दीप्यमानः वसुः धनं तापपाकप्रका

शेः उपकारकः कविः क्रांतदर्शनः अग्निः इत्येव्यः स्तुत्यः ऋषिभिर्गीरा वाचा तं त्वां ब्रवीमि
रेवद्धनवदस्मदर्थं प्रकीर्णो स्पदीदयस्त्व॥ त्वयो राजन् यस्त्वत्तपः सपर्यितो हे राजन् रव
तानतमनाप्प्रप्यात्मनैव स्वभावेन प्रवर्द्धे अग्ने व स्तोः अग्रहः संबंधिनो रहस्या उतद्वेषसः
अपि द्वेषसः संबंधिनो सः हेतिगमं ज भवत्रदष्टुतिमित्ति वज्रनामरद्वासत्वसोदह
प्रत्यर्थः॥ भद्रो वः द्वेषसो पूर्वा ककुप् सनोह हे सुराखिसस: ककुभः सपादिताः ह
भगेति चिनमग्निं संबोध्य प्रार्थयति भद्रः भदनीयः अस्माकं अग्निः आहुतः भवति
तिसयः भद्रा रातिः रादाने रातिः दानं भवतु हे सुभग महद्वैश्वर्ययुक्त येश्वर्यस्य स
मय्युस्स प्रशसः श्रियः स्त्रीवृतो दस्मादित स्यषष्ठ्या नम भतीगना भद्रः अध्वरो यज्ञो भव
तु किंच भद्रा उतापि प्रशस्तयः प्रशसना निभवंतु अस्माकं भद्रं मनः भद्रस्तुय
मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये शत्रुवधाय तूर्यतिर्वधकर्मा येना समत्सु येन मनसा समत्सु
संग्रामेषु सासहः बहुमर्षणेऽछद्दस्याभिनवेवक्रामिभवसि किंच अव स्थिरा तनु
हि अनन्तं तनु हि अवतारय स्थिराणि कठिनानि धनूंषि भूरिशार्द्धताम् बहुबलवृका
ंखलमात्मनि कुर्वता शार्द इति बलनाम अतिबलायमानानां ततो वयं शत्रुभिरभ

ऋं·अ
भा·
१३८

138

तिवध्यमानावनेसंसंभजेसहितानेवशाद्वनतेनवग्रभिश्रिभिः अभिष्टयाणे ॥ अग्निं तं
मन्येषांकल्वः तमहमग्निं मन्ये जानेयोयस्तुः प्रनंतापपाकप्रकाशेकपक्जर्वन् यन्तमिन्नु
च्छतेयद्वावसर्वसयितास्त्रस्तंयंयंतिधेनवः यद्वाग्निः यत्तज्जातः पश्चाद्विंदतेतस्मादपक्रम्यत
स्मात्सर्वान्तन्नयशाग्रोग्निमभिसर्पतिइतिस्कृतिः अस्तञ्चनित्यासः शाश्वतीकाः वाजिनः
स्त्वहयाः सैधवाभिप्रायमेतन्न यडपास्समानपनत्सर्वयजमानस्योत्पादयति तमग्निंमन्येश्र
यस्तनाश्रवात्वारः पादापरोदात्कृताश्रयतुश्रमदहृतातोध्यातोध्याहारेणवशिश्रिभिः य
द्विसत्वमग्निः इषमन्नंस्तोतृभ्यआभरदेहि सोऽग्निः सएवाग्निः योवसुरितिगीयतेस्तोतृभिः
संयमायंतिधेनवः समायंतिचयंधेनवः समर्वन्तोरघुद्रुवः समायंतिचअर्वन्तोअश्वालघुद्रव
णाः समागच्छंतिसंसुजातसः कल्याणजन्मानः सूरयः पंडिताः एतदुक्तंभवति किंतेना
ग्निनायएतत्सर्वमात्मद्वारेणयजमानस्यनोपनयतीतिसमचेत्त्वइषंस्तोतृभ्यआभर उभ
येसुश्चंद्र हेअग्नेश्चंद्रशोभनश्चंद्रइवधनानामुत्पादकशोभनेहिचंद्रमसिधनानांस्तत्सद्य
नेइतिज्योतिः शास्त्रविदः प्रतिजानते यद्वाकल्याणस्नादनउभेदर्वीउभौहस्तौदर्वीका
रौकृत्वाश्रीणीषेश्रयसिआश्रयसिआसनिआस्येमुखेसर्पिषः पानायउतोनअस्तुऋषाः

१३८

अपिचैवंद्व्रमोयदिनामउद्विष्यस्पर्धिषोभांउमन्यर्थ्यंजलिंष्टरयेरस्माकंसाधुव्रतंस्मानउक्थ
मुपत्तेषुद्वेशावसस्यतेवलयतेयथेवंइषेस्तोत्रमग्नआभर॥ अग्नेत्वमस्य पदयाक्तस्तच:
हेअग्नेत्वंभावंक्रतेसंकल्पमिवचभद्रंहृदिस्पृशहृदिस्पृशातमनास्मपतेवक्रकालाविधा
नेयथासमर्द्धयेषु:एवंसमर्धयेमहितेनत्वसंर्वेधिभि:उद्धै:वहेरतेद्रपशापणेस्त्वनाम
वधुकर्मणुपयुक्ताभि: स्तुतिभि:दक्षिणाभिश्चयज्ञंसमर्द्धयेमहि इतिसमस्तार्थ:॥
अधाह्यग्ने अथसमनंतरमेवहिपदस्त्ररणे: हेअग्नेक्रतो:भद्रस्यसकल्पस्यमंदनीयस्यत
स्येवसमरद्धस्यसमृद्धोहिसंकल्पादत्वउच्यते साधो:अतिशयउक्तस्यरथी: रथी:इववृह
थभवरतस्ययज्ञस्यहृहन्नोभवथ एभिर्न:एभिरर्कैर्भवैर्न:अस्माकंसर्वेधिभि:स्तूय
मान: इतिशेष: अस्मात् अवोड. अभिगृणानोवावन: कथमिवस्वर्णज्योतिर्यथाद्वाराख्य
ज्योतिःहृदयाद्दारभ्यावींगवंतेसर्वेप्राणिनोनुगृह्णाति एवभवावींगवतेनानुग्रहदपरतया
हेअग्नेविश्वेभि: अनीकै: सर्वैर्मुखै: अनीकैर्गतंस्वमना: शोभनमनस्क: सन् अग्नि
होतारमग्निंहुवद: अग्निरस्त्विषिवीतमहम्मग्निहोतारमन्येजातानामितिदास्वंतेदानवंतवसंवास
यिनात्तमंहस: बलस्यपुत्रंजातवेदसंजातप्रज्ञानंविप्रंनजातवेदसंविप्रमिवजातप्रज्ञा
नेयथ:दानादिगुणयुक्त: ऊर्ध्वयाज्वालयास्वध्वर: साधुयज्ञ: देवाच्यामाविदेवानुप्र

शुक्र्यादेवाश्रति गन्तया कृपाकल्पितया हुतस्य विप्रुषिं अनु वर्हिषो विवाहुतस्य विप्रु
षां पातमग्ने कामयते दीप्त्या आक्रान्तस्य आक्रम्यमानस्य सर्पिषो हुतस्य तस्य सृष्टमग्निं द्दो
तो रमस्व ट्टलिसं वयः ॥ अग्ने त्वं छिपदः त्वो व्याख्यातः ॥ येन ऋषयः आप्ताभिरूतिभिः पु
नन्तीयमे तच्च षट्टत्र ष्टभः हे अग्ने इष्टभो येन तपसा सत्रमागत्याग्निमादीप्य स्वर्लोकं ऋ
षयः सत्रमायन् आगतवन्तः इन्धानाः अग्निं आदीपयन्ते अग्निं उरक्ष्य स्वराभरन्तः स्वीकु
र्वाणस्तेनैवाहं तपसा सत्रमागत्याग्निमादीप्य स्वर्लोकं च स्वीकृत्य तस्मिन्नहं निदधे स्था
पयामि नाग्ने अग्निं न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्लोकः यमाहुः मनवः मत
नप्रधानाः स्तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्यज्ञसाधनैः संपादितं हविर्भिरित्यर्थः ॥ तं पत्नीभिः त
दः श्रवणात् यदीयाध्याहारः द्वितीयार्धर्च व्याख्यायते नाकं गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः
तं सुकृतस्य लोके साधु कृतस्य स्थाने तृतीये पृष्ठे अधिरोचने वा स्थितादिव एकदेशीभूते
यज्ञादित्यस्तं पतीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिः अपि वा हिरण्यैः ॥
आ वाचो मध्यमरुहत् आरुहत वाचो मध्यं यज्ञे षष्ठ्य तृतीये नभरण्युः मनीषी अयमग्निः स
त्पतिः शोभनानां पतिः चेतानः चेतयमानः किंच एष पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः द
विद्युत् दीप्यमानः अधस्पदं पादयोः अधः कृणुतां करोतु ये पृतन्यवः ये पाप्मानः तान्

सर्वान् ॥ अयमग्निः अयं अग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणम
मस्मिन्धीयते सहस्रार्हः द्योतनात् दीप्यतां अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः किंच विभ्राजमानः स
लिरस्य मध्ये इमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमानः पृष्ठे लोके उपप्रयाहि याहीति पुरुष
व्यत्ययः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन संगतिः स्थानानि
इति पर्य्यायः ॥ ऋषीनाह संप्रच्यवध्वमेनमग्निं उपसंप्रयात न च त्यजत हे अग्ने
पथः देवयानान् ऋत्विजः कृणुध्वमिति वचनव्यत्ययः किंच पुनरपि कृण्वानाः कुर्वाणाः
ऋषयः पितरा युवाना वाङ्मनसे अपि तरायुवाने निष्कृतिः वाङ्मनसी युवानौ तह
योऽन्यं यानया मे अन्योन्यं संगते वर्णगते हि वाङ्मनसे अयजत स्माथ यतः अन्वातांसी
त्वयि तंतुमेतं अन्वातनोत् त्वयि तंतुं यज्ञमेतं हे अग्ने ॥ उद्बुध्यस्व प्रतिबुद्धो भव हे अ
ग्ने प्रतिजागृहि च त्वं तत इष्टापूर्ते संसृजेथां त्वमस्मादयं यजमानेन सह अयं च यजमान इष्टा
पूर्ताभ्यां संसृष्टो भवतु ततः संसृष्ट इष्टापूर्ताभ्यां विगतकल्मषः सन् अस्मिन्सधस्थे सहस्था
ने देवैः पुनरपि विशिष्टे ह्यस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्वर्गलोके आदित्यलोके विश्वेदेवा यजमानश्च सीद
त विश्वैर्देवैर्यजमानस्य समानलोकता प्राप्यते ॥ येन वहसि येन हे त्वमग्ने सहस्रं वा वह
सि प्रापयसि सहस्रं येन हे अग्ने सर्ववेदसं सर्वधनं तेन इमं यज्ञं नः अस्मान्स्वर्गे नय प्रा

मं॰ब्रा॰
भा॰
१५॰

140

पयस्वद्देवेषुगंतवेस्वर्गंलोकंदेवेषुदेवान्प्रतिगंतवेगन्तायथस्तेहिस्वर्गंलोकंगतेस्माकमपि
गमनंभवति तदुक्तंसोस्यैषयज्ञोदेवलोकमेवाभिप्रैतितदनूचीदक्षिणायांददातिसैनींदक्षि
णामन्वारभ्ययजमानइति ॥ अयनइतिव्याख्यातं ॥ ऋतेनत्वतपश्चतपसस्पृश्वतिव्याख्यातम्
विश्वज्योतिषंपरमेष्ठीत्वेतिव्याख्यातम् लोकंपृणमाछिद्रस्य ॥ इंद्रंविश्वाइतिव्याख्यातम् ॥
विश्वकर्मणीमुपदधाति प्रोक्तदृष्टः आग्नेयीत्रिष्टुप् मथ्यमानोग्निः प्रोच्यते प्राप्नोति शाह्वार्यः
शाह्वायतेग्निः अरण्यानयवसेविसृजन् अश्वइवयवसेत्वासेविषयभूतेअविष्यन् यदायस्मिन्
कालेमरुतः संवरणात् संहृयतेस्मिन्नग्निरितिसंवरणमग्निकाष्ठमित्युच्यते अरणिका
ष्ठात् तस्मात् स्तुतिष्टति प्रकाशीभवति आत् अथानंतरमेवास्याग्नेर्वातः अनुवातिशोच
चिः संदीपनः अथस्मसमस्यै छंदसिस्मनिपातोनर्थकः तेपतस्यमर्थः नहपत्रयुष्मदः अयो
गः परोक्षकृततत्वान्नत्रस्य कृतिरप्यवमर्थंदर्शयति अथैतस्यव्रजनंकृत्स्नंभवति व्रजति
गच्छत्यनेनेतिव्रजनंकृत्स्नंभवति ॥ स्वयमातृण्णामुपदधाति आयायांभासीत्यारंभः
यत्स्वयोगात् आयायांभासिद्युलोकसंस्तवोस्याः स्वयमातृण्णायाः आभासिप्रकाशयसि
यांत्वयांद्युलोकंआपृथिवींआभासिचपृथिवींउर्वंतरिक्षंआभासिचउरुविस्तीर्णंअंतरि
क्षंतत्वांत्वारश्मिसंयुक्ता भास्वतीभासासंयुक्ताआयोः आयस्य आदित्यस्यत्वासदनेअव

स्योनेसादयामि अवतः अवलस्य पालयितुः दीप्यतेवाकायायांआश्रयेसमुद्रस्यसमंदनस्यादि
त्यस्यहृदयेप्रधानप्रदेशेआदित्योहिसर्वमभुक्तीतिसमुद्रउच्यते परमेष्ठीत्वासादयत्विति
व्याख्यातं ॥ अग्नेर्षेवेति हिरण्यशकलसहस्रेणशानेहृदेप्रकिरति सहस्रस्येतिप्रति
मंत्रंसहस्रस्यप्रमाप्रमाणंभवसि सहस्रस्यप्रतिमानंभवसि सहस्रस्यउन्माउन्मानं
तुलामानंभवसि साहस्रः सहस्रार्होसि अथातः शतरुद्रियंजुहोती पुपक्रम्यएषो
ऽग्निरग्नितोवुभुक्षमाणोरुद्ररूपेणावतिष्ठति अतःसहस्रायमात्वांप्रोक्षामि ६५ ॥
उवटकृतौमंत्रभाष्येपंचदशोध्यायः १५ ॥ अथातः शतरुद्रियंजुहोतीत्युपक्रम्यसएषोऽग्नि
रग्नितोवुभुक्षमाणोरुद्ररूपेणावतिष्ठति ॥ द्वितीयंदर्शनं यद्वैवेतच्छतरुद्रियंजुहोतीत्युपक्र
म्यप्रजापतेर्विस्रस्तादित्यभिधायमत्रात्यातनुगुणेनसृष्टिर्भवति सएषशतशीर्षारुद्रः स
मभवदिति ॥ नमस्तेरुद्रमन्यवे रौद्रोध्यायः ॥ परमेष्ठिनआर्षंदेवानांप्रजापतेर्वाआर्षो
नुवाकः ॥ षोडशाभिर्ऋग्भिस्तत्रपंचकाः रुद्रादेवतापंचकागायत्रीतिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पंक्तयः
समानुष्टुभोद्वेजः स्तिनमोस्तु हेरुद्रतवसंबंधिनेमन्यवेक्रोधाय उतोअपिवत
तेतवसंबंधिनेइषवेकांडायनमोस्तु ॥ बाहुभ्यांउतअपिचतवसंबंधिभ्यांनमोस्तु ॥ यातेया
तेतवहेरुद्रशिवाशांतातनूः शरीरंअघोराअविषमाअपापकाशिनीपापमहरत्वंयाप्रका

मे॰ रु॰ भा॰ १४८

१५१

शायति सापापकाशिनी नपापकाशिनी अपापकाशिनी तया नः अस्मान् तन्वा शंतमया
सुखतमया सुखयितृतमया अतिशयेन सुखयित्र्या हे गिरिशंत गिरौ पर्वते कैलासाख्ये ऽव
स्थितः सन् सुखं तनोतीति गिरिशंतः यद्वा गिरौ वाचि अवस्थितः सुखं तनोति यद्वा गिरौ
मेघे ऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोति तस्य संबोधनं गिरिशंत अभिचाकशीहि अभि
पश्य सुखयितुमिति शेषः चाकशीतिः पश्यतिकर्म्मा २ यामिषुं यां इषुं कांडं हे गिरि
शंत गिरौ पर्वते वस्थितः कैलासाख्ये सुखं तनोतीति गिरिशंतः तस्य संबोधनं हे गिरि
शंत हस्ते बिभर्षि धारयसि अस्तवे असितुं क्षेप्तुमित्यर्थः शिवां हे गिरित्र गिरौ कैला
से ऽवस्थितः त्रायते भूतानीति गिरित्रः तस्य संबोधनं हे गिरित्र तां कुरु किंच मा हिंसीः
मा वधीः पुरुषं जगत् जंगमं च गवादि ३ शिवेन वचसा त्वा त्वां हे गिरिश गिरौ कैलासे
शेत इति गिरिशः अच्छा वदामसि अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः इदानीं त्वाम् अभिवदा
मः तथा च अभिवदामः यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वमित् इत् एवार्थे स
र्वमेव जगत् अयक्ष्मं यक्ष्मा व्याधिः व्याधिरहितं सुमनाः शोभनमनस्कं असत् भू
यात् ४ अध्यवोचत् अधीत्युपरिभावम् ऐश्वर्यं वा अपि वदन् अब्रवीत् कश्चित्त्वकीयं पा
लष भगवान् रुद्रः अधिवक्ता अधिकं ऐश्वर्येण वा यावदितं जानाति प्रथमो दैव्यो भिषक् मुख्यो

१४८

देवसंबंधीभिषग्वैद्यः किमयंकरोतीत्यत्राह अहींश्चसर्वान् जंभयन् जभजृम्भीगात्रविनामे
सर्वान्सर्वप्रकारान्नामयन् सर्वाश्चयातुधान्यः राक्षसीर्जंभयन्नधराचीः अधोमुखीः कृत्वा
पराक्षिपय यद्वा रुद्रएवोच्यते अधिवदेत् ईश्वरोवक्ता मंगलमितिशेषः प्रथमोदेवसंब
धीभिषक् अहींश्चसर्वान्सर्वाश्चयातुधान्यः अधराचीः परासुवनदिपत ५ असौयः
आदित्यरूपेणात्ररुद्रः स्तूयते अभिनयेनदर्शयन्नाह असौयस्ताम्रवर्णउदयकाले
अस्तमनकालेअरुणः अरुणवर्णः उतबभ्रुः अपिचबभ्रुवर्णः बभ्रुः कपिशोवर्णः सु
मंगलः शोभनानिमंगलानियस्मात्ससुमंगलः अथवास्पष्टेहेडउद्देमहत्त्वनुषंगः येचएनं
भगवंतमादित्यंरुद्राः रश्मयः अभितः इतश्चेतश्चदिक्षुसर्वासुश्रिताः स्थिताः सहस्र
शः असंख्याताः अवएषांहेडईमहे अवनयामः एषांसर्वेषांहेडः क्रोधः हेडइतिक्रोधः
नामसुपठितं यद्वारुद्रएवोच्यते असौयस्ताम्रः ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपिच बभ्रु
वर्णः सुमंगलः अनेकानिरूपाणिरुद्रः करोतिकार्यवशात् समंजसमन्वयन् असौयः
असौय आदित्योवाचीनःसर्पतिगच्छतिअस्तमयकालेनीलग्रीवः नीलग्रीवःस्वास्तंगच्छ
न्नलवदत्नयत्नमीत्रेणप्रान्तेविलोहितमंडलाभिप्रायः उतैनंगोपा अदृशन् अपश्येनगोपा
लाः पशुपति गवांप्रवेशनकालेमन्यमानाः अदृशन्नुदहार्यः उदकहारुद्रागमः छांदसः

पश्यंति च उदकहार्यः ऊं भदास्यः आगोपालांगनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः स दृष्टो दृष्टमात्रो मृड
याति मृडहावेनसुखयति नः अस्मान् त्वं नमृडहृदयं नम इत्यभिप्रायः यद्वा रुद्र इवोच्यते अ
षिराह असौ यः अवाचीने सर्पति अभिमुखं व आगच्छति नीलग्रीवो नीलकंठः विलोहितः
विगतकल्मषभावः उतैनं गोपा अदृशन्नदहार्यः इति आगोपालांगनादिप्रसिद्धिं दर्श
यति समजनमनयत् ७ नमोस्तु नमस्कारोस्तु नीलग्रीवाय नीलकंठाय सहस्राक्षाय व
कनाय मीढुषे मीढ्ह सेचने सेक्त्रे हरणाय अविपर्तिणामीतिस्तूयते अथो अपि च ये अ
स्य सत्वानः सत्वभूता रुद्राः अहं तेभ्यः अकारं करोमि नमस्कार धनुषः
त्वमुभयोः आर्त्न्योः धन्वरत्नयोः ज्यां गुणं याश्च ते तव हस्ते इषवश्चांउ निपरातामगवोवपताः
परावप परात्क्षिप हे भगवन् महद्देवस्य धनुष्क ८ विज्यं धनुर्विगतज्यं विगतगुणं धनुः क
पर्दिनः कपर्दी सास्तीति विशल्यः शल्यहरहितः शल्यफलं वाणवान् वाणा अस्य संती
ति वाणवान् इषुधिः तूणः उत अपि च अनेशन् नश अदर्शने नष्टा अस्या इषवः आ
भुरिक्षः अस्य निषंगधिः निषज्यत इति निषंगः षोऽङ्गमुच्यते नयस्मिन्धीयते स तिषंगधिः
न्यस्तसर्वशस्त्र इत्यभिप्रायः ९ याते यातवहेतिः आउधं मीढुष्टम सिहस्ते वभूव सेक्तृत
मयुवनमपरिणाम निषेधद्वारेण स्तुतिः हस्ते वभूव भगतेऽस्मात्यकः धनुरितिहे

तिविशेषणेनयाहेत्याअस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वंअयक्ष्मयाव्याधिरहितयापरिभुजपरि
पालय ११ परिते परिवृणक्तुपरिवर्जयतुतेतवधन्वनः धनुषः संबंधिनीहेतिः आ
युधंकाउलक्षणं अस्मान्विश्वतः अथोअपिचइषुधिर्बाणागारन्तवअस्मत्अस्म
तः आरेदूरेनिधेहिस्थापय १२ अवतत्य अवतार्यधनुस्त्वंहेसहस्राक्षशतेषुधे
शतशतेषुधोवक्रपर्य्यायः निशीर्य्यशल्यानांमुखाशयित्वाफलानांमुखानिशिवः
शांतः नः अस्माकंसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वंभव १३ नमस्तेनमोस्तुतेतवआयुधा
यअनाततायअवतारितायधृष्णवेधर्षणशीलायप्रगल्भायउभाभ्यांउतअपिचतव
नमोस्तुबाहुभ्यांतवधन्वनेधनुषेनमइत्यनुवर्त्तते १४ मानः मावधीः नः अस्माकं
महांतंवृद्धंवयःप्रभृतिभिः उतमानोअर्भकंअपिचमावधीः नः अस्माकंअर्भकंअ
ल्पकंबामानउक्षंतंमावधीः नः अस्माकंगर्भस्यासिक्तारं मानोवधीः मावधीः
नः अस्माकंपितरंआदरार्थंववचनंमहांतमितिसिद्धत्वात् मोतमातरंमावधीः अ
पिच मानः प्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः रिषतिर्हिंसार्थः माचरीरिषः माहिंसीः नःअ
स्माकंप्रियाः काः प्रियाः तन्वः प्रियाणिशरीराणिपुत्रपौत्रलक्षणानिहेरुद्रः १५

मानः मारीरिषः रिषतिर्हिंसाकर्मा मा हिंसीः नः अस्माकं तोके पुत्र विषये तनये पौत्र विषये म
हिंसीः नः अस्माकं आयुषि विषयभूते मा नो गोषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषयभूतासु मा
नो अश्वेषु मा हिंसीः नः अस्माकं अश्वेषु विषयभूतेषु यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम् ॥
मारीरिष अस्माकं तोकं तनयं आयुः गाः अश्वान् मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीः मा वधीः
नः अस्माकं वीरान् हे रुद्र भामिनः भामक्रोधसंयुक्तान् कः प्रत्युपकार इति चेत् हविष्मन्तः
हविषा संयुक्ताः सन्तः सदमित् सदा काले हन् इत्थं शाद्वय वार्थे त्वामेव हवामहे आह्वयामो या
गार्थं अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः १६॥ ओं नमो हिरण्यबाहवे इत उत्तरं यजूंषि विद्वापेय
थमस्यत इति यावत् द्वयोर्द्वयोः रुद्रयोः स्तुतिर्विस्ताशीतयो रुद्राणां कण्डिकायां कण्डिकायाम
ष्टाषष्टौ रुद्रास्तेषां च उभयतो नमस्काराः अन्ये अन्यतरतो नमस्काराः अन्ये रुद्राः नेदृते चोभ
तराभ्यां तत्र आयतो नमस्कारा इति नमोस्तु हिरण्यालंकार भुजवाहवे सेनान्ये च सेनानय
तीति सेनानी दिशां च पतये नमः नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कारः
हरितानि पर्णानि केशा इव येषां वृक्षरूपेभ्यः पशूनां पतये नमः नमः शष्पिञ्जराय नवप्ररूढतृणा
नि शष्पं तद्वद्वर्णाय त्विषीमते दीप्तिमते त्विषिर्दीप्तिः तद्वते पथीनां पतये नमः पथ्यामिति प्राप्ते
छान्दसम् नमो हरिकेशाय नमो लोहितकेशाय उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः

नमो बभ्लुशाय बभ्लुवर्णाय बभ्लुः कपिलः व्याधिने विध्यतीति व्याधी अन्नानां पतये नमः नमो भवस्य
हेत्यै भवः संसारः हेतिरायुधं संसारस्य छेत्रे जगतां पतये नमः जगतां जंगमानां नमो रुद्रायातता
यिने आततेन धनुषा प्रतीमाततायी उद्यतायुधाय देत्राणां पतये नमः नमः सूताय सूतः सा
रथिः अहंत्यै अहंत्रे न हिंसनः किंचिदपि हंति वनानां पतये नमः १८ नमो रोहिताय वर्णेना
निर्देशः स्थपतये स्थपतिर्गृहादीनां चेतां चयनं करोति विश्वकर्मरूपेण वृक्षाणां पतये नमः
नमो भुवंतये भुवं पृथिवीं तनोति विस्तारयतीति भुवंतिः वारिवस्कृताय वरिवो धनं तत्कृ
तं येन स वरिवस्कृतः दीर्घत्वक्छादकं ओषधीनां पतये नमः नमो मंत्रिणे प्रसिद्ध एव मंत्री वा
णिजाय वाणिगेव वाणिजः कक्षाणां पतये नमः नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा नमः उच्चैर्घोषा
य महाशब्दाय आक्रंदयते आक्रंदः प्रसिद्धः पत्तीनां पतये नमः हस्त्यश्वरथपादातिः प
त्तिः १९ नमः कृत्स्नायतया कृत्स्नायतनतयेति प्राप्ते नकारलोपः छांदसः कृत्स्नस्यास
वायतनं कृत्स्नायतनः धरितधनुः तस्य भावः कृत्स्नायततानतयाहन्तुं त्वया धावते आ
कर्णशरं धरिते न धनुषेत्यर्थः सत्वानां पतये नमः नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय
निव्याधिने नितरां विध्यतीति निव्याधिनो पतये नमः आव्याधिनीनां आः सेनाः ताः आ
व्याधिन्यः नमो निषंगिणे खड्गिणे निषंगः खड्गः ककुभाय ककुभः श्रेष्ठो महांतामस्य पतिं

सेनानांपतयेनमः स्तेनस्थोरः नमोतिचेरवेतिनंतरांचरतीतितिनिरेकः परिचरायसर्व ।
तोगंतेऽरण्यानांपतयेनमः २ नमोवंचते वंचतिगोत्वर्थोपरिवंचतेसर्वतो
गंतेस्तायूनांपतयेनमः स्तायुश्चोरपवनमो सृकायिभ्यः सृकवतिवज्रनामसृपृति
नेसृकेनोग्रहीतेनपतनशीलमेषामितिसृकायिनः जिघांसद्भ्यः हंतुमिच्छद्भ्यः मुष्णतांप ते
तयेनमः मरवसेयेनमोसिमद्भ्यः असिः खड्गः नक्तंचरद्भ्यः नक्तंचरंत्यः रात्रौगच्छद्भ्यः
विकृंतानांपतयेनमः विकर्त्तनशीलाविकृंताः २ नमउष्णीषिणे उष्णीषोस्यास्तीति
उष्णीषी उष्णीषायः गिरौवृषने गिरिचरायगिरौपर्वतेचरतिकुलुंचानांपतयेनमः कु
सितंलुंचतिकुलानिवालुंचतीतिकुलुंचाः नमइषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यःश्चवानमः धाखा
यर्थः हशपते नमोऽस्त्विषुमतः नेभ्यः इषुमद्भ्यः धनुषागृहीतेनपतनशीलमेषामितिध
न्वायिनः वासंतायामितिधनुषानउ धन्वायिपश्चचकारः समुच्चयार्थीयः वः युष्मभ्य
नमः नमआतन्वानेभ्यः उतन्दिमज्यानिकानिधनूंषिकुर्वाणेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्चवोन
मः प्रतिदधानाः संधानंकुर्वाणाः नमः आयच्छद्भ्यः आकर्षद्भ्योधनूंषिअस्यद्भ्यश्चवोन
मः अस्यदेपर्ता काण्डानिक्षिपद्भ्यः २ नमोविसृजद्भ्यः काण्डानिविक्षिपद्भ्यः योद्धारंप्रति
विध्यद्भ्यश्चवोनमः विध्यंतिताडयंतियेशरैः तेभ्योविध्यद्भ्यः नमः स्वपद्भ्यः जाग्रद्भ्यश्चवो
निःमतिशयेवर्जितंयोऽसुषुप्तिमतेऽसुषुप्तिरस्यास्तीतिऽसुषुप्तिमान् तस्कराणांपतयेनमः तस्कराश्चोरस्तेनवनमः ३।

नमः नमः शयानेभ्यः आसीनेभ्यश्च वो नमः नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः शातशा
नवाविलत्तानि पदानि ऋजून्येव २२ इत उत्तरं जातेभ्यो जहाति जातानि जातिविशेषाः तइहोच्यते
रुद्रा अद्वैतमपतिपादनाय रुद्रलोके किल इत्थंभूता रुद्राः सन्ति तदुक्तं अथोपव ६४ हेमानि
रुद्राणां जातानि नमः सभाभ्यः सभादिभ्यो रुद्रविषेः कर्मब्यतिनात्सर्णोत्स्यः सभापति
भ्यश्च वो नमः नमो अश्वेभ्यो अश्वपतिभ्यश्च वो नमः नम आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्तीत्याव्याधि
न्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः विविध्यन्तीति विग्रहः सेना एवाभिधेयानामुग
णाभ्यः उद्वउपसर्गस्यात्रलोपः उग्रणा गणाः समहायास्तु सेनास्तना एवमग्रेपि तृहती
भ्यश्च वो नमः तृहतिर्हिंसाकर्मा हिंसन्तीभ्यः २४ नमो गणेभ्यः गणसमूहाः गणपतिभ्य
श्च वो नमः नमो व्रातेभ्यः व्रातमहति व्राताः गणविशेषाः एव व्रातपतिभ्यश्च वो नमः न
मो गृत्सेभ्यः गृत्सा मेधावी गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः नमो विरूपेभ्यः नानारूपेभ्यो वावि
श्वरूपेभ्यश्च वो नमः विश्वरूपाः सर्वरूपाः २५ नमः सेनाभ्यः सेनासमूहः सेनानिभ्यश्च
वो नमः सेनानयन्तीति सेनान्यः नमो रथिभ्यः रथाः येषां सन्ति ते रथिनः अरथेभ्य
श्च वो नमः अरथा रथवर्जिता योद्धारः नमः क्षत्तृभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः सम्र
हीतृभ्यश्च वो नमः संग्रहीतारः सारथयः नमो महद्भ्यः महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्क

षा: अर्भकेभ्यश्च वो नमः अर्भकाः अल्पाः शरीरिभिः २६ नमस्तक्षभ्यः रथकारेभ्यश्च वो नमः
रथं करोतीति तक्षाणो विशेषयवनमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमः कुलालाः कुम्भ
काराः कर्म्माराः लोहकाराः नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यश्च वो नमः निषादा मांसासिकाः पु
ञ्जिष्टाजात्यन्तरसंबद्धाः पल्कसादयः नमः श्वनिभ्यः श्वनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः श्वभिर्मृगा
नयते निर्क्षस्वत्वं छादसं श्वागणिका भ्योनेमृगयुभ्यश्च वो नमः इदशरिटकामयमानइति
यस्कः मृगान् कामयते इतिस्मावव यापहिंकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः २७ नमः श्वभ्यः श्व
पतिभ्यश्च वो नमः श्वभ्यः सतोनमस्कारा स्वमाप्ताः नमस्युमःभ्योधन्वायिभ्यश्च वो नमः
इत्यनमस्कारभ्यो येवशाह्याम्रनुक्रान्तास्ते इत्नावव नानयुक्तदादेशाः इतउत्तरं रुद्रनामानि नमो
भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शीतिकंठाय च नीलग्रीवः
हलग्रीवः शितिकंठः श्वेतकंठः ॥२८॥ नमः कपर्द्दिने च व्युप्तकेशाय च कपर्द्दी जटामकु
टधारी व्युप्ताः मंडिताः केशाश्च येतिव्युप्तकेशः नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च बहूना
यवकृधनुषाय नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च गिरौ शेते इति गिरिशायः शिपिविष्टः शे
परवतिर्विष्टिनः खलतिरिलिश्रयेय अजनन वेष्टनदहितः यद्वा उदितमात्र आदित्य उच्यते
शिपिशाहेन वालार श्मय उच्यते नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवा

युवाविपरिणामरहितइत्यर्थः इक्ष्मान् इषुसंघकः ४९ नमोह्रस्वायचवामनायचह्रस्वतोनमस्का
राः ह्रस्वोलघुप्रमाणः वामनः संकुचितावयवः नमोबृहतेचवर्षीयसेचबृहतेमहतेवर्षीय
सेवृद्धतमायनमोवृद्धायचसंवृद्धेचवृद्धः प्रसिद्धः संवृद्धस्तेनसमानवयाः नमोग्र्याय
चप्रथमायचअग्रेभवोऽग्र्यः प्रथमोमुख्यः ३० नमआशवेचाजिरायचशीघ्रनामनोऽग्रा
त्पुरःस्थितोव्याप्यानः अजिरः अजगतिक्षेपणयोः अजतीत्यजिरः नमः शीघ्र्यायचशी
भ्यायचशीघ्रशीभ्यशब्दावादिमनामनीभवतइतिच्छान्दसोयंप्रत्ययः अपिशब्दाविदेवता
वचनः उपरितनेकेवमेवयोज्यम् नमऊर्म्यायचावस्वन्यायचऊर्मिर्जलकल्लोलः अवाची
नेउदकस्यगच्छतः स्वनः ध्वनिः अवस्वनः नमोनादेयायचद्वीप्यायचद्वीपनद्यामध्येउद
करहितःप्रदेशः ३१ नमोज्येष्ठायचकनिष्ठायचवयोवस्थाभिप्रायाः षट्नमस्काराः
नमः पूर्वजायचापरजायचपूर्वोजातः पूर्वजः परोजातः परजः नमोमध्यमायचाप
गल्भायच मध्येभवोमध्यमः अपगतगर्भः अपगल्भः एकगर्भान्तरितः नमोजघन्या
यचबुध्न्यायचजघनेपश्चाद्भागः बुध्नः मादिः तत्रभवः इतिद्वादशप्रत्ययान्तारुद्राः ३२
नमः सोभ्यायचप्रतिसर्यायचसोभइतिगंधर्वनगरंतत्रभवमितिवाअभिचारकर्मप्रति
सरः पराभिचारः नमोयाम्यायचक्षेम्यायचनमः श्लोक्यायचावसान्यायचयशः पर्या

मे॰रु॰
भा॰
१५८

यः स्तोकवाहः अवसानं समाप्तिः नम उर्वर्याय च उर्वर्या सीतयोरन्तरं सर्वसस्याढ्यायोः सी
तयोः लांगलमार्गद्वयान्तरं खलो धान्यखलः ११ नमो वन्याय च कक्ष्याय च वनं वृक्षसमूहः
उदकं वा कक्षा नदीकच्छः पर्वतकच्छो वा नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च श्रवः शब्दः प्रति
श्रवः प्रतिशब्दकः नम आशुषेणाय चाशुरथाय च आशुसेनः शीघ्रसेनः आशुरथः शी
घ्ररथः च नमः शूराय चावभेदिने च शूरः शावते अवाचीनं भेत्तुं शीलमस्येति अवभेदी २४
नमो बिल्मिने कवचिने च बिल्ममस्यास्तीति बिल्मी बिल्मं भासनमत्र वागमुच्यते क
वचं पटस्यूतं कर्पाससगर्भं नमो वर्मिणे च वरूथिने च वर्मसन्नाहं वरूथं गृहं तेन उ
परि गृहाकारः कोष्ठकः नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च श्रुताय सर्वलोकविदिताय श्रु
ता सेनाः प्रसिद्धा यस्य तस्मै नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च दुन्दुभौ भवः दुन्दुभ्यः आहन
ने भवः आहनन्यः १५ नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च धृष्णुः प्रगल्भः प्रमृशः सर्वं परिमृ
शति पण्डितः इत्यर्थः नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च निषङ्गः खड्गः तदस्यास्तीति निषङ्गी इ
षुधिमान् इषवो धीयन्तेऽस्मिन्निति इषुधिः नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च तीक्ष्णा इषवो
विद्यन्ते यस्येति आयुधमस्यास्तीति आयुधी नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च शोभनायुधः
स्वायुधः शोभनधनुः सुधन्वा १६ नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नद्यापकदेशोदवाहिनी

स्कन्तिः तत्रभवः स्कत्यः पथिभवः पथ्यः नमः काट्याय च नीप्याय च काटेभवः काट्यः काटः कू
पः नीपैर्यातियत्र यत्राणः स नीपः तत्रभवो नीप्यः नमः कुल्याय च सरस्याय च कुल्याभवः कु
ल्यः सरसिभवः सरस्यः नमो नादेयाय च वैशन्ताय च नद्यांभवो नादेयः स्त्रीभ्योऽल्पकं विशं
तः तडागः वैशन्तः ३१ नमः कूप्याय चावट्याय च कूपेभवः कूप्यः अवटेभवः अवट्यः अवटो
गर्तः नमो वीध्र्याय चातप्याय च इध्रीद्दीप्तौ विगतदीप्तिः वीध्रः च नागमः तत्रभवो वीध्र्यः
आतपेभव आतप्यः नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च निगदव्याख्यातः नमो वर्ष्याय चावर्ष्या
य च वर्षेभवो वर्ष्यः अवर्षेभवो ऽवर्ष्यः ३८ नमो वात्याय च रेष्म्याय च वातेभवो वात्यः रिषति
हिंसार्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् रेष्म तत्रभवो रेष्म्यः नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च
वास्तुगृहं तत्रभवो वास्तव्यः वास्तु पातीति वास्तुपः नमः सोमाय च रुद्राय च नामतो नमस्कारः
नमस्ताम्राय चारुणाय च वर्णतो नमस्कारः ३९ नमः शंगवे च पशुपतये च शान्तस्त्वं ग
वाकरोतीति शंगुः पशूनां पतिः पशुपतिः नमः उग्राय च भीमाय च उग्रो उत्कृष्टः भीमो भी
षणः नमो ऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च अग्रे स्थितो हन्ति अग्रेवधः दूरे स्थितो हन्ति दूरेवधः
नमो हन्त्रे च हनीयसे च हन्तीति हन्ता हननीयान् हन्तृतमः नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः हरिता
नि पर्णानि येषां वृक्षाणां केशा इव लक्ष्यन्ते एवमुक्तेन नमस्ताराय तारयति उत्तारयति संसा

मंत्र॰ भा॰ १५८

147

रात ४० नमश्शंभवाय च मयोभवाय च शमित्युदकमुच्यते शमि स्नानशौचादि कर्मणा भवतीति शंभवः शमा
सुखेन चेरे भवतीति शंभवः यद्वा शं च आनंदस्वरूपस्य कालदेशानवच्छिन्नभवं जन्म यस्य शान्ति
रूपानंदविज्ञानघनस्य स्थः इयमेव व्याख्या मयोभवशब्दस्य नमः शंकराय च मयस्कराय च
शं करोतीति शंकरः मयस्करोतीति मयस्करः नमः शिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तः नि
र्विकारः शिवतरस्ततोऽप्यधिकः निरतिशयसर्वबीजं ४१ नमः पार्याय चावार्याय च परे
भवः पार्यः अवरे भवः अवार्यः नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च पुनरुत्तियेन तत्प्रतरणम् त
रउक मुच्यते उत्तरतियेन तदुत्तरणं नौकामुच्यते नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च तीर्थे भवस्तीर्थ्यः
कूले भवः कूल्यः नमः शष्प्याय च फेन्याय च नवप्ररूढानि तृणानि शष्पाणीत्युच्यते तत्र भवः
शष्प्यः फेने भवः फेन्यः ४२ नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च सिकतासु भवः सिकत्यः प्रवा
हे भवः प्रवाह्यः नमः किंशिलाय च क्षयणाय च किमेतदुदकं हिमभूतं उत शिलेति विय
द्वितर्कः स किंशिलः यद्वा किंशिला उत्कर्कराः दिव्य आसिन्नाप इति क्षयणः नमः
कपर्दिने च पुलस्तये च कपर्दी जटामुकुटधारी पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः शुभाशुभदृष्टिद्व
यानमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च इरिणे भव इरिण्यः निरुदकप्रदेशः इरिणः प्रपथे भवः प्र
पथ्यः ४३ नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च व्रजे भवो व्रज्यः गावः तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्र भवो

गोष्ठ्यः नमस्तल्प्याय च गेह्याय च तल्पं शयनं गेहं तत्र भव इति तद्धितः नमो ह्रदय्याय च निवे ९
ष्प्याय च ह्रदये भवः ह्रदय्यः निवेष्पे भवः निवेष्प्यः आवर्त्तभूमिः नमः काट्याय च गह्वरेष्ठा
य च काटे भवः काट्यः काटः कूपः गह्वरे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठः गह्वरं महद् उदकं ४४ नमः
शुष्क्याय च हरित्याय च शुष्के भवः शुष्क्यः हरिते भवः हरित्यः हरितमार्द्रं नमः पांस
व्याय च रजस्याय च पांसुषु भवः पांसव्यः रजसि भवः रजस्यः नमो लोप्याय चोलप्या
य च लोपे भवो लोप्यः उलप्यतृणमित्युलपः उलपे भवः उलप्यः उलप्यते उद्धार्य्य
ते न तु लोप इवाश्रवणमुपैतीत्युलपं नम ऊर्व्याय च सूर्म्याय च ऊर्वे भवः ऊर्वो ऊर्वो वाड
वाग्निः स एव शोभनः तत्र भवः सूर्म्यः ४५ नमः पर्णाय च पर्णशदाय च पर्णं प्रसिद्धं
पर्णशदः पतितः पर्णविस्मान्ते वा नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च उद्गुरमाणः उद्य
मनशीलः अभिघ्नते अभिहननं कुर्वते नम आखिदते च प्रखिदते च आखिदते समन्ता
त् खेदं कुर्वते अभक्तानां प्रकर्षेण खेदं समन्तात् प्रकुर्वते निषिद्धसेविनां नमः इषुकृद्भ्यो धनुष्कृ
द्भ्यश्च वो नमः इषून् ये कुर्वन्ति ते इषुकृतः तेभ्यो नमः ये धनूंषि कुर्वन्ति तेभ्यो धनुष्कृ
द्भ्यो नमः युष्मदादेशो यागानप्रयत्नदायते रुद्राः समाम्नायस्ति सोऽशीतियो रुद्राणां इदानीं
रुद्राणां हृदयभूतानां अग्निवायुसूर्याणां सर्वथा नियजुः ४६ इत्युच्यते ॥ नमो वः किरि

मं॰ त्र॰
भा॰
१४८

केभ्यो देवानां हृदयेभ्यः नमः वः युष्मभ्यं ये यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् हृद्याद्युपकारद्वारेण
ति किरिकाः अग्निवायुसूर्याः देवानां हृदयेभ्यः अग्निवायुसूर्या देवानां हृदयभूताः
नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणं च विचिन्वत्काः नमो वि
क्षिणत्केभ्यः विविधं क्षिपन्ति हिंसन्ति ये विक्षिणन्ति विक्षिणत्काः नम आनिर्हतेभ्यः आ
निर्हतमर्थः एते हि अग्निवायुसूर्याः स्वर्गादेश्च आभिमुख्येन एतेभ्यो लोकेभ्यो निर्मताः ४७
द्रापे अन्धसस्पते सप्तकाण्डिकाः एक रुद्रस्तुतिः । उपदिष्टा हे द्रापे द्राकुत्सायां गतौ द्रा
पयति नितिं द्रापिः अयथोक्तकारिणम् कुत्सितां गतिं नयति हे अन्धसस्पते सोमस्य पते हे द
रिद्र [illegible] हे नीललोहित नामानि चास्य तानि रूपाणि चेति निरुक्तिः एवं सर्वो [illegible] रुद्र
मध्ये दानीं अभयं याचते आसां प्रजानां अस्मदीयानामेषां च पशूनां मा भेः मा त्वमेषीः मा
रोक् रुजो भंगे अस्य विभ्यश्च मा त्वं रुजः मा त्वमदीः मोचनः किंचनाममत् माचनः अस्माकं
किंचन अपत्यादिकं आममत् आमरोगो मा अभूः माचास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कु
र्या इत्यर्थः ४८ इमा रुद्राय जगती इमाः मतीर्याभिस्तूयते ता रुद्राय तवसे महते बल
वते वा उभयत्र हितवशशाहः पद्यते कपर्दिने जटाजूटधारिणे क्षयद्वीराय क्षयन्ति निवस
न्त्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरः तस्मै क्षयद्वीराय प्रभरामहे प्रेरयामः तथा च प्रेरयामः यथा येन

148

१४८

षकारेण सोमसद्द्विपदेच [illegible] रवं ग्रसन्त भवति द्विपदां चतुष्पदां च यथा विश्वं सर्वं पु
ष्टं समृद्धं ग्रामे अस्मिन् [illegible]रं आपद्रहितं म् स्वस्थं भवति ४९ या ते रुद्र अनुष्टुप् हे रुद्र
या ते तव शिवा शान्ता तनूः शरीरं शिवा अतिशयार्थे पुनर्वचनं विश्वाहा भेषजी सर्वदा भि
षक्कैनवर्तिते शिवा रुतस्य व्याधेः भेषजी रुतस्य शाहोत्व्याधिवचनः यद्वा शिवा रुतस्य शि
वा फेक्का तस्य शरीरस्य भेषजी अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः तया तन्वा नः अस्मान्मृड मृडय जीवसे
जीवनाय ५० परि नः त्रिष्टुप् परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः अस्मान् रुद्रस्य हेतिः आयुधं
परि त्वेषस्य दुर्मतिरघायोः परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधिनो ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मतिः अ
घायोः अघशत्रुः पापवचनः अघं पापं यः कामयते परस्मिन्कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः
दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः प्रथमं तृक्तो द्वितीयं वाक्यं अवस्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व अवतनुष्व अवतारय शि
थिलीकुरु स्थिराणि स्थिराणि दृढानि धनूंषि केभ्यो स्थाय अवतनुष्व मघवद्भ्यः मघं धनं हवि
र्लक्षणं येषामस्ति ते मघवन्तः तेभ्यो मघवद्भ्यो यजमानेभ्यो अस्माय नत्तयागशीलेभ्यः प्र
तिबिद्धसे विभ्यः किंच हे मीढ्वः सिक्त सेचनेसेक्तः मध्य स्थानो वा हविषि कर्मणा स्तृयते तु
वा रुद्धा वा अपवारितमित्येन रुद्रः तथ यहे तोकाय तनयाय मृड तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्रा
य मृड सुखय ५१ मीढुष्टम यवमध्या त्रिष्टुप् हे मीढुष्टम सेक्तृतम हे शिवतम शिव । नः अ

स्माकंसुमनाः शोभवसुमनस्कः अभव किंच परमेवृक्षेहेरुद्रदेवमावस्यायितिआयुधंनिधाय स्थाप
यित्वाकृत्तिंवसानः चर्मवसानः आचर आचरणमनुष्ठानं पिनाकंच बिभ्रत् पिनाकं कोदंडः
तथारयन् आगहि आगच्छ ५१ विकिरिद्रद्रेअनुष्टुभौ हे विकिरिद्र विकिरं तिष्ठन्द्रावय
तीति विकिरिद्रः विलोहित विगतकल्मषभाव नमस्ते अस्तु भगवन् एवमभिष्टुत्वा प्रयाच
ते यास्तेतवसहस्रंहेतयः हेतिरायुधं सहस्रशा होनतवचनः अन्यमस्मन्निवपंतु ताः अस्मत्तो
न्यंशत्रुंप्रतिनियंतु ताः ५२ सहस्राणि सहस्रशः सहस्राणि बहूनि सहस्रशः संख्यैकव
चनात्विषयायामितिशस्त्र असंख्यातानि सहस्राणि अनंतत्वप्रतिपादनमर्थः बाह्वोस्तव हेतयः
आप्रुधानित्यासां हेतीनांईशानः सन् हे भगवः रुद्रमनुष्यकोहः संयुक्तोह्लादसीति विसर्जनी
यः भगवन् पराचीनापराचिनानि मुखानि कुरु ५३ असंख्यातावक्ष्यत् रुद्रदेवत्यादशानुष्टुभः
पृथिवीस्थानानां नमस्कारः असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्राः अधिभूम्यां भूम्याश्रयाः तेषां।
तेषां सहस्रयोजने धन्वस्थितानामनेनहविषा अवधन्वानितन्मसि अवतनुमसि
अवतनुमः अवतारयामः धन्वानि धनूंषि ५४ अस्मिन्महति अर्णवस्थानानां अस्मिन्महत
त्यर्णवेउदकनामसत्यपवित्रे मनत्वर्थीयः अर्णवत्यन्तरिक्षे भवाः रुद्राः अधितिष्ठपरिस्थि
तिस्थिताः तेषां [illegible] इति तत्व्याख्यातं ५५ नीलग्रीवाः द्युस्थानानां उच्यते नीलग्री

वाः कण्ठवचनो नीलशब्दः शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः दिवं द्युलोकं रुद्रा उपश्रिताः
अधिश्रिताः आश्रिताः ये तेषामित्युक्तम् ५७ नीलग्रीवाः पृथिव्याः अधो ये रुद्राः तदुच्यते नील
ग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा रुद्राः अधः क्षमाचराः सर्वाः अधः पृथिव्याः संचरन्ति ये तेषामित्युक्तं
ये वृक्षेषु सस्येषु शष्पिञ्जराः शष्पवत्पिञ्जरवर्णाः नवतृणानि रुणानि शष्पशब्देनोच्यते विलोहि
ताः विगतकल्मषभावाः विविधं वा लोहिताः लोहितेन वा व्याप्ता नीलत्वेन त्वक्लोहितमज्जा
दिविशुक्लाः इत्यर्थः तेषामित्युक्तं ५८ ये भूतानां ये रुद्रा भूतानां प्राणिनां अधिपतयो ईश्वराः
विशिखासः विशिखा एव विशिखासः सर्वमुण्डा इत्यर्थः कपर्दिनः जटिलास्तेषामित्युक्तम् ५९
ये पथां ये रुद्राः पथां मार्गाणां अधिपतय इत्यर्थः ये च पथिरक्षयः पथानं ये रक्षन्ति पैलहृदाः
इलानामन्नानां समूहः पैलं ये बिभ्रति ते पैलहृतः संतोषि परो दनुहन्ति नामशब्देन पैलहृदा इत्यु
च्यते आयुर्युधः आयुर्जीवनं पणं कृत्वा ये युध्यन्ते ते आयुर्युधः चौरादयो रुद्रास्तेषामित्युक्तं
ये तीर्थानि ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि प्रचरन्ति सृकाहस्ताः सृका इष्वायुधनाम आ
युधहस्ताः सृका इष्वायुधानाम आयुधहस्ताः निषङ्गिणः खड्गिनः तेषामित्युक्तं ६१ ये अन्नेषु ये
अन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्ति अतिशयेन विध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ६२ य एतावन्तश्च ये रु
द्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुजनराश्यकेभ्यः दिशो रुद्राः वितस्थिरे विष्टभ्य स्थिताः तेषामि

१६०
५०
९०

ऋक् ६३ इत उत्तरं त्रीणि यजूंषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तूयंते नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु रुद्रेभ्यः ये
दिवि द्युलोके येषां रुद्राणां वर्षं वृष्टिरिषवः आयुधस्थानीयाः तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीरंगु
लीः करोमि नमस्कारार्थमिति सर्वत्र संबध्यते दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः द
शोर्ध्वाः तेभ्यो नमः अस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते व
यं यं द्विषन्ति रुद्राः संतः यं च वयं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं एषां रुद्राणां जंभे दध्मः सम
जसमेव ६६ द्वे काण्डिके उक्तार्थे ॥ इत्युवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ आनंदपु
रवास्तव्य वज्रटाख्यस्य सूनुना मन्त्रभाष्यमिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥ अग्निं परिषिंचति
अश्मन्नूर्जं यजुर्भिः कृतं तान् इषमूर्जं यमेति नदः श्रवणात् यदा यथाहारः कर्तव्यः या अस्मा
न् अश्मनि वर्तिमेघे ऊर्जं उदकलक्षणां शिश्रियाणां आश्रितां या च पर्वते पर्वतनिमेघे शिश्रिया
णा आश्रिता उदकलक्षणैव या च अद्भ्यः अधिसकाशात् ओषधीभ्यः अधिसकाशात् वन
स्पतिभ्यः अधिसकाशात् संभृतं पयः संभृतां पयोलक्षणां गोद्वारेण गौर्हि अपः पिबति
ओषधिवनस्पतीनति स्वादयत्यथ पयो जायते तामिषमूर्जं धत्त नामेना मरुतः यदपां मे यच्छम
वामुदकलक्षणां नः अस्मभ्यं इषं ऊर्जं इह दत्त नामूर्जं धत्त हे मरुतः मरुतो नः वृष्टिर्वर्षेण
नेसंरराणाः संरममाणाः अस्मानिकुंभस्थापयति अस्मास्तदानन्दे अश्मन्नेतेव तत्र

शान्तायामस्तु अद्य ते कुंभं मयि ते ऊर्क् तव संवंधिनी ऊर्क् मयि अस्त्विति शेषः कुंभं प्रक्षिपति यं द्वि
ष्मः तं ते शुगृच्छतु यं वयं द्विष्मः तं तव संवंधिनी शुक् शोकः ऋच्छतु गच्छतु १ इमा मे द्वाभ्यां कं
डिकाभ्यामग्निमभिमृशेदिष्टकाधेनूः कुर्वन् तत्र प्रथमं यजुः द्वितीया बृहती वा पंक्तिर्वा अग्नि
र्दृष्टा सम्पन्नकरणे इष्टका अग्निः स्तूयते इमा मे मम हे अग्ने इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः
सन्त्वस्मिन्लोके इति शेषः किंसंख्याकाः एका च दश च शतं च सहस्रं चायुतं च नियुतं च प्रयु
तं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्द्धश्च एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितानि परा
र्द्धपर्यन्तेष्टकोत्तरसंख्याविशेषसमाप्तिं प्रवर्द्धमानसंख्येयनिष्ठसंख्याज्ञानमभिधायाग्नि
माह एता मे अग्ने इष्टका धेनवः सन्तु अमुत्र अमुष्मिन्लोके अमुत्रेति जन्मान्तरनिर्देशः अमु
ष्मिन्लोक इतीष्टकालोकनिर्देशः या यूयं ऋतवः स्थः ऋतावृधः ऋतं वा भवथ सत्यस्य वर्द्ध
यित्र्यश्च ऋतुष्ठास्थ ऋतुषु तिष्ठन्तीति ऋतुष्ठाः च भवथ ऋतावृधः अतिशयार्थं पुनर्वच
नं घृतश्चुतः स्थ घृतं याः श्च्योतयन्ति ता घृतश्चुतः मधुश्चुतः श्वसत्यः विराजो नाम नाम्ना
च विराज इति ख्याताः सत्यः दश दश लोके इष्टका उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतत् नामकरणे
कामदुघाः कामानां दोग्ध्र्यो भवथ अक्षीयमाणाः परिपूर्यमाणाः ३ अग्निर्देवैः समभि
रिभिर्विकर्षमाग्नेयीभिः तत्राद्ये गायत्र्यौ समुद्रस्य त्वा हे अग्ने या त्वं समुद्रस्य समुद्रदन्तस्पाद

मं.३.
भा.
१५१

151

कस्मात्कस्याः पवित्रपा मस्सि पवित्रायामः संत्वं परिवीतः पामन् पावकः पावयिता अस्म
भ्यं शिवः ४ हिमस्य त्वा यं त्वा हिमस्य जरायुणा शीतस्य प्रशीतेन हे अग्ने पवित्रयामसि प
रिवेष्टयामः सत्वं परिवीतस्सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ५ उपज्मन् जगती वा त्रिष्टु
प् वा उपज्मन् उपाचरन् ज्मन् यस्मात् पृथिवी पृथिव्याः उप वेतसेचेत सशाखायाम् औदु
को वृकावेतस्य शाखो स्त्रवद्या भवति वेशोऽन्तदयं मेत्राभिवदति नदीया आ उपसर्गः अ
धारपे अवतरे वनदीभ्य अपि नदीशब्देन लक्षणया अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् कस्मात्
पुनस्त्वमेव मस्माभिप्रार्थ्यमस्य तं आह हे अग्ने पित्तमपामसि यश्च यस्माव भ्रतो भव
ति न सतहि नस्ति तदस्मोवभवति एवमग्निं मेवोथाः शेयदानीं मंडकीमाह हे मण्डूकि
तामिर्द्धि सरिता आगहि आयाहि मासाम अग्निः पित्तपामिंबा सहत्वमनुतन्त्वा याच
त्व अग्ने [illegible] पृमितेभ्य तस्यनीयसे मा उमनः अस्माकं यत्त च यज्ञं नलक्षणं पाव
कवर्णं [illegible] वर्णा शिवं शान्तं कृधि कुरु ६ अपामिदं न्ययनं अपां इदं न्ययनं नितरां
अयनं यदेन [illegible] उकाव काविन सशाखा लक्षणं समुद्रस्य च उदकनियेः निवेशनं।
निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनम् यतएवमतो ब्रवीमि अन्यान्स्रुकृपान् तेन त्व अस्मान् अस्म
त्व [illegible] तत्त्वत्र हृदेन हेतयः अस्माकं अर्चिषि तव यावकः पावयिता सन् अस्मभ्यं शिवो

उपवारस्वत्येतसेथ

१५१

भव ७ अग्नेपाकहेगायत्र्यो हे अग्ने पावक पावयितः रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन आ
हवनीयात्मनास्थित इति शेषः मंद्रया च मदनीयया च हे देव जिह्वया स्तोत्रत्वेनावस्थित
इति शेषः आ देवान्वक्षि यक्षि च आवक्षि च आह्वय देवान्यज चेति द्वौ त्वग्नेरधिकारौ होत्ररू
पेण होत्रत्वाहवनीयरूपेण विर्वर्हिणवानेवं स्तूयते ८ स नः पावक यस्त्वमुक्ताधिकारः
स नः अस्माकं हे पावक पावयितः दीदिवः दीप्तिमन् हे अग्ने देवान् इह आवह उप यज्ञं यज्ञस
मीपं नेतानेनतरं हविस्स्रुतः सर्वं चिदेवान्प्रापयेति शेषः ९ पावकया जगती पावकया
पावयित्र्याययाग्निः चितयन्त्या परिदृष्टकारिण्या कृपा समर्थया हक्ष्वसामर्थ्य अस्याङ्कि
पितृनीयादामन् पृथिव्यां दामेति पृथिवीनाम रुरुचे दीप्यते उषसो न भानुना उष
सः इव ज्योतिषा यस्त्वत् वेन्न यामन् त्वरमाणा इव प्रयाणक्रमेण यामन् शब्दः कर्म्मव
चनः एतशस्य स्वस्य इत्यनर्थकः रणे रमणीयपदे आधीयते अधृष्णुतामभितस्त्वथः
घृणे न ह्वश्मिरिति दीप्तिनाम घृणया दीप्यानत्वधाणः तृष्यन्निपपन्हः शृणोजनि श्रणोज्ञमा
द्विंतेनवशामयुन्निपीतावश्रजरः सपद्यते नमवकादिभिः शामयाम इति शेषः १० नम
ते चित्रमारोहिणी हननी आग्नेयी नमः तव हरसे च शोचिषे च नमः अस्तु सूर्द्धिषे च हरान
हे वः शोचतः शोचिः अस्यास्त इति व्याख्यान ११ स यमान्हमायाज होति पचभिर्यजुभिः आग्ने

यैः नृषदे वेट् नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् तस्मै नृषदे वेडिति पदोर्त्तं वषट्कारः अप्सु उदकेषु सी
दति वर्हिषदे ओषधयो वर्हिः वनसदे वनेहृत्तसमक्षः स्वर्विदे स्वः शब्दोऽयं हृदयादिस्थवचनः वि
द्यते रत्नग्रहणोसीदतीनाः पर्यसतिकर्षात् स्वरादिस्म विद्यते योऽग्निस्तस्मै स्वर्विदे १२ दधिमधुहु
तेनाग्निं प्रीणाति ह्राभ्यां यदेवाः प्राणा देवानां उत्कृष्टाः यज्ञियाः यज्ञियानां यज्ञार्हा अयज्ञियानां
अतिशयार्थं वचनं संवत्सरीणः संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः संवत्सरं दधिमधु
त्वाग्निं प्रीयते उपभागमासते उपासते भागते अद्मनादः अन्ये देवा अग्निं प्राप्ता प्राकृतिमदंति
प्राणास्तस्मात् अन्नमदंति हविषस्त्वमंशयः इति नृस्वं यपिवत्समधुनोचूतं स्याद्वृत्स्वेति वि
शेषः १३ ये देवा देवेषु अधि उपरि अधियष्टानत्वेन देवयज्ञं देवथा एवमुपायनत्रुपगताः ये ब्रह्म
णः पुरएतारो अग्रस्य येच ब्रह्मणः अयमग्निः ब्रह्म तस्यैते पुरएतार इति श्रुतिः प्राणा [illegible]
द्धिप्राणिनः पुरएतार एव येभ्यश्च प्राणेभ्यः न ऋते वियोगे पवते वर्त्तते यथा मस्यानजन्मवा
किंच न किंचिदपि इत्यभिप्रायः यइस्य भूताः प्राणाः देवाः कश्चन स्मे आसते न ते दिवः द्यु
लोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु न च पृथिव्याः आश्रयणीयेषु प्रदेशेषु ये लभ्यंते अधि स्नु
षु स्नुप्रदरणेषु प्रस्तावितास्त्वाचेतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु पलभ्यंते सर्हि तेषां
विशिष्टः प्रदेशः १४ अवरोहन्ति प्राणदाः अग्नेर्यैः हृदये पालिका यस्त्प्राणदाः अपा

नदाः प्राणदाः वर्च्चोदाः अन्नस्य दाता असि वरिवोदाः वरिवो धनं तस्य दाता असि तं त्वा प्रवीमि अग्न्या
सेन अस्मत् इति १५ पंचगृहीतं जुहोति अग्निस्तिग्मेन आग्नेयी गायत्री तिग्मेन तिग्मं तेजनं तेजस
स्ताहकर्म्मणः उत्साहवता शोचिषा दीप्त्या सन्नयसद् उपद्रावयेद् उपद्रवयति विश्वं सर्वं न्यत्रि
णं नितरां नाशयति रक्षादिकं उपद्रवकारिणं अग्निः ददानः अस्मभ्यं च न तेव नो निर्दानार्थः ददाति
रयिं धनं १६ षोडशगृहीतं जुहोति य इमा विश्वाः पंचदशभिर्वैश्वकर्म्मणीभिः त्रिष्टुप्
भिः कल्पांतरीणं यजमानं तान् कर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासं क
तदुपासकत्वेनैवापहतपितकल्मषं कल्पादावभियजमानेन धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सम
प्राप्तिवुद्ध्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनोपगतः प्रजाः सृजमानः ऋषिः पश्यन्नावेद्य य इमा
विश्वा भुवनानि जुहदिति य इमानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि आत्मनि जुह्वत् तेन प
श्यन् ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा होता देवानां कल्पादौ न्यसीदत् निषसाद पिता पाता नः अस्माकं
मतीनां स एव ऋषिः पश्यन्नावेष्ट मनुष्यादिभावं उपागतः सन् यजतं सर्वं धियन्याशिषा
द्रविणं यज्ञफलं इच्छमानः प्रथमच्छन् प्रथमच्छादकः प्रथमो मूर्त्तो मूर्त्तशरीरग्राही अ
वरान्तादि पदचतुष्पदस्थावरादीन् आविवेश आविष्टः विपरिणामविमतः एवं विश्वक
र्मोद्दैवतमस्यां इदानीं यथा जगत्सृजति तत्र प्रतिप्रश्नाभ्यामाह किंस्विदिति वितर्के किं अ

दासीदधिष्ठानं अधितिष्ठन्त्यस्मिन्निति अधिष्ठानं अधिकरणं विश्वकर्मणो द्यावापृथिव्यौ सृ
जतः अधिष्ठानरहिताः इदानीन्तनाः कर्मकरा न किंचिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते आरम्भणं कतमत् आ
रभ्यते अस्मादित्यारम्भणं प्रकृतिद्रव्यम् इदमिव वचघटादीनां कथासीत् ॥ कथंभूता वत्तत्र क्रियाआ
सीत् चक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा यतो यदेत्यर्थः
यदा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोत् ऊर्णोत् आच्छादने आच्छादितवान् यां पृथि
वीं चेत्यर्थाहार्यः महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण विश्वचक्षुः सर्वतोदर्शनः अतीतानाग
तवर्तमानकालानां युगपज्ज्ञाता १८ अत्रोत्तरं ददाति विश्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः उत विश्वतोमु
खः अपि च सर्वतोमुखः विश्वतोबाहुः उत विश्वतस्पात् अपि च सर्वतः पादः सं धमति वा
हुभ्यां धमति गमयत्यर्थः संगमयति वा बाहुभ्यां संगच्छते वा संपतत्रैः पतत्रिः ऐश्वर्ययोगात्
बहवोऽपि पादाः संभवन्ति द्यावाभूमी जनयन् देव एकः अद्वितीयः १९ किंस्वित् अयमपि
मन्त्रः प्रश्नरूपेण किं वनं तद्वनं कश्च स वृक्षः आस अभूत् यतः यस्मात् द्यावापृथिवीं च समताव
निःकृष्टवकार यदि हि वनं वृक्षो वा भवेत् तदा एवमप्याशंकेत तदा एणोदिहवत्त निष्टतक्षुः तत
क्षुः करोतिकर्मा बहुवचनं पूजार्थे यस्मात् वृक्षात् द्यावापृथिवीदीनां तक्षतिः कर्षयति अयं तावा
ममारम्भणं ऊर्णानाभिवदित्यभिप्रायः विस्मितः ऋषिरिदं प्रश्नं करोति ॥ ॥

हे मनीषिणः मेधाविनः मनसा पर्यालोच्य पृच्छतस्तत् उ तत् एतदपि पदत्रयस्यार्थः यदध्यतिष्ठ
द्भुवनानि भूतजातानि सह द्यावापृथिवीभ्यां धारयन् अधितिष्ठादास्ते २ः यानि यानि ते
तव धामानि स्थानानि परमाणि उत्कृष्टानि यावमायानि वा च मानि कनीयांसि या मध्य
मायानि मध्यमायानि मध्यमानि हे विश्वकर्मन् उ तेमा अपि चैमानि यानि प्रसन्नता ।
उपलभ्यन्ते तेभ्यो द्रव्यमुपादाय शिक्षा सखिभ्यः देहि समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यो
हविषि स्वधावः अन्नवत्क उपकारः शोभनं नोऽस्माहे वक्तं अहं तं यजस्व इति
को हि नाम मनुष्यस्त्वायष्टुं समर्थो तपनेन ब्रवीमि स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं हृ यानो वर्द्धयमानः २१
विश्वकर्मन्नमदीयेन हविषा वावृधानः वर्द्धमानः उपसंज्ञातहर्षः सन्नमदीययज्ञे स्वयमेव य
जस्व मदनुग्रहाय पृथिवीं पृथिव्याश्रयाणि भूतानि उत द्यां अपि च द्युलोकाश्रयाणि भूतानि किं
च त्वत्प्रसादाद्धास्माकं मुह्यन्तमोह मा गच्छन्तु अन्ये अभितो वस्थिताः संतः सपत्नाः परिपन्थिनः
किं च त्वत्प्रसादादेव इह अस्माकं मघवा धनवान् इन्द्रः सूरिः पंडितः अस्तु आत्मज्ञानोपदेशकः
२२ वाचस्पतिं विश्वकर्मन् हविषे निम्बाख्याते चक्षुषः पिता अत्र द्वितीयार्द्धर्चः प्रथमो व्याख्याय
ते यच्छहृयो गाधदाः इतः शक्छशहृ यवार्येय देवश्रेना: अन्नानि द्वितीया द्यावापृथिव्यौ अदह
हतं दृहते रेतसूपम् दृढीकृतवंतः के ये पूर्वे ऋषयो वसिष्ठप्रभृतयः आनशुपेत त्वर्थः अथानं

मं॰ ब्रा॰
भा॰
१५४

154

तरं द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथ्व्यौ अभूतां ततो नं मसं वदत्तष: पिता वदन्नमिश्रऋषिस्स्य पिता प्रा
ण: प्रजया सृष्येत मनसा हि धीर: मनसा च धीमान् घृतमेनेमजनन् घृतमुदकं पनेद्यावा
पृथिव्यौ प्रति अजनयत् जगदनुग्रहाय नम्रमानेन ममानेन च विष्कंभयतीति शेष: २५ वि
श्वकर्मा विश्वकर्मा विमाना: विभूतमना: आत् विहाया: अपि च महान् व्यापक: धाता धा
रयिता विधाता विदधाति कर्माणि परमो नसंदृक् परमस्य सदृष्टा भूतानां तेषामिष्टानि
समिषा मदंति येषां भूतानां विश्वकर्मा दृष्टा तेषां भूतानां मध्ये यानि इष्टानि अभिमता
मतानि इदमदानद्यादीनि पुक्तानि तानि इषा अन्नेन आजाति सम्भूतेन सम्मोदमेन वेह
द्विमुक्तानि कृतानि संमोदंते यत्र यस्मिन् प्रदेशे सप्तऋषीन् विश्वकर्मण: पारभूता
न् वसिष्ठप्रभृतीन् पर: परेण विश्वकर्मणा एक माहु: एकं भवति सहितसाध्यानां
लोक: तेपि विश्वकर्माणं प्रार्थयंति २६ यो न: यो: स्माकं पिता पाता जनिता जनयि
ता यश्च विधाता विधरण: सेनु: धामानि स्थानानि वेद जानाति यश्च एक भुवनानि भू
त जात जातानि आगच्छति अन्यान्यन्यानि च यएव स्वाधिकारे भुक्तिं युक्ते रन्नाभिप्राय: २७
त आयजंत अत्र द्वितीयार्द्धं: प्रथमो व्याख्यायते यद्बहुयोगात् असतो असमीति
ते अग्रे सव: प्राणा: सप्तदशकालिंगपुक्तावातानात्मान: स्वर्तेसत्थुसमीतिभरजसिप्रतरि

दलोके निषण्णे निर्गतसत्त्वाके निरालंबनेनन्तनिषण्णात्तु मप्रनर्त्त इत्यादिना निपातनं अत्रास्थि
ताः सतो ये भूतानि समसृजन्त पवनहृतवंत: इमा तिते आयजंत यजतिर्दानार्थ: आभिमुख्ये
न दत्तवंतो हविर्णंथनं उदकलक्षणं जीवनाया संयसे संगतसमस्मै भूतग्रामाय ऋषय: पू
र्वे वसिष्ठप्रभृतय: जरितार: स्तोतार: न भूताग्रनात्पन्नवज्रहणाः कामवर्षित्वेन मर्या:
ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजन्ति तपवोदकदानेन जीवयंतीति समस्तार्थ: २८ परो
दिवाप्रप्रतिप्रश्नरूपामंत्रा: परब्रह्मविषय: प्रश्न: विभक्तिव्यत्ययवकृल्लो मंत्र: परस्ताः दि
वोदिव: परस्माद्अस्याः पृथिव्या: परस्माद्देवेभ्य: परस्मादसुरेभ्य: यदस्ति यः सदाकालमस्तित
त्वरंब्रह्मेतिशेष: कं स्विस्विद्धोविततर्के कं पुन: गर्भं दध्रे याति तवत्य: आप: यत्र गर्भे
देवा: संगता: प्रजापतिना पश्यंते हृष्टवंतो जगदिदं पूर्वे प्रथममत्ता: तदुक्तं आपो ह वा इदमग्रे
सलिलमेवासेत्यादिना २९ प्रतिप्रश्न: तमिद्गर्भं इदु शब्दो निपातश्चावधारणवचन: तमाप्रथम
तं गर्भं प्रथमं दध्र आप: यत्र देवा: समगच्छन्त संगता: विश्वे सर्वे तस्याजस्य ऋष्याद्द्: महितस्य
कस्याधार इत्याशंकायामाह अजस्य नजायत इत्यज: नाभौ मध्ये अधि उपरि एकं प्रविभक्त
मनन्तभूतं अर्पितं समर्पितं यस्मिन्नजे ब्रह्मणि विश्वानि भूतजातानि उराब्रह्मादातत्तस्थु:

मे.अ.
भा.
१५५

155

मस्यैवं लोका आश्रितानि न तु तस्याप्यन्य आधार इति स्वप्रतिष्ठं हृदयं ब्रह्म इदानीं विश्वकर्मा मनुष्या
णामुपदेशं ददाति ३ न तं विदाथ न हि कश्चित्तं विदाथ न जानीथ परं पुरुषं य इमानि भूतानि
जजान जनयति यत्तु अपश्यमनं भवति अतः कारणात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य अन्यस्मदन्त
रं बभूव पुरुषो जनकोऽयं जन्याः पुरुषो भ्रामकोऽयं भ्राम्याः यदि तत्त्वात्मानमेव नोपास्यते तत्
दा न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः एवं प्रमत्तमुक्त्वा इदानीं परोक्षमभिनयेन दर्शयन्नाह येवे
नीहारेण विद्यया प्रावृता आवगुण्ठिताः ये च जल्प्याः जल्पप्रवृत्ताः पदार्थेन दृष्टा तैरात्मतत्त्वा
नप्रजल्पैः तार्किकाभिप्रायमेतत् ये च असुतृपः असुत्प्राणां प्राणांस्तर्पयन्ति इत्यसुतृपः अलौक
तिपर्वणः तेषां च महद्देवान्तरं बभूव ये च उक्थशासः उक्थानां शंसितारः उक्थानि च ये तत्र श
संसन्ते तो यज्वानो गृह्यन्ते यत्तशीलाः ते पुरुषं प्रति विचरन्ति ये पुरुषविदः ते पुरुषमेव भ
वन्ति नीहारप्रावृतास्तु नरकयायिनः ३ विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदित्यान्तरपुरुषः अज
निष्ट जातः देवाः दानादिगुणयुक्ताः आत् इत्यनिपातो अयाने तत्र गन्धर्वः गां वाचं धारयिता पृ
थिव्या वा धारयिता गाता वा गन्धर्वोऽग्निः अथो आपः गन्धर्वो रश्मिरेवोऽस्य पृष्ठे सर्वं हृत्सोमस्य
मानो गायदिमादिस्फूर्तिः अभवद्द्वितीयः सारथ्यायन्तृतीयः पिता पालयिता जनयिता ओषधी
नां पर्जन्यः अभवत्सर्वो यन्ताः सन् अपामार्जनि परिणामभूतानां गर्भे विश्वं दधात्यन्तर्धारयति पु

हत्वा वहनं त्रातारं यद्वा अपां गर्भं विदथानि हर्षियिभ्यां वज्रप्रकारं आशुः शिशानः ऐंद्रो प्रतिर
थोपशानं वृषभो न भीमो घनाघनः इत्यत्र आदित्यो हाद्रशोञ्ज्ञः त्रिष्टुभो ब्रह्मादृष्टिणतो जप
ति यत्र आशुः शीघ्रः शिशानः शोतनुकरणे निष्पन्नो वज्रं हर्षभो च भीमः हृषभद्रव भीमः भी
मो विभ्यत्यस्मादिति घनाघ नहननहन्त्रेभिवक्ता यद्वा घनशरीरः क्षोभनं सचालकश्चर्षणी
नां मनुष्याणां संक्रंदनः समाकानां संग्रामकारिणां आहूयव अनिमिषः अप्रमादिय द्वा अ
निमिषः देवः एकवीरः एक एवासहायो विक्रान्तः य ईदृग्गुणविशिष्टः सः शतं बह्वीः
सेनाः अजयत् साकं सहैवेंद्रः ३२ संक्रंदनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन अप्र
माद्यता वा जिष्णुना प्रसहनशीलेन तदिंद्रेण जयत ईदृग्गुणविशिष्टेनेंद्रेण तज्जयत उ
जेयमिति शेषः तत्सहध्वं तद्वाभिभवत हे युधः युधं सप्रहार इत्स्येन किमपि वव
ज्यवचनं हे योद्धारः पादादामंत्रितस्य चेत्यादिना दानः हे नरः मनुष्याः इषुहस्तेनेंद्रेण वृ
ष्णा सेक्त्रा वर्षणशीलेन वा ३४ स इषुहस्तैः स इंद्रः इषुहस्तैः संसृष्टा संसृजति इषु
हस्तानेव योद्धृभिः स एवेंद्रो निषंगिभिः संसृजति निषंगिण एव योद्धृन् किंच वशीकां
तः सर्वजनप्रियः स्वतंत्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो या ईश्वरो वा स एवेंद्रो युधः योद्धृन् स्वा
न् गणेन संसृष्टा किंच संसृष्टजित् संसृष्टान् जयति शत्रून् सोमपा यास्य वाऽश्वा

र्द्धी वाहुवलः संयोगि वलनिरपेक्षः शर्द्ध इति वलनाम उग्रधन्वा उद्यतधनुः प्रतिहिताभिरस्ताश
त्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्तादेशेऽर्थेऽनुमीयते लक्षणमिति वा अभिप्रायः ३॥ बृ
हस्पते हे बृहस्पते परिदीयति गतिकर्मा परियाहि रथेन रक्षोहा रक्षसां हन्ता सन् अमित्राञ्श
त्रून् अपबाधमानः किंच प्रभंजन् प्रमर्द्दयन् सेनाः प्रमृणश्च युधा जयन् मृतिर्हिंसार्थः तस्य
क्विपि द्वितीयाबहुवचने प्रमृणः हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकं एधि भव अविता गो
प्ता रथ्यानां हे बृहस्पतिरपि इन्द्रस्य पुरोहिता इतीन्द्रसंबंधिनैव स्तूयते ४॥ वलविज्ञाय स्थविरः
यस्त्वं वलमाविः कुर्वन् विज्ञायसे अयमिन्द्र इति स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरंत
नो वा प्रवीरः प्रवीरं वीरमभि अभिवीरः अभिसत्वा वसत्व सत्वमभि सत्वा सहोजाश्च सह इति व
लनाम वलाज्जातः नत्यन्यस्माज्जात इत्यर्थः वा स्यात् स्त्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् स्तु
तिवित् सन् गोप्राप्तो वा गरवचनः ५॥ ६॥ गोत्रभिदं असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभित् यद्वा गोत्र इति
इति मेघनामसु हि गाः आपः त्रायते तस्य भेत्ता वृष्ट्यर्थं गोविदं अपालभारयद्वा वाग्विदं स्तुति
विदं पण्डितं वा वज्रवाहुं वज्रपाणिं जयन्तं अज्म समूजमिति संग्रामनाम जयेत गोष्ठस्य स्य प्रमृणन्तं
ओजसा मृणातिर्हिंसाकर्मा प्रमर्द्दयन्तं वलेन इमं इन्द्रं हे सजाताः समानजन्मानो देवाः अनुवीरय
ध्वं वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्माणि एव प्रोत्साहयत हे सखायः समानख्याना देवाः अनु

स ॐ रभाधे अनुसंरभ्य संरंभं कुरुत २९ अभिगोत्राणि अभिगाहमानः गोत्राणि असुरकुला
नि मेघवृंदनिवासस्थानानि वा बलेन अदयो निःस्त्रिशवीरः विक्रांतः शतमन्युः वज्रक्रोधः इंद्रः दु
श्च्यवनः अप्रच्याव्यः पृतनाषाट् पृतनाः संग्रामान् सहते अभिभवति अयुध्यः अविद्यमानप्र
तियोधः यः इत्थंभूतः इंद्रः सोस्माकं सेनाः प्रवतु पालयतु प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ इंद्र आसां देव
सेनानां व्यूहरचनानां इंद्रः आसां नेता भवतु बृहस्पतिश्च मंत्रिप्रणीतानि हि कार्याणि राजा
करोति दक्षिणा यज्ञः दक्षिणतो यज्ञः पुरएतु सोमः पुरस्तात् आगच्छतु बृहस्पतिश्च अंते सोमः य
द्वा दक्षिणा च पुरस्तात् एतु यज्ञश्च सोमश्च केषामित्यत आह देवसेनानां अभिभंजतीनां भंजो
आमर्दने जयंतीनां च मरुतः गणशः भूत्वा यंतु अग्रे निरुध्य ॥ इंद्रस्य वृष्णः इंद्रस्य वर्षितुः
वरुणस्य राज्ञः आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः बलं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणं उग्रं उद्गूर्णं बृह
उदस्थात् इत्यनुषंगः यदा चैतत् उदस्थात् तथानेन रमेव महामनसां अप्रसंक्लिष्टमनसां भुवन
च्यवानां भुवनच्यावनसमर्थानां घोषः शब्दः देवानां जयतां उदस्थात् उत्थितः जितं जित
मिति ॥ उद्धर्षय उद्धर्षणं कुरु हे मघवन् आयुधानि उत्सत्वनां उद्धर्षय सत्वानां मनुष्या
णां मामकानां मदीयानां मनांसि उद्धर्षय च हे वृत्रहन् वाजिनां वाजिनानि वेजनवत्वानि
वेबलं तत् अश्वस्य गुणः उद्रथानां जयतां जैत्रघोषाः उद्यंतु चलंतु अस्मात् रथानां जयतां घो

मं॰ त्र॰
भा॰
१५८

157

षाः शाद्दाः ॥ अस्माकमिंद्रः अस्माकं तावत् संसृतेषु संस्रतेषु संगतेषु ध्वजेषु शत्रुवापध्वजनी
लोलीभूतेषु इंद्रो रक्षिता भवतु इंद्रप्रसादादेव अस्माकं या इषवस्ता जयंतु अस्माकं च वीरा
उत्तरे विजयिनो भवंतु अस्मानु अविनिग्रहार्त्थीय उपचारः अस्मानेव हे देवाः अवत रक्षत
हवेषु आक्रानेषु ॥ अमीषां चित्तं अप्वे देवता सा च त्वं व्याधिर्वा भयं वा यस्मादेव तया विद्धा
व्यात्तः अपचीयते तया भक्षणः तस्मादप्वा अपशद्वात् आकारलोपो वैप्रकृतस्वरः वैद्याभि
त्पाद्यादशभवंतीति स्कन्दे रीघमपि इद्मसेनां संवाधिनी अमीषां शत्रुबलसंवाधिनामङ्गाणि
चित्तं चिन्तनानीति विभक्तिव्यत्ययः प्रतिलोभयन्ती लभ विमोहने विमोहयमाना गृहाण शत्रू ।
णामङ्गानि हे अप्वे त्वं परेहि परागच्छ परान् शत्रून् गृहीत्वा अन्तं अतो भूयोभूयः करणेनैनानेव
शत्रून् निःप्रेहि निर्दह वैषां हृदयानि शोकैः ह्लस्वितिसममीवञ्ज वचने हितीयावञ्जवचन
स्य स्थाने तथा वैषां हृदयानि निर्दह यानि निर्दह शोकैर्यथा अयेनाध्यानेन लक्षणेन अमित्रा
स्तमसा सचन्तां तमसा श्लिष्यंतां त्वाद्वादशैवेन्द्राः समाप्ताः इत्यादि विनियोगा मंत्राः ॥ अवसृष्टा इ
षु देवत्यानुष्टुप् अवसृष्टा निर्दिष्टा परापत परागच्छ हे शरव्ये शरमयी इषुः शरव्या हे ब्रह्म
संशिते ब्रह्मणा मन्त्रेणाभिमन्त्रिते तीक्ष्णीकृते गच्छ परापत गच्छ प्रतिशत्रूं प्रका
र्ष्ये पारावारव्याप्तया हि वचनं अमित्रान् प्रपद्यस्व मा चामीषाममित्राणां कं च न उच्छिषः उच्छे

१५८

षयउद्धृतमलानकुर्वित्यभिप्रायः १५ प्रेता योहं स्तोति अनुष्टुप् हे नरः मनुष्याः अप्रतिहताः
यथा प्रयथ प्रसरथ भवथ अथ उग्रावः संतबाहवः इत्यनुषंगः १८ असौ या मारुती त्रिष्टुप् असौ
या सेना हे मरुतः परेषां शत्रूणां अभिएति आभ्यागच्छति नः अस्मान् अतिओजसा बलेन स्प
र्द्धमाना तां सेनां गूहत व्याप्नुत तमसा अपव्रतेन अव्रतमिति कर्म्मनाम अपगतकर्म्मणा येन त
मसा व्याप्तानां नेतप्रतिकर्म्माणि तद्पव्रतं तेन तमसः तेनापव्रतेन तमसा तथा वगूहत यथा
अमी अन्यो अन्यं न जानन्तु यथा अमीषां तिकाअन्योन्य परस्परं न जानीयुः ॥ यत्र बाणाः लिं
गोक्तदेवता पंक्तिः यत्र बाणाः इषवः संपतन्ति आगत्य निपतन्ति दकश्यमिव कुमारा विशिखा इव य
था कुमाराः अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वमुण्डाः कौड्यार्थं ततमर्थं संनिपतन्ति एवं
संनिपतन्ति तत्र तत्रेत्यर्थः नः अस्माकं इंद्रः शर्म्म शरणं यच्छतु ददातु बृहस्पतिः शर्म्म यच्छ
तु विश्वाहा सदा कालं शर्म्म यच्छतु १६ बृहस्पतिः अदितिः मर्म्माणि ते लिंगोक्तदेवता त्रि
ष्टुप् कवचं प्रयच्छति ॥ मर्म्माणि ते तव वर्म्मणा कवचेन छादयामि सोमः त्वा राजा त्वां अमृते
न अनुवस्तां आछादयतु किंच उरोर्वरीयो वरुणः ते कृणोतु दृष्यारविरष्टीयो वरुणः ते तवकव
चं करोतु किंच जयंतं त्वां अनुमदंतु उत्सादयंतु देवाः ॥ उदेनं समिधआदधाति तिसृभिः रथ
ष्टुभिः तत्र प्रथमा आग्नेयी द्वितीया ऐंद्री तृतीया लिंगोक्तदेवता उदेनमुत्तरां नय यजमा

ऋदिति शर्मीय
ऋतु ५

मं० ३० भा० १५८

158

नेकुर्दतनवांदेवप्रेहुतेनञ्जाकृति मंवपेनकृतजुहोतेवेतद्रूपंनवकयते: रायस्पोषेणपथ

पुष्ट्यासस्तजप्रजयाचवकृषुभूयौवसंकुलंकृपिकुरु ४० इडेमेहेइदंमेयजमानप्रवतरा

नयसजातानांसमानजन्मानांअसन्भवत वशीकांतः ईश्वरोवाकिंच समेनवर्चसा

स्तजवपनेयच्चसांतेजसांनवेसेनकर्मणावर्णानामुत्कर्षोवर्चः देवानांचभागदाः असं

भवतुयत्तसमापितेत्वत्समादास्रामोविग्रार्थः ४१ यस्यकुर्मो यस्ययजमानस्यकुर्मः

गृहेहविः नदेहविः नदेवअग्नेवर्धयत्वंप्रजयापशुभिस्त्वंतस्मैचदेवाअधिनिवक्तुपरिभा

वेनयस्त्वंशास्त्रकल्याणंनकुर्वंत अयंचब्रह्मणस्पतिरग्निः ४२ अग्निमुपच्छंतिउक्तेव

तिव्याख्यातम् ४३ वितिगच्छंतिपंचभिऋग्भिः यज्ञाग्निमाथनयादिनीभिः पंचदिशः

देवीदृष्टभोपंचदिशः देवीर्देवानांसंवर्धयित्र्यः यज्ञमवंतुपालयंतुस्वयंचदेव्यः किंकुर्वा

णाः यज्ञमवंत अमतिमपयाथमानाः अमतिअमननेनअज्ञानंअमतिः दुर्मतिंच कि

च रायस्पोषेयनस्पुष्टेयज्ञपतियजमानंआभजंतीः भागिनंकुर्वंत्यः रायस्पोषेन

अधियत्किंच चित्केतंचितंजनानांतच्चसर्वमभिचक्षे अभिपश्यति अध्यायश्चेदमेनद्धिदी

यतेयच्चदः प्रथमस्तीयते उदासमुद्रः उदयकालेउदासेचनः समुद्रः समुद्रनोभ

वतितस्मिन्कालेअवस्यायप्राति नरांसाति नदेभिप्रायमेतत् अरुणाः वर्णेनोनि

गे

देशः सुपर्णः सुपतनः यस्त्र्सर्वस्य द्युलोकस्य योनिं स्थानं पितुः पितृभूतस्य ततो हिज्जाय
मानउपलभ्यत आदित्यतइतिपिताद्युलोकाः आविवेश आविशतिउदितमात्रः यस्त्रमध्येद्यु
लोकस्यनिहितोवास्थितः पृश्निः समस्तरश्मिसंकुलोविचित्रः अश्माअशनोव्यापक
स्यात् सविचक्रमेविक्रममाणः रजसः रजनस्यलोकत्रयस्यपाति अंतौअंतान् यायुक्ता
न्यातिसमर्थ्यंयात्मेव तिथायेनमतिक्रामतिवतस्तभिः इंद्रविष्णाइतिव्याख्यातम् ५८ दे
वहूर्यज्ञः तिस्रोनुष्टुभः आयेहेउ अग्निहोतावाघोदेवहूः देवनाकयतियज्ञः सआवचवदन्
आवहत्वचदेवान्यज नचेतिचकारस्त्रसमुच्चयार्थीयः यस्त्र सुम्नहूः सुम्नमितिसुखनामस्त्र
खमाह्वयतियज्ञः सआवहत्तुचदेवान्यजत्तुवकिंचयदन्तन् यदन्तुचअग्निः देवान्स्याच
वदत्तुआवहत्तुच ५९ वाजस्यमावाजस्यान्नस्यमामाप्रसवः प्रसूतिरुत्सन्निः अभ्युज्ज्ञा
वाउद्ग्रामेणउद्ग्रहणेनऊर्ध्वंहिविगृह्यदीयतइतिउद्गभणंदानं दानेनसर्वः उद्ग्रभीत् ॥
उद्गृभीयात् उग्रहोर्भंक्ते दसिहस्यतिछांदसोहकारस्यभकारः अथाग्रय्यसमंतरमेवसं
पत्नान् इंद्रः ममनिग्राभेणनीचैर्ग्रहणेननीचैर्हिहस्तंकृत्वाभिनादिशत्सने यादिस्तुतयाग्र
नेनतयाचअप्रयातान् अप्रोगमनान् अकः करोतु ५० उद्ग्राभंच निग्राभंचब्रह्मदिवासंतिग्रा
भंचशत्रुविषयंबलंचत्रयीलक्षणंयज्ञविषयंदेवाअवीहृधन्वर्द्धयन्तु अथासपत्नान्निंद्रा

मं· ब्र· भा· १५९

ग्नीमेममविश्वचीनान्विश्वंगं वनान् नानागतीन्कृत्वा व्यस्तान्विदित्वा पतां अपुनरागमनाय ५१
चित्यमारोहति पंचभिः क्रमध्वमग्निना अनुष्टुप् हे ऋत्विग्यजमानाः वयं षा नाकं दिवं उख्यं
उखायां भवम् अग्निं अग्निं हस्तेषु बिभ्रतो धारयमाणाः ततो दिवः पृष्ठमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा
मिश्राः समानलोकस्थानायुष्यः देवैः सहस्थाधश्च आसनं कुरुत देवीभूताः आसेरतन् पूर्वपक्ष
ष्मिति सकारलोपेन ५२ प्राचीमनु त्रिष्टुप् प्राचीं दिशं अनुप्रेहि प्रगच्छ विद्वान् स्वमार्गं प्रकारं
जानानः अग्ने इह कास्थलरूपस्येह अग्नेरुत्वेऽन्यूपप्रणीयमानस्य पुरोऽग्निः पुरोगामी अग्नि
र्भव इह यस्मात्ततो विश्वाः सर्वा आशाः दिशः दीद्यानः आभासयन् विभाहि विविधं दीप्यस्व ऊर्ज
नः धेहि द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्चतुष्पाच्च पृथिव्या अहं पिपीलिकमध्या बृहती यज
मान आह पृथिव्याः सकाशात् अहं उदन्तरिक्षमारुहं ऊर्ध्वक्रमेणान्तरिक्षमारूढः अन्तरि
क्षाद्दिवं आरुहं द्युलोकमारूढः दिवः नाकस्य पृष्ठमारूढः नाकस्य पृष्ठात्स्वरादित्या
त्यज्योतिः अगाम् अगतः सोऽहं स्वर्गीभूतः ... स्याद्बृहतीधीयमाना अधीयादाहवनीय
मिन्द्रादिस्कृतिः अग्नीनां लोकसंस्तवं द[illegible] ... [illegible] स्वर्यन्तः अनुष्टुप् अग्रद्वितीयो द्वेधाः
प्रथमो द्वाव्यायेन यच्छहे योगात् यजन्ति यजमानाः विश्वतोधारम् सर्वतोधारं आहुति
दक्षिणान्यानि यजस्य धारा तासामिर्येषवर्त्ति यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् वैश्वानर

१५९

659

साभृतं वसोर्द्धारा वाजप्रसवीयानि वा धारायज्ञस्य सविहा ५४ सोमान्तकर्म्मसमुच्चयकारिणो विनेति
रे विनन्दति ते स्वर्ग्यं तास्वर्गीलोकं गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वादिकृ नकृत्यत्वात् आरोहन्ति दिवं रो
दसी दिवयत द्विशेषणं नतयागाश्रयिकेषाः अभियान्ति दिव इति स्वः शब्दोपादानसामर्थ्यात् क
यं भूतां द्यामारोहन्ति रोदसी जरामरणशोकादि त्वाम् ॥ अग्ने प्रेहि हे अग्ने प्रेहि प्रयाहि प्रथमः
देवयताम् देवान्प्राप्नुमिच्छतां यस्त्वं च त्वं देवानामपि च मर्त्यानां मनुष्याणां ततस्त्वं प्रथमं
प्राप्नुहि नियमाणः भृगुभिः यागं कुर्वाणैः स्वस्ति अविनाशेन प्रयस्ताभिर्जुहोति तत्कोष
सा व्याख्याता ॥ अग्ने सहस्राक्ष आग्नेयी विराट् हे अग्ने सहस्राक्ष हिरण्यशकलैर्वा पञ्चसहस्रा
क्षः शतमूर्द्धन् यद्वा शतशीर्षा रुद्रोस्मत यस्य च तव शतं प्राणाः सहस्रसंख्याकाः स्वस्ति अवि
नाशेन यस्त्वं सहस्रस्य रायो धनस्य हविर्लक्षणस्येशिषे तं स्मै तेन वयं विधेम विदधातिर्दा
नकर्मा दद्मः वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः वाजं हविर्लक्षणं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ स्वय
मातृण्णायामग्निं निदधाति सुपर्णोसि इति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पङ्क्तित्रिष्टुब्भ्यां यस्त्वं सुपर्णोसि व
देसि गरुत्मान् गरणवान् अशनाया शरीरः स पृष्ठे पृथिव्याः सीद अवस्थानं कुरु भासा च दी
आपृणान्तरिक्षं आपृण आपूरय ज्योतिषा च दिवमुत्तभान तेजसा दिश उद्दृंह तेजसा
च दिशो दृढीकुरु आदीपनार्थो दृंहतिः ॥ आजुह्वानः अभिहूयमानः सुप्रतीकः सुमुखः

मं·२·
भा·
१६·

सनुत्तरस्मात्सर्वस्यां दिशि हे अग्ने त्वं योनिं स्थानं आसीद अधितिष्ठ साधुया साधुक्रियाविशेष
णत्वेनं कृत्वा व्याख्यानम् युयं मयि च हे विश्वे देवाः यजमानश्चासीदत अवस्थानं कुरुत अस्मि
न् सधस्थे सहस्थाने अधि यज्ञे स्वर्गाख्ये स्वर्गो वै लोकः सधस्थ इति श्रुतिः अथ पुनरस्मिन्ना
वौत्कृष्टे अत्र तृतीयः पादः पञ्चाद्याख्यायते अर्थसंबंधात् निस्त्वः समिथ आदधाति तिस्मिन्मे
ऋरिभिः नत्वैकया सवितुः संबंधिनी वरेण्यस्य वरणीयस्य चित्रां चायनीयं ग्राह्येण आहुतेमि
स्वीकरोम्यहम् सुमतिं या सुमतिं प्राप्य अस्य सवितुः संबंधिनी कृण्वः अइ हत दुग्धवा म्
प्रपीनां प्रपूरितां पयसा सहस्रधारां वरुध्यां शवरुद्धां नो वा कुटुंवस्य धारयित्रीम् महीम् महती
गां ॥ विधेम ते त्रिस्थानोग्निः देवता त्रिष्टुप् विधेम विदधति दानकर्मा दमस्तेन भ्यं परमे जन्म
न् हे अग्ने परमे जन्मनि जातानाय आदित्यात्मना स्थिताय द्यौर्वैः स्वरं जन्म विधेम च स्तोमैः स्तु
तिभिः अवरे सधस्थे वः स्थिताय विद्युदात्मना अंतरिक्षं वा अवरं सधस्थं यस्माद्योनेः उत्
आरिथ निर्गतोस्मि तस्य यस्माद्यस्थानादुद्गतोसि यजे तं स्थानमहं प्रथवा अस्य योनिः पु
षः इति चित्योग्निरुच्यते प्रत्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे प्रजहोमि त्वयि हवींषि समिद्धे सम्यग्दी
प्ते ॥ प्रोद्धा अग्ने आग्नेयी विराट् प्रकर्षेण इद्धः दीप्तः सन् हे अग्ने भूयोपि दीदिहि दीप्यस्व उरो
नः अग्रतो अस्माकं व्यवस्थितः यतया अजस्रया अनुपक्षीणया सुम्न्यां समित्कामिकया सुम्नी

160

शद्बः काष्ठवचनः सर्म्मीज्वलंतींवाग्निरेदितिचस्मृतिः हेयविष्णुवतमयतश्चत्वामेवशाश्व
तः शाश्वतिकाः उपयांति उपगच्छंति वा अभ्रात्रानिम्नतोदेदिदीतीति संबंधः तिस्त्रआहुती
र्जुहोति अग्नेतमद्येति व्याख्यातं चित्तिंजुहोमि वैश्वकर्म्मणीजगत्यतिजगतीवा चित्तिंचित्त
मेधाकूतिंयजनानांजुहोमि अग्निमवहंकरोमि अग्निंतत्वपरिज्ञानचिंतनसंतानंकरोमी
त्यर्थः मनसाचक्षुतेननचैसहतयाजुहोमि यथादेवाइहागमन् इहागच्छंतुः कथंभूताः
वितिहोत्राः कामितयज्ञाः होत्राइतियज्ञनामसुपठितम् ऋताह्वृधः सत्यवृधः किंच
पत्येविश्वस्यभूमनोजुहोमि विश्वकर्म्मणे अधिपतिभूतायविश्वस्यभूतग्रामस्यजुहोमिवि
श्वकर्म्मणेविश्वाहासर्वदा अदाभ्यं अनुपक्षीणं हविः सप्ततेत्रिष्टुप् आग्नेयीसप्ततेतव
हे अग्ने समिधः समिन्धनाः आणायनाः सप्तजिह्वाः समजिह्वाः तवसंतिसप्तऋषा
न्सहस्रेकीकृतोयोग्निस्तदभिप्रायमेतत् यतश्चसप्तऋषयः तवइष्टाः संतियतश्चस
प्तधामप्रियाणि सप्तच्छंदांसिप्रियाणितवसंति यतश्चसप्तहोत्राः आग्नीध्रंप्रवर्यन्ताः स
प्तधाहृत्वात्वांयजंति अतोब्रवीमि सप्तयोनिः सप्तचितीः आपृणस्व आपूरयस्वघृतेन
स्वाहा सुहुतंचैतद्धविर्भवतु ॥ मारुतान् जुहोति स्मृकेज्योतिरिति षड्भिः ऋग्भिः मारु
तीभिस्तत्रचैकैकस्यामविसप्तसप्तमरुतः प्रथमाउष्णिक् चतस्रोचाहितीयान्तीये

गायत्र्यो पंचमीजगती षष्ठीगायत्र्युष्णिग्वा शुक्रज्योतिश्च शुक्रं ज्योतिर्यस्य उ षोडशस्यस्य मंत्रां
भत्वयन्त शुक्रकस्यैव वा ज्योतिर्यस्य सः चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वानश्च
कः शुक्रः ऋतपाः सत्यं यज्ञं वा पाति अत्यंहाः अतीत्यंहः पापं वर्त्तत इति अत्यंहाः ईदृ
ङ् अनेनानेन च समानदर्शनः ईदृङ् उ षोडशस्य मंत्रे प्रतिशक्तिन अन्यादृङ् अन्येनान्येन च
समानदर्शनः अन्यादृङ् सदृङ् तेन तेन समानदर्शनः सदृङ् प्रतिसदृङ् तेन प्रतिसः प्रतिसः
प्रतिसदृङ् मितश्च उत संमीयमस्थमेलल्पमितः संमितश्च एकीभावेन मितः संमितश्च सह
विभर्त्ति सभरः ॥ ऋतश्च सत्यश्च षोडशस्य आम्नात सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्त्ता च विध
र्त्ता च विधारयश्च विविधं धारयतीति विधारयः ऋतजिः ऋतजिच्च ऋतं जयतीति ऋतजित् स
त्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च सुषेणाभनः अन्तिमित्रश्च अन्तिमित्रः आसन्नमित्रः दूरे अमित्रश्च ग
णः ऋजः ईदृक्षासः व्यवहितपदप्रायो मंत्रः साहश्येनात्र मरुतः स्तूयंते ये यूयं ईदृक्षासः ईदृग्
[illegible]दर्शनाः सर्व एव ये च एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्व एव ऊ षु णः त्रीणि पदानि छंदः पू
र्त्तिं कुर्वंति ये च यूयं सदृक्षासः समानदर्शनाः सर्व एव ये च यूयं प्रतिसदृक्षासः प्रतिस
मानदर्शनाः ये च यूयं मितासः मितप्रमाणाः सर्व एव ये च यूयं संमितासः संगत्या मितासः स
र्व एव ये च यूयं सभरसः समानमलंकारादिबिभ्रतः तान्ब्रवीमि एतनो अद्य हे मरुतो यज्ञेऽस्मिन्न

तनत्रागच्छतनः अस्माकं अद्यास्मिन् यविहे मरुतः यज्ञेस्मिन्नेवं व्यवहितानि पदानि पश्चात्सर्वैरेव
संबंधनीयानि ॥ स्वतवांश्च स्वकीयं तवो बलं यस्य सः स्वतवान् स्वमंशं गृह्णोऽसमस्य भक्तयितुम प्र
घासी च घस्ल अदने प्रकर्षेण अदनशीलः सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च पंचवातं मोसंद
वताः शाकी च शाकः उत्सेधी च उज्जयनशीलः ॥ इंद्रं दैवीरिति मारुतं यजमानं वाचयति इंद्रराजानं
दैवीः विशः मरुतो मरुल्लक्षणाः ॥ अनुवर्त्मानः अनुपश्चात् वर्त्म यासां ताः अनुगामिन्य इत्य
र्थः अभवन् स्वरूपाख्यापनेन यथा इंद्रं दैवीः विशो मरुतः अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानेय
वमिमं यजमानं दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च मानुष्याः अनुगामिन्यः भवंत्विति प्रार्थना ॥ इम
दं स्तनं त्रयोदशाग्नेयीस्त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति घृतस्तु तिस्त्र यजुस्तु तिस्त्र हमपते वेसा
ह्ना मातं तरभविष्यति दमित्रादिनो वा वमो हो रास्तु चाह्वयते सा त्र्यपकल्पनयास्तन उक्तः इमं
स्तनमूलवंतं स्तनं ऊर्जस्वंतं बलवंतं धय पिब धेट पाने पिच अपां प्रपीनं अपृशा हे नाग्रह तन्तु क्त सा
हशात यद्वा अप्याप्येषां तद्धि तेन क्तस्तत्र वधिगमो भवतीकृत्स्नं निगमः सुतप्रशीतं तस्व अग्ने सलि
लस्य मध्ये वर्तमानः इमे वै लोकाः सलिलमिति श्रुतिः यद्वा लोके मध्ये वर्तमानः किंच उ
त्सं जुषस्व उत्सं दनेस्रकलक्षणम् रूपं जुषस्व सेवस्व मधुमंतं यस्मा पुरस्तात् हे
अर्वन् अगतो अस्येतद्रूपम् अरणं सर्वतो गतं किंच समुद्रियं समुद्रसंबंधिनं सदनं गृहम् आवि

मं.२
भा.
१६२

162

शास्त्र मेव स्वयोर्दैवे समुद्रा अग्निर्यजुषांमहाव्रतं ८ सामानांमहदुक्थ मृचामित्येतदभिप्रायमनेनेदं
वा समुद्रः ॥ घृतंमिमिक्षे घृतमस्य योयमग्निर्घृतंमिमिक्षे घृतमुदकमाहुतिपतिरणाम भूनमि
मिक्षे सिंचामि अथवा यस्य अग्नेर्देवैः हूतं मिमिक्षे सिंचामि यस्य चास्य घृतं योनिः उत्प
त्तिस्थानम् अग्निर्यस्य योनेरस्तस्मात्तस्य घृतमुल्वणमासीदित्येतदभिप्रायं घृते श्रितः अव
स्थितः यस्य चास्य घृतमेव धाम तेजः दीप्तिर्नाम वा तमग्निमनुष्वधमावह देवस्य अथ यजोम्ब्रवृ
ष्वधम् अन्नं स्वधमन्नमुपकल्पय पश्चाद् आ काये यथा ह्यु यच मादय स्वतर्पय तर्पयित्वा
चैवं ब्रूहि स्वाहाकृतं स्वाहाकारेणाभिकृतं हे वृषभ वर्षितः वक्षि च वह हव्यं हविः देवानामा
वा वहनं च हविषामावहनं देवतानामित्यग्नेः कर्माणि समुद्रा हृद्ग्निः अथाग्नेः त्यासेन
घृतमेव घृतं येन प्राणमध्यासेन चाग्निः यस्मात्समुद्रान्नघृतमयात् अक्षीणत्वात् घृ
तस्य समुद्रे णायमानं अन्तदेवताभिप्रायं वा सात्यनुपक्षीणावर्ज्ञस्मिन्महाराशिः घृतक
ल्लोलः मधुमानुदार उदगाच्च त्यस्य च उपांशुनाममस्त त्वमानहढ उपसमानहढ
उपसंव्यामौनं अंशुना प्राणेन च जगत्प्राणभूतेनाग्निनाथ पक्वीभूय अमृतत्वं अमरणधर्मि
त्वं प्राणस्यान्नं चैकीभूयाम्रतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः तस्य घृतस्य नाम गुह्यं श्रेयतां नमवि
दग्धि स्मृति मन्त्र पठितं यदस्ति तदहं वेद्मि जिह्वादेवानां जिह्वास्थान निर्मिनदेवानामग्रे

जिह्वासीतियद्वावापतद्देवानुक्रमण्यायोऽग्निकाइवाग्निष्टंतीतियद्वसर्वप्रकाशनदमहंवेधि ।
अमृतस्यनाभिः अमरणधर्मित्वस्य ब्रह्मणेवयनयोर्हिघृतमस्मात्तिसदीर्घायुर्भवति यद्वा ह
वनमेवस्तूयतेहवनेघृतमस्यमेवस्यसमुद्रात् अग्निकायजुः समुद्रायऊर्मिशब्दः संघातो
पूर्वोनिपातलक्षणउपमोऽस्मेदात्मप्रकाशयल्लकारोपेतः मधुमान्रसवान्वाकार्थगुणो
युक्तः उदारतः संख्यास्मात् अमृतत्वमनोग्निविद्धिः प्रकाशनीयः घृतस्यचनामगुह्यंयदस्तितद
पिजकोऽग्न्यानतिमित्तंदेवानांकिमुतमसोदाहोमः अथास्यघृतकीर्णेदेवाअग्निर्वैश्वानरोमुखोऽङ्ग
कालेस्मतदभिप्रायंवचनेअमृतत्वस्यचनाभिः नह्लनयजमानेमेताग्निविद्धिर्ह्रियतेस्तूयतेच ॥
वयंनामयत्तोनामोच्चारणमपिघृतस्यप्रियंदेवानामग्नौवयंनामप्रब्रवामघृतस्यास्मिन्यज्ञेधा
रयामचयज्ञेननमोभिः हविर्भिः किंच उपशृणोतु चैनत्स्तोत्रं ब्रह्माकल्पितकृशस्यमानंयद्यावा
तः शृंगः यत्तः ऋत्विजोऽस्यशृंगाणिअवमीत् उह्वरतीत्ययत्तपरिणामाभिप्रायं गौरः गौरवर्णः
पतत्सूक्तं ॥ चत्वारिशृंगाःचतुःशृंगोऽवमीदिग्मकोऽधुनाचतुःशृंगयत्तवृषभंवाप्रतिपा
दयितुमाह यस्यास्यचत्वारिशृंगाणिब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वाख्यानीतियस्यचास्यत्रयःपादाऋ
ग्यजुःसामलक्षणाः यस्यचास्यद्वेशीर्षेहविर्धानप्रवर्ग्याख्येयस्यचसप्तहस्तासः सप्त
होतारोहस्ताइववाप्रियंते यद्वा सप्तछंदांसिहस्ताइववयस्याःयत्रिधात्रिप्रकारेणबद्धः प्रातःस

मे·त्र·
भा·
१६३

163

वननाभंहिन त्रितीयसवनैः वृषभो वर्षितारोरवीति रुशाब्दमत्यर्थं शब्दं करोति सोयंमहोदेवः
मर्त्यान्मनुष्यान्वोहिरण्यगर्भस्तत्र्यैस्तानां प्राणिनां उपजीव्यः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां शरीर
भूतः मर्त्यान्मनुष्यानाविशति शब्दग्रामो वाभिधेयः चत्वारि शृंगाणि नामाख्यातोपसर्गनि
पाताः त्रयो अस्य पादाः प्रथमपुरुषः मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः द्वे शीर्षे नामाख्याते सप्तहस्ताः
सप्तविभक्तयः त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैः वृषभ इषामभीदन्यातिशुभ्रस्त्राण्यः
पदीकृत्य रोरवीति यज्ञेषु गृणाः सोयं महोदेवः मर्त्यानाविशति प्रतिपादयति ॥ त्रिधा हितं
यज्ञपरिणामभूतं यच्चात्तथाह त्रिधा हितं ता स्थापितमेभुलोके भुपणिभिः रहरेर्गुह्यमानं ग
विदेवाः देवाह्रतमन्वविदन्नग्नान सूर्याल्लधवनः यज्ञस्याहूतस्येदं एकं भागं गजनयन्त
यति तेवापने त्राक्रतीकृत उत्क्रामत तस्मै त्रेन्वदमाविशान ईत्यादिश्रुतिः सूर्यं जनकत्व
दृशायति वेनाद्यैर्यज्ञसाधनभूतादेकं भागं स्वधया तेनाञ्जति लक्षणेन निष्पन्नत्वः निक
षितं वेत्ति द्विजातयः तत् श्रुत्रो जायते स लोकः प्रसस्त्यापी मे तदुक्तं भवति एताम्रर्षीनि
या एताबाचः अर्षति उद्गच्छति हृद्यात्समुद्रात् हृदकष्टा देवतायाथ्यास्विन्तनसमानता ।
भो त्रिगमतिरुक्तानि चेद्व्याकरणशिक्षात्वादिभिः परिपवनस्थानीयैः परिपूताः पातञ्जलाः
वञ्जगतयो वक्तार्याः याज्ञिकैर्नाविष्णेभ्यारिपुणाकृता किं कहंदशत्रु संचेन नावचने नापवादि
इदं न्यजत काव्ये दर्शयति सूर्यमाकं मतजनमति तितन्त्र त्वा मतः तेहि वमविशानस्स्या दिश्रुतिः ६।

१६३

तेशकाः ताः घृतस्येव धाराः देवानां त्रिकराः अभिचाकशीमि अहमभिपश्यामि हिरण्मयश्च
वेतसोऽग्निर्मध्येऽप्सु संवाग्यमीनां विद्यमानं वाकशीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता यद्वा
घृतस्य धारा एव वीक्षेते यापतन्त्यर्षति गच्छन्ति हृद्यान् समुद्रान् हृदयेन हि संकल्प्यमाना यजमानेन ता,
एवमुच्यन्ते शतव्रजाः बहुगतयः याश्च नातिरिपुणा शत्रुणा यत्नाय विपश्चिनानावचनेनावहृष्
शक्यन्ते ताः घृतस्य धाराः अभिचाकशीमि विपश्यामि यस्माद्यो हिरण्मयो वेतसोऽग्निराहवनीयो
ऽयोमध्येऽप्सु संभवति इष्टे तमस्याहं पश्यामि यां यान्मनो नाह इव्य देवताय पश्यामीत्येनेन रूपं भ
वति सम्यक् यापतन्तः साभ्रुत्सवति पश्चिमे नयेवेनाः नद्यपवा वक्लिन्नोदकसंतानप्रवधाः थे
नावाचः येनाइतिवाक्नामसु पठितं अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः अन्तर्वाचस्थितेन हृदयेन
पातिपाथनस्थानीयेन मनसावहयमानाः विविच्यमानाः शाहदोषभ्यः ता अग्निमेवसंव
नीतिशेषः येचैतेअर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयस्सङ्घानाः घृतस्य लेकपरिमुष्णाः मृगा इव क्षि
पणोरीषमाणान्मृगा इव क्षिपणोः आयात ईषमाणाः प्रपलायमानाः तेपि अग्निमेव यन्ति
शेषः पतङ्गं भवति स्कतिस्कन्द्याचाम्यर्थमेव ॥ सिन्धोरिव यापतन्ताः सिन्धोरिव नद्याः प्राध्वने
प्रगतो ध्वा महोदकप्रपातः तस्मिन् महोदकप्रपाते लक्ष्यघनासः शु इति क्षिप्रनाम अहन्तेर्गतिक
र्मणः नामघनाः क्षिप्रगामिनः वातप्रमियः मीङ् हिंसायाम् वातेनयाः प्रमीयन्ते विवनं प्रपतन्ता

मे० ३०
भा०
१६४

164

वातप्रमियस्तरंगवीच्यः पतयंति स्वार्थे रिणवू अपमंति यह्वाः महत्यः स्त्रुहस्तुरवात्परिभ्रष्टाः एतस्य
धाराः तास्व पतीतिरस्मात्तिस्रग्निः कस्वेत्यत आह अरुषोनवाजीन काष्ठा उपमात्यीयः यथा
अरोचनोजात्यादिभिरुत्कृष्टो वाजी वेजनवान् अश्वः ऊनरप्यसंविशिनष्टि काष्ठामिदं न आज्यमान्
विदारयन् ऊर्मिभिः पिन्वमानः आज्यमविभेदनश्रमयोगात्स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्र
सिंचन् प्रसिंचयेन् हुरणाविशिष्टाः सोस्मात्यवममग्निरप्यस्मातीति वाक्यार्थः नतु हीनोपमान
मत्र: अरुषोनक्यायो त्वत्रगुणोभिप्रेतः इति परिहृतं पास्केन ॥ अभिप्रवन्त अभिनमं तेयत्र प्र
व्हीभवन्तिकाः घृतस्य धाराः कमभिप्रव्हीभवंति अग्निं कथमिव समनेव योषाः स
मानमनस्का इव योषाः एकभर्तारं प्रतिसंगतमनसः कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः स्मय
मानसः स्मितं इषद्धसनं इषद्धसमाना समिधः समिधनाः इत्यभूताधाराः अग्निमभि
प्रव्हयतानस्तमेवाग्निं नसन्त नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा आप्नुवंति ताश्च धाराः
जुषाणः सेवमानः हर्यति जातवेदाः हर्यतिः प्रेप्साकर्मा प्रेप्सति भतिकामयते नास्य अ
हरणशक्तिपरित्वरणमस्तीत्यभिप्रायः जातप्रज्ञानोग्निः ॥ कन्याइव यापत्ताः कन्या इव प
तिरणीनाइव वहतुं वोढारं भर्तारं प्रति यतवैपतं अंजगमनाय अप्रजिमजननं व्यञ्जानाः व्य
क्तं कुर्वाणाः योग्यञ्जूर्वाणाः ॥ ॥ ॥

अभिचाकशीमि पश्यामि ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमः अभिसूयते यत्र च सौत्रामण्याख्यो यज्ञस्त
यते अभितत्पवंते अभिगच्छन्तीत्यर्थः सर्वत्रैव घृतस्य धाराः इत्यभिप्रायः अभ्यर्षत हे देवाः अ
भ्यर्षत अभ्यागच्छत एतान् सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं हूतां स्तोमीयां प्रतिपन्नं च गव्यम् आजिं गोविका
रैर्हूतैर्जनितं गव्यम् आजिम् आजय सम्भ्यागच्छत अभ्यागमं च अस्मासु भद्राणि द्रविणानि धा
न्यानि धत्त स्थापयत नायितां च इमं यज्ञं नयत नयत यज्ञ देवता देवत्वं अर्थं नः अस्माकं अस्माभिर्येन
देवलोको जितः इत्यर्थः याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत् मधुसंयुक्तं पवंते ताश्च अस्माकं जितं लोकं
नयते अनुवर्तन्ते ॥ धामन्ते आहुतिपरिणामभूतं इदं जगत् इत्यादि स्तभपर्यन्तं मन्यमानस्या
ह धामन् धामानि विश्वं भुवनं विश्वभुवनं जातं अधिश्रितं अधिष्ठितं यच्च अन्तः
समुद्रे समुद्रस्य मध्ये किंचित् यच्च हृदि अन्तः किंचित् यच्च आयुषि अन्तः किंचित् तदपि धामानि त
व अधिश्रितमिमनुवर्तन्ते यत्पवमनस्त्वां ब्रवीमि अपामनीके अवेवर्तमानो यज्ञोऽस्मिन् आभृतः समिथे
संग्रामे च पाणिभिः संहृतवर्तमानो यज्ञाग्निः आहृतः नेडमं वियाहितेपाणिभि गृह्यमानमिति तन पश्य
मभवत्याम व्याप्नुयाम व मधुमन्तं रसवन्तं तेनैव संवर्धितम् ऊर्मिं हि हूतं अविपतिरोऽभिनो वसस
वयं भोक्तारो भवेम देवत्वं प्राप्नुवामेति च अश्वमेधप्राप्यते ॥ ऊवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तदशो ।
ध्यायः ॥ आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना मन्त्रभाष्यमिदं कृतं भोजे राज्यं प्रशासति ॥

मं॰ त्र॰
भा॰
१६५

165

इतऊर्ध्वं वसोर्धारिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिः कंडिकाः वाजश्च मे प्रसवश्च मे वाजोऽन्नं
च मे प्रसवः अन्नदानविषयाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे प्रयतनं प्र
यतिः आत्मा प्रसवनं प्रसितिः तत्र भूर्वा जलं वा तेन वा उद्वन्धनं तेन ... धीतिश्च मे क्रतु
श्च मे धीर्विज्ञानं या तस्या धीतिः संप्रसारणं छांदसं क्रतुः संकल्पः ... स्वरश्च मे श्लो
कश्च मे स्वरः उदात्तः स्वरः श्लोकः गद्यपद्यं वा ... श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ... वेदार्थ
मंत्रः श्रुतिर्वा ... ज्योतिश्च मे ज्योतिरादित्यादि स्वश्च द्युलोकादि ... सं
नक्ति ... श्लोकसोमं प्रयुज्यादेवमिति श्रुतिः ...
संयुनक्ति चकारेण समनुनिष्विनोति ... यजुषा ... ...
जाति ... श्लोकसोमं प्रयुज्यात् ओंकार इति निवासनाम विगतं ओंकः गृहं यस्याः कुमारी कुमा
र्या ... श्लोकसोमं नाना गृहनिवासिनोऽस्य ... बाहं कुर्यादेवं चकारेण समनु
षिनोति यज्ञेन कल्पंतां वाजः प्रसवः ... चकारः सर्वमनुषिनोति मम यज्ञेन कल्पतां सम
र्था भवंतु यज्ञेऽग्निं तर्पयंतु अभिषिंचंतु वा अनेन च ... अभिषि
चामि अनेन चेमस्याः ... अभिप्रायेण व्याख्यातेषु ... च मे देही ... स्याः अ
तेः अभिप्रायेण व्याख्यास्यामः वाजः प्रसवः इति चकारः सर्वमनुषिनोति ... मम यज्ञेन

ल्कृप्तानि भवंतु यज्ञो मम भं पतेषां दाता भवंतित्यर्थः एवमस्माभिः दिंमंत्रदर्शनं कृतं मंत्रव्या ।
ख्यायाः अथाऐंद्राग्निंजुहोति अर्धइंद्रः अर्धमग्ने देवाः अग्निश्च मे इंद्रश्च मे इति अथाधुजहो
मान्जुहोति एकाचमेति स्वस्यइति अथयुग्मेतान्जुहोति चतस्रश्च मे ष्टौच मे इति एवं एवंभ
गेणसम्भ्रमाति यथा बृहत्थं रोहन्नुमराश्च तं शाखां समालभं रोहस्ताहृकृहि
हस्राः प्रयोजनमाह ख्यातिस्कृति (यथा बृहदं रोहमनमराम्मरां शाखां समालं
भं रोहस्ताहकु) अथ वयांसि जुहोति अविश्च मे इति अथनामग्राहं जुहोति वाजा
यस्वाहा अथ कल्पान्जुहोति आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति आयुरादीनि मम यज्ञेन मम
ल्केमानि भवतु यज्ञस्य मम यज्ञेनैव ल्कृप्तो भवतु नाहं यज्ञल्कृप्तो स समर्थ इत्यर्थः लो
मस्य यज्ञस्य स्वरक्सामचहहत्खरथं तत्संच यज्ञेन ल्कृप्तानि भवंतिस्वर्थुषक्त स्वर्देवा अ
गन्म देवाः स्वर्गालोकं वयमगन्म अमृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूमेति फल
वचनंवेदस्याहेतिहोममन्त्रः वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिरृग्भिः वाजस्य नु प्रसवे
ते विश्वेदेवैरर्धीत्रि एषव्यवहितपदप्रायः विश्वमहतः अथ प्रस्तिनपोवियाजमंत्रि
मनुषगाः विश्वकर्मणि विश्वइति सर्वनामसामान्यदेवतागणप्रतिपादिजनकमन्त्रस्तोत
राकालीकरणाय विशिष्टदेवतागणइति अध्याहृयते विश्वेदेवगणाव सवोदत्ताः

मं॰ त्र॰
भा॰
१९९

आदित्याश्च घृतं नीत्वा स्ववेनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगच्छन्तु तदागमनेन च विश्वे भवन्तु ।
अग्नयो गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः विश्वेदेवाः च नः अस्माकं अत्र साम्यत्वेन हवि
र्लक्षणेन निमित्तभूतेन आगमनं आगच्छन्तु आगच्छन्तु तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्वं अस्तु द्रविणं भू
मिहिरण्यादिधनं वा वाजश्चान्नं च अस्मिन् अस्माकमस्तु यद्वा अन्यथा संबंधः विश्वे मरुतः अद्य आ
गच्छन्तु विश्वे च देवगणाः कृत्वा निमित्तभूतेन आगच्छन्तु अग्नयः समिद्धाः होमार्थं हि अग्नयः प्र
ज्वाल्यन्ते नेतो याग्या आगमनकालं विश्वे अस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ वाजो नः अनुष्टुप् वाजो देवता
वाजोन्नं नो अस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रः प्रदिशः सकृत्सप्त त्रयो लोकाः प्रदिशः ऊर्ध्वाः च त
स्रो वा परावतः वा शब्दः समुच्चयार्थीयः च तस्रो वा परावतः परावत्स्थो हि रवचतः महः जनः
तपः सत्यमित्येते लोकाः ऊर्ध्वान्तेतरिक्षी हि लोकान् नीन्स्वर्गेन आश्रयति विशेषः किं च वाजो नः अस्मान् वि
श्वैर्देवैः सह ऋत्विन्सातौ धनसंभजनकाले आमेइ इहयन्ते इह वा लोके अवतु पालयतु वाजो नः देवेषु भोवा
जे देवते वाजः त्वं नः अस्माकं अद्य अस्तु वा इति अस्मद्युक्तानां तदानं वाजस्य देवान् ऋतुभिः कालैः सह क
ल्पयतु यथा स्यात् नं वाजो हि मां सर्ववीरं जजान हि शब्दः समुच्चयार्थीयः वाजस्य मां सर्ववीरं जनयतु त
तो विश्वा आशा दिशः वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः ॥ वाजः पुरस्तात् वाजः अग्रे पुरस्तात् अस्ति तिवा
को शेषः उत मध्यतो नः अपि च मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः वाजस्य देवान् हविषा वर्द्धयतु अस्माकं वाज
स्य मां सर्ववीरं च कारकरोतु ॥

१६८

ततस्सर्वाः प्राशा दिशः वाजपतिः सन्नभेवयं दिग्भूषतां प्राप्स्यते ॥ संमाविराजो आग्नेयोवा
सोऽहं वाजमिति तच्छन्दयो गायत्रीदोधाहाः संमा सृजामि मोऽहं संसृजामि मां मां आत्मानं पय
सा रसेन पृथिव्याः संवर्धिना संसृजामि चमामां आत्मानं अद्भिः ओषधीभिश्च सोऽहं संसृष्ट
पयः प्रभृतिशरीरः वाजं सनेयं संभजेयं हे अग्ने त्वमस्मादात्मयहोग्निरेवोच्यते प्रसन्द
देशस्य माशब्दस्य त्वाशब्दः कृत्वा पुनः तरमेतन्द्वात्यानयाहं हे अग्ने संसृजामि त्वा पयसा
पृथिव्याः संसृजामि चत्वामद्भिः ओषधीभिः आयः समर्गः सोऽहं वाजं सनेयमिति ॥ प
यः पृथिव्यां विराट् अग्निर्वा पयः पृथिव्यां धाः निधेहि पयस्त्र ओषधीषु धाः पयोदिविधाः
अन्तरिक्षे पयोधाः आज्ञप्ति परिणामाभिप्रायमेतत् किंच पयस्वतीमयः संयुक्ताः प्रदिशः
दिशो विदिशाश्च संतु मह्यं अभिषिंचति यजमानं देवस्य त्वेति व्याख्यातम् सरस्वत्यै वाचो
यन्तुर्यंत्रेणाग्नेयमनेनाग्नेः साम्राज्येनाभिषिंचामि ॥ राष्ट्रस्ते नो जुहोति द्वादशायन्नं दृषि
सनो भुवनस्य पत इत्येतस्याः प्राकृतत्वाषाडिमादीनि प्रागिन्द्रियच्यते यच्चताषाडस्ते नेम
मसहत इतिच्चताषाडृच्चतथा माञतं सत्ययामस्यानं यसासतत्यो हः अग्निर्गन्धर्वः तस्य
वाग्निर्गन्धर्वस्य ओषधयः सरसस्त्वा सोऽवसन्नद्दः नाम ओषधीनामुह्यादर्द :सर्वमोदनइति
सर्वनदः सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकं इदं ब्रह्म दत्त्वापात तनस्मैस्वाहा वहतां भ अप्सरो

१६८

मे॰ ब्र॰
भा॰
१५८

167

षधीभ्यः स्वाहा सं॰ हितो विश्वसामा यः सूर्य्यः सं॰ हितः एष ह्यहोरात्रे संदधातीति सं॰ हितः सू
र्य्यः विश्वसामा एष एव सर्वं॰ साम तस्य मरीचयोऽप्सरसः मरीचयः स्वसरेणवः आयुवानाम आ
युवाना इव हि मरीचयः सर्वं तन्इत्यायुवः आमिश्रयेन इत्य सूर्य्यः तेभ्य आख्यानममन्यत सुषुम्नः सू
र्य्यरश्मिः सुषुम्नाः सुयज्ञियः सूर्य्यरश्मिः सूर्य्यस्येव हि चंद्रमसो रश्मयः चंद्रमा गंधर्वः तस्य
नक्षत्राण्यप्सरसः भेकुरयो नाम भा॰ हि नक्षत्राणि कुर्वंतीति भेकुरयः नक्षत्राणि त
न्यमन्यत ॥ इषिरो विश्वव्यचाः इषिरः क्षिप्रः इणगतो अस्य इषिरः विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः
वातो गंधर्वस्तस्यापोऽप्सरसः ऊर्ज्जो नाम आपो वा ऊर्ज्जो ह्यासु ऊर्ज्जो जायते तेनतन्यमन्यत ॥ भुज्युः
सुपर्णः यज्ञो वै भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति सुपर्णः शोभनयननः यज्ञो
गंधर्वस्तस्य दक्षिणाः अप्सरसः स्तावा नाम दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते यद्या
यो वै कश्च न दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः तेन्यमन्यत ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा प्रजापतिर्हि
विश्वकर्मा स हीदं सर्वमकरो मनो गंधर्वः तस्य ऋक्सामान्यप्सरसः एष्टयो नाम ऋक्सा
मानि वा एष्टयः ऋक्सामैर्ह्याशासत इति नः अस्त्वीश्यत आशास्ते इति तेन्यमन्यत स यो शिरसि
ज्ञ होति स नो भुवनस्य प्राजापत्यास्य अस्तारपंक्तिः हे भुवनस्य पते प्रजापते यस्य तउपरि गृहाः इह च अमुष्मि
न् लोके गृहाः यस्य वा इहास्मिंल्लोके सर्वे नः अस्माकं यं व हितो यं स वेथः अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय

१६८

मद्दिमर्त्य शर्म्म प्रापणं यच्छ देहि स्वाहा। वातहोमान्जुहोति समुद्रोसीति त्रीणि यजूंषि। त्रिलोकस्या
न्तर्वायुर्लोकद्वारेस्तुवन्ति यन्नेहे वायो समुद्रोसि समुद्दनोसि नभस्वान् अभ्रवान् नभस इति नभस्तत्र एषुत्थाने
नानिर्दिनितरांभंतिते: संभुक्षो नभस्वान् आर्द्रदानुः आर्द्रभुवघयाई ददाति वृष्ट्या वर्षणादिति
तां प्राप्स्यते शंभुर्मयोभूः सुखभूत्वा शं भावयतीति शंभुः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अभि
मा वाहि मा वाहि स्वाहा मारुतोसि यत्त्वं मारुतोसि मरुतां उगणो वातप्रभृतीनां वातानां प्रकृ
तिभूतोसि मरुतांच गणकभोगति: प्रभृतीनां गणोसि ततोत्र वीसि शंभूर्मयोभूश्च भूत्वा
अभि मा वाहि स्वाहा अवस्युरसि यस्त्वं अवस्युरसि अवनं तर्पणं रक्षणं वातं सो इच्छतीति
अवस्युः वेड्. तत्र सन्नाने इमस्यन्तोः स्वर्दनुनासिकेचेति क्विपि लटि कृते संप्रसारणे च अ
वस्युः दुवस्वांश्च हृदयश्वरः विल्हवणमन्त्रमुच्यते हविर्लिह्वणेनान्नेन यजमानविषया
माप्रिषं करोति यस्यास्य द्वाविर्दानस्य यजमानस्य इष्टमवादितं यज्ञः भृगुभिर्भृगुगोत्र
प्राप्तणौराशिषां प्रदत्तः वसुप्रभृतिभिर्देवता विशेषैः कृतं स्तुम्यास्य यजमानस्य च नइष्ट
स्य अस्माकमभिप्रेतस्य प्रसाधनिः प्रीतं स्तिग्य उच्यते याज्ययाजकयोः स्वरूपापानपरं वा
कामिदं तेन्कार्यदानीहविणमार नमपिद्दे विणाहृहयजमानेष्वागमेः आगमेन कथ्यः
स्यानमिदं यतनानामिष्यमभिप्रायः यद्वा इष्टोयज्ञो भृगुभिराषेयैर्ब्राह्मणैः आप्रीतो वस्नुःमि

१६८
सं.मा

में·भा
१६८

168

श्च विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । हर्विः सोऽस्माकं इष्टः प्रीतस्सन् हविर्गणं इष्ट्याग्नमयत्विति ॥ इष्टो अ
ग्निः स्वाहाकृतः यागः अग्निः आहुतः अभिहुतः पिपर्तु पूरयतु नः अस्मान् इष्टहविः कृत
यागं वहतु हविः अस्मान् पूरयतु स्वगेटं देवेभ्यो नमः स्वयं गामि चरुं मम समिष्टयजुर्ह्नतेण देवे
भ्यो नमः इति भवतु ॥ यदाकूतान्नवप्रश्नो वैश्वकर्मणानि जुहोति विश्वकर्माग्निर्देवता
तृतीया दैवी वाग्याज्ञगतीति त्रिष्टुभः चतस्रोऽनुष्टुभः यदाकूतात् यत्कर्मणा आकूता
त् आकूतेनाभवास्प्रनसः प्रवृत्तेरात्मनोऽथवा मनः प्रवृत्तिहेतुः समसुस्रोत् समसुस्रवत्
हृदो वा बुद्धेस्थानान्मनसो वा मनसः समसुस्रोत् इति वर्तते सम्भृतं चक्षुषो वा संभारैः संभृ
तः सनवदरादिस्य इन्द्रियेभ्यः समसुस्रोत् प्रजापतेस्तदनुप्रेत प्रजापतिं गाः कृतकर्मा
नुगच्छतः सुकृतामु लोकं सुकृतां स्थानं गच्छत यत्र ऋषयो जग्मुः यत्राङ्गिरा ऋषयो
गताः प्रथमजाः पुराणाः ॥ एतं सधस्थस्य पञ्च यजमानेहे सधस्थस्य समानस्थाने देवतानां स्व
र्गे परिते ददामि तव परिदानं च रक्षणार्थं यच्च आवहात् आनयेत् शेवधिं सुखनिधिं आहुतिपरि
णाम भूतं शेवधिमिति सुखनाम जातवेदाः अग्निः तेच परिददामि स्वर्गाख्ये स्थानमुत्क्रान्ते दानी स्थानि
नो देवानां हा अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनन्तरमेव आगमाय तत्पतिः वः युष्माकं अत्र स्थितानां तेन सुजानी
त परमे व्योम्नि स्थाने वस्थितं सन्तं एवं जानाथ देवदेवस्यापत्यं यजमानं जानीथ परमे व्योम्नि परमस्थाने प्रस्थितं सन्तं हृ ६
देवाः सधस्थाः समानस्थानाः किंच विदत्नूपमस्य जानीतं रूपं अस्य यजमानस्य

पथिभिः तानायनतो विदितवन्तः यदागच्छात् आगाछेमार्थ्यिति देवयानैः पुत्रार्थे वा वरुवचने उ
पभोगस्थानभेदाद्वा अथ इष्टापूर्ते कृणवाथ कृत्वथ आविः प्रकाशफले अस्मै ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने ये
न वहसीति व्याख्यातो ॥ प्रस्तरेण प्रस्तरेण च परिधिना च स्रुचा वा च वेद्या च बर्हिषा च ऋचा
गादिभिर्मन्त्रैश्च इमं यज्ञं नः अस्मत्सर्वार्थिनं नय देहस्थेन स्वर्गलोके देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गम
नाय यज्ञो हि गते यजमानो गत एव सहितः सशरीर इति अभिप्रायः ॥ यद्दत्तं यद्दत्तं भार्याजा
मात्रपुत्रप्रभृतिभ्यः यच्च परादानं दीनान्धकृपणेभ्यो दयया यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं ब्राह्म
णभोजनादि याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वमग्निर्वैश्वकर्मणः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः
स्वार्थे तद्धितः स्वर्गलोके देवेषु मध्ये नः अस्मदर्थं अस्माकं वा दधत् दधातु फलोपभोग
र्थं यत्र धारा यत्र यस्मिन् देशे धाराः अनपेताः अप्रक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि अपचयं न गच्छ
न्ति मधोर्मधुनः घृतस्य च याः स्वाम्याः सोमादीनां तत् तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वः स्वर्गलो
के देवेषु मध्ये नः अस्माकं दधातु ॥ अविनियुक्तत्वात् अग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेत
दग्निरस्मीति त्रिष्टुप् आग्नेयी अग्निरहमस्मि जन्मना उत्पत्त्यैव जातवेदाः अथ उ वै रेतः सिक्त
मात्रेणाग्निर्वेदाहेति तद्धि देहेन यज्जातं विदितेन तस्माज्जातवेदा इत्येतदभिप्रायं यस्मादहमग्नि
रस्मि अतो घृतं मे मम त्रिधातुः ऋग्यजुः सामभिः रजसो विमानः उदकस्य निर्माता किंच अज

मं॰ त्र॰
भा॰
१६९

169

प्रवक्ता: हुतहोमिनमहं हवपश्यामी मेतदभिप्रायं अमर्त्यं च मम प्रासन्न् आसेमस्त्वेयो हि ममस्त्वेहवि
ज्येहोलिनमहममस्तं करोमि इति किंच अर्कः अर्चनीयः यत्तः अस्मिन्नाम्नाभिधानः अग्यज्जः सा
मभिः रजसो विमानः उदकस्य निर्माता किंच अजस्त्रः अनुपक्षीणधर्मः दीप्तः उदकस्त्ररणो वा
आदित्यः अहमस्मि नाम्ना किंच हविरस्यहमस्मि नामशब्दस्त्र लुप्तविभक्तिव्यत्ययः अस्मिशब्द
स्य च सर्वत्र संबंध एवमग्न्यहं तमेवार्थः ॥ ऋचानामस्मि यजुर्हि शीर्ना स्त्री यजुः गवेदनामास्मि य
जुर्वेदनामस्मि सामवेदनामास्मि ॥ त्रिवृन्मग्निमुपतिष्ठते येग्नग्रयः आग्नेयीगत्रनुष्टुप् येग्नग्रयः
पाञ्चजन्याः पञ्चचितिका इति श्रुतिः अस्याः पृथिव्याः अधि उपर्यवस्थिताः तेषामग्नीनां च मत्क्षेष्ट
मोस्मि यतः अतः अर्स्पसोत्स्माभिः प्रेतोजीवात् पेस्त्रवम हुवअस्माकं वीवात वेचि रंजीवनाया ॥
त्रिवृन्मग्निमुपतिष्ठते वार्त्रहत्याय इन्द्रपन्तस्त्वम पश्पदिति श्रुतिः प्रथमेगायत्री त्रिष्टुभो इन्द्रो
ह्वयत्सेदेवता वार्त्रहत्याय हत्त्रः येन शवसा बलेन हन्यते तद्वार्त्रहत्यं शवः तस्मै वार्त्रहत्याय श
वसे पृतनाषाह्याय च पृतनाः सङ्ग्रामाः येनासौ वसा अभिभूयन्ते तत्पृतनासहं बलं तस्मै पृतना
सहाय बलाय सहन्ति अभिभवाम्यः हे इन्द्र त्वां आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥ सहदानुसह
इति बलनाम शत्रूणां बलस्य दातारं एवं भूतस्याम्मानं नमसहत्वं संशर्गीवलोयं च तद्बलं इत्से
वचयः एकमनुपसेतामयति ससहदानुः तं सहदानुं यद्वा सहपकीभूययोर्दुर्मर्त्यादवाति

ससहृद्दानुः तं सहृद्दानुं शत्रुं हेरुकहन्तवरुभिराकृतदियंतं निवसंतं रहैवयुद्धं स्तं कृत्वा पुत्रेवति
ज्जिप्यसंपिण्कुसंपिडिक्रहनेकुणहकणंतेऽर्वेवोभिधापितेन एवं त्वावदेनं कुहस्थयपुत्रनु प्योय
मयरोहृतः तेनाभिमृषहृवेवहृमानेपियाकृपियमितिहिंसाकर्मादेवानोहिंसितानां स्वपादकृ
त्वागमनासमर्थं कृत्वा नवसावलेनजयं प्यजति ॥ मृगोनभृगइवव्याघ्रोवासिंहोवाभीमोभीष
णः कुचरः कुत्सितचारी हिंस्रः प्राणिवधजीवनः गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कोऽपि
देशप्राणिविशेषान्हंतितेनाभिभूयमानः पर्वतप्रदेशोवनः हृत्वाहृत्वतद्रामदेशादाकृष्य
मानः प्राजग्ग्राग्यक्व ग्रागतस्यम्हणुयः पार्श्वे सम्प्राभिः स्वकशरणवत्रसंसेऽयप्रशोतनन्
करेण नीद्गोकृत्स्पविशत्रुकश्चिभुगनारेहेइदतिम्म नेजनन्ऽस्ताहृवंतनतोविषहन्
नातिविनातिनाऽयतेहिंसाकर्मणापतहृपविमयोनुदस्यविनुदस्य प्रेरयत्वमर्थः स
ग्रामान्प्रपुनरागमनाय वैश्वानरोऽनः वैश्वानरदेवस्रोगगायत्री त्रिष्टुभौ वैश्वानरोऽग्निः
नः ग्रस्माकऽतयेग्रवनायतर्पणायग्रप्रयानग्रागच्छतु परावतः ह्राम्रकिंचनः द्
ष्टीरूपग्रस्माकंचशोभनाग्रस्तती उपस्योतेग्रापयायिति ॥ दृष्टोदितियोग्निर्वैश्वानरए
ष्टः कोऽयमितिदिविप्रादित्यात्मनास्वव्यस्थितोमनुष्ठाभिः तेनैवत्वयनेयमेनमार्गदेवपुरु
षदेवयना मरुत्ः सप्रजातिः सबलेनियस्त्वैश्वानरोऽग्निर्विदुदात्मनाप्राहृषिविस्यनः

मं.उ.
भा.
१८.

पृथिव्यामंतरिक्षेलोके पृथिवीमंतरिक्षंनाभ्युपविशं पृष्ठउदकान्यिभिः कोयंनामद्विपदवनष्पतं जो
वनेहंसमीमग्निर्वैश्वानरोस्मिन्लोकेव्यवस्थितः पृष्ठोग्निर्हाल्पपर्य्यन्तैः कोयंनापपाकप्रकाशेन
पक्त्वातिष्ठागोषधीः प्राविवेशाविष्टः यश्चवैश्वानरोग्निः सहसाबलेनमथ्यमानोधृष्णुणा का
न्वयन्तिस्मिन्नइतिपृष्ठोदिहदेवभिः मनः सोस्मान्दिवाहनिपातुसवनंरात्रौपातुविषः विनाशा
त् विषरितिहिंसाकर्मादिवानक्तमितिसत्तनास्त्येववचन अस्यामंतर्हेप्राग्रन्थाविष्टभोकामवसो
अस्पामसमाभुयाम नंकामं यत्कामापतत्कुर्मः हेअग्नेनवक्रतीउत्त्वाप्रावनेनअर्पणामचरयिथ
नेहरस्थिवः धनवान्सर्वीरंकल्याणाउद्वंभ्यभ्यामवाजमन्नमभिवाजयन्तः वाजतिरर्चतिकर्माअ
भिवर्धयन्तोअग्निंभूमानारिष्टजयितंअभ्यामयुष्मेयशः हेअजरजरारहिताग्नेअजरेयुष्मविशे
षणेमनतन् अनुत्क्षिप्तयमतेनवप्रसादात् वयंतेहिपृष्ठोयस्मादर्थे यस्माद्वयंतेत्वभ्यंअपर
रिमरादानेहदिकामंउरक्तमरहविः कामसमामर्त्यवाहविः कामशोहनोच्यतेउत्तमहस्ताः समक्र
प्रकाणभावाप्रवउरस्पृशीकाः असंहत्यागुलयइतियावत् नामसानमस्कारेणप्राणिपातेनउ
पनिषषउपसंगम्पनिषदनंकृत्वाअतः यजिष्ठेनषष्ठेनमेनमनसायदितियजदेवान् अस्तेत्रथ
नाश्चेनत्यगतेनदेवतायाः पाथ्यास्पचिनेनसंततानिकरसेनमन्मनामननेनेनाविमः सनमथा
वीसमन्हेभ्रमे ॥ धामच्छत्त्वैश्वदेव्यानुष्टुप् ॥ धामच्छत्तथामप्राहुः स्थानवचनः स्थानानिध

170

१८.

रयतिअग्निक्रान्तिसमीकरोतियः सायमक्षतदेवः शब्दः सर्वत्रवसंवध्नातेयोग्निर्हिर्वोयामक्षनूयज्ञं
ज्ञः यस्त्वस्त्वायस्त्वहहस्पतिरतैसचेतसः समानचेतस्याः चेतः शब्दः अस्त्वावचनः विश्वेदेवाः य
जेमासर्वेनुयमस्नानिविकंकुर्वन्नः अस्माकं अर्कमेत्विष्टेव नंयविष्टेमकं नहेष्टुयस्तदमस्य
न्दषेरनपसोवेमुपक्रम्य भूयोवेद्युः प्रशस्याभवतीसमिधायाहनस्मायेदेवाः किंवान्हचानोमुहत्वा
षितद्वतीति अतीयमार्षेयोत्रयइतिविद्वद्भिरादरणीयः ॥ उवटकृतौमंत्रभाष्येऽष्टादशो
ध्यायः ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्यसूनुना मंत्रभाष्यमिदंकृतंभोजेपृथ्वींप्रशासति
ति अथसौत्रामणीविधिस्त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अग्निकृत्वा सौत्रामण्याअनंतरमुपक्रमः तत्रप्रजा
पतिर्यज्ञमसृजतसउपक्रम्यसपतेयत्क्रतमपश्यत सौत्रामणीमितिसौत्रामण्याः प्रजाप
तिरृषिः ॥ आद्यापरमिदंमेधजाग्रमश्विनौसरस्वतीचसौत्रामण्यांदेवताः सुरासंधीयते
स्वाद्वींत्वास्वादुदेवतानुष्टुप् स्वाद्वींस्वादुशब्दौ मिलितवचनः स्वादुरसांत्वा स्वादुमिष्टेनतीव्रांती
व्रशब्दः षट्वचनः पंदौशीघ्रमदजननीं कांतीव्रेणपटुरसेनअमृतांअमृतेनमधुमतींम
धुरस्वादोयतांमधुमताचतवर्णांवाकुर्यानांशेषदृश्यते सृजामिसंदृशः सोमेनतेसारथ्यानो हृदे
हिमरेपीतिउपसर्गीसगातसंसृजामि स्वाद्वींत्वांसंस्वादुनासोमनेस्प्रकृतरवाणिथाजनमे
यदृणप्तनरागणिसोमोपितयनस्वमंत्रेणगोकः सोमसंसर्गणानात्वावीमितसोमासिद्धयामस्यो

सं.व.
भा.
८७१

१७१

यथच्चास्वपाकोविपश्चिणामः सरस्वत्यैपच्यस्वइंद्रायसुत्रामणेपच्यस्व ॥ पयकस्याः पयसा कृतेना
श्विनेनपरिषिंचतित्रिपरीतः सोमोवृहस्तोद्वितीयपादस्यभ्रस्तिव्याख्यायतेऽछंदयोगात् यः सोमः उ
त्तमहविः सर्वेषांहविषांयच्छ्रदधन्वान् धारयितवान् यजमानंयच्छ्रनर्थः त्वम्योह्रितः खमेधु
ष्णुः आपसुप्रनतंछ्ववस्थितं तंसंतथ्याखषांवंश्रभिषुतवान् सोमेयाद्भिः अ्वाभिः तंपरिषिंचत
श्राभिषुतंसोमइतः गोरूपसउपादायपरिष्कृतंकाय्याः स्तः तिरश्चिरंगायत्रीभिः सोमोभिः
परिष्कृतं पुनातियोयंवयोः पवित्रेणउदयातिवानैनासूतः सनूप्रत्वाउ. अयेमत्वेः सोमः स्व
तिह्रुतः सइंद्रस्ययुज्यः इंद्रेणसहयोगमर्हति सखासहायः सक्रीडनकः सुगहः ॥ सो
मवामिनः पुनातिवायोः पवित्रेणहृदयान्तर्वर्तिनाहृतः सात. प्रागच्चनः सुवतः सोमः स्व
तिह्रुतः यः सइंद्रस्ययुज्यः योग्यार्हः सखा ॥ समृद्धिकामस्य पुनातिपुनातितेयजमान
स्याचष्टेधृष्णुः पुनातिभवपरिष्कृतंस्वरांसोमंत्रसूर्यस्यदुहिताबह्वास्त्रेणोपमानम् भिन
त पुनातितेपरिस्नुतंसोममितिवेत्तियद्वा पुनातिनवपरिस्नुतंसोमंरूपायतांमत्रंसका
रैः सूर्यस्यदुहिताश्रद्धावैसूर्यस्यदुहिता वारेणगोरश्ववालवालेनशश्वतांशस्वतिके
नततानातवैतिपततनामा यत्नोमितिनिमित्त भृतेन अजाविलोमपवित्रेणपयः पुनातिब्रह्म
दत्तेस्वचरितपदस्मायः प्रथमोऽर्द्धर्चः यस्मात्कारणात्सोमः सुतः सोमोनिपुतत. ब्रह्मदत्तपव

८७१

तेतेजश्चेंद्रियंपवतिर्जनतार्थः ॥ ब्रह्मजनयतिदक्षंचतेनक्षत्रंइंद्रियंचयस्मात्वंसुरयास्तुतः सुरयाती
व्रीकृतः मदायभवसिमदजनकोभवसियतः कारणात्तक्रमेणशोचिष्मत्तादीप्तिमत्ताच्चरूपेणम
वजनितेनेहदेवदेवताः पिपृग्धिप्रीणीहिरसेनचान्नेनयजमानायधेहिदेहि ॥ पयोग्रहान्गृह्णा
तिकुविदंगेतिव्याख्याते उपयामगृहीतोसिअश्विभ्यांत्वासरस्वत्यैत्वाइंद्रायत्वासुत्राम्णेशोभन
त्राणमस्यअश्विभ्यांसरस्वत्याचकृतमितिसुत्रामा ॥ सादयति एषतेयोनिः तेजसेत्वासादयामि
वीर्यायत्वाबलायत्वा सुराग्रहान्गृह्णाति नानाहिशोहायस्मादर्थं यस्माद्दस्थयस्मात्त्वानाए
थक्पृथक्वांयुवयोः सुरासोमयोः देवहितंदेवानांपथ्यंदेवैर्वाहितंयोरंतस्थापितंतसदस्यानेकृ
तंदेहिवदीभवतः सुरापयसोः ग्रीनाम्भैष्ममोब्रवीमि मासंसृक्षाथांमासंसर्गंकुरुतं परमे
व्योमन्परमस्थानेआहवनीयादिवेदिणिलक्षणे सुरात्वमसिकिंचयतस्त्वंसुरात्वमसिशुष्मिणीबल
वतीअशांतायस्मात्सुरापीत्वारौद्रमनाइतिसामर्षेषसत्वात्तगुणः शांतःअतोब्रवीमिसर्वथा
माहिंसीः सोमंस्वायोनिस्थानेआविशंतीसतीमाशह्वोनुदातेनाधिक उपयामगृहीतोसिआश्वि
नंतेजः सारस्वतमितिशेषः सर्वत्रसारस्वतंवीर्यंऐंद्रंबल ॥ सादयतिएषतेयोनिः मोदायत्वा
सादयामिआनंदायत्वामहसेत्वामहत्पूजायांच पयोग्रहान्प्रीणाति तेजसितेजोसियतः अतस्त्वां
ब्रवीमितेजोमयिधेहियोहिमयदात्मकः सनवनियोगमर्हति वीर्यमसिवीर्यंमयिधेहि बलम

सिबलंमयिधेहि तुल्यव्याख्यानानिसर्वाण्यहान् स्त्रीणामितिओजोस्योजोमयिधेहि मन्युरसिमन्युंमयि
धेहिसहोसिसहोमयिधेहितेजः प्रागल्भ्यलनमानसंमन्युः कोपः सहोबलम् ९ शेपेनपञ्चभ्यो
पावयतोयजमानेयाव्याख्यातम् अनुष्टुप् विषूचिकास्तुतिः विसृतिपातोनानावचनः अध्वतिगीष्प
धिः अन्तर्व्याप्तिर्नीनोचनाविषूचिकेऽस्मिन्व्याध्यविशेषः याविषूचिकाव्याघ्रहकंचउमावि
रद्वतिनहितयोःपतिणामजानितानव्यापत्तिः किमेतावेवयारद्वतिनेनाहशेपेनैवपतविणप
ननर्शीलंसहिवपुजीवनः प्राणिनोरहीनमवशेषपनतिसिर्दे· हृचसाऽस्मेयजमानपातवर्द·
हृसः पापानपापसंमृद्यव्यापेनः व्याधीनामधीनामपिष्टाश्रोदेवताः सतिन्नाः प्रास्त्येना ॥
यदापिपेषेत्ययनियदापिपेषेतिश्चाग्रेयीबृहतीपिपेषतिलिङुउत्तमपुरुषैकवचनंयदहमपिपे
षम् आपि हिवान् पक्षामातरंपुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन्धयन्पिबन् स्तनेनैतेनैवसमहं
हेअग्नेअनृणः ऋणत्रयरहितः स्तनकस्तोभवामियन एवमेतावद्ब्रवीमिउद्दिष्टभजमहतौ
हिंसितौपितरौपितामाताचैकशेषः मयायोहियस्तुपकर्त्तेमसमस्त्यः तेनैवंमातापितरौ
हिंसितौभवतइत्यभिप्रायः ॥ पयोग्रहसंस्पर्शनेसंपृचस्य पूर्वार्धंपंक्तेः संपृचन्तीतिसंपृ
चः स्वयाक्रियाव्याप्रदिश्यन्तेयेयूयंसंपृचस्थनानारूपब्रवीमि संमाभद्रेणपृङ्क्त· संसृजतमा
भद्रेणाभंदनीयेनकल्याणेन ॥ सर्वाग्रहान्संस्पृशतिविपृचस्य यूयंविपृचः वियोगकारिणः

स्यतानंहंवृत्रीभिविसापाप्मनाविहृद्धः विगतसंसर्गपाप्मनामांकुरुत देवायंतेस्विष्टतिरहसृभः
सोमसंपत्सौत्रामण्यादर्शनात्याः निदानवतामंत्राणांश्चैवनिदानंवक्ष्यमस्यस्पष्टत्वेवो
धायइंद्रस्यकिलानुपरतसोमपानाहितस्यनमुचिरसुरोपियतसमहावीर्यंतत्रदेव
र्दिदस्याभैषज्यंकृतंतत्राश्विनौभिषजौसरस्वतीचऔषधंसौत्रामणीयंहेवायज्ञमतत्वतवि
स्तारितंवंतोभेषजंभेषजस्यकर्त्तारसौत्रामण्यात्वेप्राप्यतदाभिषजाभिषजौवैद्यौ अश्वि
नावश्विनौइरवतत्स्यः पादःसंवद्धतेहिवचनानतत्रात् इंद्रियाणिवीर्याणिदधतः प
यसःवाचाचत्रयीलक्षणयासरस्वतीतदाभिषगभवत् दीक्षयेत्रर्पदीक्षायात्रश्वपशाषाणी
नवप्रत्ताश्रीहयः प्रापणीयस्यवोक्तानितनवप्रतृतावयवाः सोक्तानिक्रयस्यत्रूपंसो
मस्यसोमक्रयस्येतिसमासेप्रामेपदयोर्व्यत्ययोत्रूपशाहेनवत्सवधानक्लांदसंसोम
क्रयत्रूपंलाजाःसोमांशवस्सलाजापवमधुरस्वादानः ॥ आतिथ्यस्यत्रूपंसोमस्त्री
हिमृणामाकोदनावामचूर्णोसंसर्गोमासरंमहावीरस्यनयक्रः किंपवनयूक्रः शौंडिका
नापस्त्रिहः त्रूपमपसदा मेतत्क्रयमेयायंतिसोमराज्ञीः सुराश्वभिषुतानिरुति ॥ सोमस्य
त्रूपम् सोमस्यक्रीतस्येनरूपं यत्सारिक्तनूपरिषिक्तेनपयसाकेनपयसायदासिभ्यांउप
भेषजंचेंद्रायवावेदपयः उप इंद्रायेवभेषजंयद्वासरस्वत्याऽउपंपयः इंद्रायेभेषजम्

मे· त्रं·
भा·
८३

173

आसन्दीरूपम् यजमानाभिषेकासंदीरूपं राजासंदैसोमासन्द्यावैयंभीसन्दधानीसोमि
कांवेदरूपं वेद्योः अन्तरः मध्यं उत्तरवेद्या रूपं कारोत्तरः सुरापात्रं नाभिषेकासिंद्रस्य यजमान
स्य च ॥ वेद्या वेदिः अनया वेद्या वेदिं सौमिकीं समाप्नोति बर्हिषा च बर्हिः समाप्नोति इन्द्रिय
च वीर्यं श्येनवत्सः पशूनाप्नोति प्राणेन आग्नि: अग्निना आप्नोति हविर्धानेन यदश्विनो देवताते
न हविर्धानमाप्नोति यत्सरस्वती देवता तेनाग्नीध्रमाप्नोति यदिन्द्राय सवितुः तेन सदः कृत आ
प्नोति पत्नीशालं च गार्हपत्यमाप्नोति १९ प्रैषैभिः प्रैषान् प्रैषाः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिरा
म यज्ञस्य प्रियः प्रयाजैः याज्याः प्रयाजैरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैः
अनुयाजानाप्नोति वषट्कारैर्मित्राहुतनार्थं वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति एवं च नर्णीवाकानां
महैलोपः २० पशुभिः पशून् पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवींषि आमेक्षिर्दि
दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिः याज्या नषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति
प्नोति २१ धानाः करम्भः करम्भ उदकमन्थः करम्भः शाक्रवः परिवापः हविष्यान्नः पयः
दधि सोमस्य रूपं परिविषया उत्तरूपं आमिक्षा पयस्या वाजिनं मधु मधुशाङ्खो वाजिनस्य
विशेषणमानं नयानि सोमसंस्तवस्य धान्यानां रूपं अथ स्तनं मन्त्रोक्तानां सोमस्य हविषां
सोमस्य च संपत्तिः सौत्रामणी द्रव्याहृत्यानानारूपकं वलं कोमलं वदरं परीवापस्य गो ८३

धूमाः सक्तूनां रूपं बदरं उपवाकाः करंभस्य रूपं उपवाकाय वाकाः ॥ पयसा रूपं पयसो रूपं यत्
यवाः दध्नः रूपं कर्कन्धूनि कर्कन्धु बदर विशेषः सोमस्य रूपं वाजिनं सोमस्य च रूपं मामिलापय
स्या २४ आश्रावय इदानीं शस्त्र सपत्निः क्रियते आश्राश्रावय इति शब्दः प्रत्याश्रावार्थः स्तोतव्याः
प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषट् अनुरूपः यजे इति धाय्या रूपं तिक्केवलो स्तोत्रयानुरूपयोरन्तेनस्था
याशस्ते प्रगाथा ये यजामहाः येयजामहे प्रगाथाः ॥ अर्धर्चैः अर्धर्चैवेकत्यानीत्
पयीमाप्नोति पदैः शप्नोति निविदः प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणां रूपं पयसा सोमं आप्यते ॥ अ
श्विनं प्रातः सवनं अश्विना प्रातः सवनं प्राप्न इंद्रेण ऐंद्रं माध्यंदिनं सवनं आप्नं वैश्वदेवं तृ
तीय सवनं सरस्वत्या आप्न वायव्यैः सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा वायव्यैः पा
त्रैः वायव्यानि पात्राण्याप्नोति शतेन द्रोणकलशं वे तत्पात्रं मतं इत्युच्यते कुंभीभ्यां स्वरानिथा
नाशतातृणाभ्यां आमभ्रणौ इतम स्दां हवनी यातुच्यते आभिषुते सोमे षोभवतः तौ आप्नोति
स्थालीभिः स्थालीः आप्नोति उभय त्रहि स्थालेन भवति ॥ यजुर्भिरा्प्यन्ते यजुर्भिः यजूंषि
षि आप्यन्ते ग्रहैः ग्रहाः आप्यन्ते स्तोमाश्च विष्टुतीश्च छंदोभिः उक्थाशस्त्राणि सामान्नावषट्यश्रा
प्यन्ते सामन्नामा सामं आप्यन्ते अवभृथेन अवभृथः ॥ इडाभिर्भक्षान् इडाभिः इडा आप्नोति भक्ष
भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकं आशीर्भिराशिषां संयुना संयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः प

सं·त्र·
भा·
१८४

174

वीर्यं स्यान्कामानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति समिदायजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थ
याःसर्वं·स्थामाप्नोति ॥ व्रतेनकृतोक्षिष्टभक्षस्त्रिरात्रमग्निहोत्रं जुहोति अनेन व्रतेनमेदीक्षामा
प्नोति दक्षिणया दक्षिणायेति विभक्तिव्यत्ययः श्रद्धामाप्नोति श्रदिति समस्तनामसु पठितम् न
दस्याधीयत न अस्तिकेन पवमनविविसाम्भहृषु एपक्वंता मनो विशेषः श्रद्धया सत्यमाप्नोत
सत्यत्वानमनन्तेब्रह्मत्रयीलक्षणं वा एतावन्त एतान्मतिमाणान्तूप सोमयन्तस्य यद्देवैर्ल
णा च प्रजापतिना कृतं तदृष्टदर्शनकरणयोः को विशेषः इति चेत् समर्पितिबुद्ध्यायेन
दर्शनं करणं तद्बुद्धिपूर्वकं तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सोत्रामणी पूर्वसवर्णदीर्घश्चादद्दः
क्षादसः सोत्रामणिप्रोक्ष्य स्तुते सुरासोमाभिषुते २२ पयोग्रहानजुहोति सरावन्त त्रिष्टुप्
अश्विनसरस्वतीन्द्रदेवत्या त्रयः सरावन वर्हिषदसुरावान्वापः वर्हिषयन्तोयसौत्रा
मणीसुवीरकल्याणवीरयज्ञं हि त्वं निवदयति नामरिषाः ऋत्विजं नमाभिर्वमरुका
रः पैत्रवीदधाताः धारयन्तः सोमं दिवि देवतासुनममदेसमवथ इन्द्रं यजमानाः स्वर्कोऽस
मनार्थः कल्याणमेव वा सराग्रहानजुहोति यस्ते रसः उक्तदेवत्यो मत्स छन्दस्काः मस्त
नया हि हरे यस्तव रसः संभृतः ओषधीषु वर्त्तमानः सोमस्य च यः सुष्मः पद्दलस्तर
यासहृअभिषुतस्येन नो भेयन नरे सेन वलेन निश्चगोली हि यजमानेमदेन सुरोत्थेन स

रस्वतींचअश्विनौचइन्द्रंचअग्निंच ॥ पयोग्रहाननुभक्षयंति ह्याभ्यांत्रिष्टुभ्योञ्चत्विग्यजमानाः य
मश्विनानमुचिरसुरइंद्रसेंद्रियंवीर्यमपिबत् तस्यशिरसिच्छिन्नेलोहितमिश्रः सोमोतिष्ठत्
तंपीतवंतः तदभिवादिनीपृषातक यमश्विनायञ्चाश्विनाश्विनौनमुवाचसरस्वत्यसरस्व
त्यादधिसकाशात्तदाहरन्यमचवत्सत्रासुनोत् अभ्यक्षणेन इंद्रियायवीर्याय इंद्रभेषजा
यवाइमंतंशुक्रं असंमृष्टलोहितमधुमंतरसवंतइंद्रइंद्रियं मेस्वर्यंपरमेस्वरंसोमंरा
जानंइदंभक्षयामि ॥ यजमानाभक्षयंति यदत्रशिष्टंरसिनःसायाहरायातिरिलिप्तम् लग्रशसिनःर
सुवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यच्चइंद्र अपिबच्छइदेवतोहिसोमः शचीभिः कर्मभिः
अहंपमदितिअविसन्तेनशुभकलिंगतातस्यमनसाशिवेनसोममहं राजानमितिशक्षामि
पतितमेवाकामेवथात् सोमस्यराज्ञः इदंभक्षयामि ॥ अग्नौवेश्वदेवः परिधिभुक्तं
मरेहोतिपितृभ्यः पैत्राणियजूंषि अस्मांकाडिकायांपितृभ्यः सोमपायिभ्यः स्वधांप्रतिग
मनशीलाः स्वधापितः सप्पज्ञातोगिनिसलाबोल स्वधाअनमस्त्वदङ्वचनं पितरश्चापव
श्रेष्ठकापितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः उक्तोदकं ॥ सावालोनेनापसिंचति अत्रनुअम
वंतः मक्षितवंतः पितरः अमीमदंतमवीरषेमादिताः पितरः अतीतीतृपतनृपिताःपि
तरःवाव यानिपितरः हेपितरः सौदधंपाणिप्रक्षालनंकांड ३१ नवर्षवावयनिवाव

मे· ग्र·
भा·
१२५

मा तं पुनंतु माऽहं पिप्राणं च तं भो ॥ पुनंतु मां पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः पुनंतु
मा पितामहाः पावनं च प्रापो पवनोदं शुद्धिः फलग्रहणयोग्यताकेन पुनंतु पवित्रेणा
कथम् शतमायुषा येन शतः शतायुर्भवति तत्पवित्रेण तस्मा यतनत्वाकृतायुरेव पु
नंतु मां पितामहाः पुनंतु मां प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा आदरार्थो भ्यासः विशेषा
र्थो वा तथा मां पितृपितामहाः पुनंतु मां प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा आदरार्थो
भ्यासः विशेषार्थो वा तथा मां पितृपितामहाः पुनंतु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं
व्यश्नवै व्यश्नवं मां आमनुया ॥ अग्न आयूंषि विश्वाग्नेयी गायत्री हे अग्ने यत त्वं आयूंषि
बसेमायुः आपकाणि कर्माणि चेष्टयसे स्वभावतः पवानः प्राण्ये ये आसुवश्च भवतं जा
नीहि ऊर्जं दध्याद्युपसेचनं इषं च श्रीयादिनः अस्माकं पतद्धि जीवनं हेतुत्वमभिप्रायः किं
च आरे दूरेण बाधस्व ये ते: उपायैः दुच्छुनां दुष्टश्वानं श्वनाचावदुष्टमग
न बाल द्यते तेरहितो ऽस्मि पुरुषः परमायुः प्राप्नोति ॥ पुनंतु मा लिंगोक्तदेवतानु
ष्टुप् पुनंतु मां देवजनाः देवानुगामिनः पुनंतु मनसा संयुक्ता धियः बुद्धयः कर्मा
णि वा पुनंतु विश्वा भूतानि तन्मपि हे जातवेदः पुनीहि माम् पवित्रेणाग्नेयी गाय
त्री पवित्रेण पुनीहि मां शुक्रेण शोचिषा नाम शुक्लेनाशबलेन हे देव दीद्यत् दीप्यमानः हे ॥

१२५

125

अग्ने कृत्वा कर्मणो व्ययया वक्रतन्नूनार्ट· स्तानयज्ञकृतन्नू ॥ यत्ते ग्रासेयी वाब्राह्म स्तृतीयः पा
दः गायत्री यत्तेन व पवित्रमर्चिषि हे अग्ने विततं अन्तरा इतिनं ब्रह्मनरामथ्येन ब्रह्मत्रयील त्वं ए
पर्वातेन पवित्रेणास्मान् त्वा तेन पुनातु मां मां ॥ पवमानः सोमदेवस्य गायत्री तृतीयः
पादो वायव्यः सः पवमानः सोमः अद्य अस्मिन् यविनः अस्मान् पवित्रेण विचर्षणिः
इष्टाकृत्वा कृतवेदकः पुनंतु यस्य स्वभावः पोता स पुनातु मा वायुः उभाभ्यां गायत्री
सावित्री ॥ हे देव सवितः उभाभ्यां पवित्रेण सवेन चाभ्यनुज्ञया च मां पुनीहि विश्वतः
सर्वतः ५४ वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अन्यस्तानभिधेया प्रवक्ष्ये केवलत्र कांचिद्देवतां मं गीः कं
त्य प्रवक्ष्ये प्रशान्तात् रूपाकुंभी दर्दिनस्याग्रे अनुपदिष्टा पदारणि साचाग्नि यासे त्रामणी
वावागव उरवाचे आदि विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वागतानाहितावा वैश्वदेवी सराकुंभी पुनती पावनं
कुर्वाणा देवीदानादि गुणयुक्ता आगत आगतायस्या इमाः वह्नाः धाराः तन्वः पुरः वीतानि
ष्टाः कामितशरीराः कामं ते हि सुधाधाराः तया मदंतः तयासह मा दमानाः सधमादेषु सद्य
मादेयाः छंदसी विसहस्य सधमादेशः सहमंदतेषु एवं पस्यामपनयो रयीणां पचानां द
क्षिणां ग्रो यजमानो जुहोति ये समानाः अनु ह्यै द्री ये समाना जातां सादिभिः समनसः
समानमनस्काः पितरः यमयज्ञे यमलोके यमस्य हि लोके राज्यन्ते षां पितॄणां लोकः

आयतनं स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु यद्वा तेषां पितॄणां लोकः आयतनं स्वधा न
मः स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु यद्वा तेषां पितॄणां लोकः आयतनं स्वधाकारोपलक्षि
तमन्नमस्तु नमस्कारोपलक्षिता च स्तुतिर्भवतु यत्त स्वर्गे श्रुकल्पाई: तो समर्थी भवतु
उत्तरो ग्रावाक्याकृतिं जुहोति ये समाना: अनु १४ यजमानाशी: ये समाना: समनस: जी
वा: जीवन्तं वन: जीवेषु जीवन्नवन्त्समध्येमा मंका: मदीया: तेषां स्वधिनीश्री: मयि कल्प
ताभवतु नामवति त्वमामाश्रयन्त्वित्यर्थ: पापान्मानो हिंसो हिंसितो भवति कुत्र किं घे
तं च कालमिस्मन्नत्याह अस्मिन्लोके शतं समा: समाशब्द: संवत्सरवचन: ॥ यय:
समन्वारभ्य जुहोति द्वे सृती इति १५ पथानौ अनीतिये पन्थे ऋक्कोमेहं द्वे सृती या वै तो दे
वयान पितृयाणौ पथानौ अहं मरणाय श्रिणोपितृयानगामिनो पितृणां स्म कनिवा
केभ्य: मपद्य देवयानेनावा पितृयाणेनावा पथा इति देवानो देवयानगामिनो उत पित्र
मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृयानगामिनां ताभ्यां गिमिदं विश्वमेजत्समेति तद्द्व: स्थाने
यदे तावृत्रि: याभ्यां पथिभ्यामिदं सर्वं प्रजनं क्रियावत् समेति संगच्छति यत् अन्तरा पित
रं मातरं च द्यौ: पिता पृथिवी माता नाहस्ते ताभ्यां सृतीभ्यामस्तु ॥ एवं यजमानो भद्रयति ।
इदं द्वं हविरित्यवसाना आशीर्यजमानाशी: इदं पयोलक्षणं हवि: प्रजननं उत्पादकं मेम

ममास्तु दशवीरं माणावेदप्रावीराः सर्वगणं अंगानि वै सर्वे गणाः स्तनये अविनाशाय पुनर

पिहविर्विशेष्यते आत्मानं यद्हविः स्तेनोति संभजते तदात्मसमिपंवं प्रजासंतनिपश्च सनिलो

कस्तविअभयमपुनराहृतिः अग्निः प्रजावकृल्लाअतिमहृदाममकरोतु एयं चेदं स्मति

जः अत्रचपयश्रोरत अग्रसमात्सथत्र ॥ उदीरितां त्रयोदशपितृः विहृभोजगोमकादृशीय

जमानवाचने उदीरतां ईरगतो उद उपसर्गो मरः ऊहुकमंतोउर्ह्वंगच्छंतु अवरे स्मिं लोके

वस्थिताः पितरउत्साम्यसः परामवपराम्यः ये पितरः परस्मिं लोके वस्थिताः ते पितरः उदी

रतां तस्मात् दपि स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छंतु उत्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः ये पि मध्य

माः तेपि विशिष्टानं स्थानं उत्गच्छंतु पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः असंयेईश्च येपिअ

सुमाणा अविवृः वातात्मानः अवृकाः अवृकिणः माध्यस्थ्यसमास्थिताः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा या

यज्ञाचारस्वाध्यायनिष्ठा वा तेपि तेतो विशिष्टतरं स्थानमुत्गच्छंतु एवं च स्वकीयेन कर्मणा

अस्मदीयेन वयांउत्कृतिम्रामाः तेनः अस्मान् अवंतु पालयंतु पितरः हवेषु आह्वानेषु ५ अ

गिरसोनः अंगिरा ऋषिः तस्य अपत्यानि वर्हति अंगिरसः नः अस्माकं पितरः । नवग्वाः

नवगतयः पुनः पुनः अपुनरावृत्या गम्या गच्छंति नवनीयास्तेन व्यावागति येषां ते नणामाः

पेवथर्वाणः अथर्वणेविहृ सापत्यानि अथर्वाः पुनरथर्वाणेति स्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः

मं·३·
भा·
८८

127

ये च भृगवः भृगोर्बहून्यपत्यानि सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितृणां वयं सुमनो क
ल्याणमनसः स्याम यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां अपि च भद्रे भंदनीये सौमनसे कल्याणे मनसि
स्याम भवेम ॥ येनः पूर्वे येनः अस्माकं पूर्वे पितरः सोमसंपादिनः अनूहिरे वहन्ति प्राप
णे देवाननुप्रापितवन्तः सोमपीथं सोमपानं वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि वसिष्ठा।उ
नैवसिष्ठतमः कृतास्पदो वसतिनिति भिः तैर्वसिष्ठैः समः सह रराणः संप्रीयमाणः हवींषि
कामं भूतो यमः उशन् वश कान्तौ अस्य कृतं संप्रसारणं स्येन रूप कामयमानः कथं भू
तैर्वसिष्ठैः उशद्भिः कथं मनुप्रतिकामं यथाकामं भक्षयतु ॥ त्वं सोम हे सोम प्रचिकि
तः नः चिकित्वाश्चेतनावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचेतनस्य भक्तो त्वं मनीषा मनसः
इच्छा विशिष्टतरा भवति यज्वनां यद्वा त्वं हे सोम प्रचिकितः किं तज्ज्ञाने प्रकर्षेण ज्ञातासि
यावत् तावत् त्वं मनीषा मनीषया प्रज्ञया त्वं च रजिष्ठं ऋजुतमं देवयानां त्वं पथा नेषि प्र
णगमयसि पथ्यां पथ्यानं किं च तव प्रणीति प्रणयनेन तव वा अनुज्ञानेन पितरः नः अस्माकं
हे इंदो कर्म कृत्वा देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलं अभजन्त भक्तवन्तः धीराः धीमंतः
त्वया हि नः यस्मात् त्वया आश्रयभूतेन नो अस्माकं पितरः हे सोम पूर्वे पूर्वजाः कर्माणि च
क्रुः कृतवन्तः हे पवमान धीरा धीमंतः अतः आप्य येन त्वां संभजमानः तानि तानि कर्माणि

अस्मदीयानि श्रवातः वातागुपद्रवरहितः एकचित्तः परिधीन् सर्वतो निहितान्यज्ञोपद्रवका
रिणः अघोर्देऊणोम् आच्छादने अपगमय वीरेभिः वीरैः स्वाभ्येभ्य सहितः सद्यगायनवा
नुभवानः अस्माकं योयस्य ददाति सतस्य धनवानिति मातिः ॥ त्वं सोम यत्वं हे सोम
पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः अनु द्यावापृथिवी आततंथ अनुविस्तारे अन्वाततंथावि
धावापृथिव्यौ दृढीकरोषि द्यावापृथिव्यौ तस्मै तव हे इन्दो हविषा विधेम हविर्दद्मः इतिवा
वार्थः वयं च हविः प्रदातारः भवेम पतयो धनानां सोमवतां पितृणां षष्ठं च म् ॥ व
र्हिषदः पितरो अर्वाग् बर्हिषदः बर्हिर्यज्ञः याजिनो बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्ति बर्हिषदः पितृ
रः ऊती ऊत्यां अर्वाक् अर्वाच आगच्छत कोहेतुः रागमनः इतिचेत् इमा इमानि वः युष्माकं ह
व्या हवींषि चकृम तानि जुषध्वं सेवध्वम् ये अस्माभिः अथ तेनागतिर्हवींषि आसेवि
तानि ते यूयं पुनरपि आहूयमानाः आगतेष्ववसः त्रेनरहविर्भिर्दत्तेन नशंतमेन शमित्रिष्ठ
षानाम ...रवापितृन तमेन हेतुभ्मेन अपपरि निष्ठाः यत्तसमा पुनरकालेनः अस्माकं सौ
योः पदर्थमेननं शमनं च रोगाणां दधात योः भयं च भयानां दधात अस्मदपि यत्किंचि
हरथः अपायंनतदस्माकं दधात आहं अविलिर अभिमुखेन वत्रिविद्मितवान्वा आह
पितृन् सुविदत्रान् सुविदत्रः कल्याणदानः कल्याणदानान् नपातं च विक्रमणं च वि

शं॰शु॰
भा॰
१७८

178

स्यार्विसृतौ यौ मर्त्यं तस्य न विद्यते पान्तो यत्र गन्तारं सन्न पान्तो देवयानः पंथाः विविधं क्रमणं य
त्र गन्तारो स विक्रमणः पितृयाणः पंथास्तत्र हि अरघट्टघटीवत् नराधरं प्राणिनो गच्छंति
देवयानपितृयाणौ यज्ञसंबंधिनावहं वेद्मि तत्र मिनस्त्रा पितॄन्नयतः एवमतो वक्ष्यमिव बर्हि
षदो ये पितरः स्वधयान्नेन सह हवम्सनीयन्तल्लक्षणेन सन्तस्याभिषुतस्य भजंत भजंत सेवते पि
तरः पानं सोमपानं ते इह कर्मणि आगमिष्ठाः आगच्छंत्विति व्याख्यानं संगतिः उपहूताः आ
हूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु इह विविशेषणान्येतानि
बर्हिषि समेवेषु बर्हिषेषु च बर्हिषि सादितेषु इह हविर्निधिष्ठेषु निधिभूतेषु अभिरुचितेषु तो पितरः
एतेन रक्षताम् आगमन्तु आगच्छन्तु आगम्य च ते इह श्रृण्वन्तु एवं तु अस्मदीयानि वचांसि श्रु
त्वा च अधिब्रुवन्तु यदनुरूपं पितृभिः ब्रुवाणा ते च अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् आयन्तु नः चतु
र्थ्याग्निष्वात्ता तेभ्यः आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकं पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः अग्निष्वात्ता अग्नि
अग्निष्वात्ताः पुनर्योऽग्निमेव सादयति तं हि श्रोतस्मार्तकर्मकारिणः पथिभिर्देवयानैः गैर्देवस
ह गमनैः देवसहयायिनः ते पितरो येषामन्त्यकर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः उक्तं च पुत्रेण लोका
न्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति आगम्य चास्मिन् य
ज्ञे स्वधयान्नेन मदन्तः तृप्यन्तः परितुष्टा अधिब्रुवन्तु ते अवन्तु अस्मानिति व्याख्यानम् अग्निष्वात्ताः

हेअग्निष्वात्ताः पितरः आइहगच्छत आगच्छत इहपश्चसदःसदः गृहंप्रतिसदत उपविश
तहेसुप्रणीतयः साधुप्रणयनाः ततः सुखोपविष्टाः अत्तभक्षयत हवींषिप्रयतानिनियम
गतरागद्वेषमोहैः अभिसंस्कृतानिप्रचीनिवर्हीषि अन्नानिअथअस्मा स्वेनः रयिंधनंस
र्ववीरंदधाततत्कारउपजनः ॥ येअग्निष्वात्ताःयेपितरःअग्निष्वात्ताःअग्निनाअस्वादिताः
येअनग्निष्वात्ताःश्मशानकर्म्मप्राप्ताः मध्येदिवःद्युलोकस्यस्वधयास्वकर्म्मफलोपभोगे
नमादयन्तेसुखंसेवन्तेतेभ्यः तेषामितिविभक्तिव्यत्ययः स्वराट्स्वयमेवराजतइतिस्वराट्
अकृतकैश्वर्यो भगवान्स्वराट्उच्यते असुनीतिप्राणाप्राणनेताद्वितीयसहायकृता असून्प्राणान्न
यतीतिअसुनीति एतामितिलिंगव्यत्ययः यथावशं यथाकामंयथाहविततन्वंशरीरंकल्प
यातिकल्पयतु ॥ अनग्निष्वात्तान्पितॄन्ऋतुमतःऋतुसंयुक्तान्हवामहेआह्वयामःना
राशंसेसचमसेसोमपीथंसोमपानेयेआसक्ताःप्राभुःनाराशंसे सेवमसेपितॄणांभक्षःअ
यतेअथयदिनाराशंसेसप्तमीइत्यपक्षेपितृभ्योनाराशंसेतेभ्यइतितेच आह्वय
मानाःविप्रासःमेधाविनःसुहवाःस्वाह्वानाभवन्तुएवंकृतेवयंसोमपेनयोरयीणाम्
आचाराजातदशश्लोकोनुवाकोनवर्चिआदशमेद्वौगायत्र्यौद्वितीयात्रयोदशेनवमीचानुष्टुभः
तरापितरउच्यन्तेआचाराजानुसवंजानुपातयित्वादक्षिणेनानिषद्यदक्षिणतःवस्यानंकृ

त्वायंनिर्द्देशः एवंस्वभावाहेतेअग्रेणप्रजापतिंपितरः प्राचीनावीतिनः सव्यंजान्वाच्योपासीदन्नि
तिश्रुतेः इममस्मदीयंयज्ञमभिगृणीतअभिष्टुवतदक्षिणामेवकालकर्त्रेहविर्यजमानोत्व
यैः साधुर्यंयज्ञइतिविश्वेसर्वेसोमवंतः वर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्चमावहिंसिष्टमाचहिंसांकु
रुतहेपितरः केनचिदपिनः अस्मान्यत्यद्यपिवः युष्माकंआगः अपराधः आगश्शब्दः
सान्तोनपुंसकलिंगोपराधवचनः पुरुषताविभक्तिलोपः पुरुषत्वेनचलचित्ततयाकराम
कुर्मः ॥ आसीनासोयेयूयंआसीनाः अरुणीनामुपस्थेअरुणावर्णानांअरुणाचर्म॰
हिनरकर्णीभवंति याभिःकुतपाःक्रियंतेकुतपक्रियाश्चपितरः कुतपेचासनेदद्या
दितिश्रुतेः यद्वा अरुणवर्णानांरश्मीनांउपस्थेउत्संगेआसीनाआदित्यलोकजितःपित
रःतेरयिंधनंयच्छतदत्तदाशुषेहवींषिदत्तवतेयजमानायमर्त्यायमनुष्यायपुत्रेभ्यश्चहे
पितरः यजमानार्थंपुत्रवचनंसर्वेहिपितॄणांपुत्राः यजमानाः अयजमानाश्चतस्यव
स्वः प्रयच्छतदत्तयदभिप्रेतंवसुतेचइहअस्मदीयेयज्ञेऊर्जंदधातस्थापयत ॥ यमग्नेक
व्यवाहनत्वंचिन्मदग्निरूच्यतेचतसृभिः ऋग्भिः हेअग्नेकव्यवाहनकव्यंवोढःअग्निस्त्वमर्थि
कारोयस्यसएवंसंबोध्यतेयंरयिंहविर्ल्लक्षणंधनंत्वंचित्त्वमपिमन्यसे अवगच्छसिसाधुश
कंतेननश्रेयः श्राव्यमितितंहविर्लक्षणंरयिंनः अस्माकंगीर्भिःवाग्भिःपुरोनुवाक्यायाज्याव

षट्कारलक्षणेभिः अवाप्य हविर्विशेषणमेतत् अवणीयं देवत्वादेवेभ्यः पत्नयदेहिपत
निहूनकर्मायुजेयथायुजेयथायोगं ॥ योअग्निः यः अग्निः कव्यवाहनकव्यपितृणांह
विरूह्यते नहहनिपितॄन् पत्तनऋतावान् ऋतावृधः सत्यवृधोवायज्ञवृधोवाहितीया
वक्रवचनमेतत्सरदानीमेव हव्यानिवोधांतिप्रब्रवीत् हव्यानिहवींषिदेवेभ्यः आपि
तृभ्यआसमृद्धयाः र्थीयआकारः देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चइमानिदेवेभ्यश्चपितृभ्यइति ॥
त्वमग्रय त्वहेअग्रेईडीतः अध्याषितः सनकव्यवाहवहप्रापणेऽग्रसेपतद्रूप ऊढवाना
निहव्यानि हवींषिसुरभिणिसुगंधीनिकृत्वाकृत्वाचहवींषिप्रादाः प्रदत्तवानसिपितृभ्यः
स्वधापितृमंत्रेणनेचपितरः अदन्नश्नंतवतोभक्षितवंतः सः अद्धिभक्षयत्वहेदेवप्रय
ताप्रयतानिमुचीनिहवींषि ॥ येचेहनपितरः येचपितरः इह अस्मिन् समीपेइहवालो
केआसतेयेचनेहयान् चपितॄन् विद्मः अवगच्छामः यानुउइतिपदपूरणः नचप्रविद्मः
नाप्रजानीमः त्वंवेत्थयदितेजातवेदः तेषामाद्रादौक्रियतेहितीयातोवाक्यावलीयत्त्वात्ता
नत्वंवेत्थवेत्सिजानासि यतिश्चविभक्तिकोनिर्देशः यतीन् पृष्टीन्निमनैमित्तिककर्म
करणेनिर्दिष्टकल्पषान् जातवेदः अतएवमस्यतेस्वधाभिः पितृसंबंधैर्हविर्भिः यज्ञंसु
कृतंसाधुकृतं जुषस्वसेवस्व ॥ इदंपितृभ्यः इदमितिप्रयंदत्तोनिर्देशः पितृभ्यः नमः अव

मं॰ ३॰
भा॰
१८॰

१४०

हविर्ब्रह्मदत्तं यत्तत्स्वधयाप्रयत्यानंतरं येपितरः पूर्वासः पूर्वेईयुः स्वर्गंययुः येउपरासः उपरतव्यापा
राः कृतकृत्याः परब्रह्मईयुः याताः येचपार्थिवेरजसि पृथिव्यामभवं पार्थिवंरजः ज्योतिः अग्निःत
त्रानिषत्ताः अभिमुख्येननिषण्णाः अग्निलोकप्राप्ताइत्यर्थः येवायेचनूनंनिश्चयेनसुवृज
नासुसाधुवृत्तासुविक्षुयजमानेषुनिषण्णास्तेभ्यः इदंपितृभ्योनमोऽस्त्वद्येतिसंबंधः अथा
यथा अथइत्यपि यथानोऽस्माकंपितरः परासः पराएवपरासः उत्कृष्टाः ऊर्ध्वलोकगामिनः
प्रत्नासः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः चिरंतनाः हेअग्नेऋतंसत्यंआशुषाणाः अनुवाः व्याप्नुव
नः व्याप्तिशब्दविभक्तिकोनिर्देशः शुचीदीप्तंभास्वरंइद्भूयएवार्थे अयन्गताः प्राप्ताः दीधितिंआ
दित्यरश्मिमंतंआदित्यमंडलंयद्वाहिदेवयानः पंथाः उक्थानियेशंसंतियज्ञेषुतेउक्थशासः
पितृणांविशेषणमेतत् एवंवयमपिहेअग्नेत्वत्प्रसादात्तद्दामाभिंदंतः द्वामाष्टविभक्ति
कोनिर्देशः दामंमाहतीभिंदंतः वेदिंचत्वालयूपावटादिखनंतोयद्वापृथिव्याआश्रयाणियेसंवी
हिपशुयूपादीनिभिंदंतः यज्ञसर्वोपकरणमनुतिष्ठंतइत्यर्थः अरुणीः आरोचनाः दीधिनी
रश्मीन्अपवृण्मः अपवृणुमःवरश्मीनेदेवंपंथानं त्वामनुतिष्ठामएवसमस्तार्थः ॥ उशंतस्त्वा
वशकांतौ कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं हेअग्नेयतोवयंउशंतःकामयमानाः त्वानिधीमहिस्थाप
यामहे यतश्चवयंउशंतःकामयमानाएवसमिधीमहिसंदीपयामः अतस्त्वमपिउशतःकामय

मानपवउशनःकामयमानोनेवग्रावद्दपित्त्नकिमर्थमितिचेत् हविषेअन्तवेद्दविषःअदनाय
अथैद्देमंत्रःसोमोराजेअमस्यत्रिदानभूतःपयसानेन्द्रि अपांफेनेनवलसीयपादप्रभृत्याख्यानम्
यच्छृद्योगात्विश्वाःसर्व्वाःयतयदाअजयःसुधःसंग्रामात् अथनदाअपांफेनेनवृत्रेन
नमुचेरसुरस्यशिरःहेइंद्रत्वंउदवर्त्तयःउद्दर्त्तितयानसिन्नुसुरवैहत्रिःछेदेनेवर्त्मनेइद
नीमेतेचमंत्रंवदमाणाचानुवाकेअक्तिःसंवभांतिनस्यशीर्षोच्छेन्नलोहितमिश्रःसोमा
निघृतस्मात्सात्द्वीभनस्ततनदंयमोविपानमपश्यत्सोमोराजामृतंसुतइतितनेनउंःस्व
दयित्वात्मनदेयति ॥ सोमोराजाश्वेग्रहोपस्थानंअश्विसरस्वतीइंद्राअपश्यन् आयाज्जिसा
मद्दाद्दस्यपतिगवतुस्थितेअतिजगश्योशेषअतिशक्यौयथापकारणानिवक्तुनिवि
विच्यमानानिदृश्यपतेयथाचदृष्युम्भृतानिसंसृष्टानिपुनर्विविच्यमानानिदृश्यतेएवमय
मपिलोहितमिश्रःसोमःसोमएवेत्यनुवाकार्थःसोमाराजामृतःअभिषुतःअमृतंसपयेनर
सीभावानस्थूलस्यहितलक्षणमस्तीभावःऋजीषद्रूपेणावजहात् त्यजतिसत्यंमूर्त्तिलादृश्यो
षभावस्यसत्यमेतत् अनेनचऋतेनसत्येनसत्यमेतत्संजातइंद्रियंवीर्यंविपानंविविक्तंलो
हितात्सोमपानंयोगपवाविपानंशुक्रंरजोरहित अन्धसःअन्नात्सभृतंअपवादइन्द्रस्यइंद्रियं
इदंपयःअमृतंमधुभवत् ॥ अद्भ्यःक्षीरंक्षीरोदकयोःसंसृष्टयोःअद्भ्यःसकाशात्क्षीरंविपु

ण। अपिबत् पीतवान् क्रुङ् हंसः हंसजातिमाश्रित्य आंगिरसः आग्नेः सहि अंगानां रसः धिया
प्रज्ञया ह इत्यभूतात्मास्यप्रज्ञानस्याजात्यामेव स्थितस्य भवति सत्यमेतत् अनेन ऋतेन स
त्येनेंद्रियं विपानं शुक्रं अंधसः सम्भृतं भूयात् अथ इदं इन्द्रस्य इन्द्रियं पयः अमृतं मधु भूयात् ॥ सोमम
द्भ्यः सोमोदकयोः संसृष्टयोः सोमं वियुज्यापिबत् अद्भ्यः सकाशात् छंदसा छंदोनिवद्धेन वे
देन हंसः आदित्यः शुचिषदेत ऋतेनेत्यादि समानं ॥ अन्नात्परिस्रुतः अन्नाद्विल्लेद
णात् इमं परिस्रुतः रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् क्षत्रस्य नृपानवशीकरणे पयः सोमं
प्रजापतिः अथ मः शारीरी सत्यमेतदनेन सत्यमित्यादि समानं ॥ रेतो मूत्रं व्यवहितपदप्रायः रेतः विज
हाति त्यजति योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशद् इंद्रियं शिश्नं योनिप्रवेशादनंतरं मूत्रं विजहाति त्यजति तु
ल्यद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोः मूत्रस्थानं हित्वा न्वावतिष्ठते रेतः सत्यमेतत् ततः गर्भो जराय
णा आवृतः वेष्टितः जरायुं च उल्बं च जहाति त्यजति जन्मना प्रसवेन सत्यमेतत् नास्याना ।
मेकद्वाराणां प्रथमसमुदाहरणं एकस्यां नामेकद्वाराणां द्वितीयं ऋतेनेति व्याख्यानम् ॥
दृष्ट्वा रूपे दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोः इदं सत्यमेव रूपं इदमनृतमेव रूपमिति व्याकरो
त् व्याकरणं पृथक्कृत्वा वस्थापनं कथं व्याकरोत् अश्रद्धामनृतेऽदधात् अनृतनिमित्तत्वा
दश्रद्धायाः अश्रद्धामतेऽदधात् सत्यनिमित्तत्वाच्छ्रद्धायाः श्रद्धाग्रस्तिकोकग्रदधात् ॥ ॥

स्रुतः सोमउच्यते पयश्चस्रुतः परिस्रुत्प्रजापतिः सत्यमेनेन अनेनऋतेनेति व्याख्यानम् दृष्ट्वा
परिस्रुतः रसंशुक्रेणअमलेनमंथेणशुक्रंअमलंविपुज्यअपिवत् पयश्चसोमंचप्रजापतिः
सत्यमेनेन ऋतेनेति व्याख्यानम् ॥ खुरैर्वसाग्रहान्द्वाविंशतेजुहोतिसीसेनेतिसप्तचंषोडशाज
गत्यः यथाइंद्रस्यभैषज्यंक्रियते तथाआभिः उच्यतेयत्तः परेनतूपाते प्रथमायामृचिसीसेन
उर्णासूत्रेणवतंत्रमिवसर्वापरेहद्विणान्त्रैः स्रवयंतियज्ञंकेवयंतिमनीषिणः मेधाविनः
कवयः क्रांतदर्शिनः मनसापर्यालोच्यगुणतउक्तः येदानीनामतआह अश्विनौसविता स
रस्वतीवरुणश्चकिमर्थंइंद्रस्ययज्ञंवयंतिइंद्रस्यरूपंभिषज्यन्त् ॥ तदस्येंद्रस्यरूपममृतंत्रम
णपर्णिशचीभिः कर्मभिः तिस्रोदेवताः संदधुः संरराणाः संरममाणाः अश्विनौसरस्वतीच
कण्ठंसंदधुः लोमानितावच्छष्पैः संदधुर्बहुधानतोक्मभिस्त्वचमस्यनकारः समुच्चयेआपरि
समाप्तेः त्वचमितिविभक्तिव्यत्ययः बहुधावतोक्मभिः त्वगस्येंद्रस्यसंदधुः मांसमभवन्नला
जाः ॥ तदश्विना तत्पेशः रूपंइंद्रस्यअश्विनौभिषजौरुद्रवर्तनीतौइंद्रस्यवर्त्तनिः मार्गाः य
योः तौरुद्रवर्तनीरुद्रवर्तनीवारूपमार्गेणवर्तेतेइतिवासरस्वतीचवयतिवयंतिवहुवचनमे
कवचनस्यसंवधाति पेशोरूपंसामर्थ्यंअंतरंअभ्यंतरंकिंकेनवयंतिअस्थिचमज्जानंचतावन्मास
रैः कारोतरेणचयथाक्रमंवयंतिकिंकुर्वाणाः दधतः स्थापयंतः गवांत्वचिचर्मणिस्तृणा ॥

मं॰ त्र॰
भा॰
१८२

सरस्वती मनसा सरस्वती मनसा पर्यालोच्य पेशलं पेशस्कृतं हिरण्यं नाम नग्नहू पनाम च हिरण्यवद्ब्रा
नूपवद्दा वसु यथ नेनाम सत्याभ्यां सहिता वयति पटमिव सृजन्ति दर्शनं वपुः ॥ दर्शनीयं च वपुः श
रीरं इंद्रस्य रसं परिस्कृता नरो हितं रसं च सरस्वती नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता वयति वपुषो रंज
नार्थं अश्विना हि रोहितं इंद्रो देवेषु पद्यते अ प्रथतदानयज्ञः किंएवः धीरः धीमान् सरं न वेमनसरं च वे
मचसंपद्यते न अग्रहो : कार्त्स्न्यमत्र विवादितं न विवत्वात : कारकानि भवन्ति तस्य रेवमकुविंदानी प्रसि
द्धो ॥ पयसा शुक्रं रयेन करणभूतेन शुक्रं यममृतं च जनित्रं आ जन्म स जनयतं अश्विनौ सरस्वती
च प्रकृतत्वादिंद्रस्य भैषज्यः सुरया च मूत्रान्मूत्रमिति साधु मत्रं रेतः स्वजनयंत किंयुय अपामतिंवाय
मानाः अमतिं अमनं मोदं दुर्मतिं च उवध्यं आमाशयगतं मलं वातं तस्य रुचिरं न सर्वं पक्वाशयग
तमप्सु चितदारान्न तदेतत्सुरया जनयंत आरान्तस्तु रामसन्निकर्षात् संविकर्षो हि गंथादिभिः इंद्रः सुत्रा
मा पयसा पुरोडाशदेवता इंद्रमभिषज्यन्तिइंद्रः सुत्रामा हृदयेन हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः इंद्रस्य ज
जान जनयति सत्यं इंद्रस्य पुरोडाशेन सविता जजान यतियकृत्क्लोमानं च जनयति वरुणः इंद्रमभि
षज्यन्मतस्ने च वायव्यैः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां सोमिकानां वायव्यानीति चोक्तं न मिनाति निस्सिमीते
सृजति आन्त्राणि स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् किं कुर्वाणाः मधु पिन्वमानाः पिन्वतिः सेवनार्थः
गुदाः पात्राणि अभवन् सुदुघा न धेनुः दोग्ध्री एणा आदिग्ध्येः गुदाः एव अभवन् शेषेन स्पचपत्रं स्मीहाम्

१८२

षन् शचीभिः कर्मभिः इंद्रस्य नाभिः उदरं च माता च आसंदी आसंदा स्योमिति [illegible] च्यते अन्तस्त
तो जायते ॥ कुंभो वनिष्ठुः स एवं तथा न कुंभो वनिष्ठुः जनिता जनकस्य शचीभिः स्वकीयैरेव कर्म
भिः यस्मिन् कुंभे अग्रे प्रथमे योन्यां गर्भः अंतर्मध्ये सराल दृण उषितः किंच प्लाशिर्व्यक्तः स्य
ष्टः शतधारउत्सः रूपः वक्तुस्त्रोतनत्वात् रूपउक्तः दुहे न कुंभी स्वधा पितृभ्यः मुखं सत ॥
अस्येंद्रस्य मुखं सत् एकदेशलोपः सत् मिति निर्णमेन यथावस्कृतिः मुखं सत् जिका पवित्रं च ष्य।
पायुः वालि वील इति शिरः इन् सतेन जिकापवित्रं अश्विनो आसन् आसन् सरस्वती च ष्यं च
भिषगस्य वालः वालिश्च शेफो हरस्मा न रस्वी वालस्य त्रिधा परिणामः वैद्यस्य वालिस्य शेफस्य यदि
नाम शेफो हरस्मा वीर्येण नरस्वी वेगवान् ॥ अश्विभ्यां चक्षुः अश्विभ्यां इंद्रस्य चक्षुः संस्क्रियतेत
देव अम्रमेतय्रतभ्यां छागेन तेजः चक्षुः क्रियते कथंभूतेन छागेन हविषा भूतेन हविर्भूतेन पक्के
न अपक्ष्माणि च इत्युषः लोमानि गोधूमैः संस्क्रियते कुवलैर्वदरविशेषैः स्तनानि विष्टानि प
क्ष्मरोमाणि संस्क्रियंते पेशो न शुक्रं असितं नमाते पेशोनरूपं च वदेषः शुक्रं शुक्लं असितं च
कृष्णं च वसाने आच्छादयेते प्रकृतत्वाद अश्विनौ ॥ अविर्न अविर्मेषः सारस्वतः नासिका हि
कायां वीर्यायावस्थितः प्राणस्य च पंथाः मार्गः अमृतः अश्विभ्यां सारस्वताभ्यां च क्रियेते
सरस्वती च उपवाकैः यवांकुर जातेन जनयितस्या ति नासिका अ भावाणि च वर्हिः वदरैर्जं

नयति ॥ इंद्रस्य रूपं इंद्रस्य रूपं संस्करोतीति ऋषभः बलाय यावति इष्टे कर्णाभ्यां च श्रोत्रं अमृतं अतीता
नागतवर्त्तमानशब्दग्राहिग्राहाभ्यां ऐंद्राभ्यां स्थापितं यवाश्च बर्हिश्च भ्रुवि केसराणि लोमानि
अभवन् कर्कंधु च जज्ञे मधु सारघं मुखात् कर्कंधु बदरं स्वयमेव जज्ञे इंद्रस्य मुखात् मधु ला
लाक्षादिमधुग्राहिणो चौते सारघं एव न सारघं सरघाः भ्रमराः यथा सारघं मधु इतस्त्र
तस्त्र आहृतं भवति एवं लाजादि सर्वं स्वादंगात् संभवति ॥ आत्मन्नुपस्थे आत्मनि उप
स्थे च यानि लोमानि लोमेति जातावेकवचनं मुखे श्मश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रलोमके
शान शीर्षन् ये च केशाः शिरसि यशसे निहिताः याच श्रियै शोभायै शिखा निहिता यच्च त्विषि दी
प्तिः यानि च इंद्रियाणि तदेतत् सिंहस्य लोम ॥ अंगान्यात्मन् अंगानि यस्मिन् आत्मनि भिष
जौ वैद्यौ अश्विनौ समधातां तदात्मानं अंगैः समधात् सरस्वती एवमिंद्रस्य रूपं शतमा।
नवत् प्रतिमानं अश्विनौ सरस्वती च चक्रुः चंद्रेण हिरण्मयेन ज्योतिः अमृतं च दधानाः
सरस्वती व्यवहितपदप्रायः ॥ सरस्वती योन्यां इंद्रलक्षणं गर्भं अंतः मध्ये अश्विभ्यां पत्नी
भूत्वा सुकृतं शोभनं कृतं बिभर्त्ति धारयति तमेवेंद्रं जनयन् श्रियै विभूत्यै वरुणश्च अ
प्सु राजा अपां रसेन साम्ना च बिभर्त्ति ॥ तेजः पशूनां उपादानाय हविः इंद्रियावत्
वीर्यवत् उपादानाय परिस्रुता हविर्भूतया पयसा च हविर्भूतेन सारघं मधु म ।

धुग्रश्विभ्यांदुग्धंसरस्वत्याः भ्रमराः तेयथाभ्रमराः ओषधीभ्यः रसमादायइत्येवमेतेभ्याइ
वेभ्योग्रश्विभ्यांदुग्धंसौत्रामणीलक्षणंकथंभूताभ्यांभिषजांभिषग्भ्यांसरस्वत्याचकिंचसु
तासुताभ्यांपरिस्रुतायोभ्यांसकाशात्‌ मनः सोमइंद्रः इगयोएवंविधैः सौत्रामणीइष्टोन
भ्योनमोःश्विभ्यांसरस्वत्यैचएवमिथमराविस्कानिः ॥ इत्युवटकृतौ मंत्रभाष्ये एकोनविंश
तितमोध्यायः ॥ क्षत्रस्ययोनिरसि ॥ क्षत्रस्ययोनिरसि ॥ गायत्रीआसंदीदेवतोक्तपदस्थानि
ग्रहेवैनक्षत्रस्यवेयोनिः उमात्रिस्यानमसि आसंद्यामभिषिक्तोहिगुणधर्मानहेति रोजेति
एनभिप्रायोनिः त्वंक्षत्रस्यनाभिस्त्वनहनेत्वमसि कृत्स्नाजिनमस्यामास्तरणानित्वामाहिंसीः सी
नकृस्नाजिनमुच्यते मात्वाइयंआसंदीहिंसीः सीन माचत्वमाहिंसीः यत्राध्यासावकृस्नाजिनस्य
यत्रौवकृस्नाजिनयत्नस्यचचैवात्मनआहिंसीः मायेइतिश्रुतिः आसंद्यामुपविशतिनिषसादधृ
त्वातेपादयोरुक्त्याउपास्यतिमस्यः पाहिगोपाय मस्मुशाहेनाववकाहितिरुच्यते विद्योतनादि
विद्युतः पाहिअभिषिंचतिदेवस्यत्वाग्रात्मानम् अश्विनोर्भैषज्येनभिषजः कर्मभैषज्यमभिष
ग्वैद्यः तेनत्वाअभिषिंचामीतिसंबंधःपश्चिमत्स्यमित्यनुषंगः तेजसेब्रह्मवर्चसायचा ॥ सरस्वत्यैभैषज
नवीर्यायअन्नाद्यायअभिषिंचामिसरस्वत्याइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी इंद्रस्येंद्रियेणवीर्येणबलाय
श्रियैयशसेचाप्यायाभिषिंचामियजमानमालभते कोसिमसाविदीकः प्रजापतिः आसिक

मं॰रा॰
भा॰
१८४

184

नमः प्रजापतिनमः अग्निमूर्तिपायार्थ्यं नमउपादानं च स्वा वो हि प्रजापतये कस्मै प्रजापतिपद
प्राप्नयेत्वा अभिषिक्तवान इन्द्रपतेः कायत्वा प्रजापतिभावायत्वां अहमभिषिक्तवान सिंहपतेः
स्वेष्माकेत्वाल व्योह्नः यातेरुद्रः कल्याणशा रुद्र कल्याणमंगल रुद्र सत्य राजन् सत्यः अग्र
स्वरः राजास्य अंगानि चालभते यथालिंगाशिरोमेवं चभिल्लते यायामहापन्ति स्यायव
सानान्नुष्टुभौत्वाः इन्द्रोभिषिक्तः सास्मानंशाह्रीभृतं ~~इन्द्रोभिषिक्तः~~ पश्यन्नाहशिरोमेश्री
र्वर्त्तते यशोमुखं वर्त्तते त्विषिर्दीमः केशाश्मश्रूणि च वर्त्तते राजा प्राणः मे अमृत
वर्त्तते सम्राड्चक्षुर्वर्त्तते संगतं राज्यं यत्र रसम्राड् श्रोत्रं वर्त्तते विराट् प्रथमः शोरी
जिह्वामेभद्रं वर्त्तते वाक्महः वर्त्तते भूणाकारिणी र्वर्त्तते मनः मन्युकोथफलदापिव
र्त्तते स्वराट् भामः क्रोधः स्वराज्यभामो वर्त्तते उरंच शक्तिरहतो विक्रम्यातिमानंचाह
हतिसेवकजनोपिप्रथ्येरहितोपिकामीजनातिविधिविंडवर्थिनं मोदाः प्रमोदाः अंगु
लयः अंगानि च मम वर्त्तते मित्रमे सहः मित्रं वलंमे सहः शत्रूणामभिभवितारं वर्त्त
ते वाहूमेनलं इन्द्रियं वर्त्तते हस्तौमे कर्मवीर्यं वर्त्तते आत्मा यत्तनूर्मा तन्त्रं वर्त्त
तेउरस्थमम पृष्ठीमे सहस्रपदे श्रोणिमेराष्ट्रं वर्त्तते उदरं च अंसौ श्रोचग्रीवास्वश्रोणी
वऊरूचअरत्नीवजानुनी च विशामे वर्त्तते अन्यान्यर्णगानितानियानिसर्वतनानो

भिन्नं नाभिन्नं विज्ञं विज्ञानं वर्त्तते विज्ञ विज्ञानयोः को विशेष इति चेत् विज्ञानं विज्ञप्तिः तज्जः सं
स्कारः चित्तं पायुर्मेऽपचितिः सत्त्वं च वर्त्तते पायुः जघनप्रदेशः अपचितिः पूजा भसत्तच्छहे
न स्त्रीप्रजननं गोऽश्वाः ऊः न च यजमानस्य तद्वत् निःस्पृशति कर्म पत्त्रि विषमेतत् आनं
दनं दोः आत्मा वर्त्तते भगः सौभाग्यं यशो वर्त्तते भगः महदैश्वर्यं सौभाग्यं समृद्धं पयः पस
निस्पृशति कर्म्मणः शिश्नमुच्यते जंघाभ्यां पद्भ्यां च धर्म्मः अस्मि धर्म्म प्रविष्टो हि राजा भ
वति विशि राजप्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ क्षत्रात् जिनेव रोहति प्रतितिष्ठ इति यजुषा प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतिति
ष्ठामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठामि च अश्वेषु प्रतितिष्ठामि च गोषु प्रतितिष्ठामि अंगेषु प्रतितिष्ठामि च आत्म
नि प्रतितिष्ठामि प्राणेषु प्रतितिष्ठामि च पुष्टे प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि च यज्ञे ॥
त्रया देवा इति शस्तं तेजुहोति पंक्त्या अवसानया दैव्यापरेण च यजुषा स्वाहाकारान्तेन न च वषावरितप
दशाय येय एकादश देवाः त्रयाः त्रिप्रकाराः ये च पंक्तीकृताः त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् संपद्यन्ते तत्रायसः
शोभनाय इति यत्तानां नाम राष्ट्रं व म्भेन येव बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः प्रसवे देवौ मामाः
देवाः देवैः वक्ष्यमाणैः सहसर्वे अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ कथमवंतु प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः अवंतु द्वि
तीयाः तृतीयैः तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिः यजूंषि सामभिः सामानि ऋग्भिः ऋचः पु
रोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिः याज्या वषट्कारैः वषट्कारा आहुतिभिः एवमेकादशसंख्याः त्रिः प्र

(२८
श्री·
पु·३·

मं॰ व॰
भा॰
१८५

185

कौवैद्वैः उप्रसोममं पालिना आकृतयो मे कामा न्समर्द्धयंतु भूः स्वकृतमस्तु ॥ यजमानोग्रहं मंत्रयति
लोमानि प्रयतिः अनुष्टुप् ममयानि लोमानि तानि प्रयतिर्विज्ञते प्रयतिः प्रयत्नेन त्वग्मानतिर्विज्ञते आ
नमने आनतिः त्वचि सर्वाणि मम भूतानि आनतानि नीच्छभिप्रायः आगतिर्म्मद्वादेः मांसं मे अ
नतिर्विज्ञते उपनमने तेह्वि मम भूतानि वसुथन अस्थि मम वर्ज्ञते मज्जा मे आनतिः इन्द्र उत्तरमवधः
मासरकुंभे स्नावयति यद्देवाः त्रिष्टुप् भोग्निवायुसूर्यदेवत्याः देवासः हे आमत्रिनिष्ठिस्याना
नश्चिह्देवान्संबोधयति यत्किंचित्त् हेदेवाः देवासः देवहेडनं देवापराधनं च कृमकृतवंतो वयं
ग्निः मां तस्मात् एनसः पापाद्विश्वात्सर्वस्मान्मुंचतु अर्द्धः हसस्त्रपापात् यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि य
दिवा श्चो यनार्द्धः त्रिपापानि चकृम कृतवंतो यं वायुर्मा तस्मादेनसः विश्वान्मुंचतु अर्द्धः हसः यदि जाग
न् यदि जाग्रद्वस्थायां यदि स्वप्नावस्थायां एनांसि समानव्याख्याने स्तयोरिति विशेषः ऋतिस्त्र
लक्षण्याश्चाचक्षु मनुष्या वै जागरितं पितरः स्वप्नं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मु
चंतीति यत्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिंद्रिये इंद्रियविषये देवविषय इति श्रुतिः यत्
शूद्रे यदर्य्ये अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः यच्छ्रपनद्दानि विंक्ष पुनः च किम वयं तिय चैपकस्याव्योः पत्नीय
जमानयोरधिधर्मणि अधिकर्मणि पुनः तस्येनसः अवयजनमसि अवदृवेयजिनाशने वर्त्तते ॥
यदापः व्याख्यानः अवभृथानितुं पुराव्याख्यानेयास्तु विशेषः अयद्दितियजनेनूहरूपयाने आया
दि

सिषमिति ॥ समुद्रेते हृदिपदाजिराद् स्तमिति त्रियानेन मन्त्रेणाञ्जलिना आदाय इमिति त्रियादेषं
प्रतिनिषिंचति द्रुपदादिव मुमुचान इत्यस्य हेवस्माबासोपासनीयाद्रुममयः पदः द्रुपदः पादुका
उच्यते तथा च यास्कः कनीनके च विद्रथेन वेद्रुपद इति मुमुचानः मुच्यमानः यथा द्रुमया
पदात् मुच्यमानः पुरुषः नग्नो हीयेरसंबध्यमानः पृथग्भवेत् यथा वा स्विन्नः पुरुषः
स्नातः मलात् पृथग्भवेत् प्रस्विन्नस्य हि कृत्स्नो मलः उपैति यथा च पूतं पवित्रेण कव
लमयेन आज्यं हूतं न पृथग्भवेत् कुण्डिकातः एवं आपः मां हृतं पृथक्कुर्वन्तु मामेनसः पापा
त्सकाशात् उत्तरति दुद्वयं अनुपश्यन्तो ज्योतिरुद्गात आख्यानेन संबन्धः उद्गताः उद्गता स्म वयं
तमसस्परि तमसोपचितमोवृहल्लादस्माल्लोकात् स्वः स्वर्गलोकं पश्यन्तः उत्तरं उत्कृष्टतरम
स्माल्लोकात् भो यदि देवं सूर्यं देवत्रा देवेषु उद्गच्छ ज्योतिः उत्तमं सर्वज्योतिभ्यः ॥ आहव
नीयमुपतिष्ठते आपो अद्यान्वचारिषं आग्नेयी योऽहं आपः अद्य अद्यास्मिन्नहनि अनुचारिष अनु
चरितवानस्मि स्नानेनाभ्यवकर्मणा यस्मादहं आनेन रसेन समसृक्ष्महि संसृष्टवानस्मि ज
वानस्मि यस्मादहं पयस्वानुदकवान् सन् हे अग्ने आगमं आगतवानस्मि तं मा मां आगतवन्तं संसृ
ज वर्चसा प्रजया च धनेन च समिधा मादन्ते एधोऽसि एधः समिधनमस्याग्नेः एवं चेत् अतः त्वा
सा धनमस्याग्नेः वयं एधिषीमहि आदधाति समिदसि इयतं अतः समिधनमस्याग्नेः तेजोऽसि तेजः ।

काष्ठसंयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदभिप्रायं अतस्त्वां ब्रवीमि तेजो मयि धेहि जहोति समावर्त्तन्ते ।
गायत्री यस्मात्समावर्त्तते तेन सोऽरत्वात्पृथिवी यस्माच्च समावर्त्तते एवं सूर्यः यस्माच्च समाव
र्त्तते एवं विश्वमिदं जगत्स्थावरजंगमादि अतः वैश्वानरज्योतिः भूयासं वैश्वानरज्योतिः भूयासं वै
श्वानरः पूर्वं यद्धोमात्कृष्टो मन्निबद्धिकाः विभूतिः विभूतानां कामान्व्यश्नवै भूयाभूः भवन
मात्राभिः संवर्थेमज्ञतमस्तु सौत्रामण्यारम्भे यजमानश्चाहवनीयं तिस्रः समिधोऽभ्यादधा
ति अभ्यादधाति मित्रेष्टुभिरनुष्टुब्भिः आग्नेयीभिः प्रथमामाज्ञानग्रहणी पापामेनामभ्यादधा
मि समिधं हे अग्नेऽद्य तपने त्वयि अनया ब्रतेन वृष्ठो वडुपगच्छामि ततः इन्धे त्वामहं दीदिनः स
नयं ब्रह्म यत्र च ब्रह्म मूर्त्तिमनन्तं च सम्यञ्चौ समीचौ इति प्राप्तेऽलिंगत्वात्पयः चरजः सह
ऋषिभिर्गतेन तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यज्ञानेवाश्नानां भवति अतः पतस्तल्लोकगमने प्राप्स्यन्ति येय
त्र देवाः सहाग्निनाचरन्ति यत्रेन्द्रः यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ संगतौ चरतः ॥ सह ऋषिवियु
क्तो तं लोकं पुण्यं प्राप्नुवाम यत्र सेन्दिर्न विद्यते अन्तालभन्ति मित्रसीदनेकानर्थ्यो मेदि अर्टः
मनानन्दितो मासद्वरासंधाने त्रिष्टुप् सोमस्याप्नुनालेन वहेस्तुरेशर्टः प्युः पच्यन्तां संयुक्ता
म् पयः षाचपयः पर्वणाच एबसं पच्यन्ता एवं नहृत्वागेथ सवसोमश्चावन्नलेशणक्र ।
समालिंगता मदायरसोऽश्चातः अनस्वरः श्नातः नमादतो सिंचति पात्रि अनुष्टुप्पैद्री वा

सिंचन्तियामाचमभावमुपगतांश्चावामेभक्तमंडः परिपिबंतिचपयः प्रभृतिभिः उत्सिंचं
तिचग्रहैः पुनंतिचयोवालपवित्रहिरण्यादिभिस्तस्यैतराथेवश्रेवभुवर्णोयेषघर्थेचतस्यै
मदेश्रवस्थितमन्त्रः इंद्रः किंत्वोवदतिकित्व इतिवदतिकित्वकस्यत्वत्रुहिइतिवदति यानाव
तकरंभिणं ऐंद्रीगायत्रीप्रातःसवनेपुरोडाशानांपुरोनुवाक्याधानावंतंधानाभिः संयुक्तंक
रंभिणंकरंभेणसंयुक्तंअपूपवंतंअपूपेनसंयुक्तंउक्थिनंवचनवंतंस्तुमितिभागाहेइंद्रप्रातः
प्रातःसवनेजुषस्वसेवस्वनः अस्माकं ॥ हूहरिंद्रायपेंद्राहाहूहमागायत्रीतिसाम्नस्त्रययोनिः
हूहसामइंद्रायगायतउपशब्दः यथयतहेमरुतः ऋत्विजोवामरुतः हूहहंतमेहूहत्रंप्रतिप्रतिश
येनहूतिगच्छतिइतिहूहत्रहंतमेयवमेवव्याख्येयंयेनैवंपदकारः पदंचक्रेहूहत्रहंतममितिमकारा
नोयं अयंकोर्थः पाप्मानंप्रतिप्रतिशयेनगंतारंसाममगायतीतियेनसाम्नाज्योतिरजनय
त ऋतावृधः सत्यवृधोवाइंद्रमयद्यावृतावृधः देवाः कथंभूतंज्योतिरजनयत् देवंदात्
देवायइंद्राययदातंप्रजागृविजागरणशीलंस्वाधिकारावहितंचिंत ॥ अस्मातमंत्रेणअप्सर्यो
अद्भिः ऐंद्रीगायत्रीहेअधर्योअद्भिः सुतमभिः पुनेसोमपवित्रेआनयआसिंच ततः
पुनीहिपुनीहिइंद्रस्यपानवेपानार्थं ॥ त्रयस्त्रिंशंवसाधदंरक्षातिन योभूतानांपंक्तिः सो
मप्रवादः योभूतानांचतः प्रकाराणांअधिपतिः यस्मिंल्लोकाः अधिउपरिस्थिताः यस्म

ईशो महतो विकारजातस्य स्वयं च महान्स्तेन गृह्णामि त्वां हे ग्रह अहमपि च परं ब्रह्मात्मभाव
मुपगतो गृह्णामि त्वा ग्रह ॥ उपयामगृहीतोसि स्वाव्यानम् अरतिनः प्राणभंत्वं भक्षयेतिश्रा
णयामे इत्यभिह्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां उपरिष्टाद्बृहतीभ्यां प्राणादिवपतिवयाघस्त्वप्राणायः ममश्र
क्षिप्रयानयास्वद्दक्षाणास्य श्रोत्रपान्त्रमेवाचक्षुमे विश्वभेषजः सर्वभेषजकारी मनसश्चा
पि विलापकः लीपश्लेषणे सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ किंच अश्विनकृतस्य तेन कारउ
पजनः करोति दर्शनार्थः अश्विहष्टस्य ते सरस्वतिहष्टस्य ते इंद्रेण सुत्रामणा हष्टस्य ते उपहू
तस्याभ्यनुज्ञातस्य ताभिर्देवताभिरुपहूतस्य च सोमस्य अरतिविभिः भक्षयामि ॥ समिद्ध इंद्रः इ
त उत्तरं होत्रमैत्रावरुणं वसौत्रामण्याः आप्रम्भमेथात्र ऐंद्रस्य यशो रेकादश प्रयाजास्तत्रेतो
आप्रीयाष्टपैंद्रस्त्रष्टुभः यास्त्वाप्रीदेवताः इध्यातनूनपान्नराशंसः इंद्रे वै हिरदार उषासान
क्ता दैव्याहोतारा तिस्त्रो देवी त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति तायथायां विशेषणत्वेन
व्याख्यायन्ते हि स्थाने इंद्रोत्र यत्स्तूयते यः समिद्धः संदीप्तः आदित्यात्मना इंद्रः उषसां अनि
केमुखे उपसां हि यत्र भगवान् आदित्यो वर्तिष्यतो उरोरुचा अग्रतो गामिन्यादीप्या वा ह्वयानाः ॥
इति संबंधः पूर्वकृञ्च पूर्वां दिशं करोति तदुदयाय पलदिता हि पूर्वा दिग्भवति स एव मध्यस्थान
स्थानतराभिर्देवैः सहितः मरुद्भिः स्नाताच सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान हतं मेधं विदुरोवाचा

रहत्वाचहृत्रववावारविहृत्वानकरोतु उरः हृारागिस्वोत्वाभिनस्यैवमेतस्य हारशाहू स्पउरइतिहंृ
दसंसम्यक्सारणम् ॥ नराशंसः सपकस्तामेवज्ञतिभिः नराशंसः नृत्नपाञ्चाभिन्नाग्नीणाम्
नुवाकेत्रवह्नितपदम्मायोयमेत्र ः यः स्मूररंइद्रः ॥ नराशंसः सः स्वयज्ञोभवतिनराश्रस्मिन्ना
सीनाः सोऽंठ संनीतिप्रतिभिमानोगणयनूयज्ञस्यथामस्यानेगोप्रभतिपञ्चसंवेथिनीभिः
वपावान्हिरण्येयथापूर्वंपम्बवदानभूतेष्वडीष्वंडकितिहिरण्यनामयश्चमूररंइद्रः तनू
नपान्नहुतेभवतिमधुनामधुस्वादेनाहुतेनसमंजनन्हवींर्टः त्रिगोरत्रतनूउच्येनतपा त्र
स्पागोगेः तस्याः पयोजायतेपयसआज्यंजायतइतितस्मरमिदंयजमानोयजतिप्रचेतनाः प्र
कृष्टज्ञानः ॥ ईडितोदेवैः ईडितः पूजितोदेवैः हविष्मान्हवींइद्रस्तमग्नेतदभिप्रायो
मत्रोवर्णाभिप्रायोवाअभिष्टिः अभिष्टुतवान् अभ्येषणावान्वाआजुह्वानः आह्वयमा
नोहविषानिमित्तभूतेनशर्हमानः अभिवलायमानः शर्हइतिवलनामपुरंदरः पुर
हारयितात्रभित्तमेघान्भिनतिहस्तार्थंवज्रबाहुः यः सआयातुयज्ञमुपतोजुषाणः प
तेनः सवेथिनउपसेवमानः ॥ जुषाणोवर्हिः जुषाणः सेवमानोवर्हिः हविष्मान्हवीअ
र्थेनाताभ्यांसंयुक्तः नः अस्माकंइद्रः प्राचीनप्रागंचनसीदतुसीदत्वासांदिशाउपादिश
न् पृथिव्याः देवयजमानत्वेनउप्रथ्याः उरुविस्तीर्णंप्रथनमस्यातिउरुप्रथाः इंद्रवि
रुद्गविशेषणामितिवर्हिविशेषणाप्तन्त्रराणिप्रथमानेस्योनंमुखंरूपंस्मादिस्यै फलेवसुमिस्रुविर्हिषींजनमेकेरा
न्नोहिरण्यवंवसवस्त्रसंनेतदजिह्मायमेवत्र संवर्हिरक्तंहविषाघृतेनसमादित्यैवसुमिरित्यये तत्रःसजोषाः

मरुत्वप्रियमाताः ९१

शोषणं इंद्रं उरः संप्रसारणं क्रोडं दसं यज्ञगृहद्वारः कवष्यः कुषंतिः कर्षकुषिताः सतृषिताः याव
मानाः आद्रवन्तः हृषाणं वर्षितारं यं तं जनयः सुपत्नीः लभ्यमानमेनं तं जाया इव शोभनपत्न्यः
अग्रे इंद्रं संगतिप्राप्य यज्ञगृहद्वारः देव्यः अभितः इतस्ततः स्वविश्रयंतां विश्रियंतां सुवीरा ऋत्विग्भिः
वीरैः इंद्रं प्रति प्रथमानाः पृथ्व्यो भवंत्यः महोभिर्महोत्सवैः ॥ उषासानक्ता उषाश्च आदित्यप्रभा नक्ता रा
त्रिः उषाश्च रात्रिश्च बृहती महत्यौ बृहंतं महांतं पयस्वती उदकवंत्यौ आवश्यपायवत्यौ सुदुघे सा
धुदोहने अस्मै इंद्रं तंतुं तमलं भ्यापमानमेनं तं तंतुमिव ततं पटार्थं सूत्रं प्रसारितमिव पेशसा वि
चित्ररूपेण सूत्रेण संवयंती संग्रथयंत्यौ देवानां देवमिंद्रं यजत्रः संगतिं कुरुतः पुनर्वर्द्धयतः इ
र्थ्यः सुरुक्मे सुरोचने ॥ दैव्या मिमाना अववहिपदभायो मंत्रः दैव्यौ होतारौ प्रयंयक्षाद्भिः अमौ च वा
युर्मध्यमः दैव्यौ होतारौ मिमानौ निर्मिमाणौ यज्ञमनुषतद्धितलोपो वीप्सायाम् मनुष्यस्य
मनुष्यस्य यजमानाय पुरुत्रा बहुप्रकारं प्रथमौ मानुषस्य होतः सुवाचा साधुवाचौ मूर्द्धानि यथा
नांगयज्ञस्य इंद्रं मधुना अक्त्वा सहितं दधानाः प्रथमास्या पायं प्राचीनमाहवनीयाग्निं ज्योतिः ह
विषा हृद्वानः वर्द्धयतः तिस्रो देवीः याः तिस्रो देव्यः हविषा आज्येन वर्द्धयमानाः इंद्रं जुषाणाः
सेवमानाः जनयो न पत्नीः जाया इव पत्न्य आसनेनाच्छिन्नं ततं अविस्रस्तं यज्ञं पयसा हवि
षा कुर्वंत्व कतमास्ताः तिस्रो देव्य इत्यत आह सरस्वती च इडा च देवी दानादिगुणयुक्ता ॥

भारतीच आदित्यप्रभा विश्वमूर्तिः सर्वतः तत्त्रयायिनी आख्यातम अत्रता स्यनो ध्याइतम् ॥
त्वष्टारं यज्ञ त्वष्टा तद्देनेक रोमर्थं स्ययत्त्वष्टा रथम्नु थारयन्म्पुष्वं वलम् इंद्राय इंद्रायंथे वृ
ष्णे रेसे क्रे कर्थं भूतः त्वष्टा अपाकः पाक इति प्रशस्यनामानविघ्नेन पाको यस्मात्त्वष्टृ व
सः पाकः प्रशस्यः सोपाकः तत्रो स्यर्थानां चोत्त्ररपदलोपः अविष्टः अस्यानशीरः अ
वनशीलो वा यशसे च इंद्राय वृष्णे वह्नतिभेषज्यं यकरोदितिशेषः वृषासेक्ता त्वष्टा
यजन्न वृषणं सेक्तारम् इंद्रं भूरिरेताः सर्वजनकस्त्वष्टा समृद्धं नियत्त्सआहवनीये संश्र
नङ्क्षपथ्यनुद्धविः सहितेनात्मेन देवान् अनक्ति भोजनार्थं आहवनीयात्मना यस्मि
तान्भोजयितुं देवानित्यर्थः वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अवसृष्टो न अभ्यनुज्ञातः त
इव पाशैर्बद्ध मस्त्रथुर्भुणापशुत्मन्ना आत्मना समंजन् संगमयन् सेव आत्मकथामिव शा
मितान देवः यथा शमिता देवः अपापः पशुं वहमानात्मना समं मेये देव लिंचं इंद्रस्य जठरस्य
दर्द्धे प्रीणन् इरयन् स्वदाति यज्ञ समन्न क्रृयागमधुनाचरसे नहोतनवा लोकान्
मित्रु वपालोकानां संवर्धिनं इंद्रं प्रतिपद्यते सोमसंस्त्वस्तदभिप्रायमेतत् गमनाय य स्तूरः विक्रा
तरिंद्रः कृषभायमाणः वृषइव आचरन् वृषभः सर्वलोकत्रासकृन्नरराषाडिन्द्रं सहते अभिभव
तीति नराषाट्स इंद्रः स्वाहा कृतिभिर्माच्यतात्पातिसमुच्चयः हूतस्पाचवहमावयेनचमनसामी

मे॰ च॰ भा॰ १८९

दमानाः हूयंतः स्वाहाकृतिभिर्देवाः अमृताः अमरणधर्माणः मादयंतां तर्पयंतु ॥ आयात्विति ष
ड्विष्टुभः ऐंद्रस्य पशोर्वपायाः पुरोडाशस्य चानुवाक्या आयात्विंद्रः अवसे अवनाय तर्प
णाय रक्षणाय वा उप नः समीपेऽस्माकं आगच्छतु ततश्चेहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहम
दनः सहभोजनः अस्तु शूरो विक्रांतः वावृधानः वर्द्धमानः स्वबलैः तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौन
तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मणः यस्येंद्रस्य बलानि पूर्वीणि यत्रवथादीनि द्यौरिवा
द्यौः कथ्यते यस्मात्स्मदीयं क्षत्रं अभिभूति अभिभवितृ अभिभवनशीलमपि पुष्यात्पुष्णा
ति स आयात्विति संबंधः ॥ आ न इंद्रः आ उपसर्गा आसाद्धियमेनेनं संबध्यते यासात् आयातु
नः अस्माकं इंद्रः दूरात् द्युलोकादेः आ न आसात् अस्माकं आसादं अंतिकनाम आगच्छतु वा
स्माकं समीपात् यद्यपि दूरे व यद्यपि अंतिके इत्यर्थः अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थः कारी
अवसे अवनाय यासत् उग्रः [illegible] विषमः पत्यच ओजिष्ठेभिः ओजस्वितमैर्बलैरुपेतः नृप
तिः वज्रबाहुः संगे संग्रामे समत्स्वपि संग्रामनामैकस्मिन्संग्रामे बहुषु च
युगपदुपस्थितेषु तुर्वणिः तूर्णवनिः विनित्संभक्ता हंता पृतन्यून् संग्रामयतः शत्रून् आ स्त
नदेशं प्रति अस्मान् अभिमुखं आगच्छतु एव मा गच्छेति पूर्वेण ॥ ऐंद्री त्रिष्टुप् यमेव मनेन प्र
कारेण हृत्स दस्ररगः इंद्रमः हविष्मंतं वर्षितारं वज्रबाहुं वसिष्ठः सः वसिष्ठस्याप ॥

१८९

189

॥ इंद्रः त्वा पातु वः त्वस्मान्निइंद्रुः हरिभिः हरितवर्णैः त्वमेवैः त्वस्य त्वद्दृष्टो त्रे दर्ये मचन्त स्मात त्ये त्वन्त

वीचीतः त्वं वीतंचनः त्वपसे त्वं त्वायराधसे त्वघनाय चक्रातास्थी शत्य चत्ति क्षत्तिनि क्षनु वज्रीम

घवावघन वातू विदप्सी विरमसापीलः इ मंय ज्ञं त्वनुपू ति नः त्वस्माकं वाजसातौ त्व

त्वमं नजनतिविन्न नूने । त्वा त्रातारमिंद्रुं त्रातारं संहवे त्वा तारं इंद्रं प्रतिदं यत्तः क्ष पयः त्रिभूरं

विक्रं तं यत्तः त्वं विनारं इंद्रं कपयं तिह वेह वेसुह वं त्वा ह्वाने त्वा ह्वानेशो जनाह्वा

नं इंद्रं यत्तः क पयंति भूरं विक्रं तं यत्तः क पयंति जनाः त्वन्तः ह्वयामि शक्रं शक्रं पुरु

हूतं वज्रिणि राह्वानं इंद्रं मवन्ता ज्ञनः मनस्वस्तिनः त्वं विनाशायत्वस्माकं मघ

वोधनूवानूधातु दधातु इंद्रः इंद्रः सुत्रामा इंद्रः साधुना गाः स्ववान् धनवान् त्वं

वो निश्वैः सुमडीकः शो मनमुवकारिन्नवतु विश्ववेदाः सर्वे धनः किं चवा धत्तां

त्त्वपराजयत्नु द्विषः शौर्णाद्यत्रन्नन्नयंचक्रे दुर्ल्लस्तमादांच्च मुवीर्यस्य घनस्य मनयः स्यामनम
वमंतस्येंदुस्यमुचोद्धन्नः वयं मुमनौकल्याना मनौस्यामयज्ञिमस्यपज्ञमं पादितः त्वपिवास्यनद्धेभं
दृतीये सौमनसे कल्याणे मतासिस्याम वयं ततो नुगृह्य बुद्धौ वर्त्तमाना तां नांन्त्वस्मा कांम मुत्रा माशो मनत्राराः
न्चवातध तुवान्रुड्ढः त्व मे त्वममतः त्वागाच्चिड्राद्दपि दृं बोदौर्गायं प्रकाटं कृत्यायुपोतु दृष्या क्तारोनु
ज्यामद्रैः त्वहत्यैदुं त्वाप्याहिमंदुैः मदनीयैः क्रेदेद्र हरिजिह्वरित्नवर्णोः त्वमे वेभ्यूरसोमनिः वत्तवे वहृत्पश्चाः
किं समात्वा के गृत्निपम स्वित्नपाशितः मांच त्वांन्त्वा गच्छेत्तं को चित्रिवपूतुविनिवि
तिशकुनिनामशकुनि निवघात्त्र पत्तिवंहाकान्त्वा स्वेहितः त्वपयके गृत्तिमारियं
पिनो नवेयुः त्वनिघत्ये वसां ड ढि तत्तीय्या नानुड ढिन्त्वा गच्छ कपनि वा
धन्वड्वयपा धन्वितन्तनुदकाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

189

त्वा निवहन्ति यद्वा वसुसमाहरणाय: अभ्यर्चंति अभिष्टुवंति: अकर्मैत्रैः सन: सोऽस्मभ्यं दत्त:
वीरवत् साधुपुत्रसंयुक्तं यावद्दद्यात् धनं गोमद्व गोसंयुक्तं च एवं त्रिभि: पादैः इन्द्रमभिष्टु
त्वा: अथेदानीं यजंयंति ता नाह यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा कालं नः अस्मान्
इत उत्तरं त्रिपञ्चनाध्यायात् तत्र द्वादशाद्या अनुष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः समिद्धः संदी
प्तोऽग्निः हविर्वहनसमर्थः हे अश्विनौ किंच नग्नाथर्मः प्रवर्ग्यः विराडसि सुतः सोमोऽभि
षुतः किंच पुरु प्रशरयति च धेनुः सरस्वती सोमं मधु संसृजत्युहः इन्द्रियं वीर्यं अश्विनावध
यूं तयोर्हि ता कथयति यज्ञसंपत्ति ॥ तनूपा भिषजा तनूनपाता शोभिषजौ च सुतेऽभिषुते
सोमे अश्विनाउभौ सरस्वती च मध्वा रसेन रजांसि शरयन्ति इन्द्राय भोगपालोकार रजांसि व
ते इति ह लोकवचनो रजःशब्दः इंद्रियं वीर्यं इन्द्राय आयतनाथ्यं पथिभिर्मार्गैः अंतरिक्षं वह
तु इन्द्राय इदम् इन्द्रार्थं इन्दुं सोमं नग्न सरस्वती अभिषुणोति ति वाक्यपरिशेषः नराशंसेन य
तेन सहिता नग्नहुतः किं एवं किंच अथ तामस्याय अश्विनो मधुरसे रूपेभेषजं रूपं च भिषजौ वै
द्यौ सुते अभिषुते सोमे इन्द्राय इन्द्रनुषंगो विभक्तिव्यत्ययेन प्रभृती ति वीर्यं च वीरकर्म इन्द्रमभिषु
न्तियाभिर्हेन भूताभिः अश्विनौ च सहाय भूतौ युपादाय संदधुः ऊर्जं च नत उपसेवने दधा
दिसंदधुः संदधुः धनम् ॥ अश्विना नमुचेः यमश्विनौ नमुचेत्राय न्समुतमभिषुतं
स्मा सुत्रामा व्यापाय तौ शरस्वती इन्द्राय इंद्रियायदधिम वह्नु: ३

मं॰ब्रा॰
भा॰
१९॰

सोमं अमृतममलिनं परिस्रुता सहितं स्यापिबन्त्वश्विनौ सरस्वती नमे चाभरन्त बर्हिषा स्तरणार्थेन
सहिता इंद्राय पातवे इंद्रपानार्थं ॥ कवष्योनकवष्य: यत्र गृहद्वार उच्यते कवष्योन कुर्वति:
कवष्ये मम त्वया स्थीयो न कार: अस्याम्रचिसत्विरास्त्रबकवनवज्ञ: न अश्विभ्यां वायुभ्यां सहिता
द्वर: द्वार: दिश: द्वाभिर्हिंप्रोलद्वंपनइत्यनपवमन्के इंद्रान: इंद्रस्य यास्तद्वा: सव्यवस्थित:
रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभेअपि द्वेदे शिपकामाश्च सरस्वती इह इंद्रायतायत्र गृहद्वार इदंना
माकुर्वन्त्विति शेष: ॥ उपासानक्त उपाय्यादित्य प्रभानक्ता रात्रि: हे अश्विनौ उषा च रात्रि: अ
दिवा अहनि इंद्रं इंद्रिये वीर्ये: समंजाते समदयत: सा यंच इंद्रिये ससमंजाते त्वं तस्याभिप्राय
संजानाने संजायमाने पकमति भूते उषा च रात्रि अपेशसा स्वरूपमुक्ते उषा: कृष्णेन रात्रि: कि
सिं इंद्र उषा च रात्रि: अकेवलेपवसमंजाते नेत्याह सरस्वत्या च समंजाते ॥ पातन्न: पालयत
न: अस्मान् हे अश्विनौ दिवा अहनि पाहि पालयच नक्तं हे सरस्वति त्वंचहे देव्यौ होतारौ भिषजौ पालयतम:
अस्मान् हे भिषावासहेमर्थ: सुतेअभिषुते सोमे ॥ तिस्त्रस्त्रेधा तिस्रो देव्य: सरस्वती च मध्यस्थाना भारती आ
दित्य प्रभा द्युस्थाना इडा पृथिवी स्थाना पतास्त्रिभुस्थाने भुस्थिना: अश्विनौ च ती त्रेपद्वनमपरिस्रुता सहितं सो
मं इंद्राय सुषुवु: अभिषुतवंत: मदं तर्पणं अश्विना भेषजं मधुरितिपतदाख्यात सगादङ्गरिति विपरिणाम: केसम
दध: अश्विनौ सरस्वती च तस्या व प्रयाजदेवता: किमदध: अश्विनौ तावद्भेषजमधुरूपं भेषजं च न: अस्माकं सुवंपि सरस्वती
तस्याचयप्रा: श्रियं रूपंचकस्मिन्नदधु: १९॰

इंद्र एकस्मिन्नवसरे सुतेनभिषुतेसोमे ॥ अतएवेंद्रः अनाहतो कालेकाले इंद्रायेति विभक्तिव्यत्ययः
वनस्पतिः शासोमानः सुचंपरिस्रुता साधनभूतया कीलालं अन्नरसं दुहे इत्यनुषंगः अश्वि
भ्यां च सहितामधुकुंभेदोग्धि यथेनुः भूत्वा सरस्वती ॥ गोभिर्न्न गोप्रभृतिभिः पशुभिः
सोमं सहितं मासरेण परिष्कृता च कथंभूतं सुतं मधुमंतं अभिषुतं मधु स्वादु हे अश्विनौ युवां
समर्थानं इंद्रो किं केवला वाश्विनौ समर्थानं तेनेत्याह सरस्वत्या सह स्वाहा स्वाहाकृतिभिः
प्रयाजेन सार्थं ॥ अश्विना हविः तिस्रो वपाना यानानुवाक्याः अनुष्टुभः एकैका अश्विसरस्व
तीइंद्रदेवत्याः अश्विदेवत्यनेनाख्यानपदेन सर्वाणि पदानि संबध्यंते अश्विनौ च सरस्वती च
आजभ्रिरेहविरिंद्रियं वीर्यं आसु कंतनिलिं नवसुषंनमद्यमहतीयंकृतः आजभ्रिरे नमुचेः
आसुरात् कयाहेतुभूतया आजभ्रिरे यिपा बृहद्यासके आजभ्रिरे इंद्राय ॥ यमश्विनाय
मिंद्रं अश्विनौ च सरस्वती च हविषा वर्धयतं सविभेदभिदिशावेदारणे विदारितवान् व
लमर्यं वृणोतेर्वलं मघं महनीयम् नमुचौ आसुरे सचा सच सहशब्दवचनः सघोमाख्याविं
भक्तिव्यत्ययः नमुचिना आसुरेण सहवलंविभेदेति नमिंद्रम् नमुकगुणानिंद्रपशवः
कर्मागभूता गोम्भवाजाः सचा सहभूताः अश्विनौ च उभौ सरस्वती च दधानाः पारयंत
अभ्यनूषत अनूषत तिर्दधात्यर्थः अभिवर्धयेति केन हविषा कस्मिन्यज्ञे इंद्रियेः वीर्यैः ॥

मं० त्र०
भा०
१९१

यइंद्र त्रिस्रोनुष्टुभः पञ्चपुरोडाशानांयाज्यानुवाक्याः इंद्रसवितृवरुणदेवत्याःसर्वाः येइंद्रेंद्रि
यद्युः स्थापितवंतः सविता वरुणः भगः भगशब्दैमात्रैंद्रोलन्ह्वनेनयजमानेपिवीर्यंदध
तीतिवाक्यपरिसमाप्तिः सुत्रामाइंद्रः हविः पतिः हविषः स्वामी सयजमानमितिविभक्तिव्य
त्ययः सुष्टुतसचनामितिष्टुत्वचनव्यत्ययः पवमानेविषमानंमात्यालन्वरणायाव्याख्येयाः सवि
तावरुणः द्वितीयोर्द्धर्चः प्रथमोव्याख्येयः यत्रअत्रैवतेनमघेकाशात् वसुधनंवलंइंद्रियं
सुत्रामाइंद्रः ततसविताववरुत्रामाचदधानाः इंद्रेयजमानेवायत्तसौत्रामण्यांप्राशितवान् प्रव
तः किंकिंदधानाः वरुणः क्षत्रंइंद्रियंचसविताभगेनधनेनसहितानिश्रियंसुत्रामायशसासहि
तेवलम् ॥ अश्विनागोभिः त्रिस्रोनुष्टुभः हविषोयाज्यानुवाक्याः अश्विसरस्वतींद्रदेवत्याः अ
श्विनौसरस्वतीचगोभिः गोप्रभृतिभिः इंद्रियंइंद्रियेणेतिविभक्तिव्यत्ययोवाक्यसंवधात्
अश्वेभिः अश्वदक्षिणादिभिः वीर्यंवलंवीर्येणवलेन हविषापञ्चपुरोडाशेनइंद्रंयजमान
चअवर्द्धयन् तानासत्यातौनासत्यौनसत्यावेवसुपेशसासुरूपौहिरण्यवर्तनीहिरण्यदाने
पलक्षितपंथानौनवासरगुणणशुक्रौ नकारोवा सरस्वतीचहविष्मतीहविषासंयुक्ता पते
त्रस्याःपादाःपरोक्षकृताः चतुर्थस्तुपादः प्रत्यक्षकृतः अतोवाक्यभेदः तौनासत्यावुरुगौ
सरस्वतीचकर्मस्ववर्त्तमानोः स्मानवतअवेतिवचनव्यत्ययः ताभिषजातौभिषजौसुकर्म

१९१

१९१

तीड् देवत्नौ युवं युवा निनिवि नन्ति भस्य यः भस्वती द्विति तीयायूपंङ्के न्मश्च्रिसस्वस्य:

णा कल्याणकर्मणो सा च सरस्वत्या साधुदोहना सरस्वती च वृत्रहा शतक्रतुः वज्रकर्मा इंद्राय दधुः
दधुः इंद्रियं वीर्यमन्नं सह वृत्रहा शतक्रतुः इंद्राय दधुरिंद्रियमितिं इंद्राय ददाति त्येतन्त्रा यपय
ते कल्याणतरीणं इंद्र पतत्कल्पम भवाय ददाति ग्नदोषः विभवो वाद्देवा अचिंत्यशक्तयः एकथा
द्विधा वक्रधा भवेयुः एवमन्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ग्रहणं याज्यानुवाक्ये ॥ युवं सु
रामे पुत्रमिव पितरौ अनुष्टुभो अश्विसरस्व... सुरामे सुराममयं नमुचौ आसुरे वर्तमानं सचा
सह विविपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्तमानाः इंद्रमवतमपालयतं ॥ पुत्रमिनपितरौ
वाख्यातम् पशु स्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासः इति जगती त्रिष्टुप् वाग्नेय्यो यस्मिन् अश्वासः ऋष
भासः उक्षणः वशाः मेषाः अवसृष्टासः अवदायावदायं च तत्र स्वत्रैर्नि दितमाः आहुताः अव
यावदायं हुताः तस्मै अग्नये कीलालपे कीलालमन्नं रसं पिबंतीति कीलालपाः सोमपृष्ठा
य सोमाहुताय यस्य पृष्ठे हूयते वेधसे मेधाविने हृदा मतिं जनय हृदयमतिनिश्चयं कस्तोमं
जनयचारुमग्नये अहासाग्रेयस्य तेनेव अस्य सेमुवदेहेअग्ने अहावि हुतं मया हविः कथमि
यष्टचीवह्नतं यथा सुचिनित्यावस्थिते पृतं च वीवसोमः चरभिव यथा च अविषवेणाचमा
णानित्यावस्थितः सोमं एवं तं त्वाब्रवीमि वाजसनिं वाजमन्नं संभजते वाजसनिरिति यथनं।
असे अस्मासु सुवीरं शोभनवीरा अस्मि निरिति सुवीरं प्रजासं यतः दिहि स्यापयय यशसं व यशाद्वे

मं त्र भा० १९२

192

सोमोराजा हृद्दंतेमहान्तंअश्विनातेजसापकादशशंसंअयानुष्टुप् अश्विसरस्वतींद्रदेवत्या च द्विती
यायाम्नय:त्वेोगायअअश्विसरस्वतीइंद्रदेवत्यायथासंख्यं अश्विनाअश्विनौ तेजसासहचक्षु:
प्राणेनसहवीर्यंसरस्वतीचावाचसहबलेनचसहचेद्र: एवमेतादेवता: प्रतिनियतचक्षुरादिद्वा
नद्वारेणइंद्रायदधु: दत्तु: इंद्रियं ॥ गोमद्धुणाहेनासत्यागोमद्वनेसंगृह्यउभयपदवृद्धौ अ
श्ववद्वर्चनसंगृह्यवानवाहनं हे अश्विनौ अश्विवर्न्नत्याप्रसिद्धेन मार्गेण हेरुद्रा गलरुद्रवणमा
गीतपाथं प्रतिसंदेवनतायस्मिन्यज्ञेपिबतिसत्पायम: ॥ नयत्पर: नयत्परत्नपर: असेव
ह: आदधर्षत: अप्रधृष्यात् अभिभूयगृह्णीयात् हेवृषवसू वर्षणंवृष्टिर्ययो: वसुध
नौ तथोक्तौ यद्वा वृष्टिद्वारेणवासयितारौ उ: सोर्द' मंउहमसहृत्तेशसतिय: सनथोक्त: म
त्र: मनुष्या: रिपु: शत्रु: ॥ तान: योपुर्वोवोउक्तगुणौतौन: अस्माकंप्रवोढम् आवहतंहेअश्वि
नौ रयिंधनं विसोतासहरशाम् अनेकरूपसंदर्शनम् हेधिस्यातिस्त्रूपौददातारौवा परिवीवि
दम् धनविशेषणमेतत् वरिवइतिधननाम यल्लब्धंतद्धनलाभस्यहेतुभूतंभवति ॥ पाव
कान: पापावकापावयित्रीसरस्वतीवाजेभिरन्नै: वाजिनीवतीअन्नवती सान: अस्माकंयज्ञं
वष्टुकामयताम् ॥ योहियदिच्छतिसतदागच्छतिधियावसु: कर्मधना चोदयित्रीयाचोदयि
त्रीप्रेरयित्री सूनृतानांशोभनानांअस्तानांवचसांत्रयीलक्षणानांबाधिभवस्यचादयित्रीत्रय:

१९२

साचेतंतीचेतयमानाशोभमानानांमतीनांबुसांयतंदधेसारयतिसरस्वती ॥ महोअर्णः यामह
न् अर्णः महान्तमुदकसंघातं सरस्वतीप्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुनाकर्मणाप्रज्ञयावाम
धस्यामानदीवा याश्च धियः बुद्धीर्विश्वाः सर्वाः सर्वप्राणिगयवस्थिताः विराजतिदीप्य
ते: अत्रभोविनतगणार्थश्च द्रष्टव्यः विविधंदीपयतिप्रकाशयतितेनावयंनुमइतिशेषः इ
न्द्रायाहि ॥ इन्द्रआवाहिआगछ चित्रभानोचित्रदीप्ते किंकारणंसुताः अभिषुताइमेसोमाः
त्वायवः त्वांकामयमानायद्वेनामेंद्रेरस्मात्पिवेदिप्येवंकामयमानाइत्यर्थः नचाभिषुताएव
केवलंकिंतर्हिअण्वीभिस्तनापूतासः अण्व्यइत्यंगुलिनामाअंगुलिभिः तनाचधनदाने
नचपूताः पवित्रीकृताः यद्वा नानाशाद्वेनदशापवित्रमभिधीयतेंगुलिभिर्दशापवित्रीकृ
ताः यद्वा ननाशद्वेनदशापवित्रमभिधीयते अंगुलिभिर्दशापवित्रेणचपूताइत्यर्थः
इन्द्रायाहि इन्द्रआगछधियास्वकीययाबुद्ध्याइषितः प्रेरितः अनन्यप्रेरितइत्यभिप्रायः ॥
विप्रजूतिः जूतिर्गतिः प्रीतिर्वाभेधाविनुगतः सुतावतः अभि[illegible]तवतोयजमानस्य य बुध
ज्ञे किंकारणमितिचेत् उपसमीपब्रह्माणिहवींषिवाघतोवन्नते उपश्रोताशान् अ
त्विजोवन्तइत्यर्थः वाघतइतिऋत्विङ्नामसुपठितम् ॥ इन्द्रायाहि हरइन्द्रआगछ तू
तुजानइतिक्षिप्रनाम क्षिप्रंत्वरमाणाःकृत्वागछेति उपब्रह्माणि उपहवींषि वि

मं॰उ॰
भा॰
१९३

प्रति हेह्नरिव: हरीश्मश्रो तहातिंद्र: मनुषसोम: संवृद्धाविति हतम् पत्यच सतेमिषुतेसोमे
दधिषु उदरेण धारयस्व न: अस्माकं सवभूते च न: अन्नं हवि: सोमो लक्षणम् ॥ अश्विनापिव
ताअश्विनौ पिवतां मधु मधुरसस्वादोपलक्षितं सोमं सरस्वत्याच सजोषसा समानसोमपानौ
इंद्र सुत्रामा वृत्रहा पिवतु मधु तेनाभूयोभूय: अश्विसरस्वतींद्रा: जुषंती सोम्यमधु ॥
इत्युवटकृतौ मंत्रभाष्ये विंशतितमोध्याय: ॥ ॥ आनंदपुरवास्तव्यवज्रटात्मजस्य
उवटेन मंत्रभाष्यमिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति ॥ शुभमस्तु

193

५२०८

यजुर्वेदसंहितताया उवट भाष्यम्